כל היומים ההם

מבחר מחקרים
קובץ משואה ל׳

עורך: יואל רפל

משואה
MASSUA

כל הימים ההם

מבחר מחקרים

קובץ "משואה" ל'

עורך: יואל רפל

משרד הבטחון – ההוצאה לאור משואה – מכון ללימודי השואה

All The Days

Editor: Yoel Rappel

המערכת: נאוה סמל, איה בן נפתלי

הקלדה ועימוד: אלף עד תו, יבנה
הגהה והבאה לדפוס: דורית רום-רפל
עיצוב עטיפה: אמיר זלצר
לוחות והדפסה: דרור תעשיות דפוס בע"מ, חולון.

מסת"ב 965-05-1159-8

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר מידע, לשדר או להקליט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני, או אחר כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה, בין אם לשימוש פנימי או לשימוש מסחרי, אלא ברשות מפורשת בכתב מהמו"ל.

משואה - המכון ללימודי השואה, תל יצחק 45805 טל' 09-8999563, 09-8996897, פקס 09-8997410

E-mail: massuah@netvision.net.il
http://www.massuah.org

©
תשס"א, משרד הבטחון - ההוצאה לאור; משואה - המכון ללימודי השואה

תוכן

מבוא 7

ישראל גוטמן – הפאשיזם והאנטישמיות 9

משואה כ"א – תשנ"ג - 1993

אשר כהן – האנטישמיות הפשיסטית-פלבאית 19

משואה ו' – תשל"ח – 1978

עמנואל מלצר – השפעת החברה הסובבת על הציונות בפולין 39

משואה ט"ז – תשמ"ח – 1988

רות זריז – יהודי גרמניה בין הגירה לבריחה 53

משואה י"ז – תשמ"ט – 1989

דב לוין – לפרשת היחסים בין העמים הבלטיים 73

משואה י"ז – תשמ"ט - 1989

אניטה שפירא – שואה וכוח 95

משואה כ' – תשנ"ב – 1992

אברהם צבי בראון – מסר לדורות הבאים 123

משואה ח' – תש"מ - 1980

משה בייסקי – שחרור שאין עמו חופש 129

משואה ה' – תשל"ז - 1977

דב סדן – מורשת יהדות פולין 141

משואה ו – תשל"ח – 1978

צבי בכרך – מקומו של האדם בתפיסה הנאצית 149

משואה י"ד – תשמ"ו – 1986

יחיעם וייץ – הרהורים על האדם בשואה 157

משואה ז' – תשל"ט – 1979

פרנקלין ליטטל (פילדלפיה) – על משמעותה של השואה _____ 165
משואה ו' – תשל"ח – 1978

דינה פורת – יחסו של דוד בן-גוריון ליהודי אירופה בתקופת השואה _____ 185
משואה י"ט – תשנ"א – 1991

יהושע פרוינדליך – השואה, מדינות העולם ושאלת ארץ-ישראל _____ 199
משואה כ"ה – תשנ"ו – 1997

חיים ברלס – פגישות בקושטא _____ 213
משואה ד' – תשל"ו – 1976

שמואל אטינגר – השפעת השואה כגורם בהתעוררות הלאומית של יהודי ברית המועצות _____ 225
משואה ב' – תשל"ד – 1974

חנה שלומי – ניצולים מיהודי פולין בשטחים שסופחו לברית-המועצות בספטמבר 1939 _____ 237
משואה י"ז – תשמ"ט – 1989

דפים מן הארכיון _____ 251
משואה ט' – תשמ"א – 1981

דוד שערי – "הנוער הציוני" במחנות הגירוש בקפריסין _____ 261
משואה ד' – תשל"ו – 1976

חוה אייכלר – תנועת "הנוער הציוני" בהונגריה _____ 281
משואה ט"ז – תשמ"ח – 1988

תעודות _____ 291
משואה ב' – תשל"ד – 1974

יוסף קרמיש – "הנוער הציוני" ובטאונו המחתרתי בגטו וארשה "שביב".. 307
משואה ח' – תש"מ – 1980

אריה באומינגר – זכרונות מ"מכבי" קרקוב _____ 315
משואה י"ז – תשמ"ט – 1989

מבוא

בהקדמה לקובץ הראשון של "משואה" שראה-אור לפני שלושים שנה נכתב:

"הקובץ השנתי "משואה" יתרום את חלקו להעמקתה של תודעת השואה בציבור ובייחוד במערכות הנוער בארץ ובחוץ לארץ. החומר התיעודי המובא בו – ויובא בקבצים הבאים – ימסור דברי עדות אוטנטיים על כל מה שקרה בימי שואה ומלחמה ברחבי אירופה בהם הושמדו ששה מיליון אנשים, נשים וטף מבני העם היהודי. הקובץ יספר על שנות סבל ורדיפות של הנאצים ובני-בריתם מבין אומות אחרות, ובו בזמן גם על מאבק, גבורה ולחימה ויחשוף פרשיות נעלמות של עמידה כבוד וגבורה שלא נודעו עוד ברבים."

בפתח אותו קובץ כתב השר משה קול:

"לאחר השואה והגבורה, בתנאים הקשים ביותר, בהם נאבקו חברינו ("הנוער הציוני") בתוך הכלל היהודי על קיומו, נתפרסמה ספרות מקיפה, שהעלתה פרקי גבורה של לוחמים בגיטאות ופרטיזנים-לוחמים בצבאות בנות הברית. עדי ראיה לסבל תיארו את חייהם הנוראים של היהודים בגיטאות ונתפרסמו יומנים של אלה שנשארו בחיים. לצערנו לא נתפנינו במידה מספקת כדי להקים יד לחברי תנועתנו ("הנוער הציוני") באירופה השדודה ולספר את האמת על עלילותיהם וחייהם עד בוא קיצם.

"מפעל משואה נועד למלא תפקיד זה של הקמת מפעל הנצחה נאות ואמיתי... עלינו לעודד את אלה שיש להם מה לומר שדבריהם יירשמו בספר ותהיה זו תעודה לעולם. לא ניתפס לגלוריפיקציה, גם לא נטשטש עובדות, אפילו הן טרגיות, איש מאיתנו לא התנסה במציאות האיומה שעברה על חברינו בימים ההם. ועל כן ניתן להם לספר לדורנו ולדורות הבאים את האמת כפי שהיתה – אמת מעורבת צללים ואורות, כאב וצער, גבורה ותבוסה. עמידתם של חברינו שלנו הגבירה את כוחנו להמשיך."

שלושים שנתוני "משואה" שבהם נתפרסמו מאות מחקרים ועדויות קנו לעצמם שם של במה מכובדת וחשובה עבור טובי החוקרים בהיסטוריה של עם ישראל בכלל ובתקופת השואה בפרט. דומה כי יוזמי ומייסדי "משואה" השיגו, בתחום זה, את היעדים שהציבו לפניהם. המלאכה עוד רבה והנושאים רבים מספור, ואין ספק כי הדורות הבאים ידרשו עוד ועוד לחקר אותם ימים נוראים בתולדות העם היהודי.

שנתון "משואה" השלושים מקבץ בתוכו מבחר מחקרים על תקופת השואה אשר נתפרסמו בשנתונים הקודמים. הקפדנו לבחור מאמרים שהיה בתוכנם משום חידוש

מחקרי של ממש וכן הבאנו אסופת מחקרים על תנועת "הנוער הציוני" שמכון "משואה" נועד לשמש לה, כדברי משה קול "מפעל הנצחה נאות ואמיתי".
לא שינינו במאמרים והם מתפרסמים בקובץ זה בדיוק כפרסומם הראשון.

הכנת הקובץ היתה פרי שיתוף פעולה פורה ונעים כתמיד, עם הסופרת נאוה סמל ומנהלת "משואה" איה בן-נפתלי.

אנשי "אלף עד תו" – רביב וורדית שלו היטו כתף במסירות ונאמנות למלאכת ההקלדה והעימוד, אודי אוחנה ואנשי דפוס "דרור" עשו מלאכה נאה; אריק בן-שלום ועמיתיו בהוצאה-לאור של משרד הבטחון דאגו שמלאכת הפקת הספר תתנהל על הצד המקצועי ביותר ואמיר זלצר עיצב עטיפה היאה לספר ולתוכנו.

לתודה מיוחדת ראויה דורית רום-רפל שנטלה על עצמה את כל מלאכת ההגהה וההבאה-לדפוס, שקדה והקפידה שתצא מתחת ידה עבודה מתוקנת ומכובדת כראוי לנושא ולתוכן הקובץ.

יואל רפל

יבנה, אדר תשס"ב.

פרופ' ישראל גוטמן

הפאשיזם והאנטישמיות

אין אני מתימר לעסוק בדברי כאן בכל ההיבטים של הסוגיה המורכבת בנוגע למקומן ומשקלן של הגזענות והאנטישמיות בתופעה הפאשיסטית באירופה. בכוונתי להצביע על יסודות וכיווני התפתחות שהובהרו במחקר העוסק בנושא זה. קיימת בידינו ספרות עיונית ענפה, הגדלה בלי הרף, הדנה בהיבטים השונים של הפאשיזם והנציונל-סוציאליזם, מקורותיהם ומשמעותם. אך דומני, שדווקא המגמה האנטי-יהודית כבעיה כוללת בפאשיזם האירופי, לא זכתה עד כה לתשומת לב ראויה ולא נותחה ביסודיות. רבים מהמחברים, הדנים בטיפולוגיה של הפאשיזם, מתעלמים ממנה כליל. אמנם ישנן בידינו עבודות אחדות בעלות ערך, המתחקות אחרי האנטישמיות האובבסיבית של היטלר והשלכותיה הרעיוניות והפוליטיות, ישנם חיבורים הדנים בגזענות הנציונל-סוציאליסטית, מצויים בידינו ספרים ומאמרים, שענינם היסוד האנטי-יהודי בפאשיזם האיטלקי, הרומני, ההונגרי ובפלגים הפרו-פאשיסטיים בפולין. אך כאמור חסרים אנו עבודות על בסיס כולל והשוואתי, שבמרכזן הענין היהודי, הפאשיזם והמשטר הפאשיסטי.

הפאשיזם, כמו הטוטליטריות בתקופתנו בכלל, הוא תוצר של המאה ה-20. יש גם הגודרים את הפאשיזם לתקופה רוויה בתהפוכות שבין שתי מלחמות העולם. כיום, כתוצאה מהתבוסה המוחלטת של הפאשיזם במלחמת העולם השנייה, הפשעים והכשלונות להם אחראיים המשטרים הפאשיסטיים והדימוי השלילי שדבק בפאשיזם, נדרשים על פי רוב למושג זה בהקשר ההיסטורי, או כדי להטיח עלבונות ביריבים על רקע פוליטי. שום תנועה חברתית-פוליטית רצינית בימינו אינה מוכנה לאמץ לה את הפאשיזם כמופת רעיוני או דגם של משטר ולשאת את שם הפאשיזם ברמה. ושום כוח פוליטי מבין הגופים הניאו-פאשיסטיים והניאו-נאציים הגלויים לא הצליח להכות שורש ולהגיע בתקופה שאחרי מלחמת העולם השנייה להישג ניכר לאורך ימים.

עם זאת, חוקרים רבים טוענים – ואצלנו עוסק בנושא ביסודיות משכנעת זאב שטרנהל – שאין לראות בפאשיזם גילוי קיקיוני וקוניונקטורלי – רק מעין תולדה של תסכול עמוק, שפקד לוחמים, ששבו מן החזית ולא מצאו מסילה לחיים אזרחיים, של משברים כלכליים, שפקדו את אירופה והעולם כולו בקנה מידה ארצי וגלובלי, של התערערות יציבותם של מעמדות הביניים ואיום מהפכני קומוניסטי, שהעיב על אירופה מאז הגל המהפכני, שהתפשט עם תום מלחמת העולם הראשונה. לפי דעת החוקרים, המעגנים את הפאשיזם בתהליכים חברתיים ורעיוניים ובתרבות

פוליטית ארוכת טווח, יסודות רבים, שהם חידושו של הפאשיזם, חדרו וקנו להם שביתה בתרבות הפוליטית שלנו ובמשטרים רבים כיום. בעיקר בארצות מחוץ לאירופה יש לאלמנטים בעלי צביון פאישיסטי משקל ניכר ואף דומיננטי.

מה הן, באיפיון תמציתי, התמורות היסודיות יותר, שהעניקו חיוניות ותנופה לפאשיזם? כראשונה בהן מונים את משבר הליברליזם של המאה ה-19. אם במאה ה-19 הפרט, חירותו, זכויותיו, השכלתו, נחשבו לסימן היכר של החידוש, הקדמה, השגשוג ושיפור מתמידים, הרי הפילוסופים והוגי דעות כמו ניטשה ובורקהרט, ברגסון וסורל, ראו באופטימיות רציונאליסטית מעין סכימטיזציה חד-ממדית של המציאות, התעלמות ממעיינות תורשתיים ומורכבותו הנפשית של האדם, סגידה לבינוניות ואפרוריות המוליכה לסטגנציה, שיתוק כוחות ויטליים, הגלומים בחברה בעלת ציביליזציה מפותחת וניוון כוח השלטון של בעלי עוצמה פנימית, המכשירה אותם לשלטון. מתנגדי הפאשיזם ייחסו לעתים את רישומו לעליית כוחו וזכות הכרעתו של ההמון האמורפי, שלא בגר מבחינה תודעתית ליטול חלק בשלטון המושתת על יסודות דמוקרטיים, לשבירת המסגרות החברתיות המסורתיות של דת, משפחה רחבה ועדה, וחיפוש חסות של אדם בודד ואבוד בכרך של העולם המודרני, בחיקה של אומה חזקה ומתנשאת ואצל מנהיג מדריך ונוסך בטחון. האינטרנציונל הקומוניסטי הגדיר בשנות השלושים את הפאשיזם בנוסחה ידועה של דימיטרוב כמעבר של הבורגנות החרדה לשלטון הנשמט מידיה, מהנחות-יסוד ליברליות, לפסים גלויים של נטישת הדמוקרטיה וטירור אלים.

אחדות דעים רבה יותר מגלים החוקרים בבואם לציין את המרכיבים של הפאשיזם. הפאשיזם מעלה את האינטרסים של הכלל, יותר נכון את יעוד האומה, מעל לעניינו של הפרט ומחייב את היחיד להרתם למאבקים ולהשגת יעדים של כלל האומה. הפאשיזם שולל את הסולידריות האוניברסלית הכלל-אנושית, שהיא מקובלת בדרך כלל על הליברליזם הרציונליסטי, ובחריפות יתרה יוצא נגד ההטפה בנוסח מארקסיסטי למלחמת מעמדות, בה הוא רואה פיצול מגמתי של אחדות האומה למען החלשתה ופירוקה מבפנים. הפאשיזם שולל את הפרלמנטריזם בנוסח שוויוני ואת הדמוקרטיה. לפי הפאשיזם והזרמים הקרובים לו, החיוניות של הלאומיות האורגנית שהתפתחה וגובשה במשך דורות רבים, אינה מצוייה דווקא בדעת הרבים והשווים ובפלורליזם של דעות, אלא באלמנט ייחודי, שספגו לקרבם בעלי סגולה שברוח בין בחירי האומה. לפיכך, הראויים לשלוט הם אנשי האליטה והפאשיזם דוגל בשלטון המנהיג והמפלגה האחת המנהיגה. לדעת חוקרים כמו אויגן ובר ואחרים לא ניתן בפשטות לסווג את הפאשיזם בצד ימין או שמאל של המפה הפוליטית או לראות בפאשיזם התעוררות והגנה על האינטרסים של מעמד אחד. הפאשיזם מודע לפער ומתח כלכלי, המבתרים את החברה המודרנית והוא

מדבר על הנציונל-סוציאליזם, כלומר מעין היענות לתביעות סוציאליות בתוך החברה הלאומית, או על המשטר הקורפורטיבי, המציב את המדינה בסגנון פאשיסטי כמתווך ומשליט מרוחו מעל לעימותים המפלגים שכירים ובעלי רכוש. ביסוד, ולאמיתו של דבר, הדינמיקה המאיצה בפאשיזם עיקרה בהגשמת היעד הלאומי, השאוב מתקופת הפאר והגדולה של העבר האמיתי או המדומה, ושאפתנות להתפשטות והשתלטות בהווה, שמשמשות הן כמוקד רוחני וחינוכי, הן כיעד, אליו חותר השלטון בפועל.

שאלה נוספת היא, אם הפאשיזם צמח רק בארצות אחדות, או, כפי שטוען ארנסט נולטה ואחרים, מן הראוי לדבר על עידן פאשיסטי באירופה ואף על פי שהפאשיזם הגיע לשלטון רק בארצות מסוימות, הרי תנועות פאשיסטיות חזקות יותר וחזקות פחות עלו באירופה כולה, פרט לברית המועצות, אם כי גם ברוסיה הצארית בשנים שקדמו למהפכה, היו כוחות פוליטיים בעלי סממנים פאשיסטיים. בענין זה קיימת מחלוקת בין המרחיבים את מעגל הארצות בעלות שלטון פאשיסטי מלא או ניכר, הכוללים ברשימה את אוסטריה של דולפוס, הונגריה של הורטי ואף פולין של פילסודסקי וצרפת של וישי, ויש המגבילים את מנין הארצות בהן התבצר הפאשיזם, ומוציאים מכלל זה ארצות בעלות משטר אוטוריטרי כולל, גם את ספרד של פרנקו ורומניה של אנטונסקו.

ומכאן לנושא היהודים והפאשיזם. ג'ורג' מוסה במאמר על הגנסיס של הפאשיזם, שפרסם בשנת 1966, טוען, שלא הגזענות ולא האנטישמיות היו מלכתחילה מרכיב אינטגרלי של כל תנועה פאשיסטית ארצית. בייחוד אין האנטישמיות אלמנט שכיח בתנועות, שהושפעו מהפאשיזם האיטלקי ונבנו לפי דגם זה. כך עד שלב מסוים, השנים 1936-1937, אין הגזענות מקובלת על התנועה הפאשיסטית האיטלקית. כמו באיטליה, בה יהודים היו עד שלב מאוחר בין המלחמות חברי המפלגה הפאשיסטית ויחידים ביניהם תפסו בה עמדות בכירות, כך גם מוסרט, מנהיגה של הנ.ס.ב. (N.S.B) ההולנדית, הסתייג מהאנטישמיות, טען שכל יהודי מתאים יתקבל למפלגה ולפי פרסר הצטרפו אמנם עוד ב-1935 150 יהודים למפלגה זו באמסטרדם. לא כל הפלגים הפאשיסטיים בצרפת נתנו יד לאנטישמיות, למרות האנטישמיות הנפוצה בחוגי ימין רחבים בצרפת, ואוסוואלד מוסליי, שבמפנה הפוליטי לפאשיזם ב-1932, הושפע בראש ובראשונה ממוסוליני, טען בזכרונותיו, שלא היה כלל אנטישמי. לאמיתו של דבר עד 1934 אין ה"בריטיש יוניון אוף פאשיסטס" נושא אופי אנטישמי מוצהר והעימותים האלימים בין הכנופיות הפאשיסטיות ויהודים ברחובותיה של איסט אנד הלונדוני מתרחשות רק במחצית השנייה של שנות ה-30.

הפאשיזם, שצמח והועתק בארצות אירופה השונות ומעבר לאירופה, לא הקים

מסגרת מאחדת או מתאמת יציבה. אין הדבר מתמיה, בייחוד שגם המדינות הדמוקרטיות בתקופה בין המלחמות לא הצליחו לצקת את חבר הלאומים לכלי מאחד וסמכותי נוכח ניגודים וקונפליקטים בינלאומיים. אולם הפאשיזם טען לבסיס רעיוני או יותר נכון לבשורה אידיאולוגית חדשה, שהוא מפיץ ובשמה בא להנהיג סדר חדש בעולם. "הברית האנטי-קומאינטרנית שהוקמה, היתה רק ברית פוליטית צרה ונעדרת משמעות. מוסוליני דיבר בשלבים ההתחלתיים של שלטונו על כך, שהפאשיזם מותאם לתנאי איטליה ו"אין הוא סחורה ליצוא." יש גורסים שטיעון זה של מוסוליני לא היה רק צעד של זהירות פוליטית וחוקרים מסויימים, כמו מק סמיט למשל, מצביעים על כך, שלא היה בו בפאשיזם האיטלקי תוכן רעיוני של ממש זולת התאווה לשלטון ורק במרוצת הזמן ניסו לחבר רסיסי רעיונות לשיטה חברתית-פוליטית. עובדה היא, שבאיטליה, בייחוד בחוגי הפאשיסטים הצעירים, קינן רעיון השליחות. הדעה, כי איטליה הפאשיסטית, בדומה לרומי העתיקה בימי גדולתה, ששימשה מופת בסדרי המשפט והשלטון, צריכה אף היא להיות למקור רוחני-אידיאולוגי ומרכז פוליטי מגבש ומדריך. ברור הוא כי קיימת סתירה מהותית בין הלאומנות האגרסיווית, שאיפות ההתפשטות, הערצת הכוח והלחימה, שהן ללא ספק יסוד דומיננטי בפאשיזם, ובין מגמות להאחדה, קרבה והבנה בין העמים. היטלר דיבר על יצוא של אנטישמיות ושלל הוצאת רעיון הגזענות החוצה. הנציונל-סוציאליזם היה בבחינת "ולטאנשאונג" (Weltanschauung), שחוט השדרה שלו היא הגזענות, שטלמון ראה בה "שיגעון לדבר אחד". אך ברור שבשיגעון או בתפיסה מעוותת זו היה יסוד קוהרנטי והדוגמה הנאצית סיפקה ליחיד ולאומה מעין תפיסה רעיונית כוללת. לכן עלה גם בידי הנאציזם הרבה יותר מאשר בידי הפאשיזם האיטלקי לעצב דמות של אדם קנאי, דבק בדעותיו ובמשימתו. הנאציזם לא חתר להקמת מסגרת בין ארצית ברוח נציונל סוציאליסטית, כי הגזענות מתווה מראש כעיקרון אי שוויון בין עמים וגזעים והיררכיה, שמבטלת שותפות של שווים. ואמנם, הנאציזם הפעיל השפעה פוליטית אתנית והשתלטות אלימה על עמים ואפילו לצלב החץ בהונגריה, משמר הברזל ברומניה, הפלגים הפרו-נאציים בקרב האוקראינים ובארצות הבלטיות, לא היה מוכן להעניק את רסן השלטון, אם הדבר לא שירת את הכורח הפוליטי ערב תבוסתו.

חרף כל זה היו נסיונות איטלקיים להקים מעין אינטרנציונל פאשיסטי ולמגמות אלה יוחסה חשיבות, בשעה שנסתמנו ניגודים פוליטיים על רקע עצמאותה של אוסטריה ומאבק לפרקים סמוי ולפרקים גלוי בין מוסוליני והיטלר על הבכורה בזירה הפוליטית האירופית וחותם ההשפעה על התנועות הפאשיסטיות המתרבות ומתרחבות. בדצמבר 1934 התכנסו במונטרה שבשווייץ לפי יוזמה איטלקית, נציגי המפלגות הפאשיסטיות באירופה, ונאספו במקום אחדות הדמויות המנהיגות

במפלגות אלה, אך לא במקרה לא השתתפו בהתכנסות זו נציגי הנציונל-סוציאליזם הגרמני. בהצהרה פרוגרמטית דובר על הצורך בהקמתה של התאחדות פאשיסטית בינלאומית אל מול האינטרנציונל הקפיטליסטי והקומוניסטי ועל כך ש"הפאשיזם הוא דוקטרינה פוליטית, כלכלית, חברתית, שנוצרה הודות לגאוניותו של מוסוליני" ולפיכך מן הדין להכיר בהגמוניה האיטלקית בפאשיזם. בכינוס שררה בדרך כלל הסכמה ורק קויזלינג הנורבגי ציין, כי רומא זקוקה לתמיכת "הציביליזציה הנורדית", כלומר לשותפות עם הנאציזם הגרמני. מחלוקת של ממש התלקחה בכינוס סביב השאלה היהודית. היה זה יון מוטצה ממשמר הברזל הרומני שטען, כי יהודים הם הגורם השליט בענייני הכלכלה ובתחום התרבות בארצו והכינוס צריך בסיכומו לקבל החלטה אנטי-יהודית. נציגי יוון, איטליה, פורטוגל, צרפת, אירלנד, ציינו, שהבעיה היהודית היא ענין פנימי של כל מדינה ואין לראות בה עיקרון פאשיסטי כללי מחייב. הנציג ההולנדי הוקיע את האנטישמיות ואילו נציג אוסטריה הכריז על זכותם של היהודים להיות מיוצגים במבנה הקורפורטיבי האוסטרי. דווקא נציג הפאשיסטים הדניים, קלאץ, שהיה כמעט מבודד בגישתו, דיבר על עקרון הגזענות האנטי-יהודית כחלק האינטגרלי של שיטת הפאשיזם. בהחלטה שנתקבלה בכינוס נאמר, כי כל מדינה סוברנית לקבוע את גישתה לעניני לאום, גזע ודת של אזרחיה לפי ראות עיניה. והכינוס הכריז, אני מצטט, "שהבעיה היהודית לא יכולה להוות מניע למסע כללי של איבה אנטי-יהודית", אם כי יש להניח, שבארצות מסוימות קיימת בעיה יהודית המחייבת פתרון.

כידוע, בשנת 1938 אימצה איטליה הפאשיסטית את התפיסה הגזענית ואת חוקי הגזע. קיימת ספרות רבת כמות הדנה בגורמים, שהביאו את מוסוליני לקבלת הגזענות, על אף שדחה אותה במשך שנים. ברור לנו, כי לא הופעל לחץ גרמני ישיר בעניין זה, אך סביר שהברית הפוליטית והצבאית המתהדקת בין שני הרודנים וכן העובדה שהנציונל סוציאליזם כדוקטרינה והמעמד הפוליטי של הרייך השלישי קנו להם השפעה הולכת וגוברת על התנועות הפאשיסטיות בעולם, כמו גם גיבוש חזית אנטי-פאשיסטית כמעט אחידה בקרב היהודים בעולם, היו בין הגורמים, שהוליכו לחדירה והכללת הגזענות בתפיסה הפאשיסטית בנוסח איטלקי. התחיקה הגזענית הפאשיסטית העתיקה את העוקבים מהתחיקה הנאצית בנירנברג, אך אין לדעתי להתעלם גם מכך שבמניפסטו בדבר אישור רשמי של תורת הגזע באיטליה ביולי 1938, נאמר, ואני מצטט: "הקביעה (שלנו), שגזעים בקרב בני אדם קיימים, אינה אומרת מראש, שקיימים גזעים עליונים ונחותים, אלא רק שישנם גזעים אנושיים שונים". אי. ג'יימס גרגור האמריקני סבור שעובדת שילוב הגזענות בתורת הפאשיזם האיטלקי הותירה שמץ של "מצפון רע" הן אצל בכירי הפאשיזם באיטליה, הן בקרב הציבור האיטלקי בכללו. חוקר אחר, צ'ארלס דילזל, אומר

דבר, שמוצא את אישורו בתיעוד עשיר, כי היתה קיימת מתינות יחסית בביצוע החוקים והתקנות האנטי-יהודיים באיטליה ובהשוואה לגרמניה הנאצית היה מצבם של יהודי איטליה נסבל למדי עד 1943, וזאת בעיקר הודות לעמדתם של מרבית בני העם האיטלקי, כולל תמיכה חשאית של אנשי הכנסיה מן השורה. יתר על כן, חוקרים ישראליים, דניאל קארפי, מאיר מיכאליס ולאחרונה מנחם שלח, הוכיחו כי הרתיעה של האיטלקים בפני הסגרת היהודים לידי הנאצים והמאמץ לסייע ליהודים הנתונים בסכנה בתחומי הכיבוש האיטלקי ובאיטליה עצמה, לא היו תוצאה של רצון טוב ומחווה הומנית של בודדים, אלא פעילות רבת היקף ועקבית, שכללה אזרחים איטלקיים רבים, אנשי כמורה, קציני צבא ואף פעילי המפלגה הפאשיסטית עד לדרגים הגבוהים ביותר. הקורא בחומר זה ומכיר את המציאות בגרמניה הנאצית ובארצות הכיבוש השונות, ניצב משתאה מול תופעה מרנינה זו, המחייבת עוד עיון והבהרה יסודיים. דומני, שבגרמניה כיום ישנה נטיה לטשטש את המשמעות המהותית, המבהירה את השוני במדיניות כלפי היהודים והיחס כלפי היהודים בגרמניה הנאצית מזה ובאיטליה הפאשיסטית מזה.

כדי להמחיש מגמה זו, אביא קטע מדבריו של וולפגאנג שידר, חוקר גרמני, המתמחה בתחומה של איטליה, שעמדתו בסבך המכונה ה"היסטוריקרשטרייט" השוטף, היא ללא דופי. שידר השמיע את הדברים, שאני מבטא בדיון על "טוטליטריות ופאשיזם", שהתקיים ביוזמת ה"אינסטיטוט פיר צייטגשיכטה" במינכן, ב-1978. אני מצטט: "אנטישמיות אוטנטית לא היתה מצויה לראשונה בפאשיזם האיטלקי. אך שונה הדבר, כאשר מדברים על גזענות בכללה. גזענות מיליטנטית ואגרסיבית ביותר היתה קיימת למשל נגד הגרמנים בטירול הדרומי, ובייחוד נגד הסלבים בפיומה, כמו גם נגד האפריקנים במושבות, והוא מצטייר בתקופה הפאשיסטית המוקדמת באיטליה כלא פחות ארסי מהגזענות כלפי היהודים בגרמניה (הנאצית). השמדה המונית של אנשים לא באה כתוצאה מכך באיטליה. אך לא הייתי מוציא מכך את המסקנה, שאין להשוות את המשטר של מוסוליני עם זה של היטלר. יש הרי תמיד להקשות, אם השמדת היהודים היתה גלומה מלכתחילה באידיאולוגיה הנאצית. יש יסוד להנחה, לפי מיטב ידיעתי, שאותן מסקנות איומות של האנטישימיות (כלומר ההשמדה) נבעו מאילוצים, שאין כמובן לנקותן מן האחריות, של מהלך המלחמה. אין הזמן שעומד ברשותי מאפשר ניתוח מפורט של הטיעונים של שידר, אך ספק אם טיעונים אלה ראויים כלל לבחינה כזאת. סבורני, שאין כמעט משפט אחד בדבריו שיש בו ממש והעומד במבחן הביקורת.

מתנהל ויכוח בין החוקרים, אם הפאשיזם והנציונל-סוציאליזם אלה שני דפוסי משטר שונים, או כפי שטוען למשל קארל פרידריך האמריקני, הפאשיזם הוא קטגוריה מכלילה וההבדלים הניכרים בגילויים הפאשיסטיים בארצות השונות הם

רק גוונים ושינויי נוסח, הנובעים מהרקע הלאומי. ושוב, בלי שאכנס לעוביין של הבעיות הכרוכות בהגדרה, נראה לי המרחק בין הפאישיזם בנוסח האיטלקי והנציונל-סוציאליזם בנוסח הגרמני רב כל כך, שקשה מאוד לגשר על פניו. ניתן כמובן להיאחז בהגדרה מכלילה ותחת מסווה של מונח מקיף ומעורפל להחליק על פני ההבדלים המהותיים. באותה דרך ניתן למשל במונח המכליל של זרם סוציאליסטי להכניס לסל אחד את הקומוניזם בנוסח הסטאליני ואת הכיוון הסוציאל-דמוקרטי בנוסח הסקנדינבי, אך ספק אם שיטה זו תורמת להבהרה וחידוד של הבעיות והמציאות לאשורה. חוקר בולט כמו דה פליצ'ה האיטלקי סובר, כי המשטרים מהטיפוס הפאשיסטי שאפו "ליצירת שלב ציביליזציה חדש". ואילו הנאציזם המשיכו, וזאת לפי דה-פליצ'ה, לא רק בתחום הגזעני, בקו אידיאולוגי, שהוא פיתוחה של הפילוסופיה הגרמנית והתוקפנות הפוליטית והצבאית הגרמנית הפרטיקולרית, שתחילתה פועל יוצא של מאבקים גרמניים פנימיים במאה ה-19.

ושטרנהל גורס בספר על המחשבה הפאשיסטית לגווניה, שהופיע זה מקרוב, כי "מבחינות רבות אפשר לומר היום, כי מכל המשטרים האוטוריטריים, שפשטו בעולם מאז מלחמת העולם הראשונה ועד לעצם היום הזה, איטליה הציגה דגם של אחד המשטרים הפחות טוטליטריים".

ועתה, לאחר שנגענו בהבדל המהותי בין הגזענות בנוסח ביולוגיסטי-דרוויני של הנציונל-סוציאליזם מצד אחד והפאשיזם הקורפורטיבי והלאומני מצד שני, עלינו להשיב עוד על כך, אם כל הפאשיזמים, שהופיעו ככוח פוליטי ורעיוני בארצות אירופה השונות והחזיקו ברסן השלטון באופן בלבדי או בברית עם אחרים זמן קצר או ארוך יותר, שייכים כולם לדגם המאופיין בידי איטליה של מוסוליני, ואילו במחיצה אחרת, זו הגזענית, נשאר רק הנציונל-סוציאליזם לבדו.

גם דרך זו של מיון אינה עונה למורכבות התמונה. ג'ורג' מוסה מבדיל בצדק בין הפאשיזם בארצות מערב אירופה ובארצות סקנדינביה מצד אחד ובין הפלגים הפאשיסטיים במזרחה ובדרום-מזרחה של אירופה. מאידך גיסא, האם גילויי האנטישמיות והתופעות הפאשיסטיות בארצות כמו רומניה, פולין, הונגריה, הארצות הבלטיות, היו חופשיים מגזענות ואנטישמיות רדיקלית. חוקרים מוסמכים חזרו והדגישו פעמים רבות, שהאנטישמיות בארצות מזרח אירופה היתה חזקה מזו, שידעה גרמניה וקביעה זו מקדימה אצלם לעתים את הדיון המפורט על האופי של הגזענות והנציונל-סוציאליזם. והדבר נכון, אם מדברים על האנטישמיות הפרועה, הקולנית, אנטישמיות של הרחוב, רוויית העלבונות, אלימות וגם מסע פוגרומים בארצות מזרח אירופה. אך לדעתי, השיעור שעלינו ללמוד מהתקופה בין המלחמות והשואה הוא, שתופעת האנטישמיות הגזענית הביולוגית, אידיאולוגיה המציבה את האנטישמיות במרכזה של השקפת עולם, מסוכנת הרבה יותר והרת אסון מגילויי

האנטישמיות המסורתית והוולגרית, הניזונה מעלילות על רקע דתי וממשפטים קדומים של חברה מפגרת.

בתקופה שבין המלחמות התעצמה האנטישמיות וחשפה בגלוי את כיעור פניה באירופה. בארצות כמו פולין, הונגריה ורומניה, בהן אחוז היהודים היה גבוה במיוחד, יהודים בעשרות אחוזים היו מרוכזים בעריהן ותפסו מקום נכבד בענפי הכלכלה, הכספים, התרבות והעתונות, היתה קיימת בעיה, דבר שאנו מכנים לפעמים "בעיה יהודית ריאלית". גרעינה של הבעיה, שיהודים ישבו בארצות אלה מאות בשנים ונחשבו זרים בעיני האוכלוסיה המקומית ורוב רובם של היהודים גם חשו עצמם כנוטים ללון במקום עד בוא שעת הגאולה. ארצות שקמו מחדש או הכילו בתוכן אחוז גבוה של מיעוטים אתניים אחרי מלחמת העולם הראשונה, ביקשו להדגיש את ההגמוניה של עם הרוב ושליטתו המלאה בכל תחומי החיים ומכאן הסיסמה הנפוצה "רומניה לרומנים", "פולין לפולנים". סילוק היהודים מתחומי החיים השונים, ובייחוד מהמגזר הכלכלי, היו לאחד היעדים העיקריים של מדיניות זו.

אכן, לאנטישמיות בארצות אלה היו גם היבטים גזעניים. עוד בשנת 1907 הצהיר רומאן דמובסקי, מנהיג ומורה רוחני של הזרם האנדקי בפולין, על התנגדותו להתבוללות יהודית ניכרת בקרב העם הפולני. לדעתו, היהודים מייצגים תכונות אופי אתני מגובשות ומנטליות מעוצבת, ותכונות אלה סותרות את הדמות הרוחנית והאופי הלאומי של הפולנים. לפיכך החדירה של יהודים לתוך האומה הפולנית ולרבדים של האינטליגנציה של פולין והיוצרים בתחום התרבות היא בלתי רצויה ומאיימת. דמובסקי לא צידד בגזענות ביולוגיסטית, ואומרים, כי הדבר נבע מכך, שאת הדוקטורט שלו עשה דווקא במקצוע הביולוגיה, אך קל להבין שדמובסקי כרך את הסכנה העיקרית שביהודים בתהליך האינטגרציה האפשרי שלהם באומה הפולנית. דמובסקי התפעל ממוסוליני וגם היטלר זכה אצלו להוקרה רבה יותר, מאשר מנהיגים גרמניים בעבר, וזאת בעיקר בזכות המדיניות האנטי-יהודית שלו. אך דמובסקי התחנך על ברכי אירופה הקונסרבטיבית והליברלית ולא הסתגל לעידן הפאשיסטי. שונה הדבר עם קורנל קודריאנו הרומני. הלה התחיל את דרכו בארגוני הסטודנטים, הקים בשנות העשרים את "הלגיון של המלאך מיכאל", נפרד מרבו פרופסור קוזה, שלא היה די רדיקלי לטעמו ויסד את "משמר הברזל" הפאשיסטי על כנופיותיו ברומניה.

האנטישמיות של קודריאנו אינה מרפה והיא ברוטאלית. הוא מאשים את היהודים בהשתלטות על הכלכלה הרומנית, על ענפי התרבות בארץ זו וטוען, כי היהודים שהשחיתו את הפוליטיקאים והפוליטיקה ברומניה. בספרו האוטו-ביוגרפי שלו, שהתפרסם ב-1936 ברומניה וב-1939 בגרמניה וניכרים בו באופן ברור

עקבות ההשפעה של ה"מיין קאמפף", עמודים רבים ואיזכורים לאין סוף עוסקים ביהודים, אך מעט מאוד מזה מוקדש לעניין הגזע והגזענות. באחד הקטעים המועטים האלה נאמר:"האיום הגדול שביהודים, שהם מפרקים אותנו מבחינה גזענית מבפנים, הם הורסים את הסטרוקטורה הגזעית הדאקו-רומנית של עמנו ומביאים לעולם טיפוס אדם חדל אישים."

ברור איפוא, שבתפיסה המבקשת ליצור הפרדה ולחסום את חדירת היהודים לגוף האומה, ישנו יסוד גזעני. אך אין זו גזענות הרואה ביהודים גורם המחריב את העולם ה"ארי" וסכנה למין האנושי כולו. אין זו גזענות בנוסח דרוויניסטי, הרואה ביהודים יסוד נחות. הן דמובסקי, הן קודריאנו, מדגישים את הכישרונות הרבים של היהודים ורואים דווקא במצבור כישורים אלה את הסכנה לעצמם. מהי הסיבה, שתפיסות הגזענות הגלובלית והדרוויניסטית בנוסח הנאצי לא השתרשו בארצותם? יש סבורים כי הסיבה נעוצה ברקע דתי הסותר את הגזענות. דמובסקי פעל בקרבו של עם קתולי אדוק וקודריאנו משלב את דתיותו והדת בכלל בכל פעילותו. ייתכן גם כי העובדה שרומניה, פולין או הונגריה, שלא היו כמו גרמניה, בעלות אספירציות לשלוט ולהנהיג את העולם כולו, לא היוו קרקע מתאימה להיווצרותה של אידיאולוגיה לפי דגם ה"ולטאנשאונג" הנאצי. מכל מקום, גם כאשר אנו עוסקים במרכיב הגזעני בתנועה האנטישמית והפאשיסטית באירופה בין המלחמות, מסתמן הבדל ברור בין הגזענות הדוחה יהודים ובין הגזענות מהסוג הנאצי.

הגיע הזמן לסיכום. אין להסיק מהדברים שנאמרו, שהפאשיזם לא היה אנטישמי. מוסוליני עצמו האמין כנראה, שיהודים באורח סולידרי חולשים על כוחות פיננסיים ועל העיתונות רבת העוצמה בעולם. גם בארצות אירופה מערבית אחרות שולב אלמנט אנטישמי בפאשיזם כרעיון וכתנועה פוליטית. יתר על כן, הפאשיזם כזרם לאומני תוקפני היה קפדן באשר ללויאליות של האזרחים והחשש שאזרחים אלה מקיימים קשר כלשהו עם גורמים בארצות חוץ. יהודים נחשבו, ועל פי רוב בצדק, לחטיבה בעלת נטיה לליברליזם, הקושרת את סיכויי התקדמותה עם הדמוקרטיה והליברליזם. לא בכדי היה מוכן מוסוליני לתמוך בציונות כתנועה עולמית וקיווה להפיק ממנה תועלת פוליטית לעצמו, אך שם עין חשדנית בציונות באיטליה, בה ראה אותות של לויאליות כפולה. וחרף כל זאת אין האנטישמיות חלק חיוני או הכרחי של הפאשיזם וודאי שאין הוא תופס בו מקום מרכזי. שונה בתכלית הדבר כאשר מדובר בנאציזם. אין לכרוך את הנאציזם עם הפאשיזם, בעיקר משום כך, שהגזענות היא ה"אני מאמין" העיקרי של הנאציזם וממלאת בו מקום, לפי ואלטר הופר, "שמלחמת המעמדות ממלאת במארקסיזם".

העניין היהודי, שהוא שולי בפאשיזם, הוא מרכזי בנציונל-סוציאליזם. הבעיה היהודית, שהיא בעיה נבדלת מארץ לארץ בפאשיזם, היא בעיה כלל עולמית

ומכרעת לנאציזם ותפיסתו. כאן מתבלט גם השוני בתפיסה הגזענית. התפיסה הגזענית של הפאשיזמים בארצות מזרח אירופה גזורה מבעיות ארצם ונועדה לכאורה לפתור את בעיות ארצם. הגזענות הנאצית במסקנותיה חותרת ל"פתרון הבעיה היהודית" בקנה מידה עולמי, וכאשר זומנה הקונסטלציה הפוליטית והצבאית, הם ניגשו למה שקרוי "פתרון הבעיה היהודית", לפי דרכם – למעשה, רצח יהודי אירופה.

פרופ' אשר כהן

האנטישמיות הפשיסטית-פלבאית

מפלגת "צלב החץ" בהונגריה בתקופת השואה

חקירת תולדותיהן של התנועות הפשיסטיות בארצות מזרח ומרכז אירופה נתקלת בקושי כמעט קבוע לגבי חוקר ישראלי, בגלל העדר גישה חופשית ובלתי מוגבלת למקורות ארכיוניים בארצות אלה. קושי זה גובר עוד יותר כשאנו מחפשים הבהרות לאופי המעמדי-סוציאלי של הפשיזם המקומי, עקב ההשלכות הפוליטיות שמחקרים מסוג זה עשויים לעורר. יש לכן תועלת מיוחדת בכל מקור היכול לסייע לחקירה כזאת ולמלא, ולו גם חלקית, את מקום המקורות הארכיוניים החסומים. מקור מסוג זה נמצא להפתעתנו, בארכיון "משואה", בצורת אוסף רחב ומגוון של חומר תעמולה פשיסטי בהונגריה.[1] האוסף מורכב ברובו מפתקי תעמולה מן הסוג הפשוט וההמוני ביותר, אותם נהגו להפיץ ברחובות העיר. ברובם יש ציור קריקטורלי, הטקסט בהם מועט והם נועדו לחיי שעה בלבד. אלה אמצעי תעמולה הבאים לשרת צרכים פוליטיים מיידיים, קצרי טווח, אך לצרכי המחקר, הם משמעותיים ביותר הודות לדרכי הפניה והנימוקים שנראו בעיני מעצבי התעמולה הזאת כמשכנעים ביותר לגבי הציבור הפוטנציאלי אליו הוא היה מכוון. כיוון שבמרכז התעמולה אנו מוצאים את האנטישמיות הקיצונית של "צלב החץ", הרי שניתן לשאוב מכאן מימד נוסף להבנת האופי המיוחד של האנטישמיות הזאת ושל נושאיה החברתיים.

את שורשי האנטישמיות המודרנית בהונגריה, ניתן למצוא כמובן, עוד במאה התשע-עשרה.[2] כך גם מהפכת הנגד ותקופת הקונסולידציה בשנות העשרים של המאה הנוכחית, מוכרות כנושאי אנטישמיות ארסית ותוקפנית; אך האנטישמיות שמתחילה להתגבש בשנות השלושים, נושאת – מבחינה פוליטית וחברתית – אופי חדש, המוני, פלבאי ופרולטרי. הגוף שהפך את האנטישמיות הזאת לכוח פוליטי מרכזי, היה מפלגת "צלב החץ", שהוסיפה לשמה את הכינוי: "התנועה ההונגריסטית".[3]

קווים כללים על ראשית ההתארגנות הפשיסטית

ארגונים ננסיים שונים בעלי אוריינטציה פשיסטית מובהקת, צצו לרוב בראשית שנות השלושים. היחיד שהצליח לרכז סביבו ציבור תומכים בעל משמעות, היה זולטאן בוסורמינ'י, מנהיג מפלגת "צלב החרמש". רוב תומכיו באו מהשכבות המרודות של הפועלים החקלאיים המורעבים, מאזור הטיסה, אשר עמם הוא ניסה לארגן מרד ב-1936. לאחר כישלונו התפזרה התנועה ובוסורמינ'י עצמו ברח לגרמניה. במצב זה, כאשר חצי תריסר פירורי מפלגות כללו בשמן בצורה כלשהי את התואר "נאציונל-סוציאליסטי", מופיעה לראשונה מפלגתו של הרב-סרן בדימוס, פרנץ סאלשי.[4] בעת היווסדה, ב-1935, לא נבדלה מפלגה זו כלל מיתר הארגונים הפשיסטיים שקמו לפניה ורק בהמשך התפתחותה היא בולטת בניסיונותיה ובהצלחתה החלקית לגייס תמיכה רחבה ועממית, כולל גיוס חברים מבין הפועלים המאורגנים. בסוף 1937 מתאחד חלק מהמפלגות הנ"ל תחת הנהגתו של סאלאשי, אולם עד אוקטובר 1944, אין הוא מצליח לרכז סביבו את כל המפלגות הפשיסטיות.[5] מתאריך זה ואילך, הופכת מפלגתו של סאלאשי לארגון הפשיסטי הבולט העיקרי בהונגריה. בזירה הפוליטית של התקופה בולטים שני מאפיינים הקובעים את מקומו של "צלב החץ" ומכאן גם נובעות כל ההתייחסויות אליו והן: מנהיגותו הבלעדית של סאלאשי והאופי הפלבאי של התנועה בכללה (במונח "פלבאי" אנו מתכוונים לכלול את כל השכבות העניות והמקופחות של החברה ההונגרית, והוא כולל על כן – בנוסף לפרולטריון העירוני – את האיכרות העניה, עצמאים ופקידים בעלי הכנסות נמוכות מאוד ודומיהם). תכונות אלה אפיינו גם את התייחסות הממסד הפוליטי ההונגרי אל "צלב החץ" ולהבדילם מיתר הגופים הנאציונל-סוציאליסטים גם בעיני הגרמנים, למרות השוני המועט שבין התכניות הפוליטיות שלהם לבין אלו של מפלגות אחרות.

מנהיג "צלב החץ", פרנץ סאלאשי, יליד 1897, קיבל את חינוכו באקדמיה הצבאית, הוסמך לקצין ב-1925 ושירת בחזית המלחמה. ב-1922 הועבר לבית הספר למלחמה, ב-1924 הועלה לדרגת סרן מחוץ לתור וב-1925 הוא זוכה להעברה למטה הכללי. בתקופה זו החל סאלאשי לגלות עניין בפוליטיקה ולפי עדות עצמו, הירבה לקרוא, בעיקר ספרי היסטוריה וסוציולוגיה. התעניינות מעין זו לא היתה חריגה כלל בקצונה ההונגרית, אשר לא התנזרה מעיסוקים פוליטיים בקרב הימין המסורתי כמובן. סאלאשי חרג כנראה כבר אז מתחומי המותר בצבא וב-1931 הוא נקרא לראיון בפני שר ההגנה דאז, הגנרל גומבוש. השר רואה בפעילותו של הקצין הצעיר חתירה נגד המשטר ונגדו אישית; "חדל לעסוק

בפוליטיקה, אחרת יהיו לך צרות ובמקומי תוכל לבוא רק אחרי שאני כבר הלכתי". סאלאשי הכחיש את ההאשמות על חתרנות, אם כי טען: "חוסר סבלנותי וביקורתי הקיצונית נובעים מאמונתי שבהחלט ניתן לשפר את המצב הכלכלי הגרוע".[6] פרסום חיבורו הפוליטי הראשון ב-1933[7] גרם לשערוריה בצבא ולהעברתו ליחידת שדה. תוך זמן קצר התברר לו שפעילות פוליטית רצינית מחייבת אותו לפרוש מהצבא, וב-1.5.1935 היא יוצא לפנסיה ומייסד את מפלגתו הראשונה. ב-1938 נאסר ונדון לשלוש שנות מאסר על חתירה נגד המשטר, אך שוחרר בסוף 1939. אישיותו של סאלאשי היתה ונשארה מקור לאינטרפרטציות מרובות ורב-גוניות. במשך כל תקופת פעילותו הפוליטית ובפרט לאחר צאתו מהכלא, לא פסקו השמועות על אי-שפיותו. גם ידידיו הפוליטיים יעצו לו להיבדק אצל פסיכיאטר "בכדי להזים את השמועות", אך סאלאשי דחה עצות אלו.[8] בעת קריאת כתביו, ובפרט יומניו הפוליטיים, קשה שלא להיווכח באמיתות שמועות אלו; ידיעה זו מקבלת אישור ברור לאחר הבדיקות הפסיכיאטריות שנערכו לו בכלא אחרי תום מלחמת העולם השניה.[9]

לא היינו רואים צורך להתעכב על מצבו הנפשי של סאלאשי, לולא הזהות המוחלטת בין אישיותו למפלגתו ולולא היה ברור שכל החלטה פוליטית במפלגתו, היתה החלטתו האישית. אין בידינו אפילו עדות אחת שתרמוז על החלטה שנתקבלה בניגוד לדעתו. לעומת זאת, יש בידינו עדויות אין ספור על החלטותיו האישיות וקבלתן על-ידי המפלגה ללא כל ערעור. את הבסיס העיוני למפלגה השתית סאלאשי על התיאוריה ה"הונגריסטית".[10] תיאוריות אלה הן לא רק שטחיות ופשטניות מאד, אלא ממש בלתי מובנות בחלקים רבים, עובדה שכנראה לא הפריעה במיוחד לחסידיו הרבים. את מדינתו מכנה סאלאשי כ"מדינת איכרים בעלת תעשיה", אך רעיון זה לא זוכה לגיבוש ברור ואין מאחוריו תכנית חברתית מפורטת. גם תכניותיו הכלכליות הן שטחיות, אך יש בהן העדפה רבה לצרכי המעמדות הנמוכים. הוא מבטיח חיסול האבטלה בעזרת הלאמה של כל המערכת הבנקאית ועל-ידי הכוונת האשראי "לאור הצרכים הלאומיים". יש גם התייחסות לרצונו להלאים את מקורות האנרגיה, אך באופן כללי הוא דוגל בכלכלה פרטית המכוונת על-ידי הממשלה. המאפיין את כל תכניותיו הוא היעדר מוחלט של מכניזם ביצועי כלשהו. הוא מדבר, למשל, על חלוקה צודקת של ההכנסות הלאומיות, מבלי להוסיף מלה אחת כיצד עושים זאת. הדבר הברור ביותר בתכניות אלה הוא, שאת מחיר ה"חלוקה הצודקת" חייבים לשלם היהודים "המנצלים". כאן אמנם יש הנחייה כלשהי, כלומר שאת היהודים יש לגרש מהמדינה. כאמור, "צלב החץ", מנהיגו והוגה רעיונותיו, לא היו הופכים לתופעה פוליטית מרכזית כפי שהם היו כבר ב-1939, אך ורק על סמך המצע האידיאולוגי. אך הוא זכה להצלחה, כי

רעיונות אלה, למרות שטחיותם או שמא דווקא בזכותם, סיפקו את המאוויים הפוליטיים של שכבות אוכלוסיה רחבות ביותר, עקב המצב הסוציו-פוליטי המיוחד של הונגריה שבין שתי המלחמות.

הרקע הסוציאלי של "צלב החץ"

אחת הבעיות המרכזיות והשנויות ביותר במחלוקת בין חוקרים בעלי רקע וגישות שונות, היא בעיית ההרכב הסוציאלי של "צלב החץ". עלינו לנסות ולהבחין תחילה בשלושה מישורי אוכלוסיה שונים: המנהיגות, חברי המפלגה הפעילים, ציבור התומכים והבוחרים הנרחב. האינפורמציה שהתפרסמה ממקורות הונגריים, מתייחסת בעיקר לשכבת המנהיגות במפלגה. אין בידינו שום סקר רציני וממצה על הרכב חברי המפלגה, אם כי עדויות ספורדיות על כך יש לרוב. מרבית המקורות בהם נדון בהמשך מתייחסים אל הרובד השלישי של האוכלוסיה שהזכרנו, והיא הרחבה והפחות ניתנת לתיחום מוגדר. גישה זו כמובן, אינה יכולה לבוא במקום מחקר סוציולוגי מבוסס על רשימות שמיות, פרטי התעסקות, ההכנסות, ההשכלה וכו', ואין לנו כל בטחון אם חומר כזה הוא אכן בנמצא באחד הארכיונים בהונגריה; על כל פנים, גם אם חומר כזה קיים, אין הוא פתוח בפנינו. לעומת זאת, הגישה הנקוטה כאן מאפשרת לנו לחשוף ולאתר שכבות אוכלוסיה רחבות למדי ובדרך זו לתרום להבנה טובה יותר של המשמעות החברתית-פוליטית של הפשיזם ההונגרי בתקופת השואה. איש אינו חולק על העובדה שחלק ניכר מהמעמד הבינוני הנמוך תמך בפשיזם, אם כי יש עוד צורך להבהיר ביתר בהירות במי, מתי ובאיזה שיעור בדיוק, ניתנה תמיכה זו. כעובדה, מקובלת גם ההנחה שרוב רובה של השכבה המסורתית השלטת התנגדה לפשיסטים ורדפה אותם ובפרט את "צלב חץ". הדבר השנוי במחלוקת מתייחס למקומם של הפועלים במפלגת "צלב החץ".

במחקרו המקיף על "צלב החץ" מתאר מ. לצקו ארבעה מרכיבים חברתיים שהיוו את הבסיס העיקרי של "צלב החץ". נסקור אותם בקצרה ולפי סדר הופעתם שם: הקבוצה הראשונה באה מהשכבה הנמוכה של המעמדות השולטים: קציני צבא, פקידים ובעלי מקצועות חופשיים. קבוצה זו סיפקה את מרביתה של המנהיגות במישור המרכזי והמקומי, אף כי מרובם נמנעה האפשרות להצהיר בפומבי על הצטרפותם למפלגה, מחשש השלטונות. את הקבוצה השניה מכנה המחבר "שכבות הלומפן של המעמדות השונים", אלה אלמנטים שוליים של החברה וביניהם שיעור גבוה של בעלי עבר פלילי. קבוצה זו היוותה את החלק האקטיבי והקיצוני ביותר בתנועה. הקבוצה השלישית היתה מורכבת מהבורגנות הנמוכה ביותר, מפקידים קטנים, בעלי משכורות קבועות, פנסיונרים שחיו על

קצבאות עלובות, כלומר, אנשים "שמבחינת רמת החיים שלהם היו על גבול הפרולטריות". "לבסוף הבסיס הרביעי: חצאי פרולטרים ופרולטרים עירוניים וכפריים במספרים ניכרים..." להם קורא המחבר "שכבה מפגרת וחסרת תודעה עצמית".[11] לניתוח הנ"ל, המאפיין את דעת המחקר בהונגריה, שני חסרונות בולטים: א. אין החלוקה מלווה בשום אינפורמציה כמותית ולכן אין לנו כל אפשרות להעריך את חשיבותו היחסית של כל מרכיב במונחים כמותיים. ב. אין המחבר מצטט משום אסמכתה או מחקר אמפירי ומסתמך רק על ההכללות הנובעות מהחיבור כולו, כלומר האוטוריטה שלו עצמו. למרות מגבלות אלה, הנובעות ממיתודה לקויה, הרי שהתמונה הכללית המתקבלת היא שהבסיס האנושי של "צלב החץ", היה מורכב משכבות נמוכות ואף נמוכות ביותר; פרט למעט קצינים ואינטלקטואלים שמילאו את תפקידי המנהיגות, הרי רוב רובה של התנועה, לפי הניתוח של מ. לצקו, בא משכבות חברתיות עניות, אך המחבר מעדיף שלא להבליט עובדה זו; חשוב לציין שמדובר כאן על פעילי התנועה, ולא על תמיכה אלקטוראלית בלבד. המקור הפנים-מפלגתי החשוב ביותר להבנת התפתחות "צלב החץ", הוא "היומן ההונגריסטי" המוכר במחקר גם בשם "היומן של סאלאשי". כאן מצויות עדויות רבות על הצטרפות פועלים ל"צלב החץ", בעיקר בשנים 1937-1939, אם כי לפי אותה עדות עבר היו ניסיונות לארגן פועלים גם לפני תאריך זה.[12] בניגוד לניסיון הכושל של "צלב החרמש", עיקר התעניינותם של סאלאשי וחבריו מתמקדת בסביבת בודפשט ובבירה עצמה, וליתר הערים הגדולות והבינוניות, בפרט באלה שיש בהן תעשיה או מכרות. סאלאשי מנהל דיונים עם פועלים ומצליח למשוך אליו מספר פעילים ממדרגה שניה גם מהסוציאל-דמוקרטים.[13]

בשנת 1937 חלה ההתארגנות הרצינית של "צלב החץ" וכנראה שהצלחתם היתה אז עדיין מוגבלת. משאל בסניפי הסוציאל-דמוקרטים באפריל, מראה שהארגון כמעט ולא חדר לארגוני הפועלים; המפלגה כולה מנתה כנראה באותה עת בין 10,000 ל-20,000 חברים.[14] הגידול המספרי העיקרי התרחש במשך שנת 1938 והגיע לשיא לקראת הבחירות של מאי 1939 ומיד לאחריהן. לפי הערכה סבירה, היו במפלגה בקיץ 1938 רק כמה עשרות אלפים חברים, ואילו לקראת סוף 1939 התקרבו ל-300,000 חברים.[15] ברובעי הפועלים בבירה ובסביבתה, נפתחו סניפים חדשים רבים ואין כמעט בית-חרושת גדול בו אין תמיכה פחות או יותר מסיבית ב"צלב החץ". בבתי-חרושת רבים הם הופכים למייצגים העיקריים של הפועלים. מערי השדה מדווחים מנהיגי האיגודים של הסוציאל-דמוקרטים: "בין החברים (ב"צלב החץ" – א. כ.) רבים שהיו בעבר סוציאל-דמוקרטים... חלק נכבד של הפועלים תומכים בהם...".[16] כוחם היה רב במיוחד בין פועלי הרכבת והתחבורה הציבורית בבירה, ובאגודה זו של התחבורה הציבורית היו לגורם

הפוליטי הבלעדי כמעט. המצב היה דומה מאד באזורי המכרות, כפי שנראה זאת בהמשך. הבחירות ב-1939 היוו לגבי "צלב החץ" מבחן כוח ראשון בזירה הפוליטית, מאחר שבבחירות הקודמות טרם השתתפו ואילו בבחירות המשנה לא זכו להצלחה. חוקת הבחירות החדשה הכילה סעיף על סודיות ההצבעה, לראשונה בהונגריה, על כל אזורי הבחירות, והשינוי אמור היה להגביר את התמיכה בכל מפלגות האופוזיציה, כולל "צלב החץ". לעומת זאת, הועלה גיל המינימום להצבעה ל-26 וחובת המגורים הקבועים לפני ההצבעה, לשש שנים, ושינויים אלה גרמו ל"צלב החץ" לאובדן קולות רבים שאת משקלם המדויק קשה להעריך. בעיית מימון הבחירות, שכלל גם סכום גבוה כפיקדון, נפתרה בזכות עזרה כספית גדולה שנתקבלה בדרכים לא לגאליות מגרמניה הנאצית, והיא כונתה בפי בני התקופה " המארקים המתגלגלים". השלטונות עשו הכל ובכל הדרכים האפשריות, בכדי להכשיל את השתתפות "צלב החץ" בבחירות אלה. המפלגה נאסרה בפברואר 1939 אך איפשרו לייסד מפלגה חדשה בשינוי השם במרץ. ב-13 באפריל, שלושה שבועות לפני פיזור בית הנבחרים, סגרו את עיתון המפלגה לשלושה חודשים, כך שלמעשה הם נאלצו לוותר על ביטאונם הרשמי במשך כל מערכת הבחירות. המנהיג, סאלאשי, ריצה אז עדיין את עונש המאסר שהוטל עליו שנה קודם לכן, אך רבים סבורים שהעדרו, אשר תואר כ"הקרבה עילאית למען האידיאה", סייע להצלחת הרשימה יותר מכל גורם יחיד אחר.

תוצאות הבחירות הוכיחו שהרוב היציב שהיה קודם למפלגת השלטון, נשאר בעינו וזו אף הצליחה להגביר את כוחה. לעומת זאת, חלו שינויים רבי משמעות בהרכב מפלגות האופוזיציה,[17] כפי שהם באים לביטוי בחלוקת המנדטים; (בסוגריים, מספר המנדטים לפני בחירות 1939:)

מפלגת הממשלה	184	(170)
המפלגה האגרארית	11	(26)
המפלגה הנוצרית	4	(14)
הסוציאל-דמוקרטים	5	(14)
צלב החץ	31	(-)
נציונל-סוציאליסטים אחרים	18	(2)
אחרים ובלתי מפלגתיים	8	(15)

השוואה זו כבר מראה את השינוי הבסיסי שהתבטא בירידה חריפה בכוחן של שתי מפלגות האופוזיציה משמאל, הסוציאל-דמוקרטים והאגרארים, כשהנהנה העיקרי מכך הוא הימין הפשיסטי. המפלגה הנוצרית השותפה לשלטון וכן המפלגות הרדיקל-בורגניות שבאופוזיציה, נעלמו כמעט לחלוטין מהבמה הפוליטית. הרשימות הפשיסטיות זכו ב-24% מכלל הקולות הכשרים. זה היה הישג סנסציוני

בהרבה מעל לציפיותיהם, אך גם מספר זה אינו מבטא עדיין את מלוא ההצלחה הפשיסטית. שיטת הבחירות היתה מבוססת על רשימות אזוריות ובנפרד מכך על בחירות אישיות. אם נביא בחשבון רק את אותם האזורים בהם הם הציגו מועמדים, הרי שחלקם מגיע ל- 35%-40% של הקולות. ובמקומות שלא היו להם רשימות אזוריות אך הציגו בהם מועמדים "אישיים", הם זכו שם בקולות לא מעטים. סביר על כן להעריך את התמיכה העממית בתנועות הפשיסטיות בין 30% ל-40% וכשני שלישים מזה עבור "צלב החץ"; ואם נוסיף לכך את התפנית החדה לכיוון הימין הקיצוני בין תומכי אימרדי, שהיה אז עדיין חבר במפלגת השלטון, את ההגבלות השונות שחלו על זכות הבחירה של הצעירים הניידים, את העדר המסורת בהצבעות חשאיות, שנוצלה עד תום על-ידי "מכונת ההצבעה" של מפלגת השלטון, הרי שגם הערכה זו תיחשב לצנועה למדי.

את ההישג המרשים ביותר השיג "צלב החץ" בבודפסט ובסביבתה. אם נבדוק את הישגי המפלגות העיקריות באזור זה, תתקבל התמונה הבאה (בסך הכל קרוב לחצי מיליון קולות מתוך פחות משלושה מיליון בכל הארץ) באחוזים; בסוגריים, תוצאות הבחירות הקודמות:

המפלגה	בסביבת בודפסט		בבודפסט	
מפלגת הממשלה	27.5	(35.7)	33.1	(26.0)
המפלגה הנוצרית	6.9	(13.5)	5.5	(25.8)
כל המפלגות הפשיסטיות	41.7	(-)	29.9	(-)
הסוציאל-דמוקרטים	17.1	(33.3)	12.7	(22.3)
מפלגות בורגניות שונות	?	?	16.4	(19.0)

בגלל השמטת המפלגות הקטנות והבלתי מפלגתיים, אין המספרים מסתכמים במאה.

סביבת בודפסט כללה אזורי תעשיה חשובים ביותר ובה אוכלוסיית פועלים הגדולה במדינה, שתמכו באופן מסורתי בסוציאל-דמוקרטים. באזור זה, מ-65,000 קולות שניתנו לימין קיצוני, קיבל "צלב החץ" 54,700 קולות. היחס דומה היה גם באזורים השונים של הבירה. תוצאות אלה בבירה וב"חגורה האדומה" שמסביב לה, מצביעות על ראשית התמיכה ההמונית של פועלי הונגריה ב"צלב החץ". האי צ'פל, אזור פועלים מובהק ליד הבירה, שלח שני צירים של "צלב החץ לפרלמנט החדש. מחוץ לעיר הבירה, הצליחה מפלגת "צלב החץ" בעיקר באזורים של אוכלוסיית פועלים גדולה, שם זכתה לקולות רבים על חשבון המפלגה הסוציאל-דמוקרטית והמפלגה האגראריות; לאחר הבחירות, תפסו אנשי "צלב החץ" את מקומותיהם בקצה השמאלי של הבית.

על כך שאין חדירת "צלב החץ" למעמד הפועלים תופעת בחירות חולפת, תעיד שביתת הכורים הגדולה של סתיו 1940.[18] קדמו לאירועים אלה שביתות מספר שחלו במחצית השניה של 1939, בהן נטלו אנשי המפלגה חלק פעיל, למרות התנגדותם ה"אידיאולוגית" לשביתות; כאן מדובר היה לראשונה בשביתה בהיקף כלל-ארצי ששיתק ענף שלם. שביתת הכורים החלה ב-8.10.1940 בעיר שאלגוטאריאן, אם כי לתאריך זה קדמה תסיסה ממושכת בכל המכרות החשובים. השביתה נמשכה כשבועיים, הקיפה את כל ענף המכרות והעמידה את המדינה בפני סכנה של חסימת מקור האנרגיה העיקרי שלה. בשביתה השתתפו כ-40,000 כורים ובמהלכה בלטה ההיעדרות המוחלטת של מנהיגי האיגודים הסוציאל-דמוקרטים. לעומת זאת, הפך אחד מצירי "צלב החץ", גרובר, לדובר השובתים, שהעלה את תביעותיהם בפרלמנט והשתתף בתיווך בינם לבין הממשלה. במאמר מפורט טוען י. סקרש שהשביתה נופחה על-ידי "צלב החץ" במגמה לגרום אנדרלמוסיה במדינה, אשר כתוצאה ממנה תיאלץ להזמין התערבות גרמנית שתעלה אותם לשלטון.[19] לתיאוריה הזאת אין כל אחיזה בעובדות הידועות, אין כל רמז לתכנית אפשרית כזאת, לא במסמכי "צלב החץ" ולא במקורות הגרמניים המוכרים. היחסים בין המפלגה ההונגריסטית והגרמנים היו קרירים מאד באותה תקופה והמחבר אינו רומז להימצאות מסמכים בלתי מוכרים שיאשרו את הנחתו; סביר להניח שכל התיאוריה אינה אלא ניסיון להסביר את הברית בין הפועלים השובתים ובין התנועה הפשיסטית, בדרך המתאימה יותר להשקפות המחבר מאשר לעובדות המוכרות. למעשה, אין כאן שום מקום להפתעה ואירועי השביתה אינם חורגים מהמערך הפוליטי המוכר של התקופה, והם אמנם מוכיחים ש"צלב החץ" היה מעוגן היטב בפרולטריון ההונגרי.

השביתה נבעה מבעיות סוציאליות חריפות ומאמרו של י. סקרש מציג אותן בבהירות רבה. "צלב החץ" לא יכלה שלא לתמוך בשביתה, כי רוב המנהיגות המקומית באה משורותיה, הכורים היוו בסיס אלקטורלי חשוב עבורה ולא היו לה סיבות שלא לנסות להחליש את עמדות הממשלה. כגורם אופוזיציוני עיקרי, שרוב חבריו ומצביעיו באים ממעמדות אלה, לא היה לה שום אינטרס לסכן את עמדותיה הפוליטיות. מצד שני ברור שגם הפועלים השובתים, שניהלו מאבק על לחמם, ראו ב"צלב החץ" גורם פוליטי יחיד שיכול היה לסייע להם במאבק זה. עמדות הסוציאל-דמוקרטים היו חלשות ולמעשה הם חדלו כמעט לפעול באזורי המכרות.[20] "היומן ההונגריסטי" מתעלם כמעט לגמרי מהשביתה. האזכור בו נכתב מאוחר, כשגרובר כבר פרש מהמפלגה ויש להניח שעובדה זו השפיעה על הניסוח. לפי מקור זה, מאשים סאלאשי את גרובר על שסיבך את המפלגה בשביתה זו ללא אישורו, והוא, כלומר סאלאשי, ציווה מיד להפסיק אותה.[21] עדות זו עומדת

בסתירה לעדויות אחרות שי. סקרש מתבסס עליהן, ואלה מראות שסאלאשי, לא זו בלבד שהוא ידע על חלקה של מפלגתו בארגון השביתה, אלא שגם קיבל לשיחה את נציגי השובתים והמליץ בפניהם על המשכה. סביר להניח שרוב המגעים נעשו אמנם, לא אישית על-ידו, אך אין ספק שסאלאשי ידע וגם אישר את המהלכים העיקריים.

למרות אי-הבהירות בנקודות חשובות, ניתן לסכם את עיקר לקחי השביתה, בברית שבין הכורים השובתים לבין המפלגה הפשיסטית החשובה ביותר באותה עת, "צלב החץ". העובדה שהפועלים ראו ב"צלב החץ" בן-ברית, מצביעה על המקום שמפלגה זו תפסה במבנה החברתי ההונגרי ועל תדמיתה בעיני הפועלים האלה. שביתה זו הקיפה, כאמור, כ-40,000 כורים, שהיו פזורים באזורים מרוחקים זה מזה. רק גורם שנהנה מאימון מלא של הציבור ואשר מעורבותו בכל מערכות חייהם עמוקה ורצינית, מסוגל ליטול על עצמו ארגון שביתה כל-כך גדולה. ניתן כמובן לטעון, ש"צלב החץ" לא עמדה במבחן האשראי שהכורים העניקו לו, ובכך יש כמובן מן האמת, אך האם עלול דבר זה לגרוע מהעובדה שהם זכו באימון הכורים? שביתת הכורים, בנוסף לניתוח תוצאות הבחירות, מוכיחים שוב את ההזדהות על חלק ניכר ממעמד הפועלים ולאו דווקא "לומפן אלמנטים" שבתוכו, עם הפשיזם המקומי של "צלב החץ".

האנטישמיות בתעמולת "צלב החץ"

האנטישמיות של שנות העשרים ושנות השלושים בהונגריה, הושפעה במידה רבה מכישלון משטרו של בלה קון, שבו כידוע, היה ליהודים חלק בולט ומכריע. התעמולה האנטישמית ניצלה כמובן עובדה זו עד תום, בהדגישה את הזהות בין הקומוניזם הבין-לאומי לבין היהדות "הבין-לאומית", וכפי שזה מוכר גם ביתר ארצות אירופה, זוהתה היהדות בעת ובעונה אחת גם עם הליברליזם וגם עם הקפיטליזם. ברור שההדגשות היו שונות בחוגים ובתקופות שונות ואופי התעמולה האנטישמית הלך לרוב יד ביד עם מצבה הכלכלי של אותה שכבה שהיתה האובייקט הספציפי של תעמולה זו. יהודי הונגריה, למרות היותם רק כ-6% באוכלוסיה הכללית, תפסו עמדות חשובות ומרכזיות בחיי התרבות והכלכלה של המדינה. מקומם בלט לא בבנקאות בלבד, אלא גם בתעשיה, בשיווק, בעיתונות וברוב ענפי המקצועות החופשיים, להוציא אלה הקשורים ישירות לממשל ולאדמיניסטרציה של המחוזות. התמקדות יהודים רבים יחסית בשכבות העליונות של הבורגנות הכלכלית והאינטלקטואלית, נוצלה על-ידי אי-שביעות הרצון הכלכלית של שכבות נרחבות באוכלוסיה.

במסגרת הזאת משתלבת התעמולה של "צלב החץ", אף כי עובדת היותה אנטישמית מובהקת, אין בה כבר חידוש שעשוי להדהים או לשלהב המונים. לרעיונות של הגזענות היו בהונגריה חסידים מועטים בלבד, חלקם מוכרים יותר וחלקם מוכרים פחות.[22] סאלאשי משתמש לעתים בטרמינולוגיה גזענית, אך היא רדודה ואינה מתקשרת לאידיאולוגיה הכללית. הגזענות בתעמולת "צלב החץ" היוותה רק קישוט של מודרניזם מסולף, בנסותה להשתייך לאותו זרם רעיוני חדש העולה ומתחזק באירופה בעיקר תודות להצלחותיה של גרמניה הנאצית. גזענות הונגרית היתה מתיישבת אך בקושי רב עם המדיניות הרוויזיוניסטית, בה תמך גם סאלאשי. סאלאשי מנסה להגדיר את היהודי כגזע: "היהודי הוא רק גזע, לא אומה, לא בעל יכולת למולדת, חסר שורשים בקרקע, הרסני". "גורם הרסני שמבחינה מוסרית, רוחנית וחומרית וכן מבחינת הגזע והדם, חסר את היכולת למולדת".[23] כלומר, הקריטריון העיקרי – לדעתו – לטיב הגזע, הוא היכולת להיאחז במולדת. המונח "גזע" במשמעות חיובית מופיע כשווה ערך ל"אומה" או "עם", ואכן שימוש כזה הוא מקובל בשפה ההונגרית, אף שהוא חסר משמעות לענייננו. בהקשרים שליליים, מתקשר המושג רק עם היהדות.

בתכנית שחוברה לקראת הבחירות של 1939 חוזר אותו נוסח עצמו. **"אנו דורשים את הגנת הדם המאדיארי!** ערים מופצצות, ארצות הרוסות ניתן לבנות מחדש, אבל דם מקולקל מוביל בדרך שאין ממנה חזרה, אל בית-הקברות של העמים שלא יקומו עוד. לכן אנו דורשים: להכריז על היהדות כעל גזע ולאסור כל נישואים בין-גזעיים איתם. כל מגע מיני עם בני הגזע היהודי ייאסר על-פי החוק".[24] לעומת רופפות הנימוקים הגזעיים ומקומם השולי בתכניות הכלליות, מובלטת האנטישמיות בתכניות הכלכליות של המפלגה; מלחמת "צלב החץ" ביהודי הונגריה, נשאה אופי כלכלי ומעמדי, כיוון שאלה היו הנימוקים להם ציפו אוהדי התנועה. "הגשמת הסדר הכלכלי הנאציונל-סוציאליסטי ופתרון הבעיה היהודית הם בלתי נפרדים זה מזה, האחד נובע מהשני, שני התפקידים הם שני צידיו של אותו מטבע". סאלאשי דוחה בתוקף את הטענה שהאמצעים הכלכליים שבידי היהודים, מונעים אפשרות של פתרון רדיקלי. "האמונה הטפלה, הרשמית, שאין הונגריה יכולה להתקיים בלי יהודים, חייבת להיפסק. השותפות המאדיארית יכולה בהחלט להתקיים בלי יהודים". סאלאשי אינו איש העוסק בפרטים טכניים, לכן אין הוא מפרט כיצד יימצא הפתרון הכלכלי, יש רק רמזים לדרכו המוצעת; "השלטון הנאציונל-סוציאליסטי ההונגרי ידאג לכך שעל-ידי פתרון ממוסד של הבעיה היהודית, הארגון הכלכלי והכספי שלנו לא יתערער".[25] קטעים אלה, שלקוחים מעבודתו התיאורטית העיקרית של סאלאשי שפורסמו ב-1936, רומזים לנו שבעת שגרמניה הנאצית עוסקת בבעיית ההגדרה הלגאלית של "מיהו יהודי", דואג

סאלאשי לאפשרויות הכלכליות שייפתחו לאחר סילוק היהודים מהמדינה. הוא גם מנסה להבליט את עצמאותו המחשבתית ואת אי-תלותו בניסיון הגרמני "... ההונגריזם אינו דוגל באנטישמיות (התנגדות ליהודים), אלא בא-שמיות (השתחררות מיהודים). ההונגריזם לא יחוקק שום חוקי יהודים, כי חוקים מבטיחים גם זכויות וליהדות לא יכולה להיות זכות אפילו לכך שתמשיך לחיות בלי זכויות באותה החברה שעד עתה היא ניצלה".[26]

חוקרים נתפסים לעתים להבחנה מוזרה של סאלאשי בין "אנטישמיות" לבין "א-שמיות", בכדי לטעון שסאלאשי לא היה אנטישמי, או אם היה כזה, הרי שהיה מתון יחסית.[27] הבחנה כזאת אינה יכולה להתקבל על הדעת. ההבדל הסמנטי במקרה זה חסר כל משמעות פוליטית, אך אם יש בו איזשהו מובן בטקסט שלפנינו, הרי שהוא מרמז על עמדה יותר קיצונית מהאנטישמיות המוכרת לנו באותה תקופה. אך הנקודה החשובה יותר במובאות הנ"ל, היא דעתו הברורה של סאלאשי שאת היהודים יש לגרש מהמדינה וההנמקות העיקריות הן כלכליות.

אותה גישה ממשיכה לשלוט ב"צלב החץ" גם בעת העדרו הכפוי של סאלאשי מהבמה הפוליטית. **"אנו רוצים בהונגריה ללא יהודים.** ליהודים לא יכולה להיות זכות אזרחית מלאה ואנו נאסור עליהם את השרות בכוחות המזויינים. השינויים הכלכליים שהזכרנו יביאו לידי מצב בו ההתחכמות והמחשבה הספקולטיבית היהודית לא תוכל להצליח. **לכן הם יוכרחו לעזוב את מדינת העבודה ההונגרית".**[28] מעניין לציין שבטקסט שצוטט קודם, נאסרו הנישואים עם יהודים מטעמי טהרת הגזע – אך מנימוקים כלכליים הוא דורש את גירושם מהמדינה. זו רק עדות נוספת לרופפות כל המבנה האידיאולוגי; חוסר עקביות כזאת היא מקובלת בעלוני תעמולה. יש כאן הדגשה ברורה, שבעצם גירוש היהודים אינו מטרה העומדת בפני עצמה, אלא תוצאת לוואי או נקודת מוצא לצעדים הכלכליים העתידים. זו פנייה מובהקת אל כל מקופחי המשטר הקיים, שבנוסף להבטחה לרפורמות אגראריות למען האיכרות העניה, יבואו עוד צעדים ממשיים לחלוקה מחדש של העושר הלאומי, תוך סימון ברור של הקורבנות. אין כאן כמעט זכר לזיהוי היהדות עם הקומוניזם, תופעה חריגה בהחלט בתעמולה האנטישמית הנפוצה בתקופה ההיא. החידוש באנטישמיות זו, הוא הטון ה"פלבאי" המודגש, בגון המעמדי של "מעין מלחמת מעמדות" של ההונגרים "המנוצלים" נגד "היהודים המנצלים".[29] עד כמה שתעמולה כזאת היתה אפקטיבית ויעילה, מוכיחות התוצאות אותן השיגה "צלב החץ" בעזרתה.

לאחר ההצלחה המפתיעה של "צלב החץ" בבחירות 1939, באה ירידה משמעותית בכוחה הפוליטי. צירים רבים עוזבים אותה וחלק מהמנהיגות שלה עובר לזרמים פשיסטיים אחרים. קבוצה אחת מתרכזת סביב הרוזן פאלפי ואחרת סביב

ראש הממשלה לשעבר, שפרש ממפלגת השלטון, בלה אימרדי. בד בבד מתנהלות שיחות אין-סופיות לאיחוד כל הזרמים הפשיסטיים או לפחות לשיתוף פעולה ביניהם, לפי הצעת סאלאשי. אחד הגורמים שהכשילו שיחות אלה, היתה ללא ספק השאיפה של כל אחד מראשי המפלגה למנהיגות בלעדית. סאלאשי טען ללא הרף שאימרדי חייב לטהר את שמו מהאשמות למוצאו היהודי שגרמו להתפטרותו מראשות הממשלה, ואילו אימרדי דרש בתוקף את "טיהור" "צלב החץ" מהשפעת גורמים "רדיקליים". בכל המגעים האלה, סאלאשי דורש בנוסף לעמדה הבכירה לעצמו, את פתרון הבעיות הסוציאליות, כולל רפורמה אגרארית (לא מפורטת) ופתרון ל"בעיה היהודית".[30]

ביוני 1943, אחרי פיזור הפרלמנט ב-5 למאי, מתכונן סאלאשי לבחירות חדשות שאותן הוא דורש לקיים בהקדם. למרות שהוא מודה בפרישת חברים מהמפלגה בתחילת 1943, בעיקר בעלי עבר קומוניסטי, הרי שכנראה ממדי פרישות אלה לא מנעו מיריביו להמשיך לראות ב"צלב החץ" מפלגה "נאציונל-בולשביקית". באותה תקופה הוא גם מבקש אישור להקמת איגוד מקצועי הונגריסטי, אך בקשתו נדחית על-ידי משרד הפנים. אחרי הפלישה הגרמנית ב-1944, מתחדשים בירורי האיחוד בין המפלגות של אימרדי ופאלפי ובין "צלב החץ" ביתר שאת והעמדות המוכרות לא משתנות. אימרדי מאשים את "צלב החץ" שוב בנאציונל-בולשביזם ובהצגת עמדות סוציאליות המתקרבות לאלו של סטאלין, בצרוף "המוני קומוניסטים" הקובעים את הקו הפוליטי של המפלגה. ל"צלב החץ" הוא מנבא את גורל "משמר הברזל" ברומניה ולסאלאשי אישית, להישלח לדכאו, כפי שקרה לשר הפנים ההונגרי בממשלה הקודמת. ביחס זה רואה סאלאשי הכוונה גרמנית ברורה ומסיק ש"אין הגרמנים מוכנים עדיין לעודד את תפיסת השלטון על-ידי מפלגה נאציונל-סוציאליסטית אותנטית",[31] ובכך כידוע, הוא לא טעה. תשובת אנשי "צלב החץ" לא מאחרת לבוא, והם מפרסמים פמפלטים המזכירים שוב לאימרדי את רקעו היהודי. בפוטומונטאז' הוא נראה יושב ליד הרוזן טלקי כשעל פרצופו של אימרדי מוספות פאות, אפו מוארך בצורה מוגזמת ולראשו מצוייר שטריימל ומעל לציור התנוססה הכתובת: "אל תשאל מי הייתי". פמפלט אחר מאותה תקופה מביא את השרשרת הגניאולוגית (המסולפת) של אימרדי, המוכיחה שראש הממשלה לשעבר (שעמו מנהל סאלאשי משא ומתן לאיחוד), הוא "יהודי ב-37.5%". המוצא השוואבי של אירדי אינו מזוכר כמובן. הכתובת אומרת "לך אחריו, אם תרצה... אך גם אחר כך!!!".[32]

ביטויי האנטישמיות של תעמולת "צלב החץ" בתקופה זו הם גסים ותוקפנים. הם דורשים "לפנות את היהודים אל האזורים המועדים להפצצות", כי להרס גורמות "הדמוקרטיות היהודיות". הם תובעים מדיניות של "עין תחת עין... מאה

יהודים על כל הונגרי שנפגע בהפצצות". פתקי תעמולה אלה מופנים כמעט כולם, אל "פועלים" או עוד יותר אל "אחים פועלים", כ"אחים" כינו אנשי "צלב החץ" את חברי המפלגה. רוב ההאשמות מופנות אל ה"דמוקרטיות היהודיות ורוזוולט מתואר כ"משרת האינטרס היהודי",[33] בעוד שהנוסח השגור על "הבולשביזם היהודי" כמעט ואינו מוזכר וזאת בשעה שהצבא הסובייטי כבר עומד מהעבר השני של הקרפטים. אין חידוש רב באופי התעמולה, אם כי יש הקצנה בטון הכללי. סגנון התעמולה, כפי שראינו, מבטא את המבנה המעמדי של "צלב החץ" ועולה בקנה אחד עם המדיניות הנקוטה בידיהם. העובדה שהכוח הפוליטי הממשי נמצא בידי הגרמנים, היתה ברורה גם לסאלאשי וחבריו. תקוותם שיועלו לשלטון מיד אחרי הפלישה, נתבדתה וכל המאמצים רוכזו בניסיון לזכות בתמיכה הגרמנית, החיונית לעלייתם לשלטון, או לפחות לשיתופם בו. לשם כך נראתה רק דרך אחת והיא להוציא שוב את הקלף הפוליטי היחיד שהיה בידיהם: המוני בודפסט וסביבתה. היה זה ניסיון נואש מצדם להוכיח לנציגי הכיבוש שבכל הימין התומך בהמשך השתתפותה של הונגריה במלחמה, "צלב החץ" הוא הגוף היחיד שמסוגל לגייס לשם כך תמיכה ציבורית רחבה.

ביולי-אוגוסט 1944 חל מפנה באופי התעמולה ביחד עם השתנות המצב הפוליטי הפנימי. משטרו של האדמירל הורטי מאבד את מעט האימון שהגרמנים רכשו לו. "צלב החץ" רואה את סיכוייו להגיע לשלטון בתמיכה גרמנית, כהולכים ומתחזקים לאחר הקמת ממשלת לקטוש ובפרט אחרי פרישת רומניה מהמלחמה. אין גם לשכוח, שעד לאותה עת כבר מצאה "הבעיה היהודית" את "פתרונה" באושוויץ, למעט יהודי בודפסט שנשארו לפליטה.[34] המשך השתתפותה של הונגריה במלחמה, נותר כשאלה הפוליטית הבלעדית, לכן תעמולת "צלב החץ" חדלה מלטפל בשאלה היהודית והיא מתרכזת בניסיונות שכנוע להגנת המולדת.

"צלב החץ" כמבטאת האנטישמיות העממית

בהונגריה, כמו ברוב ארצות מזרח אירופה, היה לאנטישמיות בסיס עממי רחב ומושרש. אולם עד עלות "צלב החץ" לבמה הפוליטית בשנות השלושים, היא מעולם לא התגבשה כתופעה פוליטית מרכזית. מה גרם לשינוי הזה? בכדי לענות על השאלה הזו חייבים אנו לבחון את "צלב החץ" על רקע המסגרת הכללית של הפוליטיקה ההונגרית בתקופה זו. שני הנושאים המרכזיים בפרובלמטיקה ההונגרית היו: תחושת התסכול שנבעה מהסכם השלום בטריאנון ואי-המוביליות הכלכלית-סוציאלית. הימין המסורתי השליט, התיימר לענות על השאלה הראשונה ונכשל. במישור הסוציאלי לא היו לו אפילו יומרות כאלה. אחיזת השמאל בהמונים

היתה מצומצמת וכנראה גם רדודה. כשלונות 1918-1919 היו אף בעוכריהם והם סיפקו רק תשובות חלקיות לשאיפות ההמונים. למעשה, שתי הבעיות המרכזיות היו ללא פתרון, ויותר מכך , ללא סיכויי פתרון. השקפת העולם של "צלב החץ, היתה בראש וראשונה לאומנית וכל יתר הרעיונות, כולל האנטישמיות והתכניות הסוציאליות, השתבצו סביב נקודה זו. ביסודה של התכנית היתה השאיפה ההונגרית להחזרת שלטונם על אגן הקרפאטים, בגבולות המסורתיים של הממלכה. אך בניגוד לזרמים אחרים בימין, הם הצליחו להצמיד לכך תכנית סוציאלית העונה לבעיות הפרולטריון העירוני ויומרות אלה הובלטו היטב. ואמנם, יש משום הגזמה כשאנו מכנים את רעיונותיו של סאלאשי כ"תכנית סוציאלית", אך להערכתנו יש לכך חשיבות משנית בלבד. העובדה היא שרבבות פועלים היו מוכנים לראות בכך תכנית רצינית. הוא הבטיח לחסל את האבטלה והפועלים האמינו בכך.

היהודי בעיני סאלאשי, הוא בראש וראשונה "זר", בעל שליטה על משאבים כלכליים ואילו ניתן היה לגרשו, אפשר היה להעביר משאבים אלה ליידיים הונגריות. רעיון הגירוש, שהיה חדש בהונגריה, העלה כנראה את אמינותו בעיני חסידיו, כי הרי נמצא הקורבן שעל חשבונו ניתן היה לבצע את התמורות הסוציאליות. זאת לא היתה האנטישמיות בצורתה הגזענית, אך ההנמקה הכלכלית לא החלישה את תוקפנותה ואת הסכנות שהיא טמנה בחובה ליהודי הונגריה. בבוא העת הוכיחו העובדות מעל לכל ספק אפשרי, את הברבריות של אנשי "צלב החץ", ובהתאם להנחות האידיאולוגיות של סאלאשי, היא לא נפלה במאום מזו של הגרמנים. לתכניות הפשטניות האלה, בהן משובצת כאמור האנטישמיות כחלק אינטגרלי ומרכזי, היה כוח משיכה עצום. היתה בהן היומרה לענות על שתי הבעיות המרכזיות הנ"ל: התסכול הלאומי והבעיה הסוציאלית. אווירת התקופה היתה בשלה לקליטת רעיונותיו של סאלאשי, בפרט בשכבות העירוניות בהן הנחשלות והתסכול רבו, ואותם הוא הועיד להיות הרובד העיקרי בחברה, ועד להגשמתה, הם היוו את הבסיס לתנועתו.

את שכבת המנהיגות הוא גייס מקרב השכבות הנמוכות של הבורגנות הבינונית והגבוהה, לרוב, קציני צבא ועיתונאים. בעצמו, כקצין לשעבר, הוא נשא הילה של כבוד ויוקרה חברתית, אך מעולם לא שכח להדגיש את מוצאו הפשוט. את המסה האנושית הגדולה של "צלב החץ" הוא מצא בפרולטריון העירוני. המוצא הפרולטרי-פלבאי של חברי המפלגה ועוד יותר של הציבור הרחב שתמך בהם, הם שאפיינו באופן ברור את "צלב החץ", ולא האידיאולוגיה המבולבלת של מנהיגה. בדברנו על המפלגה, עלינו לזכור שהיא בראש וראשונה מסה אנושית עצומה ולא מבנה אידיאולוגי תיאורטי. סאלאשי מעולם לא הגשים אף אחד מרעיונותיו, חוץ מגירוש חלק מיהודי בודפסט והשמדתם בתקופת שלטונו הקצרה,[35] אך סאלאשי

בסוף שנות השלושים, היה בבחינת הבטחה גדולה, לאחר שכל האחרים הכזיבו.

ההיסטוריונית ההונגריה, א. רוז'ניואי, בסכמה את התקופה שקדמה לעליית "צלב החץ" לשלטון ב-15.10.1944, כותבת: "ההיסטוריוגרפיה האמיגרנטית וספרי הזיכרונות מציבים את ה-15 לאוקטובר כנקודת מפנה בהיסטוריה ההונגרית ואת מספר חודשי שלטונו של סאלאשי, רואים כזרים לגמרי ל-25 שנים שקדמו לו. נכון שהורטי בז לאספסוף של "צלב החץ", ובכל זאת אופי משטרו... הוביל באופן הגיוני לשלטון האספסוף הזה... לכן, שלטון "צלב החץ", הגרורים האחרונים של גרמניה, לא היה דבר אחר מאשר תוצאה של המשטר הקונטר-רבולוציוני של 25 שנה, שקיעתה העמוקה ביותר ואפילוג רווי הדם שלה".[36] למרות שא. רוז'ניואי מדברת על "שלטון צלב החץ", ניתנת כאן הערכה ברורה גם "למפלגת האספסוף". המחברת מתעלמת לחלוטין מהעובדה שמפלגה זו ייצגה ב-1939 בין שליש למחצית האוכלוסיה בהונגריה וייתכן מאוד שעוד יותר מכך בשנת 1944. קביעתה יוצרת תמונה מסולפת מאחר והיא מתעלמת מהאופי האופוזיציוני של "צלב החץ" לכל מה שמשטר הורטי ייצג מבחינה חברתית ומעמדית. החל מ-1939 היתה "צלב החץ" האופוזיציה העיקרית, אם לא היחידה למעשה, ועובדה זו היא חלק ממהותה. השכבות הפלבאיות חיפשו את הטון האופוזיציוני המתנגד ומה שקבע לגביהם היא העובדה ש"צלב החץ" היה "נגד": נגד "האבטלה", נגד "טריאנון", נגד "השכר הנמוך", נגד "היהודים", נגד "בעלי הקרקעות", נגד "הממשלה" ונגד "הקומוניסטים הבוגדים במולדת". על ה"בעד" מיעטו לשאול, אף כי הוא פחות ברור.

א. דיאק מדגיש את הניגוד המעמדי בין המשטר של הורטי לבין "צלב החץ" וטוען: "הניגוד בין הימין של הורטי והנאציונל-סוציאליסטים (הכוונה ל"צלב החץ" – א. כ.) היה בו משהו ממלחמת מעמדות".[37] אין להבין אחרת את משמעותה של מפלגה המונית זו והניסיון להפריד בין הרעיונות לבין השכבות הסוציאליות הנושאות אותם, רק גורמת לכך שמחטיאים את המטרה ובמקום להסביר – מערפלים את המציאות. עובדה היא, שהגדולה והחשובה במפלגות הפשיסטיות בהונגריה, היתה מפלגה פרולטרית-פלבאית מובהקת ובאנטישמיותה ביטאה נאמנה את השאיפות הבסיסיות ביותר של השכבות החברתיות האלה.

מקורות

1 האוסף בארכיון "משואה" כולל שלושה אלבומים מסודרים (סימול ארכיוני: ש/12 /5; ש/13 /5; ש/14 /5). שניים מתייחסים לתקופה שבין 19.3.1944 לינואר 1945 ואילו השלישי לשנים 1945-1948. שני הכרכים המתייחסים לתקופת הכיבוש הגרמני כוללים בעיקר חומר תעמולה של "מפלגת צלב החץ" (בראשות סאלאשי), "המפלגה הנאציונל-סוציאליסטית ההונגרית" (בראשות הרוזן פאלפי), "ארגון ידידותי של לוחמי החזית המזרחית" (K.A.B.Sz – המקורב למפלגתו של אמרדי). חומר ארכיוני דומה, אם כי בהיקף מצומצם יותר, נמצא גם בארכיון יד ושם בירושלים (סימול ארכיוני 1-2; 0-15).

נ. קצבורג, אנטישמיות בהונגריה, 1867-1914, תל-אביב תשכ"ט.

ספרים עיקריים על הפשיזם בהונגריה:

pp. 3-55: M. Lacko, Nyilasok, Nemzetszocialistak, 1935-1944, Budapest 1966; M. Nagy-Talavera, Green Shirts and Others; a History of Fascism in Hungary and Rumania, Stanford 1970; E. Teleki, Nyilas uralom Magyarorszagon, Budapest 1975.

4 סאלאשי הוצא להורג בהונגריה, לאחר שנשפט ב-1946. פרטים ביוגרפיים על סאלאשי ראה בהמשך, וכן בספרים:

Lacko, op. Cit. pp. 43-48; Nagy-Talavera, op. Cit. op. 114; C. A. Macartney, October Fifteenth, Edinbourgh 1957, vol. 1. Pp. 160-163.

עקב רדיפות המשטרה, מאסרים וסגירת המפלגה וכן בעקבות האיחודים והפילוגים השונים, שינתה המפלגה מספר פעמים את שמה. שמות המפלגה בתקופות השונות, בראשות סאלאשי:

מפלגת רצון האומה (1935-1937) – Nemzet Akaratának Pártja

מפלגה נאציונל-סוציאליסטית הונגרית (1937-1938) - Magyar Nemzeti Szocialista Part.

מפלגה הונגרית נאציונל-סוציאליסטית (1938-1939) – Nemzeti Szocialista Magyar Part.

מפלגת צלב החץ – התנועה ההונגריסטית (1939-1945)

Nyilaskeresztes Part Hungarista Mozgalom. –

אין כל חשיבות לשמות הארגונים ורסיסי המפלגות השונות. מבין האישים המצטרפים נציין את: Endre Laszlo, grof Szechenyi Lajos.

מבין אלה שלא הצטרפו נציין את: gróf Pálffi ; grof Festetics Sandor, Rajniss Ferenc. Fidel

יומן הונגריסטי – Hungarista Napló מוזכר בספרות לעתים כיומן של סאלאשי (להלן יצויין: "יומן"), קטעים שונים המתייחסים לשנים 1934-1935. היומן הועמד לרשותי באדיבותו הרבה של פרופסור בלה ואגו, מאוספו הפרטי.

F. Szaiasy, A. Magyar allam felepitesenek terve, Budapst 1933.

למרות שסאלאשי כתב את שמו תמיד Szalasi , כאן הוא כותב ב- y ללא כל הסבר.

"יומן", סתיו 1940, פברואר 1942; ראה גם 53-54 Lacko, op. Cit. pp. 53-54

Macartney, op. cit. v. 1, p. 160

על הסתייגות מדעה זו, ראה:

I. Deak, Hungary in: H. Rogger, E. Weber, The European Right, London 1965, p. 388-90.

R. Szirmai, Fascista lelkek, Budapest 1946.

F. Szalasi, Ut és cél, Budapst 1936.

אותו חיבור הוצא שוב כהוצאה 3 , ב-1955 בבואנוס-איירס. הוצאה זו תצויין להלן: "B. A.".

Lacko, op. cit. pp. 132-36. ממקורות אישיים מעריך פרופסור דיאק ב-50% את שיעור הפועלים במפלגה ב-1937 ולאחר גידולה ב-1940, ב-41%. Deak, op. cit. pp. 396-7 .

על ביקורי סאלאשי בעיר המכרות שאלגוטאריאן (Salgotarjan) ובפרבר הפועלים אנגיאלפולד (Angyalföld) במטרה להקים ארגון פועלים פשיסטים, ראה: יומן 1936.

יומן, 1936, 1937; וכן: Lackó, p. cit. pp. 67-69.

לפי היומן, באותה תקופה היו במפלגה רק 468 חברים. הערכה זו נראית בלתי סבירה וכנראה שהיו אז כבר כמה אלפי חברים. ראה: Lacko, op. cit. p. 63.

I. Deak, in: H. Rogger, E. Weber, The European Right, London 1965.

האינפורמציה של פרופסור דיאק מדברת על 19,000 חברים באותה תקופה – Deak, op. cit. p. 396 .

Lacko, op. cit. p. 126, לפי דו"ח השגרירות הגרמנית בבודפסט, מנתה התנועה לאחר האיחוד של 1937, כ-80,000 חבר, Gy. Gy. Ranky et all (ed) Wilhemstrasse es Magyaroszag, Budapest 1968, p. 234 .

אותו מקור מעריך את מספר חברי המפלגה ב-16.3.1939, ב-400,000 חברים רשומים ובעוד כ-100,000 פקידי ממשלה שאינם יכולים רשמית להצטרף. למרות כל זאת, אין השגרירות הגרמנית מצפה אלא ל-10 עד 15 צירים אותם ישיגו בבחירות.

Lacko, op. cit. p. 129.

כל הנתונים על הבחירות נאספו מהמקורות הבאים:

Tortenetti statisztikai kozlemenyek, Budapest 1959, pp. 911-16

P. Sipos, Imredy Bela, Budapest 1970, pp. 111-133.

Lacko, op. cit. pp. 157-183.

18. Ibid. pp. 237-242.

J. Szekeres, A 1940-i Bányaszsztrajk, Szazadok, 1967, v. 101, 1-2, pp. 82-137.

Ibid pp. 133-137 . בגירסה של י. סקרש תומך גם הפרופסור לצקו.

באיגוד המקצועי של הסוציאל-דמוקרטים היו באותה תקופה לא יותר מ-200 חברים.

. Ibid. p. 95

יומן, נובמבר 1940.

על אחת התופעות הפחות מוכרות של גזענות בשמאל, ראה מאמרי: "אנטישמיות גזענית בשמאל הפופוליסטי בהונגריה" דפים לחקר תקופת השואה, חיפה 1978.

Szaiasi, op. cit. pp. 2 ; 32. למושג המקורי Honkeptelen, התרגום הקרוב ביותר: "חסר יכולת למולדת".

ההדגשה במקור, Ezt akarjak a Nyilasok .

National Archives of the United States. T 973, Roll 14.

Szalasi, op. cit. pp. 7-10.

הסוגריים במקור. Szalasi, op. cit. B. A. pp. 1-5

Macartney, opé cit. v. 1. P. 165.

Deak, op. cit. p. 295.

הדגשות במקור. Ezt akarjak a Nyilasok, op. cit.

מחבר העבודה המקיפה ביותר עד היום על ההיסטוריה הפוליטית של הונגריה בתקופה זו, הפרופסור מקארטני, קבע את שם חיבורו, "החמישה-עשר באוקטובר", לציון השינוי המעמדי המהפכני שבא לביטוי עם תפיסת השלטון על-ידי "צלב החץ". זאת גם דעתו של פרופסור דיאק: Deak, op. cit. p. 365 .

היחסים האלה מתוארים בפרוטרוט ביומן, ומכאן רוב המובאות.

היומן, מארס-מאי 1944.

ארכיון "משואה" ש/14 /5.

שם.

34 כל המהלכים הפוליטיים של סאלאשי בתקופה זו נעשים בתיאום מלא ולאור המלצותיו של השגריר הגרמני וויזנמייר, ואפילו לראיון המיוחל אצל הורטי, מתקבל סאלאשי רק לאחר התערבות גרמנית.

על תקופת שלטון "צלב החץ": Teleki, op. cit.

על השמדת יהודי הונגריה: R. Braham (ed)' The Destruction of Hungarian Jewry, New-York 1969.

J. Levai, Zsidosors Magyarorszagon Budapest 1948.

Gy. Ranki, 1944 Marcius 19, Budapest 1966.

R. Rozsnyoi, 1944 October 15, Zsazadok 1959, v. 93. pp. 373-430; 871-892.

. Deak, op.cit. p. 396

ד"ר עמנואל מלצר

השפעת החברה הסובבת על הציונות בפולין בין שתי מלחמות העולם

עם תום מלחמת העולם הראשונה חידשה פולין את עצמאותה לאחר תקופה של למעלה מ-120 שנה של שעבוד מדיני. לא קל היה לאחד במסגרת מדינית אחת חלקים שהיו שייכים לשלוש קיסרויות שונות: הרוסית, האוסטרית והגרמנית על מסגרותיהן הפוליטיות, הכלכליות, התרבותיות והמשפטיות הנפרדות. פולין החדשה התלבטה בראשית קיומה בחבלי עצמאותה החדשה, מה עוד שכשבאה לעולם בסוף 1918, טרם עוצבו גבולותיה והיא נאלצה להכנס מיד ממלחמה למלחמה נגד שכנתה המזרחית – ברית-המועצות. לאחר אישור גבולותיה הסופיים הפכה פולין למדינת לאומים כשלמעלה משליש מאוכלוסייתה היוו המיעוטים הלאומיים, שמהם האוקראינים היו המיעוט הגדול ביותר, אחריהם היהודים, שמנו כשלושה מיליון וחצי – כ-10% מהאוכלוסיה הכללית ולאחריהם המיעוטים הביאלורוסי והגרמני.

יהדות פולין היתה בתקופה שבין שתי מלחמות העולם הקיבוץ היהודי השני בגודלו בעולם והגדול ביותר באירופה. המחנה הציוני היה הכוח החזק והמוביל בחברה היהודית בפולין בתקופה זו לצד שני כוחות פוליטיים מרכזיים אחרים: "אגודת ישראל" ו"הבונד". בשנות ה-20 עדיין ניכר כוחה של "המפלגה הפולקיסטית". אולם זה ירד דראסטית בשנות ה-30.

המחנה הציוני הגדול בפולין – נוסף על הפיצול המפלגתי, שהיה מקובל בתנועה הציונית העולמית-לזרמים כללי, דתי, שמאלי ורביזיונסטי – היה מפוצל גם מבחינה רגיונלית. בפולין היו קיימים שלושה מרכזים (פדרציות) ציוניים ארציים נפרדים והם: א) ההסתדרות הציונית בפולין (מרכז פולין ואזורי הספר במזרח ה"קרסים" – שטחי הכיבוש הרוסי לשעבר). ב) ההסתדרות הציונית בגליציה המזרחית. ג) ההסתדרות הציונית בגליציה המערבית ובשלזיה. שלושת המרכזים האלה, שמקום מושבם היו וארשה, לבוב וקרקוב, היו בלתי תלויים זה בזה.

הפיצול הרגיונלי ל-3 מרכזים של ההסתדרות הציונית בפולין, שהיו בהגמוניה של הציונים הכלליים (חל גם על מפלגות ציוניות אחרות בפולין, כגון "המזרחי", "הרביזיוניסטים" וחלק מ"השמאל הציוני" כגון ה"התאחדות"),[1] היה גם בעצם פונקציה של עמדות אידיאולוגיות מהותיות נפרדות. הכוונה כאן לעמדות בשאלות של "עבודת ההווה", או במלים אחרות, בהתוויית מדיניות "יהודית ארצית" בפולין ואף לעתים בשאלות הנוגעות לתנועה הציונית בכלל ולפעילותה בארץ ישראל בפרט.

על התנועה הציונית בפולין כעל הכוח החזק בחברה היהודית בכל עשרים השנה של התקופה הבין-מלחמתית היתה מוטלת האחריות לגורלו של ציבור של שלושה וחצי מילוני היהודים במקום. לגביה המונח "עבודת ההווה" לא יכול להיות שולי שתפקידו רק לקדם את מטרות הציוניות. זה אף לא היה ענין של "כיבוש הקהילות" בלבד, או פעילות תרבותית-חינוכית ענפה. "עבודת ההווה" היתה לגבי התנועה הציונית בפולין משימה מרכזית, שהתמקדה בהכוונת האוריינטציה הפוליטית היהודית וביישומה כדי לשמור על האינטרסים הקיומיים היהודיים במדינה זו מול הכוחות העוינים המרובים שמסביבה.

כבר בראשית התהוותה כגורם פוליטי והתיישבותי הטביעה התנועה הציונית את חותמה בטריטוריות פולניות עוד בסוף תקופת הכיבוש הזר. שם היה מצוי מרכז יהודי גדול וצפוף בסביבה פולנית תוססת מבחינה לאומית, שחתרה בפועל לחדש את עצמאותה המדינית. לתסיסה הזאת נתלוו גם גילויים אנטישמיים רבים בקרב חלקים גדולים של הציבור הפולני ובעיקר מצידו של מחנה "האנדציה" הלאומני והאנטישמי, שנתארגן כבר בסוף המאה ה-19. פולין התחילה את חייה העצמאיים המחודשים בסימן של פרעות אנטי-יהודיים במקומות שונים, שנערכו לעיתים על ידי הצבא בטענה שאין לסמוך על נאמנותם של היהודים למדינה החדשה.[2]

לחברה הפולנית לא היה כוח משיכה מספיק, שיעודד מגמות התבוללות לאומית בקרב המיעוט היהודי במקום. מה עוד שבסוף התקופה הבין-מלחמתית, עם הקצנת האנטישמיות, דגל גם השלטון במפורש במדיניות המצדדת בדיסימילציה של היהודים. אינטגרציה של היהודים בחברה הפולנית ובתרבותה נתפרשה כהשתלטות "יסודות זרים של רוח יהודית" ועקירת שורשים של מורשת לאומית היסטורית פולנית.[3]

ההישגים המדיניים של התנועה הציונית לקראת סוף מלחמת העולם הראשונה ובמיוחד הצהרת בלפור השלימו את הרקע הסביבתי המקומי, שהיה נוח לגידולה של הציונות המאורגנת בפולין על כל פלגיה וכיווניה הפוליטיים. יהודי פולין היוו כוח פוטנציאלי רציני במפה הפוליטית של המדינה החדשה והציונות כתנועה החזקה בקרב ציבור זה יכלה להיות גורם לא מבוטל לא רק בעימות מול מדיניות השלטון ביחס ליהודים אלא גם במערך הכוחות הפוליטיים בפולין בכללותו.

השאלה שעמדה בפני ראשי הציונות בפולין היתה – האם תימצא הדרך לניצול האפשרויות הפוטנציאליות האלה הלכה למעשה והאם ניתן יהיה בכלל להתוות בתנאים הקיימים מדיניות יהודית ארצית משותפת ומקובלת לכל הפחות בקויה העקרוניים על כל חלקי המחנה הציוני.

החודשים הראשונים לעצמאותה של פולין השאירו דווקא מקום לתקוות רבות בעתיד בנדון. הנציגים הראשונים של יהודת פולין היו אישים ציוניים, שנשלחו על

ידי המועצות הלאומיות הנבחרות לפריס[4] לקחת חלק ב"ועד המשלחות היהודיות" ליד ועידת השלום. המשלחת הזאת מפולין שהגיעה לפריס ב-1919 לחצה על "ועד המשלחות" לנצל את קשריו הבינלאומיים ולעמוד בתוקף על הדרישה לחייב את נציגי שלוש עשרה המדינות ובראשן פולין לחתום על חוזה מיעוטים לאומיים במסגרת חוזי השלום. כמו כן ניהלה המשלחת הציונית מפולין משא ומתן ישיר עם ראשי "הועד הפולני" בפריס, שייצג את ממשלת פולין.[5] המטרה של הפעילות הזאת היתה להבטיח בדרך זו את הזכויות הלאומיות והאזרחיות של יהודי פולין ולא לסמוך אך ורק על רצונה הטוב של הממשלה שתקפיד על שמירת זכויות אלה, שהיו כלולות בחוקת המדינה. כידוע, הוכתרו מאמצים אלה בהצלחה וממשלת פולין, על אף הסתייגויותיה מחוזה המיעוטים הלאומיים, שפגע לדבריה בריבונותה, נאצלה לחתום עליו ב-28 ליוני 1919.

כבר בתקופת הבראשית של פולין המחודשת בלטה הפעילות הפוליטית של ציוני פולין, שסימנו ציוני דרך למדיניות יהודית אוטונומית בגולה ושניצלו את הכוח שבידי יהודי המערב להבטיח את זכויות המיעוטים הלאומיים על בסיס אמנה בינלאומית.

אולם להתחלה המבטיחה של מדיניות ציונית ארצית מגובשת לא היה המשך. במשך כל התקופה הבין-מלחמתית התקיים הפיצול הרגיונלי במבנה הארגוני של התנועה הציונית בפולין ל-3 מרכזים (פדרציות) בלתי תלויים. הנסיונות המתמידים והבלתי מוצלחים ל"אוניפיקציה" של התנועה במקום או אף ליצירת מרכז "תיאום" משותף נסתיימו בכשלון.[6] הפיצול הרגיונלי הזה היה תולדה של גורמים היסטוריים ודמוגרפיים סביבתיים, שמקורם בראש ובראשונה בתקופת שעבודה המדיני של פולין.

"פולין הקונגרסאית ואזורי הספר (הקרסים)" היו בעבר חלק מהקיסרות הרוסית בסביבה של תסיסה לאומית פולנית מתמדת, שהתבטאה לעתים במרידות נגד הכובש הזר. כאן נתגבשה גם בעבר מסורת של מאבק יהודי עם שלטון עויין על זכויות היהודים. זאת לעומת גליציה והתנאים הסביבתיים המיוחדים שבה על מסורת של שלטון ליברלי אוסטרי אמנציפציוני ביחס ליהודים. פיצול המרכזים הציוניים בגליציה המערבית והמזרחית היה קיים בפולין העצמאית על רקע של שוני סביבתי נוסף – גליציה המערבית היתה בסביבה פולנית טהורה בה חל תהליך של אקולטורציה חלקית (שפה ותרבות פולניות) בקרב ציוני המקום ולעומתה גליציה המזרחית, שהיתה מאוכלסת פולנים ואוקראינים, שהתחרו זה בזה באזור ושנלחמו על עתידו בשנים הראשונות לעצמאותה של פולין. כאן הועמדה באותם הימים הדילמה בכיוון "האוריינטציה" היהודית כולל הציונית באזור רגיש זה, בו היוו היהודים צלע במשולש הפולני-האוקראיני-היהודי. הציונים במקום העדיפו בתחילה לשמור על קו נייטרלי בסכסוכים הלאומיים.[7]

בשתי הגליציות היתה הסביבה היהודית נוחה בהרבה לקליטת אידיאולוגיה ציונית בכלל וציונית כללית בפרט. כאן פחת כוחו של הסוציאליזם היהודי האנטי-ציוני והציוני כאחד.[8] גם מפלגות השמאל הציוניות בשתי הגליציות היו מתונות יותר ונכונות יותר לשתף פעולה עם המרכזים הציוניים מאשר אחיותיהן בפולין הקונגרסאית, שנשאו אופי מעמדי קיצוני יותר, הואיל ואלה האחרונים עמדו בראש וראשונה בעימות מתמיד עם מפלגת "הבונד" שהיתה חזקה במיוחד באזור זה.[9]

המרכיבים הסביבתיים האלה השפיעו על מסגרותיה ועל אופיה של התנועה הציונית בפולין. המדובר כאן לא בסביבה אחת אלא במספר סביבות אזוריות שונות – "סביבות העבר" מתקופת השלטון הזר ו"סביבות ההווה" מתקופת הקיום העצמאי.

יצחק גרינבוים, מנהיגה של ההסתדרות הציונית בפולין באזור הכיבוש הרוסי לשעבר בשנות ה-20 ובראשית שנות ה-30 עד עלייתו לארץ ישראל, נקט מדיניות של מאבק בשלטון כדרך להבטחת זכויות אזרחיות ואוטונומיות ליהודי פולין. הוא ביקש לנצל את כוחו הפוטנציאלי של המיעוט היהודי בפולין ואת העובדה, שהמיעוטים הלאומיים היוו למעלה משליש מאוכלוסיית המדינה. גרינבוים יחד עם ארווין האסבאך, נציג המיעוט הגרמני בפולין, יזם הקמת "גוש מיעוטים לאומיים" בשלב הראשון במסגרת אלקטורלית משותפת לקראת הבחירות הפרלמנטריות שעמדו להתקיים ב-1922.[10] בדרך זו רצה גרינבוים גם להמשיך ולהשפיע על המערכת המדינית הפנים-פולנית בכלל ועל מדיניות פולין ביחס למיעוטים הלאומיים בפרט. כך, נראה לו, יעלה משקלם הפוליטי של היהודים כמיעוט לאומי השני בגודלו במדינה ובתוך זה של הציונות בפולין ככוח החזק ביותר בקרב מיעוט זה.

אולם הקונספציה המדינית של גרינבוים וחבריו לא היתה מקובלת על שני המרכזים הציוניים בגליציה, בה התנאים הסביבתיים, כידוע, היו שונים לחלוטין ועל כן התגבשה במקום תנועה ציונית כללית דומיננטית שונה מאשר במרכז פולין ובמזרחה. כאן לא היתה קיימת מסורת של אופוזיציה ומאבק בשלטון ומנהיגי המרכזים הציוניים בגאליציה באותן השנים, ד"ר יהושע טהון מקרקוב וד"ר ליאון רייך מלבוב הסתייגו מכינון "גוש מיעוטים לאומיים" ולו רק לצורכי בחירות פרלמנטריות. הם העדיפו לנקוט במדיניות ארצית פייסנית ופשרנית, שמטרתה לרסן ולמתן את הכוחות האנטישמיים במדינה, מדיניות שלא תיראה בעיני הרוב הפולני כמתגרה בשליטתו וכחותרת תחתיו. הם גם הצביעו על האופי, על האינטרסים ועל המטרות השונים של המיעוטים הטריטוריאליים במדינה לעומת אלו של המיעוט היהודי.[11] אף באזור הרוסי לשעבר נמצאו רבים בקרב המרכז

הציוני שלנוכח הנסיבות הקיימות לא נראתה להם לא המדיניות הציונית ולא המדיניות הארצית של מחנה גרינבוים והתקרבו בכך בהשקפותיהם למרכזים שבגאליציה. על רקע זה הוקמה ב-1923 במרכז הוורשאי סיעה "עת לבנות" כמתחרה לסיעתו של גרינבוים "על המשמר".[12]

כך שתי הסיעות היריבות "עת לבנות" ו"על המשמר", שהוקמו בעת הפילוג בוועידה הציונית הארצית הששית של ההסתדרות הציונית בפולין (הקונגרסאית) ב-1923, קבעו את יחסן לעליה הרביעית. זו היתה ברובה עליית בני המעמד הבינוני, שהמצב הכלכלי במדינה ובעיקר מדיניות המיסוי המכבידה של שר האוצר ולדיסלב גרבסקי פגעה בהם במיוחד. באותה שנה (1924) התחילו גם ההגבלות החמורות על ההגירה לארצות הברית. בניגוד ל"עת לבנות" והמרכזים הגליצאים התנגדו סיעת "על המשמר" יחד עם השמאל הציוני בפולין בראשותו של גרינבוים לאופיה של עליה זו. גרינבוים ראה בה כעין תנועת הגירה לא-ציונית המרוקנת לחלוטין מגורמים אידיאיים ומעבירה מציאות גלותית לארץ ישראל. לאחר שנתיים נוצר משבר כלכלי בארץ ישראל, נתרבו מחוסרי העבודה וחלק ניכר מהעולים חזר לפולין. מאידך נתברר, שיש לעודד בעיקר עליה חלוצית מפולין וזאת לאחר שאנשיה יעברו תקופת הכשרה בנקודות מיוחדות, שתוקמנה במקום. באותם הימים הושמעו גם בקרב ארגון "החלוץ" קולות המצדדים בנטילת חלק ב"עבודת ההווה" בפולין ובהשתלבות אקטיבית בתפקידים פוליטיים במדיניות היהודית במקום. על כל פנים פרשת העליה הרביעית והדיון הציבורי מסביב לה בפולין החריפו עוד יותר את מערכת היחסים שבין המפלגות הציוניות במקום.[13]

בתקופה זו זכו הצירים מגליציה ברוב ב"קולו" היהודי (הנציגות היהודית הלאומית בסיים ובסנט בפולין). ביולי 1925 הם הגיעו להסכם "התפשרות" ("אוגודה") עם הממשלה שבראשה עמד אז ולדיסלב גרבסקי ושבחלקה היתה מורכבת מאישים מחוגי "האנדציה".[14] ממשלת פולין מטבע הדברים לא היתה מעוניינת בשיתוף פעולה של המיעוטים הלאומיים ובהפיכתם של אלה לכוח פוליטי משמעותי במדינה. ה"אוגודה", שעליה הוסכם על אף התנגדותו הקיצונית של גרינבוים, לא בוצעה מעולם על ידי השלטון.[15] מה עוד שפחות משנה לאחר כך חלו חילופי שלטון בפולין ב"הפיכת מאי" (1926), שכתוצאה ממנה עבר השלטון לידי פילסודסקי ומחנהו – "הסנאציה".

הניגוד בין שני המרכזים בגליציה לבין המרכז הוורשאי נמשך גם לאחר "הפיכת מאי" (1926). בשנים הראשונות לאחר ההפיכה השלטונית נשאר גרינבוים נאמן לדרכו הקודמת ולא ויתר על כינון מחודש של "גוש המיעוטים הלאומיים" בעיקר לקראת מערכת הבחירות לפרלמנט בשנת 1928.[16] העימות בשל עמדות מנוגדות של "מאבק" מול "התפשרות", שציינו את המחלוקת במדיניות הארצית בקרב

המרכזים הציוניים בפולין, אפיין גם את שנות ה-30 אף לאחר עלייתו של גרינבוים לארץ ישראל, כשהנסיבות והרקע נשתנו לחלוטין. עם תפיסת השלטון בגרמניה על ידי הנאצים (ינואר 1933) לא היה מקום עוד להתארגנות "גוש מיעוטים לאומיים" בפולין. על ארגוני המיעוט הגרמני בפולין עבר תהליך מוגבר של נאציפיקציה ואלה קיבלו רובם ככולם את האידיאולוגיה הגזענית על כל המשתמע מכך.[17] גם חלק גדול מהמיעוט האוקראיני בפולין תלה תקוות בגרמניה הנאצית, שבבוא היום תסייע לו בכינון "אוקראינה הגדולה" העצמאית, שתכלול חלקים מטריטוריות שברשות פולין, ברית המועצות וצ'כוסלובקיה.[18] כך למעשה לא עמדו במבחן זמן קצר הן הסכם "האוגודה", הן ההערכות לגבי "גוש המיעוטים הלאומיים" – שניהם פרי שתי קונספציות מנוגדות לגבי המדיניות הארצית בקרב המחנה הציוני.[19]

על אף תמורות הזמן המשיכו הציונים ממחנה גרינבוים להיות נאמנים לקו המאבק המסורתי באנטישמיות הגוברת והולכת של מחנה "הסנאציה" שבשלטון בעיקר לאחר מות פילסודסקי (1935). אולם הפעם הותוותה קונספציה חדשה במדיניות הארצית של המרכז הציוני הוורשאי על ידי משה קליינבויים (סנה) יורשו של גרינבוים. זה דגל בכינון "חזית דמוקראטית" שבה ישתפו היהודים פעולה עם "המפלגה הסוציאליסטית הפולנית" (פפ"ס), עם מפלגת האיכרים ועם האגף השמאלי שב"סנאציה", שהתנגד למגמות הפשיזציה של הרוב במחנהו.[20] ציוני המרכז, שהשתייכו לסיעת "על המשמר" יחד עם השמאל הציוני הצטרפו לאופוזיציה הפולנית משמאל ומימין בהחרמת הבחירות לפרלמנט, שנערכו בשנים 1935 ו-1938 בטענה, שהתקנון החדש אינו מאפשר עריכת בחירות דמוקראטיות חפשיות.

המרכזים הציוניים בשתי הגאליציות ומפלגות הימין הציוניות כ"מזרחי", הרביזיוניסטים וסיעת "עת לבנות" הוורשאית לא סטו אף הן בהרבה מעקרון ה"התפשרות" שלהם. הם השתתפו בבחירות האלה יחד עם "אגודת ישראל". טיעונם היה, שהיהודים חייבים לנהל מדיניות ארצית עצמאית (לדבריהם – "אוריינטציה על עצמנו"). לפיהם אין לסתמך על כינון "חזית דמוקרטית" חוץ-פרלמנטרית אופוזיציונית, שתגן על האינטרסים של האוכלוסיה היהודית ומוטב לעשות זאת ולו על ידי מספר מצומצם של נציגים יהודיים בסיים ובסנט. יתר על כך, קבוצה זאת אף טענה, שמבחינה מעשית מוטב לעתים בנסיבות מסוימות אף לשתף פעולה עם אנטישמים "מתונים" על מנת לעצור בעד תהליך ההקצנה של האנטישמיות במדינה במקום לנקוט בקו של אופוזיציה עקרה.[21]

התעסקותם של ראשי המרכזים הציוניים בפולין ב"עבודת ההוה" היוותה חלק נכבד מפעולתם וזאת לא מעט על חשבון עיסוקם במדיניות התנועה הציונית העולמית ובעבודה המעשית בארץ ישראל. לתנועות הנוער הציוניות על כל

מסגרותיהן לא היתה כמעט מעורבות במדיניות הארצית היהודית.[22] עם זאת מן הראוי לציין, שבכל התקופה הבין-מלחמתית עיקר העבודה הציונית הארגונית ופעולות ההכשרה החלוצית נעשו בפולין. כאן נוצרו גם הדפוסים המפלגתיים השונים בקרב התנועה הציונית העולמית. כמו כן חלה כאן העליה הגדולה בכוחן של תנועות השמאל הציוניות על כל גוניהן וכאן גם היו מצויים המשאבים האנושיים היהודיים, שתרמו לגידולה של התנועה הרביזיוניסטית בעיקר בשנות ה-30.

מטבע הדברים היה לציונות בפולין על כל הסתעפויותיה המפלגתיות חלק נכבד בגיבוש דמותה, התפתחותה ופעילותה של התנועה הציונית העולמית, אולם בלטה התמקדותו של הממסד הציוני המקומי על פיצוליו הרגיונליים בבעיות מדינת פולין ובבעיות קיומיות של החברה היהודית במקום. התנועה הציונית, שרישומה ניכר בכל מערכות החיים במדינה – כוחה וחולשתה כאחד היו בהטרוגניותה ביכלתה להכליל בתחילה במסגרתה ציבורים בעלי זהות חברתית שונה ורב-גונית ולהוות בזה, כאמור, את הכוח החזק ברחוב היהודי מחד גיסא, ובפיצולה לכללית, דתית, סוציאליסטית ורביזיוניסטית נוסף על הפיצול הרגיונלי – פרי נסיבות סביבתיות היסטוריות – מאידך גיסא. מסיבה זו היא היתה טרודה רבות במעגל המאבק הפנים-ציוני במקום ופחות ערוכה למאבק עם הכוחות האנטי-ציוניים והלא-ציוניים כמו עם "הבונד" ו"אגודת ישראל". בקרב המחנה הציוני בפולין היו חלוקות הדעות ביחס לדרכי המאבק בחזית הפנימית ב"אוריינטציה האורתודוכסית" הקיצונית, שנעזרה גם בחוגים מתבוללים שבקרב הציבור היהודי וב"אוריינטציה הבונדאית", שחסידיה נתרבו בעיקר בסוף שנות ה-30.[23] אולם המשימה העיקרית במדיניות הארצית הציונית היתה העמידה בפני האנטישמיות על כל גילוייה. במאבק ההתגוננות נגד סכנה מתמדת זו ובמאבק לשויון אזרחי הלכה למעשה ולאוטונומיה תרבותית יהודית בפולין לא היתה שוב תפיסה זהה לחלקים השונים בקרב המחנה הציוני במקום ולכן לא ניתן היה לקבוע קוים עקרוניים של מדיניות יהודית ארצית, שתהיה מקובלת על כל המחנה הזה.

חילוקי דעות אלה בקרב המחנה הציוני המאורגן בפולין, שהיה בעל מודעות פוליטית אקטיבית, בלטו במיוחד בכל מערכות הבחירות החיצוניות והפנימיות, שהוא השתתף בהן תכופות. אלה היו מערכות בחירות לשני בתי הפרלמנט, לרשויות המקומיות, לקהילות, לקונגרסים ציוניים וכד', שבהן הופיעו רשימות ציוניות. ההתמודדויות האלה במבחני כוח אלקטורליים בחזיתות השונות: בחזית הפנים-ציונית, בחזית היהודית הפנימית מול מתנגדי הציונות למיניהם ובחזית היהודית החיצונית מול מחנות אנטישמיים רבי-עוצמה במדינה – העסיקו רבות את התנועה ואף את הציבור היהודי בכללותו.

המציין את פולין בשנות ה-30 ובעיקר במחצית השניה של העשור הזה לאחר מות פילסודסקי היתה הצגת הבעיה היהודית על ידי השלטונות כבעיה המרכזית במדינה, שיש לטפל בה בדחיפות. אלה השמיעו את הדעה, שעל ידי פתרונה של בעיה זו ניתן יהיה לפתור את הבעיות הפנימיות העיקריות של פולין. בתקופה הפוסט-פילסודסקאית של המפלגות הפולניות ובהתחרות בין שני המחנות המרכזיים בפולין – "הסנאציה" ו"אנדציה".

מחנה השלטון סיגל לעצמו אז מדיניות אנטישמית רשמית[24] ודגל בהגירה יהודית המונית כדרך יחידה, שנראתה לו כפתרון בעיית פולין ויהודיה כאחד. כל זאת כשיעדי ההגירה בעולם היו למעשה סגורים בפני היהודים. על אף ההגבלות הגדולות שהוטלו באותן השנים על מספר העולים לארץ ישראל, היא שמשה כמרכז קליטה עיקרי להגירה יהודית מפולין. ממשלת פולין פעלה נמרצות באמצעות נציגיה הדיפלומטיים במקומות שונים בעולם, בעיקר בז'נבה – מקום מושבו של חבר הלאומים, בלונדון, בפריס ובושינגטון, במטרה ללחוץ על בריטניה להרחיב את האפשרויות של עליית יהודי פולין לארץ ישראל. כמן כן היא עמדה בקשר מתמיד עם הנהלת הסוכנות ועם נשיאות הצ"ח הרביזיוניסטית בכל הנוגע למדיניותה ומעורבותה הרבה ביחס לשאלת ארץ ישראל ולעתידה. עמדתה של ממשלת פולין במחצית השניה של שנות השלושים היתה, שבעיית ההגירה לארץ ישראל אינה בעיה מזרח-תיכונית, אלא לא פחות מזה בעייתה של פולין ושל מדינות אחרות באזור מרכז אירופה ומזרחה המאוכלסות יהודים רבים.[25]

כל הפעילות המדינית "הציונית" של שלטונות פולין נבעה מרצונם "להיפטר" ככל שאפשר ממספר גדול ומשמעותי של יהודים בתקופה של לחצים אנטישמיים גוברים והולכים. גילוייהם של הלחצים האלה היו במהומות אנטי-יהודיות או לעתים אף פוגרומים, במדיניות רשמית של חרם כלכלי אנטי-יהודי על צורותיו הישירות והעקיפות, בהגבלות תחיקתיות שונות כגון באלו שחלו על "השחיטה הכשרה", או בתקנות "ספסלי הגיטו" בבתי ספר גבוהים וכו'.

הדילמה המיוחדת, שעמדה אז בפני ראשי התנועה הציונית בפולין, היתה, האם יש מקום לשיתוף פעולה עם השלטון הפולני האנטישמי בפעילות מדינית למען עליית יהודים לארץ ישראל, בשעה שהגורמים הרשמיים סרבו להצהיר במקביל על מעמדם של היהודים כאזרחים שווי זכויות במדינה הלכה למעשה. הבעיה נוספת, שעמדה בפני המחנה הציוני על כל פלגיו, היתה בדבר העמידה שצריך לנקוט בנושא הטריטוריאלי כלומר ביחס לחיפושי ארצות יעד מחוץ לארץ ישראל על ידי ממשלת פולין להגירה יהודית מיידית. השיקול, שהיו חייבים להתחשב בו, היה, האם בתנאי מצוקה כלכלית גדולה, מול לחצי אנטישמיות גוברים והולכים והעתיד הקודר הצפוי ליהודי פולין ולאור ההגבלות החמורות שהוטלו על העליה לארץ

ישראל, אין לתמוך במאמצי השלטונות הפולניים במציאת ארצות אלה. מאידך נתעורר החשש, שהסכמה מצד ציוני פולין לחיפושי טריטוריות ושיתוף פעולה הדוק עם הממשלה בתחום זה, ייחשבו בעיני הציבור היהודי והלא יהודי כפשיטת רגל של הרעיון הציוני. החשש הנוסף היה, שבמצב הקיים, בהעדר יעדי הגירה פתוחים בפועל, ההתמקדות "האמיגרציוניסטית" מצד השלטון, הרואה בציבור היהודי בכללותו אלמנט זר ומזיק למדינה, עלולה עוד יותר להגביר את האנטישמיות ולשרת את הכוחות העוינים, הרוצים להסיח את דעת הציבור הפולני מהבעיות האמיתיות העומדות בפניו.

גם לגבי הדילמות האלה לא היתה תשובה מוסכמת בקרב המחנה הציוני בפולין ורבו הלבטים בנדון. אף כאן נחלקו הדעות לפי מידת הנכונות או אי הנכונות של חלק זה או אחר מהמחנה הציוני לשיתוף פעולה עם השלטון בשאלות אחרות בתחום המדיניות הארצית. ניתן לראות נכונות גדולה יותר לשיתוף פעולה גלוי, בעיקר בשאלות הקשורות לארץ ישראל, למרכזים הציוניים בגאליציה ולמפלגות הימין הציוניות מאשר למרכז הורשאי ולמפלגות השמאל הציוניות.[26] על כל פנים הלחץ הרשמי והציבורי הפולני מסביב לבעיית ההגירה של היהודים מהמדינה, שהיה מלווה תכופות בתעמולה אנטישמית, יצר גם בקרב חוגים ציוניים מתונים תגובות נגדיות למה שכינו "מדיניות אמיגרציוניסטית".

יש לציין, שבמחצית השניה של שנות ה-30 עמד משרד החוץ הפולני בקשר הדוק עם הנהלת הסוכנות היהודית ועם הנהלת הצ"ח העולמית בניהול משא ומתן מדיני עם שלטונות המנדט, לעתים ללא כל תיאום או אף מגע עם הממסד הציוני בפולין עצמה. שיתוף פעולה זה בא גם לידי ביטוי מעשי בנכונותם של השלטונות בפולין לסייע לארגוני "ההגנה" ו"אצ"ל" (לאחר הקמתו ב-1937) באספקת נשק, בארגון קורסים להדרכה צבאית לשליחי המחתרות מהארץ ולאנשי המקום ובנושא העליה "הבלתי חוקית" לארץ ישראל.[27] כל זאת דווקא בתקופה שהאנטישמיות בפולין הפכה לממוסדת ורשמית ובחוגי השלטון נערכו אף הכנות לבטל את החוקה השוויונית וליזום תחיקה מפלה לגבי היהודים. רק ההידרדרות במערכת היחסים שבין פולין לגרמניה והסכנה לפרוץ מלחמה ביניהן סיכלו זמנית את המזימות האלה.[28]

נוכח סכנות קיומיות אלה ובעקבות כינונו של קונגרס יהודי עולמי ב-1936 בשלה בקרב ראשי הציונות בפולין במחצית השניה של שנות ה-30 ההכרה, שיש הכרח ליזום כינון מסגרת ייצוגית פוליטית מאוחדת של יהדות פולין או אף גוף יהודי ארצי לתאום המדיניות היהודית במקום. הכוונה היתה להקמתו של גוף, שבראשו תעמוד מנהיגות סמכותית, שיהיה בכוחה לעמוד בפני המתקפה האנטישמית במדינה.[29]

אולם הנסיונות המרובים שנעשו אז בתחום הזה נסתיימו בסוף בכשלון. אמנם ביוזמת שלושת המרכזים הציוניים הוכנה ב-1937 תכנית מדוייקת לכינון "קונגרס לעזרה עצמית יהודית בפולין", הושלם תקנון לבחירות לקונגרס הזה ונקבע גם לוח הזמנים לכל הפעולות הארגוניות. אולם נראה, שמלכתחילה הסיכויים להצלחה היו זעומים ביותר, וזאת בגלל התנגדותן של "אגודת ישראל" וה"בונד" לקונגרס זה. "אגודת ישראל" סרבה להקים נציגות דמוקרטית נבחרת מחשש מפני התמודדות אלקטורלית. "הבונד" הביע את התנגדותו לכל התארגנות ציבורית על בסיס של סולידריות כלל-יהודית בסרובו לשתף פעולה עם מפלגות ציוניות ועם חוגים אזרחיים יהודיים.[30] בנסיבות אלה פסקה גם ההידברות המתואמת בנושא הקמת גוף ייצוגי ליהודי פולין בין המפלגות והמרכזים הציוניים ונכשלו אף השיחות המחודשות לכינון גוף ייצוגי אחיד של התנועה הציונית במקום.[31]

סיומה של התקופה הנדונה בנושא – המחצית השניה של שנות ה-30 – עמד בסימן משבר בקרב התנועה הציונית בפולין. נוכח ההגבלות החמורות שהוטלו על ידי שלטונות בריטניה על העליה לארץ ישראל בעיקר מתחילת המאורעות ב-1936 מצד אחד ולנוכח הרדיקליזציה של האנטישמיות בפולין בתקופה הפוסט-פילסודסקאית מצד שני, ראו ציונים רבים את עצמם כאילו הם משתתפים במרוץ נגד הזמן. הם חשו בדיספרופורציה בין הקצב האיטי באפשרויות העליה לארץ לבין התהליך המתקדם מאוד לקראת הידרדרות הקיום היהודי בפולין. הדבר בא לידי ביטוי ממשי בגידולו של "הבונד" במערכות הבחירות לקהילות ולרשויות המקומיות השונות בפולין, שנתקיימו בתקופה זו, וזאת על חשבון הרשימות הציוניות.[32] ירידת כוחה של התנועה הציונית המאורגנת בלטה גם בהשוואת מספר הבוחרים לקונגרסים הציוניים ה-20 (1937) וה-21 (1939) לעומת הקונגרס ה-19 (1935) במרכזים הציוניים השונים בפולין.[33]

את נצחונותיו של "הבונד" ניתן דווקא להסביר על רקע של לחצים מוגברים לעליה לארץ ישראל, בזמן ששעריה היו סגורים למעשה. בין היתר גבר תסכולם של חברי תנועות חלוציות, שחיכו לשוא שנים אחדות בנקודות ההכשרה ברחבי פולין לתורם לעליה. במערכות הבחירות השונות בשנים ההן זכה "הבונד" בקולות ציוניים רבים, שזו היתה עבורם הצבעת מחאה נגד מחדלי התנועה הציונית. היו לא מעטים מאלה שהסבירו, שבהצבעתם זו לא הפכו ל"בונדאים", ושלא ויתרו על השקפת עולמם הבסיסית הציונית, אלא בתנאים הקיימים רצו להפגין את אי שביעות רצונם מהמצב הקיים.[34] גם הנהגת "הבונד" היתה מודעת לתופעה זו. "הבונד" עמד על העיקרון, שניתן לפתור את בעיית יהודי פולין אך ורק במקום ("כאן") וזאת על ידי נצחונה בעתיד של "חזית פועלית" במדינה. ההשקפה הציונית, שבעיית יהודי פולין תמצא את פתרונה בארץ ישראל, היתה לדעתו

בבחינת אשליה מסוכנת, המסיחה את דעתם של היהודים מבעיותיהם הריאליות הקיומיות במקום. "הבונד" הצביע בתעמולתו על שיתוף האינטרסים בין המדיניות הציונית לבין הממשלה האנטישמית בפולין בנושא ההגירה, שחייב גם שיתוף פעולה מעשי ביניהן. שיתף פעולה זה העניק לפיו לגיטימציה להשקפה שהיהודים גם בבחינת זרים במדינה ולהצדקת הנהגת אפליה תחיקתית נגדם בפולין.[35]

לאמיתו של דבר המפלגות הציוניות בפולין עמדו בפני מעגל קסמים. שיתוף פעולה מסוים מצידן עם השלטונות היה חיוני עבורן כדי לקדם את ענין העליה היהודית. מאידך גיסא העדר הישגים בתחום העליה צמצם את השפעתן של המפלגות הציוניות בקרב הציבור היהודי ואף הגביר את האנטישמיות בקרב הציבור הפולני.

למרות כל זאת הצליחה התנועה הציונית בפולין לשמור גם בסוף התקופה הבין-מלחמתית על ראשוניותה במערך הכוחות הפוליטיים היהודיים במדינה. אמנם אין להתעלם מהעבודה, שהיא היתה שרויה במשבר קשה, שנבע מטעמים ארגוניים-סטרוקטורליים, מחילוקי דעות פנימיים בסיסיים לגבי כיווני המדיניות הארצית הרצויה על רקע תמורות לרעה במצבם של היהודים בפולין ובאפשרויות העליה לארץ ישראל. המשבר הזה בלט בעובדת היותה של התנועה הציונית בפולין מפוצלת הן מבחינה מפלגתית, הן מבחינה רגיונלית גם בימי החרום ליהודי המדינה בסביבה רוויית אוירה אנטישמית ובצל האיום של מלחמה עם גרמניה. אי יכולתה של התנועה להציע פתרונות מידיים למצוקתם הגוברת של המוני היהודים בפולין גרע מכוחה ומהשפעתה הפוליטיים בקרב הציבור היהודי. גם העדר מנהיגות סמכותית בסוף אותה תקופה, שבכוחה לנהל מדניות ארצית עצמאית ודינמית בהתאם לצורכי השעה, תרם למשבר זה. בנסיבות אלה ובפרט במשטר אוטוריטטיבי חד-מפלגתי, ששלט בפולין בסוף שנות ה-30, פסק הממסד הציוני, שראה את עצמו כמייצג את רובה של האוכלוסיה היהודית וכדובר בשמה, להיות גורם בעל משקל במערכות הפוליטיות במדינה. ראשי התנועה נאלצו יחד עם נציגי מחנות פוליטיים אחרים בקרב הציבור היהודי לעסוק בעיקר במאבק הקיום היומיומי מתוך עמדה של התגוננות מתמדת ולא היו ערוכים להנהיג כהלכה את יהדות פולין לקראת המבחנים הקשים שעמדו בפניה.

מקורות

1 על הפיצול הרגיונאלי בקרב מרכזים (פדרציות) ציוניים ומפלגות ציוניות בפולין ראה:
A. Hafftke,Zydowski Stronnictwa Polityczne w Polsce Odrodzonej,Zydzi w Polsce Odrozonej, II, Warszawa 1933, pp 1933, .249-285
פרטים חשובים על הפיצול המפלגתי והרגיונלי בקרב השמאל הציוני ראה:
1915-1926. New Haven 1981,
pp. 136-172.
(להלן: מנדלסון)
עד 1927 היה קיים גם מרכז רביעי עצמאי בפולין (אזור וילנה). אחר כך הצטרף למרכז הוורשאי.

2 על גל הפרעות האנט-יהודיות בפולין בשנים 1919-1918 ועל רקען הפוליטי ראה: P. Korzec, Antisemitism in Poland as an Intelledtual, Social and Political Movement, in Studies on Polish Jeury 1919-1939. New-York, pp. 39-43.
יהודים הואשמו תחילה על ידי הפולנים, שבאזורים המזרחיים של המדינה הם מצדדים בבולשביקים, בגליציה המזרחית – באוקראינים, באזור וילנה – בליטאים ובמערב המדינה בגרמנים. השווה מנדלסון, עמ' 90.

3 ראה בנידון "13 הסעיפים היהודיים" של מחנה "האוזון" שבשלטון ממאי 1938 – ע' מלצר, מאבק מדיני במלכודת – יהודי פולין 1939-1935 א תשמ"ב, עמ' 172-173 (להלן: מלצר).

4 פרטים על המועצות הלאומיות בפולין ועל תפקידם המרכזי של הציונים בהן באותה תקופה ראה: מ' לנדא, מיעוט לאומי לוחם, ירושלים תשמ"ו, עמ' 29-42 (להלן: לנדא); השווה גם מנדלסון, עמ' 106-107.

5 על המו"מ הזה ראה פרטים – לנדא, עמ' 53-57.

6 ראה על כך: Hafftka, Zydowski, pp. 262-263.

7 בכינוס מורשים ציוני בלבוב ב-27.10.1918 הוחלט לשמור על קו אחיד של נייטרליות בסכסוך בין שני העמים – לנדא, עמ' 31.

8 השווה מנדלסון עמ' 77.

9 שם, עמ' 146.

10 על התארגנותו של "הגוש" ועל הקשיים בהקמתו – ראה מ' לנדא, "'גוש המיעוטים' (1922) – מכשיר בחירות או אתגר מדיני? (סבכי מציאות רב-לאומית)", גלעד ד-ה, ת"א

תשל"ט, עמ' 374-378; עיין גם:

A. Hafftka, Zycie Paelamenterne Zydow w Polsce Odrozonej, Zydzi w Polsce Odrodzonej, II, Warszawa 1933, pp. 292-293.

המרכז הציוני בגליציה המערבית היה מוכן לשתף פעולה עם המיעוטים הלאומיים, אבל התנגד לכינונו של "גוש מיעוטים לאומיים", ראה מנדלסון, עמ' 216.

אישי האופוזיציה לגרינבוים בקרב המרכז הוורשאי, מאלה שיסדו אחר כך את סיעת "עת לבנות", טענו, שהתמקדות מופרזת של המרכז בעבודת הסיים ("סיים-ציונות") ובבעיות המיעוטים הלאומיים תשאיר לשמאל הציוני שדה חופשי להשליט חברה סוציליסטית בא"י – ראה על כך שם, עמ' 182-183; פרטים על הפילוג הסיעתי במרכז הורשאי – שם, עמ' 245-252.

על העליה הרביעית והשפעתה על היחסים הפנימיים בקרב ציוני פולין ראה שם, עמ' 254-299; י' אופניהיים, תנועת החלוץ בפולין 1917-1929, ירושלים תמש"ב, עמ' 371-409.

על "האוגודה" עיין במחקריהם של מ' לנדא, "מקומה של 'האוגודה' (משנת 1925) במסכת היחסים ההדדיים הפולניים והיהודיים", ציון ל"ז, ירושלים תשל"ב, עמ' 66-110; פ' קוז'ץ, "הסכם ממשלת ו' גרבסקי עם הנציגות הפרלמנטרית היהודית", גלעד א, ת"א תשל"ג, עמ' 175-210.

ראה על כך – י' גרינבוים, "גורלו של הסכם", מלחמות יהודי פולניה, ירושלים-ת"א תש"א, עמ' 192-195.

על הסיבות לכך ראה גרינבוים, מלחמות, עמ' 250-255.

פרטים על תהליך הנאציפיקציה של המיעוט הגרמני בפולין ראה:

icb organizadje polityozne w Polsce miedzywojenncj, Warszawa, 1970. Pp.53-56.

דו"ח השגריר הגרמני בוורשה, פון מולטקה, למשרד החוץ הגרמני מ-15.11.38 (ארכיון יד ושם, ירושלים, MJ-3234).

השווה מנדלסון, עמ' 309.

-ukrainsko-zydowski, ster. 25.7.37.

על הויכוח בקרב המחנה הציוני בפולין לגבי ההשתתפות בבחירות ב-1935 ראה מלצר עמ' 46-49.

על הדיון הציבורי בשאלה זו בפולין ראה: ש' נצר, "'עבודה ההווה' – יסודותיה ויישומה על ידי ציוני פולין", מלאת, ת"א תשמ"ג, עמ' 317-318; השווה גם מנדלסון, עמ' 114.

ראה י' שווארצבארט, צווישן ביידע וועלט מלחמות, בוענאס איירעס, 1958, עמ' 66-67.

E.D. Wynot, A Necessary Cruelty – The Emergence of Official Anti-Semitism in Poland 1936-1939, American Historical Review, LXXVI/1971/,pp. 1035-1058.

על מכלול הבעיה הזאת מבחינתו של השלטון בפולין – ראה מאמרי, "הדיפלומטיה הפולנית ובעיית ההגירה היהודית בשנים 1935-1939", גלעד א, ת"א תשל"ג, עמ' 237-211.

השווה מלצר, עמ' 145-146.

ראה פרטים על כך – שם, 162-163, 334-337.

ראה שם, עמ' 175-178.

ראה על כך מכתב מהוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בפולין מ-7.5.36 לגרינבוים בירושלים (ארכיון ציוני מרכזי, ירושלים, A/127/459).

עיין על כך בספרו של א' רייס, בסערות התקופה, ת"א תשמ"ב, עמ' 147.

ראה מאמרו של מ' קליינבוים (סנה) "עטאפען", היינט 1.7.38.

על נצחון "הבונד" בבחירות המוניציפאליות ראה מלצר, עמ' 282-284; כבר ב-1936 נחל "הבונד" נצחון בבחירות לקהילת ורשה ולעירית לודז' – ראה שם, עמ' 121-122, 126.

המספר הכולל של הבוחרים בפולין הקונגרסאית פחת מכ-206 אלף לקונגרס הציוני ה-י"ט ב-1935 לכ-116 אלף לקונגרס ה-כ"ב ב-1937 ולכ-141 אלף לקונגרס ה-כ"א ב-1939, ובגליציה המזרחית מכ-96 אלף ב-1935 לכ-41 אלף ב-1939. בגליציה המערבית היו רשימות מוסכמות ולא נערכו בחירות לקונגרסים ציוניים ב-1937 וב-1939 – ראה דו"חות הסוכנות היהודית, ירושלים, משנים 1937, 1938, ו-1939.

ראה הערכות של מ' קליינבוים, "דער וואהל-רעזולטאט", דער טאג, 20.12.38 ושל גרינבוים, מלחמות, עמ' 427-429.

נייע פאלקסצייטונג, 2.6.39 (מאמר ראשי).

ד"ר רות זריז

יהודי גרמניה בין הגירה לבריחה*

חמישים שנה לפוגרום ב-9-10 בנובמבר 1938

הפוגרום האלים שפגע ביהודי גרמניה ב-9-10 בנובמבר 1938, הידוע בכינויו "ליל הבדולח", היה לנקודת מפנה גורלית עבור יהדות גרמניה ככלל וליהודים בגרמניה כפרטים. ביום זה נסתם הגולל על הזיק האחרון של אמונה שיש ליהודים סיכוי להישרד בגרמניה. גם כיום, חמישים שנה** אחר הפוגרום, זוכר כל יהודי שהיה בגרמניה באותו זמן, את שאירע לו באותו יום לפרטי פרטים. אנשים, שרבים מהם עברו חוויות קשות בשנים שלאחר מכן, מספרים בהרחבה בעדויות ובזכרונות את הקורות אותם באותו יום, תוך ציון שזה היה היום הקשה בחייהם.

ליהודי גרמניה שנותרו בחיים, ביניהם כאלה שעברו את אימי המחנות והמלחמות, היו פיזית ימים קשים יותר, אך נפשית היה זה משבר ששינה את מהלך חייהם. יהודי גרמניה, שגם לפני כן חיפשו דרך להגר ולעזוב את ארץ מגוריהם, שוב לא בחלו בכל אמצעי למימוש רצונם והיו מוכנים לצאת לכל יעד אפשרי. למן הפוגרום הפכו השלטונות הגרמנים את הגירת היהודים מגרמניה להגירה כפויה, ליהודי גרמניה הפכה ההגירה לבריחה.

ההגירה מגרמניה לפני הפוגרום

כדי להסביר את הנאמר לעיל, יש להרחיב את הדיבור על הקשר בין המדיניות הגרמנית לבין הגירת היהודים מגרמניה בתקופה שקדמה לפוגרום. בספרי מחקר ולימוד נוהגים להביא את מספר המהגרים היהודים מגרמניה לצד האירועים והפעולות שננקטו נגד יהודי גרמניה.[1] ההקבלה מבקשת ללמד על מודעותם של יהודי גרמניה לאשר היה צפוי להם בעתיד. לדוגמה: "ההגירה שיקפה את תנודות המדיניות הנאצית"[2] או, "מספר המהגרים עלה במידת מה באותה תקופה, אלא

* העבודה נעשתה במסגרת הפרוייקט הבינאוניברסיטאי לחקר מערכות ההעפלה ע"ש שאול אביגור.

** המאמר נכתב ופורסם בשנת 1988.

שההרגעה היחסית של המצב בשנת האולימפיאדה, 1936, גרמה שוב להחלשת תנועת הגירה."[3]

רבים מהחוקרים אינם מתעלמים מהקשיים במציאת ארצות יעד ועוסקים בהרחבה במניעי ההגירה ומגבלותיה, אולם יחד עם ראיית הקשיים, מרבים לקשור ישירות את מספר המהגרים עם הפעולות שננקטו נגד היהודים בגרמניה גופא.[4]

אין כוונה להתעלם מהשפעת האירועים בגרמניה על מאמצי היהודים להגר, אולם הצגת המספרים כשלעצמם עשויה להטעות את הקורא. על כן נבקש בהמשך להציע קריטריונים נוספים לניתוח המספרים ולבחינת מאמציהם של יהודי גרמניה להגר. המגמה היא להבהיר ולהדגיש את השפעת הפוגרום על היהודים, תוך הבחנה בין תגובת הפרט לתגובת המוסדות היהודיים הרשמיים בגרמניה.

ההבחנה בין מאמצי היהודים להגר לבין המהגרים בפועל, יותר משהיא חשובה לחוקרים, המודעים לה, חשובה לקורא שאינו עוסק ספציפית בנושא הנדון.[5] כאשר קושרים את מספר המהגרים לאירועים, מתקבל הרושם המוטעה שהיקף ההגירה היה תלוי ביהודי גרמניה עצמם. זאת בוודאי אחת הסיבות לדימוי המתלווה ליהודי גרמניה, שהם דבקו בגרמניה, גם לאחר שזו הקיאה אותם מקרבה והיו עיוורים מלראות את הסכנה האורבת להם. בהמשך לאותה גישה מייחסים את הגידול במספר המהגרים בשנת 1939 לכך שהיהודים גורשו מגרמניה לאחר הפוגרום וממעטים להתייחס למאמציהם לברוח בכל מחיר ובכל תנאי.

אין מאמר זה אמור לשנות סטריאוטיפים שדבקו בקיבוץ יהודי מסוים. אין גם להתעלם מהעובדה שהדימוי מתבסס בדרך כלל על אמיתות מסוימות, למחצה או לרביע. אולם נראה שכיום, חמישים שנה לאחר הפוגרום האלים, יש בידינו מידע וכלים כדי לבחון ולחקור את האירועים, במגמה להציג באור הנכון את מאמציהם של יהודי גרמניה שניסו להיאבק בגורלם.

בין מקורות המידע העומדים לרשותנו, יש למנות את המחקרים הרבים הדנים באפשרויות הכניסה לארצות יעד בתקופה הנדונה.[6] מחקר משווה משותף להגירה מגרמניה, לצד אפשרויות הכניסה לארצות יעד מדי שנה בשנה בתקופה הנדונה, יכול לשפוך אור חדש על הסיבות לירידת מספר המהגרים מגרמניה. מחקר כזה מאפשר גם היבט נוסף על הקשר בין האירועים בגרמניה וההגירה ליעדים שונים ברחבי תבל.[7]

כדי להבהיר במה דברים אמורים, נביא דוגמה מאירועי שנת 1937. דיון בממדי ההגירה ב-1937 עשוי לתרום בהמשך לעיון בהשפעת הפוגרום על אופיה של הגירת הבריחה מגרמניה.

המקורות מדגישים כולם, שבשנת 1937 חלה ירידה מסוימת בממדי ההגירה מגרמניה. על-פי דיווחי "האיחוד הארצי של יהודי גרמניה" לג'וינט לסיכום שנת

1939 היגרו ב-1936 31,900 יהודים ובשנת 1937, 23,500 יהודים.[8] המספרים אינם זהים בכל המקורות[9] אולם כל המקורות מסכימים שחלה ירידה במספר המהגרים בשנת 1937. חוקרים נוטים לייחס את הירידה "בעקבות השקט המאורגן שאפף את המשחקים האולימפיים של שנת 1936".[10]

דרך אחרת – לבחון מה אירע באותה שנה בארצות היעד המקובלות באותו זמן. הדגש הוא על ארצות יעד המקובלות, כיוון שעדיין לא חלה פריצה לארצות יעד חדשות ולשינוי בדפוסי ההגירה.

אשר לעליה לארץ ישראל – בשנת 1936 פרצה השביתה הכללית של ערביי ארץ ישראל ובעקבותיה החלו מאורעות הדמים. "ביולי 1937 חלו הגבלות על העליה לארץ ישראל. אושרה זכותו של הנציב העליון לקבוע על-פי שיקול דעתו "מקסימום פוליטי". היתה הגדרה מסוימת של קרובים (סוג ד'), ביטול סוג מסוים של עולים בעלי מקצועות חופשיים (סוג א' ב'). מספר רשיונות עליה לבעלי הון של 1000 לא"י (סוג א'1) (שהיה לפני כן חופשי), נקבע ל-2000".[11] מן הראוי לזכור שדווקא שלושת סוגי הסרטיפיקטים האלה תאמו את נתוניהם של העולים היהודים מגרמניה: סוגים אלה היו לפני כן כמעט חופשיים ובשנת 1937 צומצמה אפשרות העליה בדרך זו. ואכן הנתונים הסטטיסטיים לעליה לארץ ישראל מורים, שב-1935 עלו מגרמניה 7,447 עולים, ב-1936 - 7,896 וב-1937 עלו רק 3,680 עולים.[12]

נזכיר כאן מספר נתונים הקשורים במדינות אירופה, אליהן הופנתה בשנים הראשונות מרבית ההגירה מגרמניה.

ההגירה לצרפת היתה בלתי יציבה לחלוטין, כך הממשלה וכל הנוגע ליחסה לפליטים. בשנת 1935 הגביל ממשלו של לוואל את מספר המהגרים לצרפת וקבע מכסות למהגרים. לאחר מכן, בזמן שלטון החזית העממית היתה תקופת-מה עדנה לפליטים. יחס זה נתקבל בהתנגדות אנטישמית חזקה בחברה הצרפתית. היחס לפליטים הפך נוקשה, ככל שנחלש מעמדה של החזית העממית. עם עלות דלאדיה לשלטון גברה האנטישמיות ועמה הקו שמנע כניסת פליטים והיה למדיניות הרשמית בצרפת. התהליך הזה קיבל סימוכין בחוקי מאי ואוגוסט 1938.[13] כלומר, בשנת 1937 לא חלה עליה במספר המהגרים לצרפת והוא הוסיף לרדת.

מן הראוי לציין, שבשנים הראשונות לעליית הנאצים לשלטון, היו יהודים רבים מבין אלה שהיתה להם נתינות פולנית, שהיגרו לפולין במסגרת רפטריאציה. מספר החוזרים לפולין וליתר ארצות מזרח אירופה בשנים 1933-1936 נאמד ב-15,000 איש.[14]

הגירת שיבה זו לפולין הסתיימה בעקבות הפגיעות ביהודים, שהלכו וגברו לאחר מותו של פילסודסקי. "המסמכים מאירים את הפרעות והמהומות ותגובתם של הממשלה הפולנית ושל החברה הפולנית על המאורעות הללו בשנים הראשונות לאחר

מות פילסודסקי – תאריך, שרואים בו נקודת משבר בפוליטיקה של פולין ובמיוחד ביחס ליהודים ולעתידם באותה ארץ."[15] כלומר, יתכן מאד שלאירועים בפולין היתה השפעה בלתי מבוטלת על מספר היוצאים מגרמניה לפולין.

נזכיר מדינה אירופית נוספת, הולנד. הממשלה ההולנדית הקפידה להגביל את מספר הפליטים הזכאים להיכנס לתחומה. למעשה רק בתקופה הראשונה לעליית היטלר לשלטון התאפשרה הגירה בקנה-מידה גדול למדי. "מאמצע מרס 1934 נפתח שלב חדש, כאשר הממשלה קבעה מדיניות עקרונית אשר לא נשתנתה באופן ניכר בארבע השנים לאחר מכן: הגבלת הכניסה להולנד והאפשרויות הכלכליות הניתנות בה, אך לא סגירה מוחלטת של הגבול. הדעת היתה, שיש לעצור מעתה והלאה את זרם הפליטים."[16] לענייננו חשובה הפיסקה הבאה: "הדעה הקיימת על הנזק הכלכלי שגורמים הפליטים, הביאה לכך שתוך זמן קצר לאחר פרסום החוק של ה-16 במאי 1934 וחוזר הפליטים מה-30 בו, החלו לחשוב גם על חוק משלים בתחום הקמת המפעלים (זאת אומרת, בתחום העצמאים). הצעת החוק היתה מוכנה בסוף 1936 ואושרה ב-22 באפריל 1937. עיקרו קבע: שזרים ומפעלים זרים אינם מורשים לעסוק באופן עצמאי במקצוע או מפעל, או בהתאם להחלטתנו, במקצועות או במפעלים מסוימים, בכל הולנד או באזור של הולנד שנקבע על ידנו, בלי לקבל רשיון בכתב. ועד הפליטים דאג להביא את תוכנו לידיעת המוסדות היהודיים בגרמניה, מפאת חשיבותו הרבה."[17] כאשר עוסקים בהגירה ולא בבריחה, אמורה להיות להוראה כזו השפעה על המבקשים להגר.

בדיון בהגירה לארה"ב אנחנו נתקלים בקושי רב. אין חולקים על כך שהמכסה שנועדה למהגרים מגרמניה, לא מולאה עד 1939, זאת בגלל ההגבלות הרבות שליוו את חוקי ההגירה. החקיקה והתקנות התבססו בעיקרן על המצב הכלכלי הקשה וחוסר העבודה.[18] ההגבלות הכלכליות והבריאותיות לוו במערכת ביורוקרטית ענפה.

כדי שהמהגר לא "יפול למעמסה על הציבור", היה עליו לקבל פניה מקרוב בארה"ב הנוטל עליו את האחריות לקיומו של המהגר. האווירה האנטישמית בארה"ב ואיתה היכולת והנכונות של יהודים בארה"ב לשלוח אפידיוויט למבקשים להגר מחד, והפירושים שניתנו על-ידי הקונסולים השונים לקירבתו של מוסר האיפידיוויט מאידך, קבעו לא במעט את מספר המהגרים לארה"ב מדי שנה בשנה.

ציינו, שיש קושי בקביעת מספר המהמגרים ישירות מגרמניה לארה"ב. המספרים המופיעים במחקרים מלמדים על מספר המהגרים שנכנסו לארה"ב על חשבון המיכסה הגרמנית בשנים הנדונות. כך נמסר, שב-1936 היו 6,650 מהגרים וב-1937, 11,520 מהגרים.[19] זאת מתוך מיכסה של 25,957. לכאורה, כמעט והוכפל מספר המהגרים מגרמניה. כיצד מתיישבת איפוא עובדה זו, עם דבריו של

דוד ויימן, שרק בראשית 1938 הקלה ארה"ב במקצת על מגבלות ההגירה, אותם הקשיחה שוב בסתיו 1939.[20] דעה זו תואמת את דיווחי האיחוד הארצי של יהודי גרמניה, כפי שנמסרו באוקטובר 1941. בדו"ח הזה נמסר על כ-6,000 מהגרים יהודים מגרמניה לארה"ב בשנת 1936 ומספר נמוך במקצת ב-1937.[21]

ההפרשים נובעים מכך שעל חשבון המיכסה הגרמנית נכנסו לארה"ב, בנוסף ליהודים שהיגרו ישירות מגרמניה, גם: 1. מהגרים מגרמניה שאינם יהודים; 2. מהגרים מגרמניה שבאו מארצות מעבר. עובדה העשויה לעתים להטעות, כאשר דנים בממדי ההגירה מגרמניה לארה"ב בשנים הנדונות.[22]

ככל שמצבם הכלכלי של יהודי גרמניה נהיה קשה יותר, בעוד שתביעות הקונסולים האמריקאים הפכו לקשוחות יותר, כך הלך והתרחב הפער בין מספר היוצאים מגרמניה למספר הנכנסים על חשבון המיכסה. החשש שהמהגר "יפול למעמסה על הציבור", הביא לתביעות כספיות הולכות ומאמירות, ביניהן גם עירבון של 2,000 דולר. בו בזמן, בשנים 1937-1938, הכבידו השלטונות הגרמניים את ידם ולא איפשרו הוצאת סכומי כסף גדולים מגרמניה. במילים אחרות, תביעות הקונסולים מהמבקשים להגר, לא היו ריאליות עבור היהודים שישבו בגרמניה.[23] הנסיבות האלו, בצירוף למספר ההולך וגדל של פליטים שעזבו את גרמניה בשנים 1933-1936 ונמצאו במדינות שונות באירופה, יצרו מצב חדש שבו רבים מהמהגרים לארה"ב על חשבון המיכסה הגרמנית, באו מארצות מעבר. נתונים אלה אינם מוצאים דיים ביטויים במחקר. אך בין כך ובין כך אין חולק על העובדה שבשנת 1937 התדפקו רבים מיהודי גרמניה על דלתות הקונסולים האמריקאים וביקשו לשוא אשרה לארה"ב.

הבאנו כאן מספר דוגמאות האמורות להבהיר שהיו גורמים רבים שהשפיעו לא פחות, ואולי אף יותר, על התנודות בממדי ההגירה מגרמניה. אין הכוונה להתעלם מיחסם של יהודי גרמניה למסורת הגרמנית ולתרבותה, אולם בשנים הנדונות חדלו היהודים לראות את גרמניה הנאצית כנושאת תרבות. על כל פנים, אם אנחנו קושרים את מספר המהגרים מגרמניה ברצונם של היהודים להגר בלבד, אנחנו מסירים ממדינות היעד את האחריות להיקף ההגירה ובכך יש טעות. כלומר, יש לבחון באיזו מידה השפיעה האווירה בקרב יהודי גרמניה על השינויים במספר המהגרים ובאיזו מידה היתה כאן הקשחה נוספת במדיניות הקליטה של ארצות היעד.

ההגירה מגרמניה אחרי הפוגרום

על אף הנאמר לעיל, נחזור ונדגיש שלפוגרום בנובמבר 1938 היתה השפעה מכרעת על הגירת היהודים מגרמניה. ברצוננו להדגיש כאן בעיקר את ההשפעה על דפוסי ההגירה שהפכה לבריחה. ברור שהשינוי בדפוסים השפיע גם על ממדי ההגירה והיתה גם השפעה לא מעטה לגורמים חיצוניים.

לדוגמה, בריטניה, שעד 1938 נרשמו בה רק 5,500 פליטים מגרמניה, קלטה ב-1939 עד פרוץ המלחמה, 19,000 פליטים מגרמניה מהרייך הישן.[24] הולנד, שבמשך ארבע שנים כמעט וחדלה מלקלוט פליטים, פתחה לפניהם למשך תקופה קצרה את שעריה.[25] בארץ ישראל, שבשנים 1937-1938 צומצם מספר הסרטיפיקטים שניתנו ליהודי גרמניה, הוגדל מספרם מ-4,101 ב-1938 ל-7,065 ב-1939.[26] זאת מתוך המיכסה המצומצמת שעמדה לרשות המוסדות. במילים אחרות, נציין כאן את ההשפעה על דפוסי ההגירה של יהודי גרמניה, כי ממדיה לא היו בשליטתם של יהודי גרמניה.

במה דברים אמורים ? מדובר, שהשלטונות הגרמניים הפכו את ההגירה לכפויה על-ידי נישול היהודים משארית מקורות הקיום, מאסר רבים במחנות ריכוז ושחרורם תמורת הגירה מזורזת. הגירה כפויה קשורה גם בהקמת "הרשות המרכזית להגירת היהודים מגרמניה" בטיפולו של ה-ס.ס. ובאחריותו של גרינג, שריכזה את כל ההליכים הקשורים בהגירה מגרמניה. כמו כן, מדובר בהפיכת המוסד הוולונטרי המייצג של יהודים מגרמניה לגוף מרכזי ומחייב, "האיחוד הארצי של יהודי גרמניה", שתפקידו העיקרי הטיפול בהגירה. כל הפעולות לכפות על היהודים להגר. אולם הגירה, ותהא אף הגירה כפויה, אינה גירוש.

המהגר, גם אם ההגירה נכפתה עליו, חייב לדאוג ליעד להגירה, לאשרת כניסה, אשרות מעבר, כרטיסי נסיעה וכסף, כדי שיוכל להגר. עם זה, ככל שגובר הלחץ ואפשרויות ההגירה הקונבנציונליות נשארות מצומצמות, חייב המהגר למצוא דרכי הגירה נוספות בלתי שגרתיות, ואז הופכת ההגירה לבריחה.

את הבריחה אפשר לאפיין בכמה אפיונים: 1. השימוש בדרכים בלתי חוקיות או חוקיות למחצה; 2. הנכונות להגר לכל מקום, בהם מקומות רחוקים ובלתי מוכרים; 3. הנכונות להיפרד מבני משפחה, בעיקר לשלוח ילדים קטנים לארצות רחוקות.

המהגר, אף הבורח, וזה שההגירה נכפתה עליו, אינו יכול להישאר פסיבי, הוא חייב ליזום, להחליט ולפעול. גם אם לעתים נדמה שאין אלטרנטיבה, הרי למעשה נותר לבחור בין אלטרנטיבות שונות, אף אם הן קשות ובלתי נסבלות. בכך שונה ההגירה הכפויה מהגירוש.

ההכרעות היו בדרך כלל הכרעותיו של הפרט ויוזמתו. בשנת 1939, עד לפרוץ המלחמה, כאשר עדיין אפשר היה לפעול מגרמניה גופא, היגרו מבין 62,000 המהגרים מגרמניה, למעלה מ-50% בכוחות עצמם ללא עזרת המוסדות היהודיים המרכזיים בגרמניה.[27] יהודים אלה נקטו לא פעם צעדים בלתי חוקיים.

ביהודי גרמניה דבק דימוי של אנשים שומרי חוק בכל מחיר, אולי גם במחיר המאבק לחרות, וכן של אנשים שהיו פסיביים בכל הקשור ליציאה מגרמניה. על כן בחרנו להתמקד בצעדים בלתי חוקיים שיזמו ונקטו יהודי גרמניה במודע, זאת כדי להמחיש את השפעת הפוגרום בנובמבר 1938 על רוב רובם של יהודי גרמניה, כמו גם להבהיר שמן הדין לבחון דימויים לאור הזמן והנסיבות. הכוונה לפעולות יהודי גרמניה כפרטים יותר מאשר למוסדות המרכזיים של יהודי גרמניה. נראה שליהודי כפרט, על פחדיו, הכרעותיו ומעשיו, לא הקדישו את תשומת הלב הראויה עד כה.

כדי להדגיש את ההבדל בין הגירה כפויה לגירוש, יש להזכיר שעוד לפני הפוגרום, באוקטובר 1938, גורשו אלפי יהודים בעלי נתינות פולנית לעבר הגבול הפולני. נקיטת הקו של הגירה כפויה כקו מנחה במדיניות הגרמנית כלפי היהודים על-ידי קבוצת גרינג-היידריך, יותר משהיתה עקרונית, היתה פרגמטית, מעשית. המטרה עבור הגרמנים היתה אחת, להרחיק את היהודים מגרמניה. באותה תקופה שלאחר הפוגרום, העדיפו קובעי המדיניות בגרמניה את ההגירה הכפויה על הגירוש.[28]

עבור הגרמנים היה זה הבדל טקטי, מעשי. עבור היהודים היה זה ההבדל שבין אובדן לבין הסיכוי להינצל. היה עליהם לחפש ולמצוא כל דרך אפשרית כדי לצאת מגרמניה. בין הדרכים שנקטו היהודים, היו דרכים בלתי חוקיות: בריחה בדרכונים בלתי תקינים.

בריחה

הבריחה מגרמניה היתה לעבר הגבולות. גרמניה גבלה בארצות רבות – פולין, צ'כוסלובקיה, שוויצריה, צרפת, בלגיה, לוקסמבורג, הולנד ודנמרק. היהודים ניסו לברוח לשוויצריה, צרפת, בלגיה, לוקסמבורג והולנד. על בריחות אלה יש לנו עדויות רבות. מן הראוי לציין, שעל אף שישנם מסמכים במשרד החוץ הגרמני המורים שהיו בין שוטרי המכס הגרמנים, שעזרו לבורחים, היתה זו בריחה, על כל פנים מנקודת ראותו של הבורח. הבורח הוא שהסתכן, הוא גם זה שנשא בתוצאות בריחתו או כשלונה.

כדי להבהיר כפילות זו, נביא מספר נתונים: ב-19.11.1938 נמסר מדוכסות לוקסמבורג, שלאחרונה היו מקרים שעובדי מכס גרמנים העבירו יהודים גרמנים

את הגבול. הדוכסות מבקשת בפנייתה לשגרירות הגרמנית למנוע להבא פעולות מביכות אלו.[29]

ב-13.12.1938 הודיעו ממשרדו של הימלר, שבזמן האחרון עברו יהודים רבים את הגבול השוויצרי ללא אישור. הימלר הורה לכל תחנות המכס הגרמניות בגבול שוויצריה, להקפיד על ההוראה מה-5.10.1938 בדבר סימון דרכוני יהודי גרמניה ולא לאפשר להם לעבור את הגבול.[30]

ב-8.6.1939 הודיעו מהגסטפו, שהבריחה לעבר צרפת גברה מאז דצמבר 1938. אנשים רבים ניסו לעבור את הגבול בעזרת מבריחים. נאמר, שפקידים גרמנים היו שותפים ליציאה בלתי חוקית זו. יש להכחיש בכל תוקף שלגרמנים היה קשר לפעילות בלתי חוקית זו. בהמשך נמסר, שהגסטפו הטיל עונשים כבדים על הבורחים ועל כן נפסקה ההגירה הבלתי חוקית.[31]

לכאורה, אפשר לראות במסמכים אלה ואחרים, אות שהגרמנים נקטו דרך זו כדי לגרש את היהודים מגרמניה.[32] ואכן, כאמור, לא בחלו השלטונות הגרמניים באמצעים כדי להרחיק את היהודים מגרמניה לצד הטלת עונשים כבדים על הבורחים. אולם ברצוננו להציג צד שני של אותו מטבע, כלומר, באיזה מידה ראו היהודים את יציאתם כגירוש או כבריחה. במילים אחרות, המאמצים וההסתכנות להם היו היהודים מוכנים כדי לברוח מגרמניה, מאחר ואלה גם אלה הוטלו על היהודים עצמם.

את יחס השלטונות הגרמנים להגירת היהודים מגרמניה לאחר הפוגרום בנובמבר 1938, מיטיבה לתאר נורה רוזנטהל. בזכרונותיה היא מספרת על הקשיים שליוו את משפחתה בהשגת אשרות יציאה מגרמניה ואומרת: "על אף שהם רצו שנצא מגרמניה, הם הכבידו עלינו על כל צעד ושעל, כאשר הוצאו תקנות חדשות מדי יום ביומו."[33]

היו שלא עמדו בלחץ הנסיבות והתאבדו, כמו אביה ובעלה של נורה רוזנטהל. היו שפנו לקונסולים לרכוש אשרות בלתי תקינות והיו שניסוי לברוח בכוחות עצמם או בעזרת מבריחים.

להלן מספר דוגמאות מסיפורי הבורחים עצמם. ולטר גרסטן ניסה פעמים מספר לרכוש אשרת הגירה לברזיל, אך הדבר לא עלה בידו. ביולי 1939 הוא נואש מלהגר באורח חוקי. ולטר גרסטן נסע לקלן הסמוכה לגבול הבלגי והתקשר שם עם מבריח. סכום הכסף שנדרש ממנו היה גבוה ועל כן התארגן עם מספר יהודים בקבוצה, כדי לברוח יחדיו. הקבוצה נסעה ברכבת לטרייר, בדרך הם עזבו את הרכבת והובלו במשאית לעבר הגבול. במעבר הגבול היו 12 אנשים שניסו יחדיו לעבור באותו לילה את הגבול הבלגי. בעברם את הגבול נתפסו על-ידי שוטרים בלגים והובאו למשטרה. ולטר גרסטן מספר שהוא, זוג קשישים ובתם, הוזמנו

למשטרה לארוחה וגורשו חזרה לגרמניה. למחרת הם ניסו לעבור בשנית בכוחות עצמם. הפעם הם הגיעו לכפר בלגי בו טיפלו בהם איכרי המקום. הם המשיכו לבריסל. ארבע שנים הסתתר ולטר גרסטן בבריסל.[34]

מן הדין לציין, שמדובר בבורחים מגילים שונים, צעירים ובוגרים. חשוב גם להזכיר את עזרת הבלגים, שוטרים ואיכרים לבורחים. סיפורים רבים מזכירים את המבריחים לבלגיה, שפעלו באזור קלן. רבים מציינים את סכומי הכסף הגבוהים שדרשו מהם המבריחים. נזכיר כאן עוד סיפור בריחה אחד מיני רבים.

סוניה פראגר, שעלתה מאוחר יותר באוניית המוסד לעליה ב', "הפסיפיק", וממניחי חומר הנפץ באוניה "פטריה", מספרת בעדותה על ההברחות והבריחות לבלגיה. קשריה עם המבריחים לבלגיה החלו עוד באוקטובר 1938, כאשר ניסתה להבריח את אביה, שהיה בעל נתינות פולנית. סוניה התקשרה עם מבריחים בקלן אשר העבירו את אביה תמורת כסף רב לבלגיה. הקשרים עם המבריחים התהדקו כאשר סוניה פארגר פעלה להברחת יתר בני משפחתה. היא עצמה עברה מספר פעמים את הגבול.

לאחר הפוגרום בנובמבר 1938 שהתה בהכשרה באורפלד קבוצה גדולה של חברי "החלוץ". חברי ההכשרה היו חייבים לעזוב את גרמניה ולא היו בידיהם סרטיפיקטים. לא נמצאה להם דרך להגר חוקית. מדריכי הקבוצה, הרברט דוד, שלמה מייזר והשליח מארץ ישראל, פינו גינזבורג, החליטו שיש להבריח את הקבוצה מגרמניה. באמצעות קשריה של סוניה פראגר עם המבריחים, ברחו 120 חברי הקבוצה לבלגיה. הקבוצה שהתה מספר חודשים באורח בלתי חוקי בבריסל. באוגוסט 1939 עלו כל חברי הקבוצה באוניית המוסד לעליה ב', "דורה", לארץ ישראל.[35] היתה זו הקבוצה הגדולה ביותר שברחה מגרמניה לבלגיה באותה תקופה. רבים ברחו לשוויצריה. נזכיר כאן שתי דוגמאות בלבד.

הורסט ואגנר ניסה תחילה לברוח על אופניו לצ'כוסלובקיה, אך נכשל בנסיונו. ב-9.12.1938 עלה ללא יעוץ ועזרה על רכבת שנסעה לשוויצריה. באזור הגבול ליד שפהאוזן, השאיר הורסט ואגנר את כל חפציו ברכבת הגרמנית ועבר דרך השירותים לרכבת שוויצרית. כך הגיע בחוסר כל לשוויצריה. אנשים שהוא פנה אליהם באורח מקרי, הפנו אותו לקנטון סט. גאלן (St. Gallen). מפקד המשטרה בקנטון זה היה פאול גרינינגר (P. Grueninger), שהוכר מאוחר יותר כ"חסיד אומות העולם". בניגוד לרבים מבין אנשי הרשות השוויצרית, לא החזיר פאול גרינינגר איש לגרמניה, אלא ריכז את הפליטים במחנה דיפולדסאו. הורסט ואגנר שהה במחנה זה עד אשר זכה להגר ב-1940 לרפובליקה הדומיניקנית.[36]

סיפור נוסף הוא סיפור בריחתה של אליס אופנהיימר עם ילדיה לשוויצריה. משפחת אופנהיימר ביקשה לעלות לארץ ישראל. בקשתם לקבלת סרטיפיקט נדחתה

ב"לך ושוב". עד שהגיעו המסמכים, היה הפוגרום האלים ואתו המאסרים ההמוניים. הבעל נאסר באותו יום. תוך כדי המאמצים לשחרר את הבעל, נוכחה אליס אופנהיימר שמסמכיה נלקחו ממנה בעורמה. לאחר מסירת הדרכון, התברר לה שהיא נתונה בסכנה ואין ביכולתה לחכות לשחרור בעלה, אלא עליה לקחת את ילדיה ולברוח. ידידה נוצריה קנתה עבורה כרטיס ונשאה את חפציה לרכבת. אליס אופנהיימר הצליחה לברוח לשוויצריה ולעלות לארץ ישראל.[37]

אין בכוונתנו לספר את סיפורם של מאות הבורחים מגרמניה לאחר הפוגרום. היו שברחו בדרכים פשוטות, היו שנזקקו לדרכים עקלקלות. יש שברחו בכוחות עצמם, בעזרת ידידים ובאמצעות מבריחים. בין הבורחים היו צעירים ומבוגרים, משפחות ויחידים. בכל העדויות אין איש מתלבט באשר לנכונותו להזדקק לדרכים בלתי חוקיות. רוב האנשים נדחפו על-ידי החרדה הנוראה שאחזה בהם. הם לא נזקקו לכך שאנשי הגסטפו יגרשו אותם, למעשה רוב האנשים כלל לא ידעו שהגסטפו מעוניין בכך שהם יצאו בכל דרך, גם בדרכים לא כשרות. הם פשוט ברחו. כדי להבהיר שעזרתם של שוטרי מכס או פקידי ממשל גרמנים, אינה מלמדת על מדיניות הממשל, נביא את סיפור מעשיו של הנס ולץ (Hans Walz), שהיה יושב-ראש מפעלי בוש (Busch) בשטוטגרט.

מספר על כך קרל אדלר, ממנהיגי יהדות וירטמברג: "ימים ספורים לפני פרוץ המלחמה, באה אלי קבוצת יהודים שלא הורשתה לצאת מגרמניה וביקשה עזרה באופן דחוף ביותר. לאחר שנכשלתי עם מוסדות הצבא, המפלגה והמשטרה, ניסיתי את הברירה האחרונה, ביקשתי על חשבוננו מכונית מיוחדת לאסירים, לשם העברת הקבוצה לגבול צרפת. אפשרות זו היתה כרוכה בהוצאות רבות, עד שלא היתה אפשרות לבצעה, כיוון שבזמן ההוא רכוש היהודים היה מוחרם והם יכלו לשחרר רק אמצעים זעומים כל חודש לצורך קיומם. נותר רק מוצא אחד: הנס ולץ. כאשר פניתי אליו ותיארתי לפניו את המצב והצורך לעזור באופן דחוף ביותר, הוא הסכים מיד ללא היסוסים. כבר לאחר שעה הועמד הסכום הנחוץ לרשותנו... כאשר הפקידים הנאצים ראו שהסכום הדרוש מוכן, נאלצו למלא אחר ההסכם. תחת משמר כבד של אנשי משטרה ואנשי ס.ס. הביאו את המהגרים היהודים במכונית המיועדת לגבול צרפת. משמר הגבול היכה את היוצאים כ"מתנת פרידה". היוצאים השאירו את מזוודותיהם ועברו מהר את הגשר לצרפת."

לכאורה, גירוש יהודים במכונית אסירים אנשי ס.ס. לצרפת, אבל יש גם היבטים נוספים. מוסיף קרל אדלר: "הייתי נאלץ לשמור על שתיקה גמורה, כיוון שהפרת השתיקה יכלה לעלות להנס ולץ בחייו. זוהי הסיבה שאנשים שנעזרו על ידו, לא יכלו לדעת את מקור הכספים והם אינם יודעים זאת אפילו היום. פרשת הטרנספורט הזה נשארה חרוטה בלבי, כיוון שהוא בוצע בנסיבות די מוזרות".

על אותו אירוע כתב גם ג'ימס מאי (Jams May): ,מר ולץ, יושב-ראש הנהלת רוברט בוש א.ג. בשטוטגרט, עזר להרבה יהודים מוירטמברג להימלט, מבלי להתחשב בבטחונו האישי. ב-30 באוגוסט 1939 בלבד, נמלטו שבעה-עשר יהודים, כולל אמי היקרה, אבי ואחותי הצעירה, דרך גשר קוהל – שטרסבורג, הודות למאמציו של מר ולץ."[38]

כל הדיווחים הנזכרים כאן אינם מופיעים בתעודות הקשורות בגירוש יהודי גרמניה, אלא בדיונים על הכרת הנס ולץ כ"חסיד אומות העולם". מתברר, שעל העברת האנשים לצרפת בעזרת ה-ס.ס. ועל פעולות אחרות, הוכר הנס ולץ "חסיד אומות העולם". במקרה זה, כמו במקרים אחרים, ראו היהודים עצמם נמלטים, לא מגורשים. קשה גם לקבוע באיזה דרגים נוהל המו"מ שאיפשר את הבריחה הזאת. דרך בלתי חוקית נוספת אותה נקטו יהודים מגרמניה באותו זמן, היתה השימוש באשרות בלתי תקינות.

הנסיעה עם אשרות בלתי תקינות

בשנת 1939 נמצאו על כתריסר אוניות בלב האוקיינוס, יהודים בעלי אשרות בלתי תקינות. זאת בנוסף ליהודים רבים שניסוי להיכנס למדינות שונות ללא אשרה, או עם אשרות תייר בלבד. השאלה המוצגת לעתים תכופות – מה היה יחסו של הפרט לנסיעה זו, האם היו אלה אנשים שלא ידעו את הצפוי להם, האם אפשר לדבר עליהם כאנשים פסיביים שהוטענו על האוניות, או שמא מדובר באנשים שבהכרה צלולה בחרו להסתכן בדרך זו ?

בעוד שביחס ליהודים שעברו את הגבולות היבשתיים בדרך בלתי חוקית, יש לתהות האם נציגי השלטון בגבול פעלו על-פי הוראה מגבוה אם לאו, הרי תהא זו טעות לראות בנסיעה בים גירוש ולא הגירה כפויה. הנסיעה בים אף לאחר רכישת אשרות בלתי תקינות, היתה כרוכה ברכישת כרטיסי נסיעה ומציאת מקום באוניות, על כן יש לבחון כיצד אלה נרכשו.

המפורסמת בין כל הפרשיות הנזכרות, היא פרשת נסיעתה לקובה של האוניה "סט. לואיס", של חברת הנסיעות הגרמנית "האפאג לויד". עליה נאמר לדוגמה: "מן המפורסמות והידועות לשמצה הוא גורל האוניה סט. לואיס, שהגרמנים העלו עליה במאי 1939 למעלה מ-1,000 יהודים, בטענה כי מובטחת להם הכניסה לקובה, אף על פי שממשלת האי ביטלה אז את אשרות הכניסה."[39]

או במקום אחר: "מסעה המזעזע של סט. לואיס – שמבחינתם של הגרמנים היה גירוש מוצלח של למעלה מ-900 'לא ארים'..."[40] בוודאי תאמה הנסיעה את מדיניות ההגירה הכפויה הגרמנית והגרמנים ידעו גם את הסכנות שבנסיעה זו.

אולם נשאלת השאלה בעינה, באיזה מידה היה זה אכן גירוש, או שמא יצאו היהודים למסע ביוזמתם ותוך הסתכנות מודעת, מאחר וציינו זאת כהבדל שבין גירוש להגירה כפויה.

נביא כאן כמה נתונים. במרץ 1939 פירסם "ארגון עזרה" חוזרים רבים המוסרים נתונים על אפשרויות ההגירה לארצות השונות. בין החוזרים היה גם חוזר שמסר פרטים על ההגירה לקובה. בחוזר נאמר שיכולים להגר לקובה אנשים שיש בידם אישור על הפקדה בסך 500 דולר, פרט ל-400 דולר שיושקעו לאחר מכן במקום. עוד נאמר שם, שעל המהגרים לשלם לחברת הספנות 800 דולר עבור כרטיס נסיעה הלוך וחזור, מאחר והאישור אינו מובטח. על אף שנאמר, **שכמעט** (ההדגשה שלי, ר.ז.) ואין לצפות לקשיים.[41]

לא זו בלבד שהספק לא הרתיע את היהודים המבקשים להימלט מגרמניה, אלא שהעיתון היחיד של יהודי גרמניה, "יידישעס נאכריכטן בלאט", מלא באותו זמן במודעות של אנשים המבקשים כרטיסי נסיעה לקובה.[42]

אמת, במשך אותם שבועות שהאוניה עגנה בחופי קובה, עשה השגריר הגרמני בהוואנה מאמצים רבים כדי שהשלטונות הקובנים יאפשרו לנוסעים לרדת לחוף. מאמציו נבעו, על-פי מכתביו למשרד החוץ הגרמני, מכך שאין לפגוע בנוסעי אוניה הנושאת דגל גרמני, וכן כדי לאפשר את נסיעתם של 300 גרמנים שהיו אמורים לשוב באוניה להמבורג.[43] במכתבו מציין השגריר הגרמני בקובה, שפקיד ממשל קובני הראה לו מסמך המורה, שהן הנוסעים והן נציגי חברת הספנות, היו מודעים לחוק החדש מה-5.5.1939. כמו כן, טוענים לדבריו, הקובנים, שפרט לבודדים, היו בידי הנוסעים אשרות בלתי תקינות.[44] עבור כל הניירות האלה שילמו המבקשים להגר, כסף רב.

יתירה מכך, סיפורה של סט. לואיס התפרסם בגרמניה לפרטי פרטים.[45] הפרסומים לא הרתיעו את יהודי גרמניה מלהמשיך ולרכוש אשרות בלתי תקינות אצל סוכני הנסיעות. המדובר לאו דווקא בסוכני נסיעות גרמניים. מתוך תריסר האוניות שהסיעו ב-1939 נוסעים יהודים בעלי אשרות בלתי תקינות, היו יותר ממחציתן בבעלות – בריטית, צרפתית וספרדית.

כותב על כך ארתור פרינץ, מי שעבד באותו זמן ב"ארגון עזרה" בברלין: "הגסטפו היה מעוניין שהיהודים יהגרו בדרכים חוקיות. דבר זה הביא לכמה תופעות שמן הראוי להזכיר אותן. סוכנויות נסיעות וחברות ספנות, כמו "פלשתין-אוריינט לויד" וסוכנויות צרפתיות, הרגישו בכך והשתדלו למצוא קונסולים של הארצות במדינות אחרות, שיהיו מוכנים להנפיק אשרות כניסה. הם מצאו קונסול ארגנטיני בצרפת, שהיה מוכן להוציא מספר גדול של אשרות."[46]

ארגוני הסעד היהודיים, אשר הדאגה למהגרים נפלה בסופו של דבר על

כתפיהם, השתדלו למנוע את התופעה. הם הזהירו את חברות הספנות כמו את היהודים עצמם.

במרץ 1939 פירסם "ארגון עזרה" בברלין, חוזר, בו נאמר: "בזמן האחרון הונפקו אשרות בלתי תקינות בקנה-מידה גדול. דבר זה מחייב את היצ'ם לפרסם את המכתב הבא: המקרים העצובים של המהגרים באוניות "קריביה", "קניגשטיין" "קונט גרנדה", ו"ג'נרל סן מרטין", גרמו לתגובות ברחבי העולם. הקשיים אתם היה על נוסעי האוניות להתמודד בנסותם לעלות לחוף בטרינידד, ברבאדוס, הונדורס הבריטית וגויאנה הבריטית, עלו לדיון בפרלמנט. כדי למנוע להבא פעולות אלה של חברות ספנות וסוכני נסיעות המנצלים בלי בושה את מצבם הקשה של המהגרים, קראו היצ'ם, הג'וינט, היאס ואיק"א, לוועידה של חברות הספנות וסוכני הנסיעות. בוועידה הוסבר שהארגונים היהודיים מסירים מעצמם בעתיד כל אחריות מוסרית וכספית הנובעת מהיסעי מהגרים אשר לא יעמדו בחובות כנדרש בחוק."[47]

על אף האזהרות והמידע שהגיע אליהם, המשיכו היהודים לפרסם מודעות בעיתון בחיפוש אחר כרטיסי נסיעה, לשלם כסף ולרכוש אשרות בלתי תקינות. החרדה להישאר בגרמניה והרצון להימלט היו גדולים מהחשש להיקלע ללב ים עם אשרות בלתי תקינות. יש לציין, שגם אירגוני הסעד היהודיים, על אף האזהרות, לא יכלו לעמוד מנגד ועשו הכל כדי לעזור לנמלטים למצוא להם מקלט.

היציאה לארצות רחוקות

בחוזר של "ארגון עזרה", נזכרו ארצות יעד שונות, שבעבר לא היגרו אליהן יהודים ממרכז אירופה. לאחר נובמבר 1938 רבו הניסיונות להגר ולהתיישב בארצות רחוקות ובלתי מוכרות. בשנת 1939 היגרו יהודים מגרמניה ל-70 מדינות שונות (מהן 21 באירופה). כיום, כאשר צעירים רבים נוטלים תרמיליהם ונוסעים לכל מקום על פני כדור הארץ, אולי קשה לזכור מה רבה הזרות אותה הרגישו באירופה נוכח עולם זר ובלתי מוכר זה. לעתים נראה, שכבר קשה לתפוס מה רב היה האומץ שנדרש מהיחיד כדי לצאת לשנחאי או למדינות בדרום ומרכז אמריקה.

חוזרת ועולה השאלה, האם "לחצם של היהודים שחיו בצל מחנות הריכוז וביקשו להגר בכל מחיר, נתן לגסטפו את המנוף לזרז את פעולות השילוח בדרך הים ובמשך החודשים הבאים נחלו הפעולות האלה הצלחה גדולה יותר מפעולות הגירוש דרך היבשה..."[48] ההיתה זו פעולת גירוש מנקודת ראותם של היהודים, או שמא היתה זו החלטה אמיצה שננקטה במודע על-ידי אלה שרצו להימלט בכל מחיר ? למעשה נדרש מהמבקשים לצאת מאמץ רב בהשגת כרטיס וכסף רב למימונו. "הנסיעה עלתה לפליטים הממהרים להגר, פי 10 מהמחיר הרגיל, לכן נסעו רוב

הנוסעים במחלקה ראשונה."[49]

על אף שהברירות לא היו רבות, היתה זו עדיין הכרעת היחיד לשאת בתוצאות, להתאמץ ולרכוש כרטיס או לחכות. היו שבחרו לחכות, היו שעשו כל מאמץ כדי לרכוש כרטיס. לדוגמה, ב"יידישעס נאכריכטן בלאט" מה-7.2.1939 אנחנו מוצאים עמוד שלם עם מודעות של אנשים המחפשים כרטיסי נסיעה לשנחאי.[50] על המאמצים לצאת לשנחאי מספרים רבים בעודויותיהם. אינגה נוסבאום מספרת שלאחר שאביה יצא ממחנה ריכוז, נאלצה המשפחה למכור את כל רכושה כדי לרכוש כרטיסי נסיעה לשנחאי. מכרים ניסו להניא את אמה מצעד זה בטענה שזה צעד מסוכן. האם רכזה כרטיסים ל-11 מבני המשפחה שנסעו באוניית "לויד טריאסטינו".[51]

קטה לוינסון באותו נושא: "במאי 1939 קיבלתי באופן מקרי באמצעות מודעה בעיתון, כרטיס לשנחאי. הכרטיס היה במחלקה ראשונה באוניה האיטלקית 'ביאנקמנו'. כך היגרתי לשנחאי".[52]

על אף המאמצים שהושקעו, נותרו רבים ללא כרטיסי נסיעה ומבלי יכולת להצטרף אל 10,000 יהודי גרמניה, שיצאו לשנחאי בשנה שבין נובמבר 1938 לאוגוסט 1939. חשוב לציין שעל אף העובדה שעד אוגוסט 1939 היתה ההגירה לכאורה בלתי מוגבלת, היתה זו ברירה שעלתה בכסף רב ולוותה בקשיים רבים בנוסף לְמאמץ הנפשי שנדרש כדי להתגבר על הזרות והפחד מהבלתי נודע. ההחלטה היתה פרי הכרעתו של הפרט שבחר בין אלטרנטיבות קשות, אך עדיין בחר.

קצרה היריעה מלהזכיר את החיפושים אחר מקלט במדינות השונות בדרום ומרכז אמריקה כמו גם באפריקה ובמזרח הרחוק. המספרים אינם משקפים את כלל המאמץ אלא את הישגיו בלבד. מבין 68,000 מהגרים שהיגרו בשנת 1939, היגרו לדרום ומרכז אמריקה 13,530, לאסיה (ללא ארץ ישראל) 6,800, אפריקה 900 וניו-זילנד ואוסטרליה 1,600, סך הכל 22,830 מהגרים, כלומר, כשליש מהמהגרים בפועל. לעומת כ-10%, שהיגרו לאותם אזורים ב-1933.

כללית, היגרו מגרמניה מ-1933 עד 1941, על-פי דווחי האיחוד הארצי, 352,294 יהודים, מהם: 40.4% למדינות אירופה, 16.3% לארה"ב, 15.2% לארץ ישראל, 15.2% למדינות בדרום אמריקה, 2.8% למרכז אמריקה, 6% לאסיה ואוסטרליה, 4.2% לאפריקה, כלומר, למדינות במרכז ודרום אמריקה, אסיה ואפריקה – 28.2% מכלל המהגרים.[53]

שליחת ילדים

ציינו גורם נוסף המלמד שיותר משהיתה זו הגירה, היתה זו בריחה שעיקרה הכרעת היחיד. מאמצים רבים נעשו ב-1938 על-ידי המוסדות היהודיים, עליית הנוער, "ארגון עזרה" ומוסדות בארצות חוץ, למצוא מקלט לילדים בארצות שונות. ההכרעה לשלוח את הילד ולהיפרד ממנו היתה עדיין הכרעת המשפחה, לא של המוסדות. יתרה מכך, רבים רצו לשלוח את ילדיהם, על אף שלא ידעו אם ישובו להיפגש, ולא נמצאה להם כתובת. ילדים נשלחו גם קודם לכן מגרמניה במסגרת עליית הנוער לארץ ישראל, אולם לאחר הפוגרום נשלחו ילדים בגיל צעיר מבעבר ולארצות אליהן לא נשלחו לפני כן. בשנה שבין הפוגרום בנובמבר 1938 לפרוץ המלחמה בספטמבר 1939, נשלחו מגרמניה (מהרייך הישן) בלבד כ-10,000 ילדים, מהם 2,500 לארץ ישראל. מחצית מבין הילדים היו בגילאי 3 עד 12 שנה. אם נזכור שבדצמבר 1938 היו בגרמניה 27,500 ילדים עד גיל 14, נוכל להניח שכ-25% מהילדים בגרמניה נשלחו מבתיהם.[54]

הזכרנו כאן מקצת מההכרעות שהיו פרי בחירה נוראה שהוצגה בפני כל פרט ופרט. לאחר נובמבר 1938 ברחו היהודים מגרמניה. רבים מיהודי גרמניה רצו לצאת גם לפני הפוגרום האלים, אבל בשנים אלו היה מדובר עדיין בהגירה קונבנציונלית. על אף שאין לראות את מספר המהגרים כתוצאה של מאוויי המהגרים לצאת, הרי היתה זו בעבר הגירה, אם כי כפי שהזכרנו, היו גורמים רבים שקבעו את מספר המהגרים והיו מחוץ לשליטתם. לאחר הפוגרום כפו על היהודים להגר והם ברחו. דיוננו נסב בעיקר על היהודים כפרטים, מאחר שבתגובת המוסדות היהודיים המרכזיים, עסקו במקומות שונים. המוסדות היהודיים המרכזיים רצו גם ב-1939 להמשיך ולתרום לארגון ההגירה ותכנונה, אל אף שלאחר הפוגרום נשמטה הקרקע מתחת לרגליהם.

ב-6.1.1939 עדיין נכתב בדאגה: "רוב היהודים אינם יכולים להגר ללא עזרת המוסדות היהודיים בכסף ובעצה. ההגירה כיום היא בעיקרה מקרית ובלתי מתוכננת, דבר שמכביד ואינו מזרז את היציאה. נראה, שעם יתר תכנון ונכונות קליטה, אפשר היה לזרז את ההגירה ולהקל על מדינות היעד."[55] המספרים מורים שרבים היגרו בכוחות עצמם.

ביולי 1939, עם הקמתו של "האיחוד הארצי של יהודי גרמניה", נתן פאול אפשטיין במאמרו על ההגירה, גושפנקא למצב שנוצר, בכתבו: "ההגירה היא קודם כל פרי יוזמה אישית של המהגר. יותר מאשר בעבר חייבים קשרי משפחה להיות גורם מרכזי בהגירה. ארגוני הסעד יעזרו לאלה הפועלים ביוזמתם הם."[56]

יוזמה נוקטים כתוצאה מהגירה כפויה, לא מגירוש. אמת, היתה זו מציאות אשר כדברי גרשון שקד: "משמעה באותה שעה היה, שמעמד 'הפליטות' לא העניק חופש פעולה לאב ולבן והעמיד אותם בפני אלטרנטיבות טרגיות ובלתי אפשריות. נגזר עליהם לנדוד ולהימלט בכל תנאי ובכל דרך, משום שכל ההתחייבויות היסודיות והקשרים הבסיסיים נהרסו."[57]

עבור אלה שהיה עליהם לבחור בין אלטרנטיבות "טרגיות ובלתי אפשריות", אין ההבחנה בין גירוש להגירה כפויה, כמו גם בין הגירה לבריחה, סמנטית אלא משמעותית. זכאים אלה שעמדו בפני ההכרעות הקשות והתמודדו איתן, שנעשה את ההבחנה הזאת.

מקורות

1 המספרים המובאים מצוטטים מספרו של ברונו בלאו:

Bruno Blau – **Die Entwicklung der Juedischen Beroelkerung in Deutchland von 1800-1945**, New- York 1950, p. 223.

2 לוסי דווידוביץ – **המלחמה נגד היהודים.** תל-אביב 1982, עמ' 203.

במקור האנגלי: Lucy Dawidowicz – The War Against The Jews. New York 1975, p. 189.

3 לני יחיל – **השואה, גורל יהודי אירופה 1945-1932.** ירושלים, 1987, כרך 1, עמ' 136.

4 ראה לדוגמה את מאמרו המקיף של אברהם מרגליות – "התגובה לחוקי נירנברג", קובץ מחקרים, **יד ושם כרך י"ב תשל"ה,** עמ' 58 ואילך. או במאמרים על הגירה מגרמניה –

Herbert Strauss – Jewish Emigration from Germany. Nazi Policies and Jewish Responses. **Leo Baeck Year Book,** Vol. 26, 1980, p. 330.

5 כדי להמחיש את ההבדל, נזכיר שאברהם מרגליות במאמרו שם, עמ' 58, כותב שלאחר פרסום חוקי נירנברג בספטמבר 1935, פנו בברלין בלבד מדי חודש 4,000 יהודים ל"ארגון עזרה" בבקשת עזרה להגירה. בו בזמן נרשמו ב-1935 27,500 מהגרים. גם הרברט שטראוס במאמרו מדגיש את הקשיים בהם נתקלו המבקשים להגר.

6 הדוגמאות רבות ונזכיר כאן רק כמה מהן:

דן מכמן – **הפליטים מגרמניה בהולנד בשנים 1945-1933,** דוקטורט ירושלים 1978.

David Kranzler – **Japanese, Nazis and the Jews. The Jewish Refugee Community of Shanghai 1938-1945.** New York 1978.

David Wyman – **Paper Walls** – America and The Refugee Crisis 1938-1941. Massachusetts 1968.

David Wyman – **The Abandonment of the Jews:** America and the Holocaust 1941-1945. New York 1985.

Michael Blakeney – "Australia and the Jewish Refugees from Central Europe Government Policy 1933-1939", **Leo Baeck Year Book,** Vol. 29, 1984.

Erich Dreyfus – **Die Schweiz und das Dritte Reich,** Switzerland 1971.

נסיון כזה נעשה לגבי השנים 1938-1941. ראה: רות זריז – **הצלת יהודים מגרמניה באמצעות הגירה, נובמבר 1938-1945,** דוקטורט ירושלים 1985.

Leo Baeck Institution (L.B.I. :להלן) – Max Kreutzberger Collection, Box 16 Fol. 4. N.Y.

בספרו של ברונו בלאו, שם, נרשמו 24,500 מהגרים ב-1936 ו-23,500 ב-1937. בדו"ח מצב Lagebericht לסיכום שנת 1938, עמ' 25, ארכיון יד ושם (להלן: איו"ש) 0-51/58 נרשמו ב-1937 - 25,000 מהגרים.

לוסי דווידוביץ, שם, עמ' 203. ראה גם הערה 3.

דין וחשבון של הנהלת ההסתדרות הציונית והנהלת הסוכנות היהודית לארץ ישראל. מוגש לקונגרס הכ"א בג'נבה, אלול תרצ"ט, אוגוסט 1939 עמ' 233-236.

ארכיון ציוני s7/970 נמסר ב-1941.

Michael Marrus – "Vichy before Vichy, Antisemitic Currents in France during the 1930's", **Weiner Library Bulletin Vol.** 33 1980, p. 16.

ראה גם – Yehuda Bauer – **My Brother's Keeper**, Philadelphia 1974, p. 237-238.

יהודה באואר אומד את מספר הפליטים היהודים מגרמניה בצרפת בסוף 1937 ב-7,000 נפש.

לני יחיל, שם, עמ' 135.

יעקב לעשצ'ינסקי – "הפרעות בפולין 1935-1937". **דפים לחקר השואה והמרד ב',** הוצאת בית לוחמי הגטאות פברואר 1952, עמ' 37-38.

דן מכמן, שם, עמ' 30.

שם, עמ' 39.

David Wyman – The Abandonment of the Jews, ibid.

ארתור מורס – **והעולם שתק עת ניספו שישה מיליונים,** הוצאת הקיבוץ המאוחד תשל"ב, עמ' 105-119, 148-156.

Herbert Strauss, ibid, p. 359.

ארתור מוריס, שם, עמ' 156.

David Wyman, ibid, p. 5.

L.B.I. Kreutzberger Collection, Box 2 Fol. 2.

לאחר 1938, כאשר אוחדו המיכסות של אוסטריה וגרמניה, נכנס גם גורם זה בחישוב מספר המהגרים. כך מתברר, שב-1939 נרשמו 27,370 מהגרים לארה"ב על חשבון המיכסה הגרמנית, בעוד שרק 9,600 יהודים מגרמניה היגרו ישירות לארה"ב.

Saul Friedman – **No Haven for Oppressed,** Detroit 1973, p. 24.

Norman Bentwich – **They Found Refuge,** London 1956, p. 38.

L.B.I. Kreutzberger Collection, ibid.

דן מכמן, שם, עמ' 48-52.

א.צ. S7/970.

הדו"ח המסכם של "האיחוד הארצי" שנערך ב-1.11.1941.

L.B.I. Kreutzberger Collection, ibid.

המסמך המרכזי המביע מדיניות זו הוא מכתבו של גרינג לשר הפנים וילהלם פריק ב-24.1.1939, ראה –

Paul Sauer – **Die Schicksale der Juedischen Buerger**, Baden Wuertemberg, Stuttgart 1969, p. 119.

L.B.I. Kreutzberger Collection, Box 17 Fol. 2.

Paul Sauer, ibid, p. 117.

L.B.I. Kreutzberger Collection, Box 17 Fol. 2.

ראה, יעקב טורי – "מהגירה כפויה לגירוש", **קובץ מחקרים יד ושם**, כרך י"ז-י"ח, ירושלים תשמ"ז.

L.B.I. Nora Rosenthal, M.E., p. 66.

L.B.I Walter Gersten, M.E.

ראה: המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים, המדור לתיעוד בע"פ. עדות סוניה פראגר 2272, וכן עדות יצחק ספירשטיין, מהעולים באותה קבוצה, איו"ש 03/877.

L.B.I. Horst Wagner, M.E.

L.B.I. Alice Oppenheimer, M.E.

איו"ש M31/497.

לני יחיל, שם, עמ' 172.

40 יעקב טורי – "מהגירה כפויה לגירוש", **קובץ מחקרים, יד ושם** כרך י"ז, עמ' 93.

41 א.צ. S7/905.

42 ראה במדורי המודעות ב"יידישעס נאכריכטן בלאט" (Jüdisches Nachrichten-Blat – להלן: ייד.נ.ב.) בחודשים פברואר עד אוגוסט 1939. העיתונים בארכיון יד ושם, כמו גם בספריה הלאומית בירושלים.

43 ראה במיוחד את מכתבו המפורט של השגריר מה-2.6.1939 - L.B.I. Kreutzberger Collection, Box 17, Fol. 1.

44 שם.

45 ראה ב-ייד.נ.ב. מה-27.6.1939 מס' 51.

46 ארתור פרינץ – "הגסטפו אויב ואוהד להגירת יהודים". **קובץ מחקרים יד ושם**, כרך ב', תשי"ח, עמ' 197-199.

47 א.צ. S7/905.

48 יעקב טורי, שם, עמ' 91.

49 D. Kranzler – **The History of the Refugee Community of Shanghai 1938-1945** (Yeshiva University 1971) p. 3.

50 ייד.נ.ב. שם.

51 אינגה נוסבאום, מדור לתיעוד בע"פ, המכון ליהדות זמננו, האוניברסיטה העברית 1987.

52 מכתב של קטה לוינסון מבית אבות "רעות" בחיפה ב-1981.

53 המספרים על-פי דיווחי "האיחוד הארצי" בארכיון האיחוד: L.B.I. Kreutzberger Collection, Box 2, Fol. 2.

54 כל המספרים, שם.

55 ייד.נ.ב. – 6.1.1939, עמ' 1.

56 שם, 14.7.1939, עמ' 2.

57 גרשון שקד, "ימיו של איש צעיר בתקופת החרדה", מעריב 13.11.1987, ספרות סופרים וספרים, עמ' 2.

פרופ' דב לוין

לפרשת היחסים בין העמים הבלטיים*

על אף החלק הקטן יחסית של היישוב היהודי בן רבע המיליון, שבארצות הבלטיות (ליטא, לטביה ואסטוניה) בתוך כלל העם היהודי, ושל ששת המיליון העמים הבלטיים בתוך כלל עמי אירופה, נודעת חשיבות ומשמעות מיוחדת לנושא הנדון כאן, בעיקר לאור העובדות הבאות:

1) שיעור היהודים הבלטיים (95%), שנרצחו בתקופת השואה, הוא מן הגבוהים ביותר בכל אירופה.
2) חלק ניכר מהקורבנות היהודיים בארצות אלה, אם לא הרוב הגדול, הושמד בידיהם או בסיועם הפעיל של ליטאים, שהם ברובם קתולים, לטבים ואסטונים שמרביתם לותרנים.
3) מספר מסוים של בני העמים הללו בחלקם מתנדבים, ששרתו בפורמציות צבאיות או משטרתיות מטעם השלטון הנאצי, השתתפו בפועל ברצח יהודים גם בביילורוסיה ופולין השכנות.
4) גם לאחר הכיבוש הנאצי היו לא מעט מקרים, בהם שרידי השואה נפגעו בידי שכניהם הנוצרים.

לעובדות מזעזעות אלה מתלווה לא פעם בהיסטוריוגרפיה היהודית והלא-יהודית הקביעה דלהלן, שיש בה לכאורה מידה לא קטנה של קונטרוורסליות, דהיינו: שעד השואה חיו היהודים בקרב העמים הבלטיים בתנאים טובים יחסית ונהנו מהסדרים אוטונומיים מיוחדים, אשר שמם יצא לשבח בכל העולם. בהקשר זה גם מאוזכרת העובדה, שראשוני היהודים, שהתיישבו בגדולה שבארצות הבלטיות – ליטא, הוזמנו לשם חגיגית על ידי הדוכס הליטאי הדגול ויטאוטאס (Vytautas) הגדול. (כאן המקום לציין, שלאירוע היסטורי זה, שחל ב-24 ביוני 1388 מלאו זה עתה 600 שנה!).

לאור קביעה זו מצד אחד והעובדות, שהובאו לעיל מצד שני, עולות בין היתר השאלות הבאות:

* חיבור זה מבוסס על ההרצאה שהושמעה ביולי 1988 בכנס בינלאומי באוקספורד, תחת השם "Remembering for the Future" על השפעת השואה ורצח עם לגבי יהודים ונוצרים והעולם בן זמננו.

לזכרו המבורך של איש אמנות והצרוף טוביה (לאסל) בורוש

א. כיצד התדרדרו היחסים בין העמים הבלטיים והיהודים עד כדי המשבר האיום ביניהם בתקופת השואה?
ב. מה היו הגורמים או הסיבות לכך?
ג. האם העובדות הללו, שצוינו לעיל, מהווה אפיזודה טרגית חולפת ביחסים ארוכי הטווח בין שני הצדדים, או שהדברים אינם ניתנים לתיקון, לפחות בטווח הנראה לעין?

על סמך ממצאים ראשונים ממחקר מקיף, המתבצע במכון ליהדות זמננו, ייעשה במסגרת המאמר הזה ניסיון להשיב לפחות חלקית על שאלות אלו וכן על טענות וטענות-נגד, שהושמעו בעקבותיהן. טבעי הדבר, שסיקור הדברים ובחינתם ייעשה במידת האפשר לפי סדר כרונולוגי.

א. בין העמים הבלטיים לבין היהודים: עד מלחמת העולם השנייה

לפני 600 שנים (24.6.1388) העניק הנסיך הגדול (The Grand Duke) של ליטא ויטאוטס הגדול (Vytautas the Great) מגילת זכויות[1] (C'harter of Privileges) ליהודים, שבאו להתיישב בארצו. כך קמה למעשה הקהילה היהודית הגדולה בשלוש הארצות הבלטיות – ליטא. בשתי האחרות, בייחוד באסטוניה, התיישבו היהודים יותר מאוחר. בעוד אשר עמי הרוב בארצות הללו, הליטאים הלטבים והאסטונים, חיו בעיקר בכפרים והתפרנסו מחקלאות, דייג וספנות, הרי מרבית היהודים עסקו בתחילה במלאכה וברוכלות ובמשך הזמן גם במסחר ובתעשייה והתרכזו יותר ויותר בעיירות ובערים. כאן נתקלו בהתנגדות עיקשת, שנמשכה מאות שנים, מצד העירוניים המקומיים, שחששו מתחרות במישור הכללי-מקצועי. על רקע זה נפגעו יהודים לא פעם, גם פיסית, שלא לדבר על פגיעות ברכוש וגירושים[2]. במקומות כמו ריגה, קובנה (סלובודקה) וטרוקי הוגבלו היהודים לגור באזורים מיוחדים. אם כי מגילות הזכויות לסוגיהן, כדוגמת זו של ויטאוטאס הגדול ואחרים, שהוענקו ליהודים, סיפקו להם בדרך כלל הגנה אפקטיבית נגד אפשרויות שונות של פורענויות, כולל עלילות דם, הרי מזמן לזמן נגרמו ליהודים חרדה וסבל. (אגב תופעה זו לא פסקה בקרב עמים אלה גם במאה ה-20 ואפילו אחרי מלחמת העולם השנייה!)[3]

לית מאן דפליג, שבמהלך השלטון הצארי הממושך בארצות הבלטיות (מן המאה ה-18 ועד מלחמת העולם הראשונה) עיקר סבלם של היהודים בארצות אלה נבע במידה רבה מהגזירות וההגבלות למיניהן, שהוטלו עליהם מטעם השלטון האכזרי הזה כמו על אחיהם ביתר האזורים של "תחום המושב". גם הליטאים הקתולים

ברובם, וכמו כן הלטבים והאסטונים, שמרביתם פרוטסטנטים,, דוכאו על ידי השלטון הצארי במישור הלאומי, הדתי והתרבותי. בין היתר נאסר עליהם להדפיס ספרים בלשונותיהם ולהשתמש בהן כשפות הוראה בבית הספר. על רקע ההתנגדות לדיכוי התפתחה בקרב עמים אלה פעילות סוציאלית ולאומית, שלא חסרו בה גם סממנים אנטישמיים. על אף זאת קוים שיתוף פעולה די אפקטיבי במישור הפוליטי, כמו בהתקוממות של 1905 וכן בהליכה ב"בלוק משותף" בבחירות ל"דומה" (בית הנבחרים של רוסיה) וכדומה[4]. יחד עם זאת ארעו בתקופה זו (כמו גם לפני כן ואחרי כן) התקפות של תושבים מקומיים על שכניהם היהודים, שהצריכו התארגנות של "הגנה עצמית" ואמצעים אחרים. בתחילת מלחמת העולם הראשונה - 1915, כאשר כ-200,000 יהודי ליטא ולטביה (קורלנד) גורשו בין לילה לאזורים פנימיים של רוסיה, בחשד של ריגול לטובת האויב, נשדדו בתיהם על ידי השכנים הלא-יהודים, שרובם ככולם נותרו במקומותיהם[5].

בשלהי מלחמת העולם הראשונה הצליחו העמים הבלטיים להקים לעצמם מדינות ריבוניות, וזאת כתוצאה ממאבק פוליטי בזירה הבינלאומית, אך גם מקרבות ממושכים, שנוהלו נגד כוחות צבאיים, שפעלו אז מטעם גרמניה – מצד אחד ורוסיה הסובייטית – מצד שני. בקרבות אלה נטלו חלק ניכר גם כמה אלפי יהודים מקומיים, בחלקם הניכר – מתנדבים[6]. אישים יהודיים מקומיים, ששמם יצא לפניהם גם בחו"ל, פעלו בהצלחה במוסדות בינלאומיים ובקרב אחיהם בעולם המערבי לגיוס תמיכה פוליטית וכלכלית לביסוס מדינותיהם הצעירות, שזה עתה קמו. מאידך התחייבו מדינות אלה להעניק אוטונומיה נרחבת למיעוטיהן, כולל היהודים. המפליא הוא, שאפילו במשך ימים אידיליים אלה אירעו במספר מקומות של ליטא ולטביה פרעות ביוזמת חיילים מהצבאות הלאומיים בארצות אלה[7] נושא כאוב זה אף הועלה באותם ימים על ידי נציג ארצות הברית בוועידת השלום של פריס[8].

כתוצאה מסיבות כלכליות פוליטיות פנימיות וככל הנראה גם מהמחשבה שה"כושי עשה את שלו (יהודי) והוא כבר יכול ללכת", חלה במשך הזמן נסיגה מתמדת ביחסי עמי הרוב כלפי היהודים וזכויותיהם האוטונומיות צומצמו במידה רבה[9]. חריג מסוים מבחינה זו היוו האסטונים, אך גם בקרב עם קטן זה, שמנה בערך כמיליון איש, הלכו וגדלו מתחילת שנות ה-30 ואילך יסודות לאומניים ואנטישמיים, שהתרכזו בעיקר באירגונים וואבאדוסלייטלאסעד – (Vabadusliitlased Veterans of the War of Liberation) ונוואורד קוטקאד (ניצים צעירים – Noored Kotkad – Young Hawks). בלטביה מילאו תפקיד דומה אנשי הפרקונקרוסט (צלב הרעם – Perkonkrusts) ובליטא אנשי "זאב הברזל" (Gelezinis Vilkas – The Iron Wolf). אלה האחרונים, שנקראו גם וולדמאראס (Voldemaras), קיימו קשר חשאי עם גורמים בגרמניה הנאצית בנושא פוגרומים נגד היהודים בליטא[10].

בצד ארגונים אלה, שהיוו את חוד החנית של האנטישמיות הברוטאלית, התפתחו במהירות גם ארגונים, שעיסוקם היה במישור הכלכלי. הגדול שבהם בליטא היה Verslas (מקצוע), שסיסמתו העיקרית הייתה, "ליטא לליטאים". באמצעות השבועון שעל אותו שם, עשרות סניפיו ברחבי הארץ והופעות פומביות ברדיו וכדומה, דרש מן הממשלה צימצום נוסף של שטח המחיה הכלכלי של היהודים[11].

סמוך למלחמת העולם השנייה אירעו התקפות חמורות על סטודנטים יהודים באוניברסיטה של קובנה (Kovno)[12]. אותו זמן מספר הסטודנטים היהודים באוניברסיטאות קובנה וריגה (Riga), ירד בלמעלה ממחצית. בין נקודות האור הבודדות במערך היחסים של היהודים והלא-יהודים ערב מלחמת העולם השנייה הייתה האגודה לקירוב בין ליטאים ויהודים בראשות פרופסור י. ברזשקו (V. Birzisko) וכן הארגונים של לוחמי החזית היהודית בקובנה, ריגה וטאלין (Tallin), על סניפיהם. זאת ועוד, על אף כל המובא לעיל אין להתעלם מן העובדה, שמצב היהודים בקרב העמים הבלטיים היה עדיין אותה עת יותר טוב, יחסית, בהשוואה לארצות אחרות במזרח אירופה, כמו פולין ורומניה.

ב. משבר היחסים בעת מלחמת העולם השנייה – התקופה הקריטית

בראשית מלחמת העולם השנייה נאלצו ליטא, לטביה ואסטוניה, בעקבות הסכם ריבנטרופ-מולוטוב, להעמיד בטריטוריה שלהן, בסיסים צבאיים לרשות הסובייטים. הדבר פגע קשות בגאוותם הלאומית של העמים הבלטיים, שכאמור, רק לפני עשרים שנה השתחררו מגורם זר ושנוא זה. אך כמו אז כן גם עתה שימשו היהודים מושא הזעם והשעיר לעזאזל. כך למשל, עם החזרת וילנה לליטאים נערכו שם בעידודם פרעות דמים ביהודים, שהסתכמו בכמאתיים נפגעים[13]. כמו כן הלכו והתרבו פגיעות ביהודים ברחובות הערים. בשורה של עיירות נופצו שמשות בבתי יהודים וכן גם היו מעשי הצתה. מהעובדה, שפגיעות אלה ואחרות בוצעו בו-זמנית במקומות רבים, ניתן להניח, שזו הייתה פעולה מאורגנת מצד חוגים של הימין הקיצוני, שהיה קשור בגרמניה הנאצית[14]. בעיתונות הלא-יהודית הלכו ותכפו האשמות נגד היהודים בחוסר לויאליות לעמי-הרוב, שהתבטא כביכול בהשתתפות יתרה שלהם בהפגנות ופעולות אחרות של הקומוניסטים, בשימוש קולני בשפה הרוסית בפרהסיה וכדומה. מאידך גיסא נשמעו פה ושם קולות של אישים ידועים וביניהם בעלי תפקידים ממלכתיים רמים באותו זמן, כמו הנשיא הקודם של ליטא, ד"ר ק. גרינוס (Dr. K. Grinius), שהוקיעו את מעשי התוקפנות מנקודות מבט

שונות ובין היתר, ש"בגלל מעשי האלימות נגד היהודים עלולים להיפגע גם האינטרסים הממלכתיים"[15]. כמו כן בלט אז האקט ההומני מצד השלטונות המקומיים להעניק מקלט לאלפי הפליטים היהודים מפולין. אין ספק, שצעד זה העלה את המוניטין של העמים הבלטיים בעולם החופשי דאז, אך גם סייע להם בקבלת מטבע זר, שהיה מצרך יקר מאוד כבר בתחילת מלחמת העולם השנייה. למודי ניסיון מר חשו הפליטים, שגם כאן במיקלט החם והנויטראלי לכאורה, בוערת האדמה מתחתם וצפויות הפתעות פוליטיות אם מצד גרמניה הנאצית ואם מצד ברית המועצות ולכן עשו מאמצים נואשים, כדי לצאת מיד ובכל מחיר לארצות שמעבר לים. סיפורי הזוועה שלהם על תעלולי הנאצים בפולין הכבושה המחישו ליהודים המקומיים, מה צפוי להם, אם הגרמנים יפלשו גם לכאן[16].

כזאת בערך הייתה המציאות כאשר ביוני 1940 השתלט הצבא הסובייטי כליל על שלוש הארצות הבלטיות, שתוך זמן קצר הפכו לרפובליקות סובייטיות לכל דבר. לא ייפלא איפוא, שכניסת הצבא האדום לארצות אלה התקבלה על ידי חוגים רחבים של הציבור היהודי בהרגשת רווחה[17], במיוחד, כאשר האלטרנטיבה הצפויה הייתה, לדעת הכל, השתלטות נאצית על כל המשתמע מכך. ואילו הליטאים, הלטבים והאסטונים קיבלו ברובם את האירוע בהתמרמרות ובחירוק שיניים וראו בכך אובדן עצמאותם, שהושגה לאחר יותר ממאה שנות שיעבוד רוסי. היסודות הקומוניסטיים המקומיים ואוהדיהם לא התחשבו ברגשות הלאומיים של עמי הרוב וערכו הפגנות נלהבות לטורי השריון והחי"ר של הצבא האדום. אם כי בקרב המוני המפגינים היו בני לאומים שונים כולל יהודים, העלו אלה האחרונים את זעמם של החוגים הלאומניים.

וכך מתאר את רשמיו מריגה, בירת לטביה באותם ימים, ביוני 1940, חבר הפרלמנט הלטבי לשעבר, י' לאינש (J. Lejins):

"בקרב הלטבים לא נראו אז פנים שמחים, אך כאלה היו פניהם של אלפי יהודים, שמילאו את הרחובות בקבלת הפנים העליזה, שנערכה לקומוניסטים. ניתן להניח, שהקומוניסטים הלטבים ובני הלאומים האחרים גם המה היו מלאי אושר מהאירועים, אך אותם לא ראו ויתכן, שאבדו בתוך ההמון היהודי העצום. ניתן גם להניח, שהיו גם יהודים רבים, שלא היו מאושרים, אך אותם לא ראו. מה שהיה מעבר לכל ספק הוא, שכאן הצטופף חלק מיהדות ריגה, שבירך את כניסתו של צבא כובש. ואלה היו אזרחים לטביים, שחגגו את החורבן של המדינה שלהם"[18].

בצבא, במשטרה ובחוגים ימניים כמו ה"פרקונקרוסט" (Perkonkrusts), הופצו שמועות, שהפלישה של הצבא האדום נגרמה מחמת "ההזמנה של היהודים". בעקבות שמועות אלה, שהתפשטו בכל חלקי האוכלוסיה, הותקפו יהודים בידי אזרחים ואנשי משטרה והוכו באכזריות. במקומות שונים, ביחוד בעיירות,

השתררה אוירת פוגרום. "כפריים וערב-רב הסמוכים לעיירות התרכזו בסביבותיהן עם שקים, כדי להשתתף בשוד האוכלוסייה היהודית" – מתאר בזיכרונותיו עורך-הדין הריגאי הנודע, מ. שאץ-אנין, את שלושת ימי האימים, שעברו על רבים מיהודי לטביה. הוא אף קובע שב-20 ביוני איימו בגלוי על יהודים ועל אנשי השמאל בליל ברטולומיאוס[19]. אמנם הפרעות הצפויות לא אירעו, אם בגלל הירתעותם של היוזמים ואם בזכות האמצעים, שננקטו בידי השלטונות החדשים, אך נמשכו פגיעות פיסיות ביהודים בודדים. כמו כן אירעו תקריות קולניות במקומות ציבוריים בין יהודים, שביטחונם העצמי גבר, לבין לטבים – פקידים או נציגים רשמיים של המשטר הישן או אזרחים זועמים, שמסיבות אישיות או אידיאולוגיות חיפשו הזדמנות להיפרע ביהודים. מספר תקריות מסוג זה אף זכו לתיאור בעיתונות.

אחת ההתקפות החריפות ביותר של השלטון החדש נגד האנטישמיות, פורסמה בביטאון המפלגה הקומוניסטית בלטבית "צינא" (Cina): "הסתות נגד האוכלוסיה היהודית, שהופכות תכופות לפוגרומים" – מציין העיתון – "אינן חדשות בתולדות תנועות חברתיות". אכן, בין השאר נהגו כך: "המאה השחורה והשלטון הריאקציוני הלטבי. אבל אנו מזהירים ברצינות רבה ביותר את משרתי הריאקציה המקווים עדיין גם כעת להשיג את מטרותיהם האפלות בעזרת התעמולה האנטישמית הדימאגוגית..."[20] לאחר הבחירות שוב לא נזקקו השלטונות ושופרות התעמולה שלהם לנושא זה וכמעט שירד מהכותרות. ברם, אין להסיק מכך כי האנטישמיות פסקה. סביר יותר להניח שהשנאה ליהודים כמסייעים לסובייטיזציה, המשיכה להתקיים בקרב חלק קטן של האוכלוסיה המקומית ולבשה צורות שונות בדרך כלל, תוך הימנעות מהתקפות גלויות ואלימות. כזה היה המצב בכל עיר או עיירה גם בליטא וגם באסטוניה.

יש לציין, שבמהלך הסובייטיזציה שוחררו היהודים מכל ההגבלות שהוטלו עליהם עם השנים ורבים מהם (במיוחד הללו, שהשתייכו למחנה הקומוניסטי שפעל עד אז במחתרת) השתלבו בצורה בולטת בדרגי השלטון השונים, כולל הסקטור הצבאי והבטחוני-פנימי וכן נפתחו לרווחה המוסדות להשכלה גבוהה בפני צעירים יהודים. אך בעת ובעונה אחת גם נפגעו רבים מביניהם ממהלך הסובייטיזציה ובמיוחד מהלאמת המסחר והתעשייה, מהצורך לעבוד בשבת ובחג, מביטול מערכת החינוך העברית, פיזור המוסדות הארגוניים הפוליטיים וסגירת הישיבות, ביניהן טלז' וסלובודקה, מהידועות ביותר בעולם היהודי. בני נוער ציוניים אף קיימו פעילות מחתרתית.[21] על אף כל זאת, ראו עמי הרוב – שהרגשתם הלאומית נפגעה קשות, ביהודים – את נושאי השלטון הסובייטי השנוא עליהם ואשר נכפה עליהם בכידוני הצבא האדום. הרגשות האנטי-יהודיים טופחו ולובו בשיטתיות על-ידי

המחתרות הלאומיות החזקות שפעלו בקרב העמים הבלטיים במשך גל תקופת המשטר הסובייטי ובסיוע חשאי של גרמניה הנאצית. כשבועיים לפני הפלישה הגרמנית, בליל ה-13 ביוני 1941, בוצע בפיקודו של גנרל ה-נ.ק.וו.ד. איוון סרוב, מאסר המוני של קרוב ל-100,000 אזרחים בלטיים ובתוכם כ-12,000 יהודים, שהוגדרו על-ידי השלטונות כ"אויב העם". הללו הוגלו עם משפחותיהם למחנות עבודה ולאזורים נידחים של רוסיה. בגלל הזעזוע הפתאומי שירד על כלל האוכלוסיה הפגועה, לא שמו לב או שלא רצו לדעת, ששיעור הקורבנות היהודיים במבצע זה היה לפחות פי שניים מעמי הרוב.[22] עם זאת, הופצה אז בזדון השמועה שגם בכך אשמים היהודים וזאת בגין העובדה שבין צוותי התכנון והביצוע של ההגליות, היו גם פה ושם פונקציונרים יהודים.

המחתרת הלאומית "החזית של האקטיביסטים הליטאים" (L.A.F – Lithuanian Activist Front), שפעלה בהשראת שירות הריגול הנאצי (Abwehr) ושנתמכה על-ידי חוגים רחבים באוכלוסיה, עמדה בראש ההסתה ומסע האיומים שהתנהלו כמעט בגלוי נגד היהודים לקראת אפשרות של מלחמה צפויה בין בריה"מ וגרמניה. באחד הכרוזים שמחתרת זו הפיצה בקיץ 1941, נאמר: "אחים ואחיות ליטאים, הגיעה השעה הגורלית והאחרונה לעשות חשבון עם היהודים. זכות המקלט שניתנה ליהודים בתקופת ויטאוטאס הגדול (1388) בטלה ומבוטלת סופית. כל יהודי ליטאי בלי יוצא מן הכלל, מוזהר בזה לעזוב בלי דיחוי את אדמת ליטא".[23] בכרוז אחר מוצעת אפשרות חנינה לבוגדים הליטאים – "רק בתנאי שהם יוכיחו שכל אחד מהם חיסל לפחות יהודי אחד". הכרוז מסתיים בקריאה לליטאים: "ברגע המכריע קבלו את רכושם לידיכם, כך שדבר לא ילך לאיבוד".[24]

איומים אלה, שנקלטו אמנם על-ידי היהודים (וחלקם ברח אכן לפנים רוסיה), לא היו סתם בעלמא: מיד עם פרוץ המלחמה בין גרמניה לרוסיה (22.6.41), בטרם כניסתם של טורי הוואהרמאכט, פרץ נחשול פרעות המוניות במקומות שונים: בליטא – לפחות ב-40 מקומות יישוב; ב-25 מקומות בוצעו מעשי אונס בנשים וב-36, התעללויות ברוטליות ברבנים.[25] קובנה שימשה כרקע לפרעות, בין השאר, הודעת מפקד המצב הליטאי, אל"מ י. בוביאליס (J. Bobelis) יום לפני כניסת הגרמנים, שנאמר בה כי על כל גרמני שייהרג בידי יהודים, יוצאו להורג 100 יהודים. כאשר נכנסו הגרמנים לעיר, ביצעו הליטאים בעידודם מרחץ דמים בפרוור סלובודקה הנודע ובמקומות אחרים. הם לא הסתפקו בהמתת הקורבנות, אלא עינו אותם קודם וערכו אורגיות המוניות וזוועתיות.[26] הפעילים ברציחות הללו, או לפחות היוזמים, באו ברובם מחוגי האינטליגנציה ואישי ציבור. בנושא זה ראוי להביא קטעים מיומנה של ד"ר הלנה קוטורגיינה (Helena Kutorgiene), רופאה ליטאית, מחסידי אומות העולם, אשר רשמה בימי הזוועות האלה: "כל הליטאים,

עם מעטים יוצאים מן הכלל, הם מאוחדים בשנאתם ליהודים, בעיקר האינטליגנציה, שאיבדה את עמדותיה על-ידי השלטון הסובייטי... ההמון הליטאי הגס, מול האדישות הגמורה של האינטליגנציה (יתכן שבהסכמתה), גילה אכזריות כזאת של חיות-פרא, עד כי בהשוואה אליה נראים הפוגרומים הרוסיים כמעשים הומניים... אינני מאמינה לעיני ולאוזני. אני מזועזעת כולי מכוח השנאה העיוור, אותו מטפחים ומנפחים כדי להשביע את האינטרסים הפראיים ביותר".[27]

שלא כמו בפרעות הקלאסיות שנערכו לרוב על-ידי קבוצות אנונימיות (כמו ה"מאות השחורות"), הרי בארצות הבלטיות נטבחו רבים מאוד מן היהודים, בעיקר בעיירות, על-ידי מי שהיו בעבר שכניהם, חבריהם לכיתה, לקוחות ועוד. ואכן לא פעם קרה, שאחד הקורבנות היה מתחנן לפני הרוצח המוכר לו מילדותו ומבקש שיירה בו ישר לליבו וימנע ממנו פרפורי גסיסה.[28]

את תחושת האכזבה והתסכול העמוקים ברגעים האחרונים מצד הקורבנות מרוצחיהם – נוצרים יראי שמים – היטיבה להביע הסופרת שיינה גרטנר, אשר שרדה באורח פלא לאחר הטבח בעיירתה וואבולניק (Vabalninkai), והרי דבריה:

"אני הוגה ורואה את חצרנו בעיירתי הקטנה. אני משחקת עם ילדים ליטאיים שבשכנותי. חברתי ורוטה מתפללת אל ישו כל פעם שהיא מפסידה במשחק. אני שואלת למה היא מזכירה את שם אלוהיה כל רגע. 'ישו הוא הטוב מכל', היא אומרת. 'אם אתה מקבל סטירה בלחי אחד, עליך להטות את הלחי השניה. ישו עוזר לכל האנשים שמאמינים בו, שמתפללים אליו. ישו עוזר לאנשים לא לבצע פשעים'.

מחשבה אחרונה זו מושכת את תשומת לבי. 'ישו, מדוע אינך מקצץ את ידיהם של הרוצחים? מדוע אינך עוזר להם להכניע את יצריהם החייתיים? הרוצחים הולכים אל הכנסיה ומברכים את שמך. הם מאמינים בך. הם הבטיחו לך להיות ישרים. הם מתהלכים בימי ראשון במיטב בגדיהם. עכשיו אני רואה את שכני הלהוטים לציית לפקודה להרוג. אייך, ישו?' "[29]

כפי שעולה מחומר העדויות, לא היה הבדל ניכר במוטיבציות המוצהרות של הרוצחים הליטאים, הלטבים והאסטונים. אלה גם אלה השתתפו בהתלהבות בפעילויות הרצח הספונטניות וכן גם במסגרת היחידות האיינזאץ קומנדו (Einsatzkommandos and Sonderkommandos), שבראשם עמדו קצינים גרמניים או מקומיים כמו ויקטור אראיס (Victor Arajs) בלטביה.

ניסיון מסוים להסביר חלקית תופעה זו, למה רצחו, מובא להלן על-ידי החוקר אנדריו אזארגאיליס (Andrew Ezergailis), כאשר דבריו מתייחסים בראש וראשונה לרוצחים הלטבים: "אני מעריך שהמעורבות של מרבית הרוצחים החלה בקטן, תוך צייד של קומוניסט אחד פה, שניים שם ומכאן ואילך החל להתגלגל כדור השלג. הגדרה זו מתאימה ראשית כל לרוצחים בערי השדה ואלה שפעלו במסגרת היחידה של

אראיס, שאינו טוען שהוא ידידם של היהודים, אך במשך הימים הראשונים הוא נקלע לפסיכוזה המונית. אינני מאמין" – הוסיף – "שהיהודים נרצחו גזענית".[30]

כך או אחרת, כתוצאה מהרציחות נותרו כבר בסוף 1941 בכל הארצות הבלטיות כ-50,000 יהודים בלבד. רובם ככולם בגטאות, בערים הגדולות או במחנות עבודה.

ניסיונות של יהודים לפנות למנהיגים נוצריים ולאישים מוכרים בציבור כאנשי רוח וכליברלים, לא הביאו תוצאות, אך שיקפו את עמדתם הברורה. לדוגמה, כשפנו אמהות מודאגות שילדיהן אבדו להן בימים הראשונים של הפלישה אל יושב-ראש הצלב האדום, רופא נודע ענה להן: "מי שקודם לכן שמח – כעת יבכה"[31].

סגן הארכיבישוף הליטאי בריזגיס (V. Prizgys) קיבל במאור פנים משלחת יהודי קובנה, אך לבקשתם, שישתדל לטובתם אצל השלטון הגרמני, ענה, כי "דבר זה עלול לסכן את מצב הכנסייה הקתולית בליטא ואחריות כזאת אינו רשאי לקחת על עצמו". להצעתם להפיץ איגרת למאמינים, כדי שלפחות המה לא ישתתפו בשחיטות, הייתה תשובתו: "אין הכנסייה מסוגלת להושיע לכם. אני אישית יכול רק לבכות ולהתפלל"[32]. משיחה אחרת עם חבר הממשלה הליטאית הזמנית באותם ימים נודע ליהודים, כי לגביהם התגבשו בממשלה שלוש קבוצות: הקיצונים העומדים על כך, שזו ההזדמנות להיפטר אחת ולתמיד מכל היהודים בליטא ועל כן יש לחסלם עד האחרון שבהם. המתונים, בעיקר קתולים, לא הסכימו לדעה זו, המתנגדת לעיקרון, שהחיים ניתנו ויכולים להילקח רק בידי אלהים, אך עם זאת נחושה דעתם להיבדל מן היהודים ומשום כך הם תומכים בבידודם בגיטאות. הקבוצה השלישית, שיצאה מנקודת המוצא, שעל היהודים לכפר בזיעה ובדם על חטאיהם כלפי העם הליטאי, טרם הספיקה לגבש עמדה סופית[33]. כאן המקום לציין, שמספר ניכר של אישים ליטאיים, כולל כמרים בכירים, חתמו על מברקי ברכה להיטלר[34]. ככל הנראה רק שלושה אישים בלבד פנו לשלטונות למען היהודים[35], וגם זאת לאחר שרוב היהודים כבר חוסלו.

עוד פחות פעילות שתדלנית למען היהודים נעשתה ככל הנראה בקרב האסטונים והלטבים. ממקורות לטביים הבודדים, הנדרשים לסוגיה זו, נובע שהארכיבישוף הלותרני גרינברגס (Grinbergs) ניסה ללא תועלת להתערב אצל השלטונות הגרמניים נגד הרצח ההמוני ביהודים[36]. גירסה נגדית חמורה מובאת בפי ההיסטוריוגרף של שואת יהודי לטביה, מ. קאופמאן, לאמור: "...מצד הלטבים, שעמהם חיינו ביחד משך מאות שנים, יכולנו לצפות ליחס אנושי ולא חייתי... ראשי הכנסיה הלותרנית והקתולית בוודאי ראו בעליל את הפשעים, שביצעו אחיהם הלטבים. מדוע הם לא ניצלו את דוכניהם הקדושים, כדי להטיף באזני צאן מרעיתם נגד מעשי הטבח ההמוניים, בהם לקחו חלק לטבים רבים? בסופו של דבר גם המה

עזבו את לטביה ביחד עם אלפי הלטבים, שהיו מעורבים בפשע השמדת היהודים ושברחו עם רכוש, שנשדד מהקורבנות"[37].

לאחר שרוב רובם של היהודים הבלטים נטבחו, הועסקו רבים מן הרוצחים המקומיים בפעולות דומות באיזורים אחרים של מזרח אירופה וזאת במסגרת מה שכונה "בטליונים משטרתיים". הם צורפו ליחידות ה"איינזאץ-קומנדו", שפעלו שם ויחד רצחו יהודים, קומוניסטים ופרטיזנים סובייטיים. אנשי אבטליונים הצטיינו באכזריותם עד כדי כך, שעוררו אפילו את סלידתם של פקידים גבוהים נאציים באיזורים הכבושים. למשל, הגביטס-קומיסאר הגרמני של סלוצק קארל (Carl), בתארו את האקצייה, שבוצעה בעיר זו על ידי בטליון מספר 11 של משטרת המילואים הגרמנית, שאליו צורף בטליון המשטרה הליטאית 2(12), בפיקודו של הקצין הליטאי לשעבר אימפוליאווצ'יוס (Impulevicius מראשי "החזית של האקטיביסטים") התלונן על אכזריותם ומעשי השוד, שביצעו אנשי הבטליון הליטאי. את דיווחו סיים במלים: "אני מבקש למלא אחרי בקשתי האחת: פטרוני בעתיד בהחלט מהבטליון המשטרתי הזה"[38]. הוא מדגיש במכתבו, שאינו מתנגד להשמדת יהודים אלא מוחה על צורת ביצוע האקצייה, המעוררת רגשות אנטי-גרמניים בקרב האוכלוסייה הביילורוסית המקומית. בטליונים ליטאיים עסקו ברצח גם בקירובוגרד, מינסק, פסקוב, סטלינו, ברנוביץ' ולובלין. הם היו מוצבים במחנות ההשמדה בטרבלינקה ומיידנק והשתתפו בהשמדת גיטו ורשה.

כתוצאה מהמפלות, שספגו הגרמנים בסטלינגרד, ב-1943 ובחזיתות אחרות וכן מסירובם להחזיר את עצמאותם המדינית של העמים הבלטיים, נתעצמה בקרב עמים אלה האוריינטציה של מדינות המערב. כפועל יוצא מכל ואולי גם מסיבות מצפוניות ואחרות, חלה עתה נכונות יתר להגיש סיוע למעט היהודים, שנותרו בחיים ואף לדאוג להצלחתם. היוזמה לפעילות זו באה בדרך כלל מצד היהודים אך היו גם מקרים, שנוצרים עודדום להימלט מהגיטו וסיפקו להם מקום מקלט ואמצעי קיום. אחד כזה היה הימאי יאניס ליפקה (Janis Lipke), שיזם וביצע הסתרתם של 26 יהודים מריגה. במקומות מקלט כפריים. רוב מגישי העזרה ליהודים היו בעלי אמצעים כלכליים מצומצמים, כגון איכרים עניים, פועלים פשוטים, עוזרות בית, שהצילו את ילדי טיפוחיהן לשעבר וכדומה. חלקם עשו זאת מטעמים אנושיים הומניים גרידא, ללא קבלת תמורה כספית או רווח פוליטי. עם זאת בלטו בין המצילים בליטא כמה רופאים כמרים וביניהם בר. פאוקשטיס (Br. Paukstys). בין אם הלה פעל מתוך מניעים מסיונריים ובין אם מתוך רגש אנושי, הוא הציל עשרות ילדים יהודיים, לאחר שהטבילם לנצרות. אישיות אחרת מחוגי הקתולים, בר. גוטאוטאס (Br. Gotautas), שפעל רבות להצלת יהודים, נימק את פעילותו המסוכנת בכך, "שיידע העולם, כי גם בין הליטאים ישנם אנשים הגונים"[39].

הספרנית של האוניברסיטה בוילנה, אונה שימייטה (Ona Simaite) שבצעירותה השתייכה לחוגי המהפכנים ס.ר. (S.R.) לא זו בלבד שהצילה יהודים אלא גם הסתירה בדירתה ספרים וכתבי יד מאוצרות התרבות של יהדות וילנה. כשנתפסה בידי הגסטפו עונתה קשות, אך לא גילתה את מקומות המסתור של היהודים, שהחביאה. להרחבת פעילותה הקימה במשך הזמן מעין ועד להצלת יהודים. מוסדות דומים לאותה מטרה פעלו מטעם חוגים אנטיפשיסטיים (קומוניסטים ואוהדיהם), כנסייתיים ואף לאומניים. אולם מעבר למשמעות הערכית והסמלית הייתה זו פעילות, שלא רק שבאה מאוחר מדי, אלא גם הייתה מצומצמת למדי ועל כן תוצאותיה היו דלות ביותר הן מהבחינה האבסולוטית, הן מהבחינה היחסית[40].

לאחר נסיגת הגרמנים מליטא בקיץ ובסתיו 1944 בלחץ הצבא האדום המתקרב, נמצאו בארץ זו פחות מ-1,000 יהודים, שניצלו על ידי נוצרים (ליטאים פולנים ורוסים) דהיינו לא יותר מ-0.4% מכלל היהודים, שהיו שם בתחילת הכיבוש הנאצי. עוד יותר עגומה הייתה התמונה בלטביה, בה נמצאו כ-200 יהודים 0.3%, מתוך 70,000 שהיו בה בתחילת הכיבוש הנאצי; ובאסטוניה – כ-10 יהודים (!), שהם 0.1% מתוך יותר מ-1,000, שהיו שם בתחילת הכיבוש הנאצי[41]

בעקבות הגרמנים נסוגו מליטא עשרות אלפים משתפי פעולה מקומיים מבין הליטאים, הלטבים והאסטונים וביניהם רוצחי יהודים. רובם נמצאים כיום בארצות הברית, בקנדה, באוסטרליה, בשבדיה ובגרמניה המערבית. מעטים מבין הרוצחים שלא הספיקו לברוח נותרו בארצותיהם, אשר הפכו שוב לרפובליקות סובייטיות עד היום הזה.

נראה שגם בעובדות המעטות, שסוקרו לעיל, יש משום תשובה חלקית לפחות לשאלה הראשונה, שהצבנו בראשית המאמר, כיצד התדרדרו היחסים בין העמים הבלטיים לשכניהם היהודים עד כדי המשבר האיום ביניהם בתקופת השואה. מתוך החומר, שכבר נאסף ושבחלקו נסקר לעיל, ניתן גם להבחין בארבעה גורמים מרכזיים, המפורטים להלן, והמהווים תשובה מסויימת לשאלה השנייה: מה היו הגורמים או הסיבות למשבר, על כל המשתמע מכך.

המשבר הכלכלי: גורם זה, שבמשך דורות רבים לא היה ניכר, בא לביטוי נמרץ בשנים של ערב מלחמת העולם השנייה, אלא שההתמודדות סביבו לא הייתה אלימה כמו בפולין. בימי המשטר הסובייטי טושטש לכאורה גורם זה, אך לא בוטל. כניסת כמה מאות פקידים יהודים לניהול חברות כלכליות, שקודם לכן לא הייתה בהן דריסת רגל ליהודי, נתפרשה על ידי בני העמים הבלטיים כנסיגה שלהם. בתקופת הכיבוש הנאצי התמקד הגורם הכלכלי סביב הרכוש היהודי של הנרצחים והכלואים בגיטאות ובמחנות העבודה.

הגורם המדיני: עם כינון העצמאות של המדינות הבלטיות איבדה את

משמעותה במידה רבה תמיכה המדינית, שניתנה במשך שנים על ידי אישים יהודיים ודעת הקהל היהודית בזירה העולמית. יתר על כן, כניסתם של ארצות אלו לספירות ההשפעה הגרמנית הפכה תמיכה זו למיותרת ואולי מזיקה. בתקופת המשטר הסובייטי נתגלה ניגוד בולט באוריינטציה המדינית של הבלטים ושל היהודים. בעת הכיבוש הנאצי חפף המאבק המדיני של הלאומנים הבלטיים לעצמאות מדינותיהם את השתתפותם המירבית ברציחות. מאידך, באותה תקופה גוייסו אלפי פליטים יהודים מליטה. לטביה ואסטוניה לדיביזיות הבלטיות של הצבא האדום ובכך מילאו איפוא היהודים פונקציה פוליטית ממדרגה ראשונה לתעמולה הסובייטית, שהעמים הבלטיים נלחמים יד ביד עם ברית המועצות.

הגורם השלישי: בעוד אשר לפני המלחמה התבטא גורם זה בעיקר בנטיות בלתי מגובשות של קנאות, שפרצו פה ושם בחוגי סטודנטים ועירוניים נוצרים כלפי התנהגות מרגיזה, כביכול, של עמיתיהם היהודים, הרי בתקופת השלטון הסובייטי הוא הפך לדומיננטי והאפיל על מכלול היחסים בין הנוצרים ליהודים. התמנותו של צעיר יהודי לקצין מיליציה נתפסה כאקט של כפיות טובה ובגידה; בייחוד כאשר לעיתים היה קצין זה חייב בתוקף תפקידו לבצע מאסרים וגירושים של אישים, שהיו מכובדים בקרב העמים הבלטיים ונחשבו לפטריוטים.

הגורם הערכי: למרות היות רוב הבלטים כפריים נוצרים אדוקים, כמעט ולא היו ביניהם ביטוי קנאות דתית קיצונית. מאידך לא חרגו בדרך כלל היחסים בין ראשי הדת הנוצרית והיהודית בין שתי מלחמות העולם מעבר למיפגשים רשמיים. מכל מקום היחסים היו חיוביים עד כדי הצדקת הציפיות של היהודים לתמיכה מצידם של הנוצרים. על אף האכזבה הכללית מציפיות אלו עובדה היא, שבין המצילים רבים היו קתולים אדוקים, שעשו זאת מתוך מניעים ערכיים טהורים. בדומה לכך נהגו גם קומץ המצילים מקרב האינטלקטואלים, אך פעילותם התרכזה בעיקר בעמיתיהם היהודים. בקומוניקציה בין הקומוניסטים לבין היהודים בלט במיוחד הצד התכליתי לעומת הרצון לסייע להם כלקורבנות.

פרט לגורם האחרון, שהשפעתו הייתה למעשה קטנה יחסית, התלכדו שלושת הגורמים הראשונים במרוכז בתקופת הכיבוש הנאצי, כשהתקופה הקצרה מלפני כן של המשטר הסובייטי – 1940-1941, משמשת מאיץ לתהליך של משבר אמון. אין ספק, שבתקופת המשטר הסובייטי, שקדם לשואה, נבלמה התוקפנות העזה של בני העמים הבלטיים, שנבעה מתוך תיסכול עמוק, רק בכוח כידוני השלטון הסובייטי. ועל כן הפרעות והשתוללות הדמים של רבים מבני העמים הבלטיים בעת נסיגת הצבא האדום בקיץ 1941 ואחר מכן היוו במידה מסויימת גם מעין התפרקות המונית. אין צורך להגיד, שעם התקדמות המחקר יתבהרו סיבות וגורמים נוספים, שיסייעו להרחיב את התשובה על שאלה מספר שתיים הנ"ל.

מסיום מלחמת העולם השנייה ואילך

לא פחות מקודמתה מורכבת השאלה השלישית, שהוצבה בראשית המאמר והמתייחסת לטיב היחסים בין שני הצדדים בהווה, המתמשך מאחרי המלחמה ועד היום וכן בעתיד הנראה לעין.

ראוי לציין, שעל אף התמורות הפוליטיות והאירועים הקשים, שעברו על העמים הבלטיים במלחמת העולם השנייה ואחריה, רוב רובם חיים על אדמותיהם ובארצותיהם, שמבחינת רמת התרבות ורמת החיים נחשבות מהמצטיינות בכל ברית המועצות. גם היהודים המקומיים, ששרדו מהטבח, שחזרו מהצבא, מההגליות, וכדומה, הסתדרו שם בדרך כלל טוב מבחינה כלכלית. במשך תקופה קצרה, סמוך לאחר המלחמה, נמשכו מסיבות שונות התקפות הדמים על יהודים בודדים, בעיקר במקומות קטנים[42]. מאידך היו נסיונות מצד היהודים להתנקם בצורה זו או אחרת ברוצחים של יקיריהם[43]. לאחר מכן הייתה מגמה להרגעה ביחסים בין הצדדים ובמשך הזמן התייצבו כמעט לגמרי. בין היתר ניתן לייחס זאת: למאות המאסרים, שביצעו השלטונות בקרב רוצחי יהודים והעמדתם למשפט; הוקעה פומבית של רדיפות יהודים[44] וכיבוד זיכרם של הקרבנות ביוזמה ממלכתית וציבורית מקומית - ועוד[45]. כך או אחרת מתחנכים רבים מבני הדור הצעיר בארצות אלה על מידע וערכים השוללים בתוקף את מעשי הזוועה, שבוצעו בתקופת הכיבוש הנאצי ואת מבצעיהם. בשנים האחרונות ניתן אפילו להבחין בסימנים של קירוב לבבות מסויים בין היהודים המעטים, שנותרו בארצות הבלטיות לבין עמי הרוב, סביב האהדה למדינת ישראל, וזאת בין היתר על רקע ההתנגדות הקיימת עדיין בארצות אלה למשטר הסובייטי ומדיניותו. עולים, שהגיעו משם לאחר מלחמת ששת הימים, סיפרו על תגובות שמחה בקרב העמים לנצחונה המוחץ של ישראל על הערבים, שנתמכו באופן מסיבי על ידי הסובייטים. במסיבות הפרידה ליוצאים לישראל מושמעים עד היום ברכות לעם היהודי תוך משאלה נרמזת, שגם העמים הבלטיים יזכו לכך בקרוב. אכן קשה לדעת, באיזו מידה האהדה היתרה שם ליהודים ולדרישותיהם לעלות לישראל יוצאת מן הלב או נובעת ממוטיבים פוליטיים ותועלתניים. הרי כל יהודי, שעוזב כיום ארצות אלה[46] מותיר אחריו דירה, מישרה וכו', העוברת כך או אחרת לבני עם הרוב. לעומת השנים הראשונות לאחר המלחמה, כאשר היהודים יצאו בטריקת דלת, הרי אלה, שיצאו מאוחר יותר, עשו זאת ברגשות מעורבים, כפי שמספרת המורה שיינה גרטנר שהוזכרה לעיל ושעלתה לישראל בשנות השבעים:

מגיע היום להיפרד משכנים. זה לא קל.

יש לנו הרבה חברים טובים מקרב המורים. עם זאת,
אינני יכולה לשכוח את מעשי הרשע הנוראיים של כמה
מבני העם הליטאי. הם סייעו לנאצים ברצח. אינני יכולה
למצוא הצדקה. מה היה כח הרשע, שהפך אנשים נורמליים לחיות הג'ונגל?
אינני יכולה לסלוח. אינני יכולה לשכוח.
נותר לי רק לקוות[47].

מבחינת התוכן, המהות והחשיבות, שונים לאין ערוך היחסים בעולם המערבי בין חוגי המהגרים מהארצות הבלטיות לבין שרידי השואה היהודים בארצות אלה. בעוד שבשנים הראשונות לאחר המלחמה אירעו לא פעם התנגשויות מילוליות ופיסיות בין הצדדים, שרובם נמצאו אז במחנות העקורים (D.P. camps) בגרמניה, הרי שבמשך הזמן עברו שני הצדדים לפולמוס המתנהל בעיקר מעל דפי עיתונים וחוברות. בפולמוס זה, הממשיך גם כיום, מעלים השרידים היהודים האשמות כבדות נגד חלק ניכר מהעמים הבלטיים ברצח, התעללות ושוד של שכניהם היהודים ושבזמן הקריטי הזה לא נשמע כראוי קולה של המנהיגות הדתית והפוליטית[48]. האשמות אלה נדחות על ידי הצד השני תוך כדי העלאת טענות נגד, בהן חוזרים ונשנים המוטיבים הבאים: א) אידיאליזציה של הדו-קיום בעבר. ב) הקטנה עד למינימום של מעורבות שלילית בשואה (רצח ורדיפות). ג) הגדלה עד כדי הגזמה של מעורבות חיובית (הצלה, עזרה וכו'). ד) חתירה עקבית ובלתי מתפשרת להוכחת הגורל הדומה, שפקד במלחמת העולם השנייה הן את היהודים, הן את עמי מזרח-אירופה, שבקרבם ישבו, וכדומה.

אין לשכוח, שאחת הבעיות הלוחצות על האמיגרציה הבלטית, ובעיקר על קשישיה, היא הימצאם זה זמן רב הרחק ממולדתם, לדעתם בשעבודו של כובש זר. ואם כי כבר עברו 45 שנים מאז עזבו את בתיהם בחודשי הקיץ והסתיו של 1944, מהווה עבורם תאריך עגום זה תחילתה של גלותם ושעבודם המחודש של ארצותיהם בידי הסובייטים. על כן עד היום הזה מגיבים הם בזעם אמיתי, כאשר שרידים יהודים מאותן ארצות רואים בחודשים הללו, ובצדק, ימים של שיחרור דווקא מהגהינום הנאצי והצבא האדום עבורם הוא צבא משחרר. במידה מסויימת יש בכך דמיון רב לסיטואציה הקונטרוורסלית של קיץ 1940, כאשר בניגוד לעמים הבלטיים ראו היהודים את כניסת הצבא האדום – כהצלה. נושא הסובייטיזציה של המולדת מהווה עד היום נושא טראומטי למהגרים וכן הוא גם מהווה מוקד לפעילות הסברתית ופוליטית כמעט מדי יום[49]. מתוך מכלול הסיבות, שצויינו לעיל, משתדלים גם רבים מקרב המהגרים הבלטיים להקדים בשנה את המסגרת הכרונולוגית של הפולמוס עם היהודים מן ה-22.6.1941 (תחילת הכיבוש הנאצי של ארצותיהם), ל-15.6.1940 (תחילת ההשתלטות הסובייטית על הארצות הללו),

כלומר, לכלול במסגרת הפולמוס גם את שנת 1940-1941 – התקופה הראשונה של השלטון הסובייטי. בעניין זה טוען חבר הסיים הלטבי לשעבר. י. לאיינש (J. Lejins) נגד העורכים והמשתתפים של הספר "יהדות לטביה" (The Jews in Latvia), שהופיע בישראל ב-1971 ואלה דבריו: "ההיסטוריה של המיעוט אינה יכולה להיות מטופלת בנפרד מההיסטוריה של הרוב. קביעה זו מתייחסת לכל ארץ. אולם חלק מכותבי ההיסטוריה קופצים ישירות מ-1939 ל-1941 ועל ידי כך הם שוברים את ההמשכיות של האירועים. השנה הנשכחת היא איפוא חשובה ביותר. בלעדיה אי-אפשר להבין את האירועים, שקרו לאחר מכן[50]. מתוך טענות אלה ואחרות מסתמנת מעין נוסחה סימטרית, שתמציתה היא בערך זו: א) שני הצדדים (דהיינו, העמים הבלטיים והיהודים, שגרו בתוכם) סבלו במלחמת העולם השנייה אבידות כבדות מאוד. ב) העמים הבלטיים סבלו בעיקר מצד הגורם הסובייטי-הקומוניסטי ואילו היהודים בעיקר מצד הגורם הנאצי-גרמני. ג) משני הצדדים באו לידי ביטוי שלילי מעשיהם של יסודות שפלים מעטים משולי החברה: אלה שיתפו פעולה עם הקומוניסטים בהשמדת האוכלוסייה הבלטית ואלה שיתפו פעולה עם הנאצים בהשמדת האוכלוסייה היהודית. ד) התוצאה, אם כן – תיקו. מכאן מגיעים למסקנה נוספת: היות ושניהם חיו בשלום מאות בשנים ובתקופת המלחמה סבלו אבידות כבדות – מדוע שלא יחתרו אלה גם אלה להידברות מחודשת לקראת החזרת היחסים שמלפני השואה, שפגעה בשני הצדדים במלחמה ויראו את הדברים הללו כמעין אפיזודה טרגית אפלה? הדבר ניתן להיעשות עתה יותר מאשר בעבר, וזאת משום שהזמן עצמו כבר ריפא במידה רבה את פצעי העבר ובעיקר בגלל שנגד שני הצדדים גם יחד, הנמצאים בחיק "העמים החופשיים" ממשיך היום לאיים "האויב המשותף, הוא הטוטליטריזם הסובייטי, שעדיין לא הודבר"[51].

עד כאן הטענות העיקריות, המושמעות בפולמוס של העמים הבלטיים נגד היהודים.

קיימות גם כמה תופעות לוואי, שהסתמנו לאחרונה במהלך הפולמוס וסביבו. הכוונה קודם כל להתייחסות השלילית[52] בתוך פירסומי הגולה הבלטית אל המימסד היהודי בכלל ואל שרידי השואה בפרט. שכן אלה מואשמים בשאיפות נקמנות, האופייניות ליהודים ("עין תחת עין"), לעומת הגישה האנושית של הנוצרים, המטיפים לסלחנות[53]. אי לכך נדרשים היהודים בכל העולם להפסיק במפגיע את מסע ההוקעות וההשמצות שלהם נגד העמים, שבקרבם חיו ויפה שעה אחת קודם! שהרי בתגובה למסע בלתי-צודק זה הולכות ומתגברות הנטיות האנטישמיות הקיימות. כן עשוי הדבר לאשר את הדעה הרווחת בלאו הכי בציבור על התוקפנות היהודית, המוצאת ביטוי גם ביחסה של מדינת ישראל אל שכנותיה הערביות וכו'. הכומר י. פרונסקיס מה"ליטואניין אמריקן קאונסיל" (Reverend J. Prunskis of

the Lithuanian American Council) הציע לאחרונה את העיסקה הבאה: האיגוד של יוצאי ליטא בישראל (Association of Lithuanian Jews in Israel) יפרסם הצהרה פומבית, שהפורעים והרוצחים של היהודים היו בודדים, מעטים וכי העם הליטאי ככלל היה נקי מאשמה, בתמורה לכך יימנע ה"ליטואניין אמריקן קאונסיל" מצידו מפירסום עובדות על מעורבות היהודים בליטא בעת ההגליות לסיביר בשנת 1941[54]. הצעה זו נדחתה, כמובן, על הסף. החוברת שפירסם לאחר מכן הכומר פרונסקיס, אכן כוללת פרק בשם During Soviet Occupation[55] ובו מובאות עובדות, שבחלקן הועתקו מפירסומים, שהופיעו תחת הכיבוש הנאצי.

לאחרונה מסתמנת בחוגי ההגירה הבלטית מעין נטייה לכיוון גישה שקולה יותר וחריגה ממוסכמות. כך למשל הופיעו בעיתונות הליטאית של קנדה וארצות הברית מאמריהם של מ. גובריס (M. Goberis), ד"ר סט. סראיקה (Dr. St. Sereika) ד"ר ב. קסלס (Dr. B. Kaslas) ואחרים, בהם מובעת המישאלה לעבור לשיחות רציניות בין שני הצדדים, תוך העזה לומר את האמת, ש"הרי האמת יכולה להיות רק לעזרה רבה לעם הליטאי ונחמה לעם היהודי"[56].

הבישוף הליטאי י. בריזגיס (J. Brizgys), היושב בארצות הברית, מגלה בספרו האחרון הבנה רבה יותר לצדדים שונים של ההתנהגות היהודית "בשנה הקריטית" (1940-1941). לעומת התבטאויותיו הקודמות הוא קובע בין היתר: "כשם שאי אפשר להגיד, שעבור כל מה שעשו הבולשביקים, אשמים הליטאים, כך אי אפשר להגיד, שעבור כל מה שעשו הבולשביקים, אשמים היהודים. גם יהודים וגם ליטאים התמסרו לרוסים הקומוניסטים, אך אלה ואלה היו מעטים ביותר"[57].

דומה לכך היא מסקנתו של ההיסטוריון הלטבי א. אזרגיילים (A. Ezergailis): "אין בסיס לאמונה, כפי שהיא מובאת בתעמולה של הימלר, שבתקופת הכובש הקומוניסטי נשלטה לטביה בידי צ'קיסטים יהודים. הממשלה הלטבית הורכבה מלטבים בלבד וגם ראש הצ'קה של לטביה, נוביקוב (Novikov) היה לטבי. אין לנו סיבה לחשוב, שהפרופורציה של יהודים אוהדים קומוניסטים הייתה גבוהה יותר מאשר באוכלוסייה הכללית[58].

גישה זו, כמו הפסקת ההתעלמות מהגליית 12 אלף יהודים בלטיים לסיביר ב-1941 וכדומה, היא אופיינית במיוחד לחוקרים ולהיסטוריונים בלטיים בני הדור הצעיר, כמו ר.י. מיסיונס, ו.ס. ורדיס ואחרים, שגדלו והתחנכו באווירה דמוקרטית והומנית במערב, כל שכן שידיהם לא שפכו דם. זאת ועוד: כיוון שהפרשנות המעוותת עד כה לאירועים של שנת 1940/41 היוותה מעין עילה (excuse) לרצח היהודים בתקופת הכיבוש הנאצי, יש מקום לקוות, שעם גישה כזו של בני הדור הצעיר לרביזיה בעמדות אבותיהם יועמדו הדברים במקומם הנכון, דבר שיסייע לטיהור האווירה בין שני הצדדים. ואולי זה יקרה עוד במאה הנוכחית.

מקורות

הנוסח העתיק ביותר של מגילת הזכויות המצוי בידינו ראה בתוך:

Regesti i nadpisi, vol. I (do 1670 g.), St. Petersburg 1899, pp. 16-58.

על תופעות אלו בעיר ריגה שבלטביה במאה הי"ח ראה:

Anton Buchholz, Gescbicbte der Juden in Riga, Riga 1899, pp. 16-58

פרטים מפי עד ראיה על עלילת דם שאירועה בעיירה פלונגיאן (Plunge) שבליטא ב-1958 ראה: יאנקל פיקער, אזוי איז געווען, תל אביב 1979, עמוד 35-44.

על כך ראה: מנדל בובה, פרקים בתולדות יהדות לטביה, תל אביב 1965, עמוד 166-172; אוריה קאצענעלענבאגן, "ליטוואקעס", בתוך: ליטע, בוך איינס, עורך ד"ר מענדל סודארסקי ואחרים, ניו יארק 1951, עמוד 384-386.

פרטים ראה:

Yevreycraya Nedelya 22 (18.10.1915), p. 20.

פרטים ראה: דב לוין, "יהודים במלחמות העצמאות של אסטוניה ולטביה" העבר 22 (1977), עמוד 141-154; דב לוין, "ההשתתפות היהודית במלחמת העצמאות הליטאית", כיוונים 13 (1981), עמוד 77-95.

על פרעות שנערכו אז בלטביה ראה:

Isaak Levinson, The Untold Story, Johannesburg 1958, p. 117.

על פרעות בליטא: עזריאל שוחט, "ראשיתה של האנטישמיות בליטא העצמאית", יד ושם, קובץ מחקרים בפרשיות השואה והגבורה, כרך ב', ירושלים תשי"ח, עמוד 40-42.

בישיבת הוועדה לארצות הבלטיות ב-7 ביולי 1919 אמר לייטנט-קולונל גרין, "הסכנה השלישית היא התנועה האנטישמית, אשר כעת צוברת תנופה בקרב הציבור".

E.L. Woodward and R. Butler, Documents of Brilisb Foreign Policy, 1919-1939 First Series, vol. Lll, 1919, p. 16.

על תופעה זו שנמשכה בהתמדה עד מלחמת העולם השנייה ראה מאמריהם של חברי הסיים (הפרלמנט) לשעבר של ליטא: לייב גרפינקל, "מאיגרא רמא לבירא עמיקתא" יהדות ליטא, ב' תל אביב תשל"ד, עמוד 28-34; יעקב רבינסון, "יהודי ליטא העצמאית באספקלריה היסטורית והשוואתית" שם, עמוד 26-27.

מתוך אחד המאמרים על מסמכים של משרד החוץ הגרמני, שנפל לידי האמריקאים אחרי המלחמה (המסומן NG 4041) מתברר, שבסוף שנות השלושים העניקו הגרמנים לאנשי

Voldemaras (ולדמאראס) כספים לעידוד עריכת פוגרומים בליטא, אך סירבו לבקשתם להעניק להם נשק.

11 Verslas (Kaunas) 10.2.1940.

12 וזאת על רקע הסירוב של הסטודנטים היהודים לציית להגבלות כמו לשבת על ספסלים מיוחדים, שניסו לכפות עליהם עמיתיהם הליטאים. ההגבלות לא קוימו בסופו של דבר, בעיקר הודות לעמדתו התקיפה של רקטור האוניברסיטה, פרופ' סט. שאלקאוסקאס (St. Salkauskas). מאמרו התקיף בנושא זה פורסם אז בבטאון של הסטודנטים "Studentu dienos" מ-15.11.1939.

13 פרטים ומסמכים על פרעות אלה מופיעים אצל: לייזער ראן, אש פון ירושלים ד'ליטע, ניו יורק, 1959, עמוד 267-301.

14 ראה הערה 10 לעיל.

15 מלים אלה אמר הנשיא לשעבר לכתב היומון הליטאי בקובנה Lieyuvos Zinios.

16 כנסיתי, "יהדות ליטא צופיה בחרדה ליום המחרת", המשקיף, תל אביב, 4.12.1939.

17 ביטוי לכך ניתן במאמר של ראש קהילת וילנה: ד"ר יעקב וויגאדסקי, "עס איז לייכטער געווארן" [נעשה יותר קל (על הלב)] ווילנער טאגבלאט, 4.7.1940.

18 רשמים מאותם ימים ברחובות ריגה מתאר חבר הפרלמנט הלטבי לשעבר י. לאינש ראה:
J. Lejins, Latuian-Jeuisb Relatious. published by the World Federation of Free Latvians in Canada, 1975, p. 11.

19 מ. שאץ-אנין, "באלטיקום אף אלטע און דאך נייע רעלסן", אופבוי, אוקטובר 1940, עמוד 14.

20 "Antisemitizma Zadzini jaaplauz", Cina 2 July 1940. ("האנטישמיות חייבת להיעקר")

21 פרטים על תלאותיהם של היהודים בכל אחד מהנושאים הללו מובאים אצל: דב לוין, "בין הפטיש והמגל – יהודי הארצות הבלטיות תחת השלטון הסובייטי במלחמת העולם השניה", אסופת מאמרים, ירושלים תשמ"ג, 506 עמ'.

22 על כך ראה:
Romuald J. Misiunas and Rein Taagepera, :
1940-1980, New York, p. 61 (n. 79).

23 התוכן של כרוז זה מובא בקובץ: Masines Zudynes Lietuvoje (רציחות המוניות בליטא 1941-1944, כרך I, וילנא, 1965, עמ' 50.

24 שם, עמ' 49.

נתונים אלה הם מינימליים וחושבו על-פי עובדות מלמעלה מ-200 מקומות יישוב בליטא בתוך: **יהדות ליטא**, כרך ד', "ל אביב תש"ד, עמ' 237-373.

תיאור של אחד המקרים הללו (במוסד Lietukis בקובנה) מפי עדי ראיה ליטאיים, ראה: **רציחות המוניות בליטא**, (כנ"ל בהערה 23), עמ' 231-232.

צוטט על-ידי א. שימייטע (O. Simaite) במאמרה: "ליטווינער און יידן בעת דער נאצי-אקופאציע", **ליטע**, בוך איינס, עמ' 1666.

אחד ממקרים אלה היה בעיירה קורשאן (Kursenai) שבצפון ליטא. "בעת ההכרזות על הוצאה להורג הכיר בחור אחד בשם טשרניחובסקי את מכרו הטוב הליטאי בשם אדולס (Adulas). הוא פנה אליו ואמר: "קלע היטב ואל תפצע אותי ולא אצטרך להתענות בייסורים". ה"ידיד" מילא את בקשתו. מתוך: **יהדות ליטא**, כרך ד' עמ' 344.

Sheina Shachar-Gertner, **The Trees Stood Still**, Holocaust Survivors Publishing Co., Farmingham, Mass. 1981, p. 28.

Andrew Ezergailis, "Who Killed the Jews in Latvia?"

מאמר שפרסם עבור כינוס בנושא אנטישמיות בעת משבר, אוניברסיטת קורנל, 8-10 באפריל 1986 (עותק לכינוס, עמ' 37.

אליעזר ירושלמי, פנקס שבלי, יומן מגטו ליטאי, ירושלים תשי"ח, עמ' 35.

לפי עדותו של אחד מחברי המשלחת. ל. גרפונקל, **קובנה היהודית בחורבנה**, ירושלים תשי"ט, עמוד 41.

לפי ציטוט על פי הזכרון של אחד מחברי המשלחת: יעקב גאלדבערג, "בלעטלעך פון קאוונער עלטעסטנראט", **פון לעצטן חורבן** בעריכת י. קאפלאן, מינכן, מאי 1948, מספר 7, עמוד 39.

בין היתר חתמו על המברק הארכיהגמון י. סקריווצקאס (J. Skrivcckas), ההגמון וו. בריזגיס (9V. Brizgys), ד"ר ק. גריניוס, ראש עירית קובנה לשעבר י. ווילייישיס (J. Vileisis) ואחרים. לפי הקובץ רציחות המוניות בליטא (כנ"ל בהערה 23), עמוד 53.

"לנושא היהודי הוקדשו בתזכיר הארוך, המכיל כ-2,300 מלים רק שמונה מלים, היינו, שהעם הליטאי לא רואה ב'עין יפה' את ה'אמצעים' הננקטים כלפי יהודי ליטא, וזה הכל", ל. גרפונקל, **"חשבוננו עם הליטאים"**, יהדות ליטא, ד', תל אביב, תשמ"ד, עמוד 51.

החתומים על התזכיר היו: הכומר כ. קרופאוויצ'יוס (M. Krupavicius), פרופ' י. אלקנה (J. Alekna), והנשיא לשעבר ד"ר ק. גריניוס (K. Grinius), שהוזכר בהערה הקודמת וכן קודם לכן.

A. Spekke, History of Latvia, Stockholm 1951, p. 402.

Max Kaufmann, "The War Years in Latvia Revised", in: The Jews of Latvia (ed. M. Bobe et. al.), Tel Aviv 1971, p. 366.

מתוך מכתב מ-30.10.1941 ששלח Carl אל הגנראל-קומיסאר במינסק וילהלם קובה: המכתב סומן במשפטי נירנברג: 1104

Sofija Binkiene, Ir be ginklo Kariai (חיילים ללא מדים), וילנה, 1966, עמוד 166.

זו גם בערך המסקנה, שהגיעה אליה לאחר מחקר ממושך שרה נשמית וסיכמה את מאמרה בסוף: "הצלה בליטה בשנות הכיבוש הנאצי", בתוך: נסיונות ופעולות הצלה בתקופת השואה, ירושלים תשל"ו, עמוד 269.

אומדנה זו, שנוטה כלפי מעלה, מבוססת על בחינת עשרות רבות של ספרים, מאמרים ואוספי תעודות, הכוללים מידע קונקרטי על מקרי הצלה של יהודים בארצות הבלטיות בתקופת השואה.

כך למשל נרצח בעיירה יוסוויין (Josvainiai) על יד קיידאן, ראש משפחת געל. ראה: קיידאן – ספר זכרון, נערך על ידי יוסף כרוסט, תל אביב 1977, עמוד 283. על מקרים דומים באותו זמן ברחבי ליטא ראה: דב לוין, "לבטי שיחרור", שבות 2 (1974), עמוד 73-55.

על כך ראה את פרק The Hour of Vengeance בספרו של Aba Geffen, Unboly Alliance, ירושלים 1973, עמוד 60-66.

רושם רב עשה באותו זמן המאמר הרגשני של פרופסור ליטאי בשם ר. מירונאס (R. Mironas) בביטאון הממשלתי Tarybu Lictvua מ-15 בפברואר 1945. המאמר מסתיים בהאשמה עצמית, על שלא הרים בשעתו את קולו במחאה פומבית לוהטת. והמשפט האחרון הוא: "באותם הימים היו לנו לדאבוננו כל כך הרבה חלאת אדם וכל כך מעט אנשים נעלים בינינו".

במספר מקומות יישוב, בהם נרצחה האוכלוסייה היהודית, הוקמו אנדרטאות לזכרם. אם כי לא על כולן כתוב בפירוש, שמדובר בקרבנות יהודיים, אלא אזרחים סובייטיים סתם.

מ. קארנובסקי, כאשר עזב ב-1945 את עירו Kedainiai בליטא: "לא היפניתי ראשי בעזבי אותך, עיר מכורתי, יהיו ארוכים מר חייך, מעט מן הנחמה בכך, שנדונותם לכיבוש עד סוף הדורות, לא תהיה עוד ליטא עצמאית. המגף הרוסי דרך עליכם והוא ירמסכם, כן יהי רצון". קיידאן – ספר זכרון, עמוד 283.

שם, שם. Sheina Sachar-Gertner, The Trees Stood Still, עמוד 94.

ראה החלטות של Union of Lithuanian Jews in the American Zone of Germany. ועידת הניצולים היהודים מליטא באיזור האמריקאי של גרמניה, מינכן, 15 אפריל 1947, המובאים ב- Unser Weg (München), מספר 109, 22.7.1947.

על עמדות העמים הבלטיים לאחר המלחמה ראה במאמר: דב לוין: "המוטיב הסובייטי-קומוניסטי והשלכותיו על נושא השואה בהיסטוריוגראפיה של הגולה הבלטית", בתוך: **השואה בהיסטוריוגראפיה** (העורכים ישראל גוטמן וגדעון גרייף), ירושלים תשמ"ז, עמוד 195-216.

J. Lejins, Latuian Jewish Relations, published dy the World Federation of Free Latvians in Canada 1974, p. 14.

מתוך מאמר מערכת של העתון Teviskes Ziburiai מספר 29, מ-15 ביולי 1976 בשם "Kaltinama Tauta" ("אומה מואשמת").

על אנטישמיות המשא נגד ה-OSI ראה:

An ADL Special Report: The Campaign Against the U.S. Justice Department's Prosecution of Suspectcd Nazi War Criminals, New York, 1985, pp. 24-36.

מוטיבים אלה מופיעים במאמרו של י. רימקוס Kodel tas nelemtas antisemitizmas (על האנטישמיות הלא-צפויה) בעיתון Teviskes Ziburiai, נובמבר 1981.

ההתכתבות בין שני הצדדים פורסמה בכתב העת Forum, אביב 1980, עמוד 111-116.

Dr. Juozas Prunskis, Litbuania's Jews and the Holocausl, Chicago, lll. 1979, pp. 12-16.

Dr. St. Sereika, "Opinoju" (על הנושא הרגיש) Teuiskes Ziburiai, 18.3.1982

Vysk. Vincentas Brizgys, Kataliku Baznycia Lieturaje, 1940-1944, Chicago lll 1977, p. 177.

A. Ezergailis, Latvia: 1940-1941, מתוך ערך שבאנציקלופדיה של השואה, הוצאת ספרים הפועלים – Macmillan.

פרופ' אניטה שפירא

שואה וכוח*

החל משלהי 1942 היתה השואה עובדה דומיננטית בהוויה הציבורית של היישוב. אין בכך כדי לומר שהיא חדרה להכרת האנשים והיתה לגורם מעצב מבחינה פסיכולוגית, ערכית, אידיאולוגית. עוד יותר מסופקת היתה היכולת של האנשים להשלים עם התרחשות השואה ולהפנים אותה. ההתייחסות לשואה התקיימה בשני מישורים מקבילים: במישור העקרוני-תיאורטי – התייחסות לעצם התופעה של השמדת שליש מהעם היהודי. ובמישור האישי-פרגמטי – ההתייחסות לניצולי השואה, בשר ודם, בעת המפגש עימם בארץ. בין שני מישורי ההתייחסות התקיים עוד מישור אחד שגישר ביניהם והוא, ההתייחסות למה שכונה בשם "יהודי הגולה".

בחברה בעלת מתח אידיאי גבוה כמו שהיתה החברה היהודית בארץ ישראל, אפשר להניח שחוויה טראומטית זו תטביע את חותמה על כל הלך המחשבה, תפיסת העולם, הבנת המציאות, של בני היישוב. ואמנם, במישור הרטורי-הצהרתי לא היה נאום שבו לא נזכרה השואה כגורם בעיצוב תודעת הדור. אך למעשה קשה למצוא תחום שבו היא באמת שימשה זרז לתמורה יסודית, לגישה אחרת, למפנה בהתנהגות. במישור המדיני הוגדרו יעדי התנועה הציונית ועוצבו עוד בטרם אומתו הידיעות על השואה. כאשר אושרה תכנית בילטמור, מיליוני היהודים שהיא נועדה לקלוט בארץ, כבר לא היו בין החיים. אבל היוודע האסון, לא זו בלבד שלא גרם לשינוי בתכניות הבסיסיות, אלא הוביל ללחץ גובר לביצוען. את מקומו של העם היהודי הנכחד באו לסמל היהודים שנותרו לפליטה, שרידי המחנות והיערות, שבי הרפטריאציה מרוסיה וניצולי השואה בבלקן. במהרה נצטרפו אליהם יהודי ארצות האיסלם.

מערכת היחסים בתוך המפלגות בארץ ישראל, או בינן לבין יריבותיהן, איננה חושפת "רעידות אדמה", לא בתחום הפוליטי-קונספטואלי, אף לא בתחום של יחסי אנוש, סדרי עדיפויות, מותר ואסור. השואה לא הביאה למפנה בהשקפות עולם, במודלים של ההתייחסות ובזיקות אידיאולוגיות בסיסיות. מי שהיה "שמאל" – נשאר שמאל; ומי שהיה "ימין" – נשאר ימין. המקרים שבהם מתועד

* מאמר זה הוא תת-פרק בספר "חרב היונה", שראה-אור ב-1992 בספריית אופקים בהוצאת עם-עובד. ראה שם עמ' 433-462.

מהפך רעיוני או פוליטי כתוצאה מן העימות עם מציאות השואה, הם בודדים למדי ובדרך כלל נוגעים לחוויה של פרט ולא של ציבור. תהליך הפילוג של מפא"י, שהסתמן כבר באוקטובר 1942, לא נעצר בעקבות השואה. כאשר הוקמה בינואר 1948 מפ"ם כתוצאה מאיחוד בין התנועה לאחדות העבודה ומפלגת השומר הצעיר, העלו מייסדיה על נס את הברית שהוקמה בין מורדי הגיטאות, שהיו חניכי שתי תנועות אלה והציגוה כאחד הגורמים לאיחוד. אבל האמת היתה אחרת. האיחוד הוקם בשל נסיבות והתפתחויות בארץ ישראל, שזיקתן לגולה היתה רופפת.

בחינת שיטות הפעולה של התנועות החלוציות במזרח אירופה, ובראש וראשונה בפולין שלאחר המלחמה, מגלה שם שינויים בהתייחסויות ובשיטות הפעולה. ניסיונות של מנהיגי תנועות הנוער בפולין להתארגנות פוליטית חדשה, המושתתת על לקחי השואה, נתקלו בהתנגדות נמרצת מצד תנועות האם בארץ, שנשארו נאמנות לדפוסי הארגון והאידיאולוגיה הישנים.[1] אכן נעשו התאמות מסוימות בשיטות הפעולה הציונית בעקבות השואה: ההעפלה, שלפני המלחמה נעשתה בקנה מידה יחסית קטן, קיבלה עתה חשיבות וממדים שונים בתכלית. החלה התעניינות בעליית יהודי ארצות האיסלם, שעד השואה חשיבותם בתנועה הציונית היתה שולית. אבל על השאלה האם וכיצד שינתה השואה את עולמו של היישוב היהודי בארץ בשנים שבין 1942 ל-1948, דומה שאין מנוס מן התשובה שהיא שינתה מעט מאוד.

אין דברים אלה מתכוונים להיות דברי ביקורת. כדי להפנים תופעות היסטוריות בהיקף כזה, נדרש מרווח של זמן היוצר פרספקטיבה. כדי שהדברים יחלחלו מן המישור החיצוני-הצהרתי אל מישור פנימי יותר ויתורגמו, אם בכלל, למסקנות אידאיות ואופרטיביות, מוכרחות היו לעבור שנים. המאורעות של שנות הארבעים תכפו כל כך זה בעקבות זה, שלא נוצר פסק זמן והתגובות לא ביטאו אלא את המישור הרדוד, החיצוני.

בשנים אלה, השימוש בשואה נועד לחזק ולאשש אידיאולוגיות קיימות, תמונת עולם ודימויים עצמיים, שקדמו לה.

האידיאולוגיה של שלילת הגלות היתה אחד המרכיבים הדומיננטיים אצל תנועת הפועלים הארצישראלית. הצורך של תנועה מהפכנית לשלול את כל מה שקדם לה, לשרוף גשרים אל העבר, כדי לאזור את כוחות הנפש הדרושים למפנה המהפכני, התבטא בשלילה טוטאלית של דפוסי החיים היהודיים בגולה. "שלילת הגלות" התקיימה על שני מישורים: שלילת המעמד של היהודים כמיעוט נצחי בקרב עם-רוב; ושלילת המבנים הכלכליים, המבנים החברתיים והפוליטיים של החברה היהודית והמאפיינים הפסיכו-חברתיים של הפרט היהודי. הוגי הדעות של הציונות הסוציאליסטית, החל מנחמן סירקין, ובר בורכוב ואחרים, קטנים מהם, חיו בתחושה

עמוקה שאם העם היהודי לא יעבור תהליך שיקומי בארץ ישראל, הוא נידון לכליה. הכליה אמורה היתה להתרחש כתוצאה מתמורות מהפכניות במדינות אירופה, אשר יביאו לפליטת היהודים מן החברה האירופית הקיימת ולשחיקתם במאבקים החברתיים והפוליטיים הצפויים. "הציונות הקטסטרופלית", כלומר, ההכרה שהציונות חייבת להתממש ומהר, שכן אסון ממשמש ובא על האומה היהודית באירופה, היתה תפיסה מקובלת בתנועה הציונית מראשיתה. ראייתה של האנטישמיות כתנועה דינמית, הגוברת והולכת, היתה אחד החידושים האידאיים של הרצל. המסקנות ממנה היו, שיש למהר ולהוציא את היהודים מן הגולה, בטרם בוא האסון. התפיסה הקטסטרופלית היתה מנוגדת לזו האוולוציונית, שראתה במפעל הציוני, מפעל המתגשם לאיטו בגבולות הפוליטיים והכלכליים שנגזרו עליו. בין הריאליזם ה"ארצי" של האוולוציוניזם לבין המתח המשיחי שבתפיסה הקטסטרופלית, היתה תהום. אבל כמו במקרים אחרים שבהם אנשים נאלצו לחיות בשלום עם מערכות קונספטואליות סותרות, כך קרה גם הפעם. באותם חוגים של התנועה הציונית-סוציאליסטית, שהתפיסה הקטסטרופלית היתה מקובלת עליהם, כמו "אחדות העבודה" של שנות העשרים ורוב מפא"י עד לפילוגה ב-1944, חלה השלמה עם השיטה האוולוציונית כהכרח לא יגונה, מבלי לזנוח את התפיסה הקטסטרופלית, שביטאה את החרדה הפנימית של התנועה לגורלו של העם היהודי. תפיסה זו נעשתה אקטואלית יותר ויותר בשנות השלושים, וכך גם חשו אנשים כברל, בן-גוריון, טבנקין ועוד רבים אחרים. אך הקטסטרופה שהם חזו לא היתה השואה. הם שיערו תופעות כמו התרוששות, רעב, חוסר תקוות עתיד לדור הצעיר, התפוררות החברה היהודית. איש לא חשב במושגים של השמדה פיסית.[2]

אחד המאפיינים הבולטים ביותר של היישוב היהודי בארץ היה הפלשתינוצנטריזם, רוצה לומר, ראיית המפעל הציוני בארץ כמרכז הבריאה. תפיסה זו נבעה מההכרה הציונית הבסיסית, שכאן נבנה בית שסופו להביא ישועה לעם היהודי כולו. ההתמקדות בהווה בבעיותיו של יישוב קטן זה, עד כדי התעלמות מבעיות בוערות אחרות של העם היהודי, מצאה את צידוקה המוסרי בטענה זו. לפיכך, כאשר פרצה מלחמת העולם, הדאגה הראשונה של קברניטי היישוב היתה, איך יעבירו את צאן מרעיתם בסערה זו הממשמשת ובאה. הדאגה ליהדות אירופה היתה במקום שני: הם הניחו שלא צפויות לה סכנות חמורות מאלה המצפות ליישוב. החשש מ"ליל ברטולומיאוס" ערבי שיבוא בעקבות מפלה בריטית, נראה יותר ריאלי מאשר טבח של יהודי אירופה. כל עוד ניצב רומל בשערי מצרים, היתה הסכנה המיידית ליישוב בראש מעייניה של המנהיגות, והידיעות על הנעשה באירופה, שפורסמו בעיתונות, לא חדרו להכרה.[3] משהוכה רומל וסרה אימת הכיבוש הגרמני, מזה, ואומתו הידיעות על השואה בנובמבר 1942 מזה, החל

תהליך איטי של סיגול מציאות השואה למערכת המושגים והאידיאות הרווחים ביישוב.

אחת התגובות המקובלות היתה, שאסון זה היה צפוי מראש: זו התגשמות מהירה יותר, ברוטלית יותר מכפי שהניחו, של הציונות הקטסטרופלית. היה מי שטען (כנראה משה סנה), ש"היטלר" בשבילי איננו הפתעה... הוא לא זעזע אצלי את שיווי משקלי היהודי והציוני אף בחוט השערה. היטלר היה צפוי, הוא חוק לגבי היהדות הגלותית". הוא גרס, שהכליון של יהדות פולין ורומניה לפני המלחמה והטמיעה הנדרשת מן היהודים "בארצות החופש", אין ביניהם לבין ההשמדה בתאי הגזים ולא כלום...[4]. לעומת זאת, טבנקין הכה על חטא, שהוא וחבריו לא היו ערים יותר לכתובת על הקיר, למרות המודעות מאז ראשית ימי הציונות לכך, "כי אגב מהפכה יתמוטט הקיום היהודי. איך לא היתה הציונות הקטסטרופלית דגלנו יום יום". ב-1946 כבר הבין טבנקין את ההבדל בין מה שחזו ומה שאירע: "לכאורה חזינו את השואה. אבל היו וישנן בינינו דרגות שונות של נבואה קטסטרופלית. היינו אולי החלק הרגיש ביותר לוודאיותה של הקטסטרופה היהודית. לא יכולנו להירגע על-ידי הסבלנות שהטיפו לנו בלי הרף; ובכל זאת, כולנו, גם דוחקי הקץ, גם חסרי המנוחה, רומינו, הלכנו שולל".[5] בין ראיית הגלות כנידונה להתנוונות לבין צפיית הכחדה פיסית הבדיל אלמנט הזמן: במקרה הראשון, ולכן, הניסיון להשתמש במושגים מוכרים וידועים להסבר האירוע, התברר עד מהרה כבלתי מספק.

המנהיגים הציגו את המסר הציוני הישן כתשובה היחידה הקיימת לשואה. כך טבנקין הכריז "שום דבר לא יציל חוץ מהמפעל הזה... התכנית היחידה זו הציונות. עצמאות העם הזה בארצו, בעבודתו, במשקו, בנשקו".[6] וגלילי הטיף לחברי הנוער העובד כי "לשוא נחפש תשובות חדשות לשואת הגולה. התשובות חרוטות על דגלי תנועתנו וקבועות בהחלטותיה וצוויה. התשובות נחצבו מעמקי חיי העם והארץ".[7]

גולומב ראה בהתגייסות לצבא הבריטי, שהיתה ילד טיפוחיו מאז ראשית המלחמה, את התגובה ההולמת לשואה. גלילי – בהתגייסות לפלמ"ח, ואילו טבנקין – בהתאזרות למשימות ציוניות, במיוחד להתגייסות. בן-גוריון, השבוי בקסם רעיון המדינה מאז 1937, הכריז שהשואה התרחשה משום ש"אין ליהודים מעמד ממלכתי; אין צבא יהודי, אין עצמאות יהודית ואין מולדת בטוחה ופתוחה", וראה בעצמאות את האמצעי לכפרת העוול ההיסטורי שנעשה ליהודים.[8] ביטוי קיצוני לפלשתינוצנטריזם זה, נמצא בדברים הבאים: "השאלה העומדת בפנינו היא, אם אנחנו נדע שלהילחם על הציונות זוהי מצווה לא פחותה מלהילחם נגד היטלר, וגדולה יותר".[9]

התגובה הספונטנית לשואה היתה ההתפרצות לעזרת היהודים שם. גולומב העלה

את הסיסמה של **פלוגות הורסי הגיטאות.** הרעיון היה שצעירים מארץ ישראל יוצנחו או יגיעו בדרך אחרת לקהילות ישראל באירופה הכבושה, יביאו את בשורת הארץ ויארגנו את היהודים להגנה עצמית. בתשתית הרעיון היו כמה הנחות סמויות: שהארצישראלים מסוגלים לעשות מה שיהודי הגולה אינם מסוגלים לעשות בעצמם; הפעולה תיעשה בשיתוף פעולה עם הבריטים. העניין נכשל בשל נקודה אחרונה זו, שכן הבריטים היו מאוד מסוייגים כלפי רעיונות הרפתקניים ממין זה, המחזקים את הטיעון הציוני לקיומו של קשר אינהרנטי בין מצוקת היהודים בעולם לבין בעיית ארץ ישראל. אצל גולומב השתלבה הצעה זו בניסיונות אחרים להידוק היחסים עם הבריטים והעמקת השתתפות היהודים במלחמה.[10]

מול השאיפה לעזור ליהודי אירופה, הסתמנה העובדה שאין בכוחם של יהודי ארץ ישראל להושיע. האפשרות להגיע לאירופה היתה מותנית בסיוע בריטי, וכל התוכניות והרעיונות נשברו אל הסלע הזה. הבריטים לא ראו בהצלת יהודי אירופה אחת ממטרות המלחמה וסירבו להקדיש לה משאבים, אפילו ברמה סמלית. מכל התוכניות יצאה אל הפועל ב-1944, התכנית הצנועה של משלוח כשני מניינים צנחנים שנועדו ליצור קשר בין לוחמי מחתרת בבלקן והבריטים, ובה בעת ליצור קשר עם שרידי היהודים. ערכם של הצנחנים היה יותר בתחום הסמלי מאשר בתחום המעשי. נשתררה תחושה עמוקה של אין אונים, של חוסר יכולת להציע תשובה ממשית לשאלה הבוערת של התקופה. "כל תגובה שהגבנו", אמר טבנקין, "כולן יחד – חוסר אונים אחד גדול ונורא".[11]

חוסר האונים הקרין בדרך הטבע על בנות הברית. הן היו הכתובת היחידה ממנה יכלה לצמוח עזרה וישועה, עד כמה שבכלל יכלה להיות ישועה. ההגבלות של הספר הלבן קיבלו משמעות שטנית (סיניסטרית), ביטוי לאי איכפתיותה של בריטניה כלפי מותם של יהודים, במקרה הטוב, וביטוי לקירבה אמוציונלית אנטישמית בינם לבין הנאצים, במקרה הרע. "זה אותו פילטוס הרוחץ את ידיו, שלא הם שפכו את הדם", קרא טבנקין במרי ליבו "לא פתחו פתח, לא פתחו שער, את ארץ ישראל לא פתחו, את אנגליה לא פתחו, את אמריקה לא פתחו".[12] שירו של אתרמן "מכל העמים", שנכתב בסוף 1942, פתח במלים "בבכות ילדינו בצל גרדמים / את חמת העולם לא שמענו", והסתיים במונולוג של הילדים הנרצחים אל ריבונו של עולם, האוסף את דמם "כי אין לו אוסף מלבדך". השורות האחרונות אמרו "ואתה תבקשנו מידי הרוצחים / ומידי השותקים גם יחד".[13] העובדה, שמה שכונה "העולם הנאור" גילה כה מעט עניין בגורלם של היהודים, שימשה ראייה מחודשת, מודרנית, לספקנות היהודית בכל הנוגע לעולם ,"הגויי". יחסם הספונטני של יהודי מזרח אירופה כלפי הגוי, שהתאפיין בזהירות וחשדנות במקרה הטוב, ובתחושת עימות מתמיד בין העולם היהודי לעולם הלא יהודי במקרה הרע, קיבל

הפעם אישוש, הוכחה והעצמה. התחושה של בדידות יהודית מוחלטת מול עולם הנחלק לרודפים ואדישים, היתה פועל יוצא טבעי, כמעט מובן מאליו.[14] "התנדפה האשליה בת תקופת האמנסיפציה, כי בני הגזע האנושי הנאור ערבים זה לזה ואחראים במידה שהיא לגורלו של השבט היהודי נטול המגן".[15]

אבל גם בנושא זה חלה התפצלות על-פי קווים של זיקה אידיאית ונאמנות פוליטית. כשטבנקין בא לעשות את חשבונה של השואה, הוא טרח להבחין בין העולם של "כוחות המחר", שממנו יש תקווה לעתיד האנושות, לבין העולם האדיש של הדמוקרטיות המערביות. העובדה שבברית-המועצות מצאו מקלט מאות אלפי יהודים שנסו אליה מאימת הצבא הגרמני המתקרב, שימשה לגבי חוגים אלה ראייה נוספת ליתרון הערך של המשטר הסובייטי על זה של הדמוקרטיות המערביות. לעומת זאת, אלה שעוינו מאז שנות העשרים את רוסיה הבולשביקית, דבקו גם עתה בעמדתם זו. הם הבליטו את העובדה שרוסיה לא הניחה ליהודים להגיש סיוע לאחיהם בברית-המועצות אלא במידה זעומה, והדגישו את שריפת הגוף והנשמה שהקיבוץ היהודי עבר בברית-המועצות. מציאות השואה לא שינתה אצל איש מהם גישה בסיסית, אלא שימשה גורם מחזק ומאשש של עמדות קיימות. עובדה זו בלטה במיוחד אחר המלחמה, כאשר מנהיגות השומר הצעיר דחתה וביטלה את העדות החיה של חבריה שבילו את המלחמה במרכז אסיה וביערות ביילורוסיה, בדבר האנטישמיות בברית-המועצות בפרט, ומוראות המשטר בכלל.[16]

תחושת האין-אונים וחוסר היכולת להושיע שחוזרת ומופיעה בדברי מנהיגי היישוב והיבטה האחר – העולם האדיש והעויין, העומד על דמם של יהודים באשר הם יהודים – התנווטה לשני נתיבים המשלימים זה את זה: האחד, היהודי כשה לעולה, קורבן התמיד החף מפשע של אלימות החברה האנושית. השואה נתנה גיבוי עצום לתחושת היהודי כצד הצודק במאבק על ארץ ישראל. היא הוכיחה מה קורה לאומה שאין לה בסיס פיסי לקיומה, שאין קולה נשמע במועצת האומות, שאין בניה יכולים למצוא בה מפלט, שאין לה צבא ועוצמה פיזית להגן על עצמה. בעימות בין מוראות חייהם של הפליטים היהודים, שרידי קהילות מפוארות שאבדו ואינן, לבין התביעות הלגליסטיות של ערביי ארץ ישראל לגבי זכותם לשמור על מעמדם כעם-רוב, נראו טיעוני הערבים טפלים, קטנוניים וטריביאליים. בשיר סאטירי שכתב על הסרטיפיקט האחרון שנשאר, על-פי כללי הספר הלבן לזכותה של ההסתדרות הציונית, הפנה אלתרמן את תשומת הלב לכך: "איך עם, בנפול התליינים, / גסס בידי הבירוקרטים". הוא התייחס באירוניה להתנגדות הערבים למתן סרטיפיקטים נוספים, "ואיך ערב, לאור היום / מבלי תסמיק, חפזה-התריעה, / כי צר, כי צר לה המקום / מני אירן עד סעודיה".[17] אכן, עמדה זו הושמעה לעתים מזומנות גם בשנות העשרים והשלושים. אולם עתה, לאור השואה, היא נעשתה

מובנת מאליה. הרגישות לצורכי הצד שכנגד ולזכויותיה נתרופפה, או אולי נכון יותר לומר, נעשתה פחותת ערך בלחץ אירועי הזמן. אף בנושא זה אפשר למצוא אותם המחנות לפני השואה ואחריה: השומר הצעיר המשיך לגלות רגישות לזכויות הערבים. כמוהו אנשי "איחוד". עובדת השואה לא העלתה ולא הורידה לגביהם בנידון. האחרים, ובמיוחד המחנה הגדול של מפא"י, דבקו בעיקרו של דבר בעמדות בשאלה הערבית, שהיו מקובלות עליהם בשנים עברו. ההבדל היה בכך שמידת תשומת הלב והעירנות האינטלקטואלית והאמוציונלית, שהופנו עתה לשאלה הערבית, הצטמצמה בהרבה. גילויי השואה והמאבק המדיני עם הבריטים לאחר המלחמה סחטו את האנשים והותירו אותם ללא מידת החסד והנדיבות שנגזרה עד אז מהשקפת עולמם.

הנתיב המחשבתי השני היה, שהיהודי יכול לסמוך אך ורק על עצמו. העולם פירק מעליו את שאריות הצדק והתרבות ואין בו שום כוח שיעמוד לו, ליהודי, בשעת מצוקתו. לפיכך, אל לו לצפות לעזרה ולא לבנות עליה. עליו לעשות הכל "במו ידיו", כפי שנקרא ספרו של משה שמיר, שהציג את דמות אחיו אליק כמודל של נער ארצישראלי. "אם אתם רוצים חווית אמת – רק אנחנו לנו!" הפליט טבנקין ברגע של כאב.[18] בביקורו במאי 1947 במחנות העקורים בגרמניה, אמר גם שם: "את יהבנו נשליך על כוחנו אנו בלבד", מה שלא הפריע לו בנשימה שניה לדבר בזכות החינוך האינטרנציונלי לנוער.[19] את דעת הקהל בנידון הביע אלתרמן בשיר שהוקדש לתינוקת שנולדה בספינת מעפילים. כשהוא מתייחס לממשלות העולם, הכריז: "ידיהן לא עזרו לה. יעיד הרקיע. / עליהן היא חדלה כבר אפילו לשאל. / בעצמה היא נולדה, בעצמה היא הגיעה, / בקיצור, בעצמה היא סדרה את הכל".[20] גם רעיון זה לא נולד עם השואה. מקורו באוטואמנסיפציה של פינסקר ב-1881, שהזכיר סיסמה עתיקה של הלל, "אם אין אני לי – מי לי", ותבע לאמצה בהווה. גם הטיעון שהבריטים, לא זו בלבד שלא סייעו לקידומו של הבית הלאומי, אלא אף הצרו צעדיו והפריעו להתפתחותו, שמשתמע משירו של אלתרמן, היה כמעט בגדר מוסכמה במשך שנות העשרים והשלושים. הרעיון של ההגנה כארגון מחתרת, נולד מן הרעיון של "אנחנו-לעצמנו". אף על פי כן, הלקח של השואה בעניין זה היה בעל חשיבות רבה.

אחד הלקחים המרכזיים מן השואה היה שאסור להיות חלש: "אנחנו חשים את עצמנו בנים לעם אומלל ונרצח על חולשתו", התריס משה'לה טבנקין.[21] החולשה קיבלה מימדים של תכונה בלתי מוסרית: "עם רפה אונים במובן הפיסי, אין לו זכות קיום ביולוגית; עם נטול-מגן, אשר כלי זינו להגנה עצמית אינם בידיו, אין לו לצפות לשום עזרה מאחרים; עם קל דעת, אשר שם את מבטחו בחישובים מצפוניים-מוסריים של האנושות ושל העולם – מאבד את עצמו לדעת", כתב אחד

מחברי הקיבוץ המאוחד. "מיליוני היהודים הועלו על המוקד על חטא חולשתם – של כל היהודים **כולם**, הן של אלה שנלכדו ברשתות המוות באזורי ההרג הנאצי, הן של אלה שנמצאו בתחומי שלטונה של האנושות הנאורה".[22] המסקנה, שעלתה מכל אלה היתה פשוטה, כוחנית וישירה: "מתוך המשרפות ומתוך הקברות בוקעת פקודה לכל איש מישראל – **להיות לכוח**... הדבר, אשר מצווה עלינו השואה, הוא להיות **לכוח עברי בארץ ישראל**". גלילי, בדברים אלה, לא התכוון למושג "כוח" במובן המצומצם של המילה. הוא התכוון לכל מרכיבי המעשה הציוני בארץ, "הקרקע, ההתיישבות, ההגנה, העבודה והעלייה, המה הערובה לעתיד היהודים", קבע.[23] אבל הוא אמר אותם בקונטקסט של תביעת התגייסות של הנוער לפלמ"ח. האסוציאציה היתה ברורה. כמה שנים מאוחר יותר, בעת המפגש עם צביה לובטקין, ממנהיגי מרד גיטו וארשה, הצהיר טבנקין: "אימת הגורל כופה עלינו להיות חזקים. להיות חלשים, לבלי היות כוח – זאת ידענו מאז ומתמיד; עכשיו אין לנו מנוס מלחתור להיות כוח".[24]

הכוח לא בא לענות על יצר פורקן ונקמה, למרות שנמצא מי שקרא "אין לנו כל שפה לגנות את מרצחינו זולת שפת הנקם והכוח".[25] "תקומת עם גאה ובן חורין בארצו", זו אמורה היתה להיות הנקמה האמיתית.[26] דומה, שמהרגע הראשון שנודעו הידיעות, עשו מנהיגי התנועה מאמץ מודע לכוון את רגשות האיבה והזעם אל כיווני פעולה קונסטרוקטיביים ולהנחות את הנוער למצוא את סיפוקו בפעילות במסגרות הצבאיות של היישוב, כתחליף לנקמה המתבקשת בגרמנים, שאיננה ברת השגה. הזירה הארצישראלית נועדה לספוג את האנרגיה הנפשית שיצרו הידיעות על השואה ולהפנות אותה למאבק על השגת הריבונות היהודית על ארץ ישראל. היה חשש מנטיות ניהיליסטיות שעלולות לסחוף רבים מבני הנוער אל אירגוני "הפורשים", כתגובת יאוש על עולם שהתפרק מערכים מוסריים, שכדי לשרוד בו, עליך להיות זאב בין זאבים. לכן באה ההדגשה על המעשה הבונה שהוצג כניצחון האמיתי על כוחות ההרס שהיטלר הפעיל על העם היהודי. הצורך באידיאל חיובי רב עוצמה הפך את הסיסמה של בן-גוריון וחבריו – עצמאות יהודית בארץ ישראל כמטרת המלחמה – לקוטב התקווה של התחיה הלאומית מול קוטב האבדון של רצח עם.

במידה מסוימת הפכו הבריטים להיות לסופגי רגשות התסכול והזעם שיצרה השואה. האשמת ממשלת ארץ ישראל בכך שבמדיניותה גרמה להשמדת יהודים, או לפחות לא איפשרה להציל את מי שאפשר היה להציל, לא היתה נטולת בסיס. החשש מהצפת הארץ על-ידי פליטים יהודים שיכרסמו במדיניות הספר הלבן, מילא תפקיד ראשון במעלה במדיניותה חסרת הלב של הממשלה. במישור של דעת הקהל קבעו העובדות של פטריה, אטלנטיק וסטרומה, הידיעות על קרובי משפחה וידידים

שנאבקו נואשות להגיע לחופי הארץ והבריטים סירבו להתיר להם להיכנס בתואנה שהם "אזרחי ארצות אויב", שעלולים להיות מרגלים נאצים. אך ברמת ההנהגה היו ידיעות מזעזעות עוד יותר, על משא-ומתן ללא סוף בדבר הצלת ילדים על-ידי הבאתם לארץ, שנסתיים בלא כלום, על קשיחות לב מסביב לפרשת סטרומה, על הכשלת שליחות ברנד להצלת יהודי הונגריה, ועוד.[27] עם כל ההנחות שהיסטוריונים נדרשים לעשות בשקלם מעשי שלטון ומחדליו תחת לחץ של ימי מלחמה, קשה למצוא נקודות בזכות שלטונות ארץ ישראל. האצבע המאשימה שהופנתה כלפי הבריטים, לא היתה תוצאה בלבדית של היסטריה של ציבור חסר ישע שהרגיש צורך נפשי לכוון את זעמו כלפי השלטון הקרוב לו, אלא מעוגנת בעובדות הקשות.

האיבה לבריטים היתה כזכור, חלק בלתי נפרד של מערכת היחסים המורכבת בין הישוב היהודי והשלטונות. היא התחזקה במיוחד בעקבות הספר הלבן של 1939, אך היא קיבלה עוצמה ועומק אחרים בעקבות השואה. כל התיסכול, היאוש, העלבון וחוסר האונים, שאפיינו את התגובה הקולקטיבית היהודית לשואה, מצאו להם פורקן באיבה לגוי הקרוב, הבריטי. מקץ המלחמה, משהתברר שאין בכוונת הבריטים לבטל את הספר הלבן ולהתיר לניצולים להיכנס לארץ, גאה הזעם לגבהים שלא נודעו קודם לכן. היה הבדל מסוים בטרמינולוגיה בה השתמשו יוצאי ההגנה והפלמ"ח כלפי הבריטים, לעומת זו שהיתה שכיחה אצל האצ"ל והלח"י: האחרונים היו קיצוניים בהבעת איבתם לבריטים, אותם הם נהגו להאשים בחורבן יהודי אירופה. הם גם לא היססו לעשות אנלוגיה בין הגרמנים והאנגלים ולהעמידם על בסיס אחד. אך מעבר להבדלים מסוימים בביטוי, גינוני נימוס, וויכוח מסוים על דרכים ואמצעים, היו האיבה כלפי הבריטים והמאבק כנגדם, מוסמכים על רוב רובו של היישוב ובמיוחד על הנוער מימין ומשמאל.

ספק אם השואה גרמה לשינוי מהותי בגישות בתוך היישוב לסוגיית המאבק. התפתחו שתי תפיסות, שלא בהכרח היו סותרות: האחת, שהיתה אופיינית לאצ"ל ולח"י וגם לחוגי הנוער הקשורים אל תנועת העבודה, תיארה את המאבק במושגים השאולים מן המאבק האנטי-אימפריאליסטי של אומות משועבדות, כמו הודו, אינדונזיה, או במושגים האופייניים לתנועות שחרור לאומיות אירופיות, כמו האירים, הפולנים, האיטלקים. בקונטקסט זה, השואה היתה בעלת חשיבות משנית. השניה, שרווחה ברובד המנהיגותי של היישוב, הבליטה את יחודיות המאבק היהודי של עם שאינו יושב בארצו, לעצמאותו. בתפיסה זו ניתן יותר מקום לנושא השואה. אבל דומה ששתיהן ראו את המאבק כנגד הבריטים כמאבק שמוקדו ארצישראלי, מונע על-ידי מניעים ואינטרסים ארצישראלים. הוא קיבל מן השואה לגיטימציה, עוצמה אמוציונלית ותחושת התקוממות מוסרית, שסייעה בגיבוש קונצנזוס לאומי

סביבו. אבל המאבק היה נגד הספר הלבן ובעד פתרון פרוציוני בארץ ישראל. הבריטים התנגדו לשתי מטרות אלה. על כך, ולא על האמוציות שהולידה השואה, התנהל המאבק.

אחד הלקחים המרכזיים מן השואה היה עצם התרחשותה. אחד הגורמים לקושי של אנשים לעכל ולהשלים עם מציאות השואה, היה העדר התקדימים ההיסטוריים לאירוע כזה. אבל משהתרחש, הוא יצר נקודת התייחסות חדשה. קודם לכן הוא היה רעיון שלא ייאמן, עתה הוא נעשה חלק בלתי נפרד מן הדברים האפשריים, מן המרקם הנפשי והחברתי של אנשים ואומות. הלקח החמור מכך היה, שאם היא התרחשה פעם, היא עלולה לחזור ולהתרחש שנית. "ניסיוננו ההיסטורי אומר לנו אפוא היום: אפשר להשמיד אותנו, גם באירופה, גם בשכנות כל עמי התרבות, גם כשאנו אוכלוסיה מרוכזת".[28] השואה לא הוסברה על-ידי תכונות "גזעיות" כביכול של העם הגרמני, אלא על-ידי המשטר הפאשיסטי, שורש הרע בעולם, המוליך אומות אלי אבדון. ראיית השואה כחלק מאפוקליפסה עולמית הקלה על ההתמודדות עימה. לא רק יהודים היו קורבנות הפאשיזם: כל הטוב והנאור בעולם נפל קורבן למשטר החושך. היתה בכך גם נחמה פורתא וגם תקווה לעתיד טוב יותר. אבל היה בכך גם כדי להציע נסיבות שבהן השואה עלולה לחזור על עצמה: בעיתות מהפכה, עת נהרסים מוסדות ומתפרקות מסגרות, עלולים שוב לעלות הכוחות אשר יעשו את היהודי, הזר הנצחי, לשעיר לעזאזל של החברה במשבר.

אם השואה לא נבעה מקונסטלציה ייחודית של נסיבות, אלא מהתפתחות של מערכת חברתית-פוליטית הניתנת להסבר רציונלי, עולה הסיכוי של שואה נוספת עשרת מונים. כאשר סקר טבנקין ב-1946 את העולם שלאחר המלחמה, את המתחים הבין-גושיים, סיכויי המהפכות והתהפוכות במזרח אירופה, הוא צפה את האפשרות של עווית קטקליזמית נוספת דוגמת זו שהיתה. לנוכח סכנת מלחמת עולם שלישית, שנחשבה ריאלית בעיני אנשי שמאל, היתה החרדה מאפשרות הישנותה של השואה למרכיב קובע בתמונת העולם.[29]

הגם שהחוששים ממלחמת עולם שלישית התכוונו להתנגשות בין המערב האימפריאליסטי לבין כוחות המהפכה, היה לרעיון של השמדה טוטלית גם יישום לזירה הארצישראלית. כאשר בן-גוריון דן בועד הפועל הציוני בקיץ 1947 בסכנת התקפה של ערביי ארץ ישראל ומדינות ערב כאחד, המאיימת על היישוב היהודי לקראת ההכרעה המדינית הממשמשת ובאה, הוא התבטא במושגים אלה: "אנו עומדים עכשיו לא לפני מעשי שוד וטרור להפריע לעבודתנו – אלא לפני תכונה לעקור את היישוב משרשו ולחסל בבת אחת את 'הסכנה' הציונית על-ידי השמדתם של יהודי ארץ ישראל". הוא הוסיף וחידד: "ואל נהיה אופטימיים מתוך קלות דעת, ואל נאמר, שמה שקרה באירופה לששה מיליוני יהודים לא יוכל לקרות לשש-מאות

וחמישים אלף היהודים בארץ ישראל... יכול לקרות בארץ ישראל מה שקרה באירופה, ובעתיד הקרוב". בהזכירו את רצח הארמנים בעת מלחמת העולם הראשונה ואת רצח האשורים בעיראק בשנות השלושים, הוא גרס, שתורת האלימות איננה נחלתם של גרמנים בלבד ויש לה תקדימים במזרח התיכון.[30] האימפקט של האנלוגיות על המשמיע ועל השומעים, ניתן אך להשערה אך יש להניח שבקונטקסט ההיסטורי ההוא, הוא היה אדיר.

החשש, שערביי ארץ ישראל זוממים להשמיד את יהודיה, הופיע לראשונה בעקבות מאורעות תרפ"ט. זעירותו של היישוב היהודי דאז וחולשתו, שהופגנה במאורעות מזה, והטבח חסר הרחמים בחברון, בצפת, במוצא, מזה, וגם ההתבטאויות של ערבים ברוח זו, עוררו את התחושה שהערבים מתכוונים יום אחד לקום על היהודים ולהשמידם. חששות מסוג זה לא נשמעו בעת המרד הערבי, העימות הרציני ביותר עם הערבים עד מלחמת העצמאות. היישוב היה אז גדול יותר, בעל בטחון עצמי רב יותר וגם בעל כושר התגוננות טוב יותר. העובדה שהבריטים הגנו גם הם על היהודים ובצורה אפקטיבית למדי, אף היא תרמה לבלימת הפחדים מחיסולו של היישוב. בעת מלחמת העולם התעוררו פחדים אלה מחדש, לנוכח שמחתם גלויית הלב של הערבים לכשלונות הבריטים בימי המתח שקדמו לאל-עלמיין. הערבים גם לא נזהרו מלהשמיע דברים על כוונתם לבוא חשבון עם היהודים. יש לזכור שעד 1947 לא עמדו היהודים אף פעם פנים אל פנים עם הערבים, ללא הבריטים ששימשו כקו הגנה שני. החשש ממה שיקרה בעת נסיגה בריטית לא היה נטול יסוד. חזרו והופיעו החרדות בפני "ליל ברטולומיאוס" ערבי.[31] הנה כי כן, לא השואה היא שיצרה את הפסיכולוגיה של אימת ההשמדה בקרב מנהיגות היישוב. אבל אין ספק, שהיא שימשה אילוסטרציה ושיעור היסטורי בל יישכח, שחלום הבלהות שהילך עליהם אימים, לא היה המצאה של דמיון חולני, אלא שכבר היה לו תקדים במרחביה המתורבתים של אירופה.

הידיעות על השמדת יהדות אירופה, סיפרו על מיליונים שהלכו אל מותם ללא התנגדות. העדים הראשונים שהגיעו מגיא ההריגה, כמו קבוצת נשים וילדים, אזרחים ארצישראלים שהוחלפו באזרחים גרמנים והגיעו ארצה בנובמבר 1942, או חברים אחדים מ"החלוץ" בפולין, שהגיעו במרוצת 1943, לא רק תיארו את אכזריות הגרמנים, אלא, אף את חוסר הישע המוחלט של היהודים ואת העובדה שלא התמרדו כנגד מר גורלם. מן הרגע הראשון נתקשו יהודי ארץ ישראל לעכל עובדה זו. ככל שהיו רחוקים יותר מהוויית יהודי אירופה, ככל שהיו צעירים יותר בגיל וככל שהיו מעורים בהוויה ארצישראלית אקטיביסטית, כן היתה הבנת הסיטואציה היהודית בתקופת השואה קשה וזרה להם. הפעם הראשונה שהביטוי "כצאן לטבח" נזכר בהקשר להליכת יהודי אירופה אל מותם, היה בכרוז שפירסם

אבא קובנר בגטו וילנה, שם התקיימה השמדת יהודים כבר ב-1941, ובו קרא ליהודים לא ללכת כצאן לטבח, אלא למרוד נגד הגרמנים. בארץ החל הביטוי להופיע כנראה בסוף 1942. בדצמבר 1942, כמה ימים לאחר שנודעו הזוועות, הופיע טבנקין במועצת ההסתדרות והביע את תדהמתו מהעדר תופעות של התגוננות יהודית. בעיתונות התפרסם אז סיפור השמדת יהודי ראדום, מפי אחת העדות שהגיעו לארץ, ובו תואר כיצד היהודים קיבלו אתים ונצטוו לחפור את קבריהם. השאלה, מדוע יהודי זה, שידע שנחרץ גורלו וגורל משפחתו, לא הרים את האת והכה בחייל הגרמני השומר עליו, חזרה ונשאלה על-ידי אנשים שהיו מעורים במציאות החיים במזרח אירופה, שהיו מודעים היטב לבדידות התהומית של היהודי בשעת מותו, לא רק כלפי הורגיו, אלא גם כלפי האוכלוסיה הלא יהודית האחרת.[32] משעבר הזמן, השאלה הוסיפה וצברה תאוצה: הלא מכונת הרצח פעלה במשך למעלה משנתיים ימים. יהודים יכלו להספיק ולהתארגן להתגוננות עצמית, למצוא דרך להגן על עצמם?![33] ה"תמיהות" הללו עינו רבים מוותיקי היישוב, אך הם הקפידו תמיד לומר שאין לשפוט את היהודים. הם אף הצביעו על אנלוגיה בין חוסר הישע של יהודי הגולה לבין הרפיון שפקד את היישוב בקיץ 1942 נוכח האפשרות של כיבוש הארץ על-ידי גייסות רומל.[34] אך כל כמה שההזדהות של המבוגרים עם היהודים ההולכים אל המוות היתה עמוקה, היא לא היתה שלמה, "עוד באותה ועידה עינתה אותנו השאלה: מדוע נהגו היהודים כך, וזה הטיל צל אימה", אמר טבנקין בהתייחסו לעדות חבר ה"חלוץ" "משם" בפני ועידת הקיבוץ המאוחד ב-1944.[35]

התנועה הציונית טיפחה מראשיתה דימוי של "היהודי החדש". חניך "בעיר ההריגה" של ביאליק ו"הוא אמר לה" של ברנר, המאפיין הראשון במעלה של יהודי זה היתה הנכונות לעמוד על נפשו ולהגן על עצמו וגם על הערך המופשט, שנחשב כבעל חשיבות רבה, של "כבוד ישראל". הליכתם של היהודים "כצאן לטבח" פגעה עמוק בדימוי העצמי של מורי התנועה, עד כדי כך שנולד ספק אם באמת הצליחה התנועה הציונית לחנך טיפוס אנושי יהודי אחר, שונה מן היהודי המסורתי "הישן". הוויית השמדה זו בלי התנגדות היתה נוקבת בנו ואוכלת: וכי לא פתחנו דף חדש בתולדות ישראל? האם לא יצרנו טיפוס יהודי אחר, חדש? הבאמת אין תקוה לעם, האין תקוה לשינוי ערכין? הבאמת נידון העם הזה לגלות ולעבדות-עד, עם עליונותו הרוחנית והמצפונית בלבד?".[36] כל הבנין האידיאי שנבנה מאז הופעת ביאליק וברדיצ'בסקי וטשרניחובסקי, מאז שהחל המהפך מיהדות הרוח ליהדות ארצית, נראה כקצף על פני המים מול כניעתם חסרת הפשר של המוני יהודים בפני צר.

הציפיה לגילויים של גבורה "שם" חיפתה על רגשות אשם (שכמעט לא דובר עליהם) בשל כשלון היישוב להחדיר ולו גם יהודי אחד לפולין בשנות ההשמדה;

בשל הקשר הרופף מאוד שהתקיים בינו לבין קיבוצי היהודים במזרח אירופה; בשל הניגוד התהומי בין שלוות החיים בארץ בשנות המלחמה המאוחרות והשגשוג הכלכלי שלא היה כמותו, לבין חורבנה של הגולה; בשל העדרם של מעשי גבורה בארץ בשנות המלחמה.

אם כך חשבו והתבטאו ותיקים שהזדהותם המוחלטת עם העם היהודי לא הוטלה בספק, על אחת כמה וכמה הצעירים. אלה חסרים היו מלכתחילה את האמפטיה כלפי יהודי הגולה ואת הסולידריות הספונטנית עמם. "שלילת הגולה", עליה חונכו בבית-הספר ובתנועת הנוער, הופנמה על ידם לא כשלילת מעמד היהודים כמיעוט, או כשלילת הוויות הקיום של היהודי בגולה, אלא כשלילת היהודי עצמו, על תכונותיו, אורחות חייו, התייחסותו לסביבתו. בהתייחסויות ליהודי אירופה רווחה אצל בני הנוער הנטיה להשתמש בשמות עצם מופשטים, כמו בסיסמה "אם אשכחך, גולה!" ולא לתאר אנשים בשר ודם. מושאי ההתייחסות לא היו יהודי בריסק או פשיטיק או בנדין, אלא שם עצם מופשט, זר ולא אהוד.[37] הביטוי "יהודי גלותי" הקרין מקבץ שלם של תכונות שנחשבו דוחות בעיני נער ארצישראלי: רחוק מעבודה, מטבע והעיקר: חלש וחסר כישורים גופניים. הוא סימל כל מה שהנוער בארץ ישראל לא צריך להיות.

הסינדרום של "כצאן לטבח" היה נפוץ יותר בקרב הנוער מאשר בקרב המבוגרים. הם הפנימו את העובדה שההולכים למוות היו בני העם שלהם. הזעם, העלבון והכאב היו קיימים אצלם במישור המופשט של סולידריות לאומית. הם גם נתנו לכך אין סוף ביטויים במישור ההצהרתי-חיצוני. אבל משירדו מן ההפלגות המכלילות אל ההתייחסות הקונקרטית, הם הביעו ביקורת שוללת, רתיעה ואפילו סלידה: היהודים הללו לא פעלו לפי קוד ההתנהגות המקובל על נער ארצישראלי. "יש צורות התעללות שעליהן מוצדקת ההגבה ללא שיקול", קבע משה'לה טבנקין, בהנגידו בין ילידי הארץ וחניכיה לבין הסטריאוטיפ של "יהודי הגולה", "אני מאמין, שיש... איזו תכונות שבנפש מיוחדות לנו לכולנו, לדור היהודי העברי הפועלי, שחונך וגדל כאן בארץ, ...אשר היו מעמידות את כל אחד מאיתנו במחנה הנוקמים, ללא חשבונות, ללא חישובים, ללא תכלית. גם ללא תכלית".[38] טבנקין הצעיר העמיד את הניגוד בין חניכי ארץ ישראל וחניכי הגולה על התגובה הכוחנית הספונטנית של הראשונים במקרה של התעללות, לעומת קבלת הדין של האחרונים. בשיחה עם חניכי הנוער העובד התריע גלילי על כך, ש"בנוער בארץ רווחת התנשאות מה על הנוער היהודי בגולה. יש גם מדברי גבוהה-גבוהה הרואים את הנוער בארץ כצאצאי יהודה המכבי ושמעון בר-גיורא". והוא התריס כנגדם "האם כבר עמד הנער העברי בארץ במבחנים דומים לאלה שלתוכם הוטל הנער היהודי בגולה?". הוא תבע מהם שלא לדון את אחיהם לכף חובה בטרם עמדו במקומם. אך

בעמקי לבו, גם גלילי היה שותף לציפיה שהיהודים יוכיחו את עצמם על-ידי לחימה.[39] כאשר סיכם יגאל אלון, כמה שנים לאחר מעשה, את הוויות הפלמ"ח, אותו הוא הגדיר כ"גידול ארצישראלי מובהק", הוא קבע בזהירות ש"במשך שנים לא מעטות לקו רבים מילידי הארץ באי-הבנה לבעיות הגולה ואפילו ברגש כלשהו של עליונות כלפי יהודיה".[40] הקשר בין "רגש העליונות" לעובדה שאלה לא היו לוחמים, מסתבר מהמשך דבריו. מטבע הדברים ניתן מעט ביטוי בכתב לאותה תחושת התנשאות וניכור.[41] אך היא היתה ללא ספק נפוצה. בעדויות מאוחרות של ניצולים חוזרת ונשנית תחושת העלבון מן המפגש בגישתם המזלזלת של הצעירים, שלא היססו להטיח בפניהם האשמות בנוסח "כצאן לטבח". זאת ועוד: עובדה היא, שרוב אלה שבאו וסיפרו בפני פורומים שונים על חוויותיהם בשואה, מצאו לנחוץ להתייחס לשאלה זו בטון של התנצלות. אפשר למצוא לה עקבות בספרות התקופה, כמו למשל, בתיאור של משה שמיר ב"פרקי אליק" ("במו ידיו"), על רצונו של אליק להתגייס לצבא הבריטי: "צריך לעשות משהו באותו עניין מרגיז של היטלר ושחומי המדים שלו... אנחנו נקצץ בהם: ידעו הללו כי יהודים... אכן יש גם יהודים אחרים בעולם, יהודים העשויים לקצץ אפילו בפרוסים ממוכנים".[42] הלגיטימציה לתפיסה זו, גם בתקופה מאוחרת יותר, בולטת בעובדה שקטע זה נכלל בספר הפלמ"ח שהתפרסם ב-1952.

במיפגש של הנוער הארצישראלי עם שארית הפליטה ובאמצעותה עם חווית השואה, לא נוצרה "כימיה". מחנות העולים, למשל, לא יזמו אפילו פגישה אחת עם ניצול שהגיע ארצה בימי המלחמה.[43] אחת הראשונות מבין חברות "החלוץ", שהגיעו ארצה וסיפרו את סיפורן, היתה רניה הרשקוביץ. היא הוזמנה להופיע במפגשי נוער ופלמ"ח ובקיבוצים. לפי דבריה, כאשר סיימה באחד מלילות שישי לספר את הנורא שבסיפורי ההיסטוריה, קמו החברים, הזיזו את השולחנות והכיסאות וכאילו לא קרה דבר, יצאו בריקודים.[44]

ב-1946 יצא קובץ ספרותי, "ילקוט הרעים", שהתיימר לייצג את רוחו של הדור הארצישראלי החדש. אחד הסיפורים בקובץ היה סיפור מאת משה שמיר "הגמגום השני", שהיה ביטוי ראשון להתייחסותו של צעיר ארצישראלי לחורבנה של יהדות אירופה. "במאבק", עיתון "חוג ארץ ישראל הצעירה", שיבח את הסיפור החושף, לדבריו, בכנות את זוועות מחנה הריכוז מנקודת המבט של "אדם ארצישראלי חופשי, גאה, בריא, המואס בכל חולניות". צעיר זה "רואה את הסאדיזם החולני של המענה הנאצי – אך גם את אופיו הכפוף, החולני של המעונה". גאולתו של היהודי הגלותי באה כשהוא נקלט בקיבוץ בארץ ונעשה אדם חדש. "ואמנם, זהו הניצחון המפואר ביותר של הדור הארצישראלי" – הכריז כותב המאמר – "לראות בהבראתם ובהזדקפותם של בני הגולה כשהם נקלטים בהווי שלו

ומתבוללים בו. זוהי משמעות חדשה למושג 'עליה' – הם 'עולים' אלינו, אל רמת הבריאות והחירות הפנימית שלנו, מבלי שעל-ידי כך 'נרד' אנחנו אל הכפיפות והעבדותיות של הגלות".[45] קשה להתעלם מההפנמה של מושגים אנטישמיים מסוימים בקטע זה. המונחים של "בריאות" ו"חולניות", מקבילים למושגים "ארץ ישראל" ו"גולה". נעשה שימוש באותו שם תואר להגדרת היהודי והנאצי. הסטריאוטיפ הארצישראלי של יהודי הגולה הציג יהודי זה לא רק כנחות מן הארצישראלי, אלא גם כבעל פתולוגיה פיסית ונפשית. זה היה הבסיס האידיאי לתביעה ל"התבוללות" בקרב הצעירים הבריאים של הארץ.

לא הכל היו שותפים ליחס קיצוני זה כלפי יהודי אירופה. אבל אין ספק שהוא היה נפוץ כמין תשתית אמוציונלית ופסיכולוגית, לא תמיד מודעת, לא תמיד מבוטאת, אך קיימת, שעיצבה במידה רבה את היחס אל שארית הפלטה. אחת הרשימות המפורסמות ביותר באותם ימים היתה רשימתו של יצחק שדה "אחותי על החוף". היא נתפרסמה כמה פעמים בעלוני פלמ"ח ולימים גם בספר הפלמ"ח. אפשר להגדירה כמבטאת היחס "הקאנוני" אל ניצולי השואה. הרשימה מתארת מפגש על חוף הים בארץ בין שדה לבין נערה צעירה. היא מאופיינת בכתובת קעקע על בשרה "רק לקצינים". אחר-כך מתברר, שהיא גם עוקרה על-ידי הגרמנים. היא בוכה ואומרת, וחוזרת ואומרת, "למה הביאוני הנה? הראויה אני כי בחורים צעירים, בריאים, יסכנו את חייהם למעני?" שדה עונה לה בדברי אהבה וליבוב, "נכונה לך אהבתנו, את אחות לנו תהיי, את כלה לנו תהיי, את אמנו תהיי", ומסכם את הרשימה במלים: "למען אחיותי אלו – חזק אני. למען אחיותי אלו – אמיץ אני. למען אחיותי אלו – גם אכזר אהיה. למענכן הכל – הכל!".[46] סימול השואה על-ידי נערה שנלקחה לזנות, לא היה מקרי. הגם שתופעה זו היתה שולית במכלול זוועות השואה, היא גילמה השפלה ופרוורסיה בשיאן, במיוחד בעיני צעירים, הרגישים לנושא המיני. היא גם ביטאה את חוסר האונים של הגברים היהודים בשואה. דימוי זה היה בהמשך לסטריאוטיפ שהיה רווח גם קודם לכן, לפיו הגולה היתה נשית וחלשה ואילו היישוב הגברי היה חזק. הנערה היא הניגוד האומלל לבחורים הצעירים והבריאים שסיכנו את חייהם למענה כשהורידו אותה מספינת המעפילים אל החוף. היא הפאסיבית, הם האקטיבים. היא המקבלת, הם הנותנים. היא זקוקה ללגיטימציה, ושדה, המסמל כאן את היישוב, ברוחב ליבו מעניק לה אותה. נחיתותה כלפי בני הארץ עולה מכל מילה. לא פחות משמעותי אקורד הסיום: בסופו של דבר, האסון של יהודי אירופה מתיר לצעיר הארצישראלי לפרוץ מוסרות מוסר ומוסכמות "למען אחיותי אלו – גם אכזר אהיה". מן הסתם, שדה ביקש לקרב את חברי הפלמ"ח אל הניצולים. אבל מה שיצא היה אישור נוסף לסטריאוטיפים המקובלים ומתן צידוק מוסרי לאתוס האופנסיבי המקובל על בני הנעורים.

לאחר הקונגרס הציוני הכ"ב, שהתקיים בבזל בדצמבר 1946, עלו ישראל גלילי ויגאל אלון, האחד – סגן מפקד המפקדה הארצית של ההגנה, והשני – מפקד הפלמ"ח, על נתיבי "הבריחה" והובחרו לפולין. הם ביקרו באושוויץ ובקיבוצי הכשרה בסביבה וחזרו באותה דרך כלעומת שבאו. אלון גילה התעניינות בחיי היהודים בגולה, שהיתה מעבר לסיסמאות ההזדהות הכלליות המקובלות.[47] גלילי התבטא לא פעם בפני חניכי הפלמ"ח והנוער העובד כנגד התפיסה המבזה את יהודי הגולה. לכן התגובה של שני מנהיגי לוחמים אלה למציאות ההשמדה, היא מביכה וסתומה. אי-אפשר למצוא דבר בכתובים, המורה על תגובתם המיידית, הספונטנית, למפגש הבלתי אמצעי עם גיא ההריגה. אמנם, אפשר לשער שהדברים כה העיקו עליהם, עד שרק השתיקה יאתה להם. אך העובדה שגם לאחר מכן, במרחק זמן, הם לא התייחסו לכך, רומזת לכיוון אחר. לאחר שנים סיפר גלילי על התעצמות שנאתם לנאצים בעקבות הביקור. אך פרט לכך, הוא לא הזכיר שום בדל התרשמות, שום פכים גדולים כקטנים, שום מפגשים עם חוויות אנוש. לפי עדות המלווה שלהם, השניים גילו עניין רב בפרטים הטכניים של הבריחה ותו לא.[48] חוויית השואה נשארה זרה. היא נקלטה במישור החיצוני, ברמה הרטורית, אך לא הופנמה ולא נעשתה חלק מן הזהות הקולקטיבית של הנוער הארצישראלי.

במפגש האחרון שקיים ברל כצנלסון עם נוער בקיץ 1944, הוא התייחס לתופעה זו של היות הנוער מנוכר אל יהדות הגולה ובלתי מסוגל להזדהות עמה. הנוער, קבע ברל, מגלה עניין בפרטיזנים הלוחמים ביערות רוסיה. הוא מסוגל לחוש לעומק סיפור מימי "השומר", או מעשה של הפו"ש או וינגייט. הוא מזדהה עם סיפורים מימי המאורעות, התקפות של ערבים, טרומפלדור, אולי אפילו בר-כוכבא. אך "הנער הארצישראלי איננו מסוגל לחיות את הגורל היהודי הכללי". כגדול מחנכי הדור, לא היו לו לכצנלסון אשליות: "הילד שלנו", קבע, "גדל כבן עם חדש, כבן עם מיוחד. מתקיים מה שכתבו ודיברו לפני עשרות שנים מתוך גאווה ויהירות, שלא דור מדבר ולא בני גלות, אלא אנשים חדשים יצמחו כאן".[49]

כל הדוגמאות שהביא ברל, של נושאים שהרטיטו אל לבו של הנוער ויצרו הזדהות רגשית אצלו, עניינם היה לחימה. רובם המכריע עסק באירועים שהתרחשו בארץ ישראל ובדרך כלל במסגרות הקרובות מבחינה אידיאולוגית וחברתית למסגרות שבהן פעיל הנוער. הדוגמה האחת החורגת, נוגעת לפרטיזנים הרוסים. אבל אלה זוהו זה מכבר כבני דמותם של נערי הפלמ"ח, בעלי אותו עולם ערכים ודרכי תגובה. כאשר נפגשה רוז'קה קורצ'אק בינואר 1945, עם יצחק שדה, אמר לה: "אנחנו נהיה ידידים, גם אני פארטיזן".[50] לכן לא ייפלא הדבר, שהנושא היחידי הקשור אל השואה, שאיתו יכלו צעירי ארץ ישראל להזדהות, היה המרד בגיטאות והלחימה ביערות.

בי"א אדר ב' תש"ג, שלא כדרכו, הופיע בן-גוריון בעצרת הנוער השנתית בתל-חי. הוא פתח את דבריו במלים: "שוב נאספנו **במצדה** – לא של אחרונים, אלא של ראשונים". תיאור תל-חי כמצדה היה מפוקפק, ובן-גוריון התגבר על הפירכה הלוגית על-ידי המליצה של "ראשונים" ו"אחרונים". ניסוחו היה סימפטומטי לזיהוי השכיח באותה תקופה של שני מיתוסים אלה. כל דבריו היו שזורים מסר כפול: הוא דיבר על הצורך להיות מוכן למות גבורה נוסח מצדה, אבל חזר והדגיש שהמטרה איננה מיתה יפה, אלא חיים יפים בנוסח תל-חי. בכנס זה, בינות תיאורים סופרלטיביים של גבורת מגיני תל-חי וסג'רה, מקום יסודו של "השומר", דיווח בן-גוריון לראשונה על כך שהתקבלו ידיעות על התקוממות בגטו וארשה. בהתייחסו למורדים הכריז: "הם למדו את תורת המיתה החדשה, אשר מגיני תל-חי וסג'רה ציוו עלינו – מות גבורה".[51]

כך, מהרגע הראשון "נשאב" מרד הגיטאות אל תוך המיתוסים המקובלים ביישוב. היו בו כל המרכיבים הדרושים כדי להפכו לסיפור גבורה ארצישראלי: סיפור גבורה נורא-הוד, שדלות הידיעות עליו באותו זמן לא פגמה ברוממות הרוח שגרם. הוא ריגש עד דמעות את וותיקי הדור ונתן תחושה של סיפוק וגאווה לצעיריו. "על עמידה ממין זה חשבנו בשעה שדובר על סכנת פלישה לארץ ישראל", הגיב גולומב על הידיעות, ביוצרו זהות בין "שם" ו"כאן".[52] המברק שהגיע מאנשי התנועה החלוצית בפולין ובו נאמר כי "אנשי התנועה אשר נותרו בחיים, מוסיפים להלחם על כבוד שארית ישראל בפולניה", פרט על נימה רגישה מאוד: הכבוד הלאומי, אשר נמדד בנכונות הלחימה, שהוכפש על-ידי היהודים שהלכו "כצאן לטבח", מצא לו גואל במורדי הגטו. הובלט הניגוד בין הראשונים והאחרונים: הראשונים ראויים אמנם לרחמים, אבל "הם לא קנו להם עולם ונצח כמו אותם יהודים אשר עמדו על החומה במלחמה על כבודם". הקשר בין המורדים לבין התנועה החלוצית, הוסיף עוד נדבך להזדהות: אין זה מקרה, **שאלה עמדו אחרת** – הרי הם היו אחים לתנועה בארץ, כוחם נבע ממנה, מחינוכה והשראתה. בהתייחסו לבית תנועת החלוץ בוארשה, קבע לובה לויטה, אינטלקטואל ממנהיגי הקיבוץ המאוחד, "כאן התרקמו חיים אחרים וחלומות אחרים, **כאן נפלו אחרת**...".[53] הם תוארו לא כנצר של יהודי הגולה, אלא כיהודי ארץ ישראל שטרם הגיעו לארץ.

גבורת הלוחמים נתנה את התשובה לסוגיית חופרי הקברים בראדום. בדבר פיקוד הפלמ"ח לרגל הניצחון על הנאצים ב-8.5.1945, נאמר: "אך זאת אנחנו יודעים, כי לא כל היהודים חפרו לעצמם קבר במו ידיהם וכי התנועה החלוצית היא שהרימה את נס המרד".[54] מרד הגטו הוצג כמערכה ראשונה במלחמת היהודים, אשר תימשך לאחר שתכלה המלחמה העולמית ותסתיים במלחמה לעצמאות.[55]

המרד שובץ בשלשלת הגבורה היהודית בת הדורות. לוחמי הגטאות הושוו

ללוחמי מצדה ולוחמי בית"ר. הודגשה הסמליות בכך, שהמרד פרץ בראשון של פסח, היום שבו גם התאבדו אלעזר בן-יאיר ולוחמיו. אמנם, מעבר לידיעות כלליות והמברק הנזכר, איש עדיין לא בא בקשר עם המורדים, אך מטרותיהם הוסברו לנוער בנוסח הבא: "לנקום את נקמת דם ישראל השפוך, לכונן את המולדת העברית ולהקים את מצדה – סמל לגבורת ישראל בכל הדורות".[56] מרד הגטו עבר את ההיפוך האופייני בתנועות הנוער, ממיתוס של חורבן למיתוס של תחיה. הסיסמה "להקים את מצדה", או הנוסח השגור יותר "שנית מצדה לא תיפול", שבה השתמשו לתיאור הלקח ממלחמת הייאוש של הגטו, ביטאו את גבולות ההזדהות: היתה כאן שמחה ופורקן מרגשות בוז ובושה, אך לאו דווקא הזדהות עם הטרגדיה.[57] הנוער דחה את מסר הייאוש ואימץ את המסר של הגבורה והעמידה ללא חת בלבד. וכך היתה מערכה טרגית זו אף היא חלק מן האתוס של "במותם ציוו לנו את החיים".

האבחנה בין מוות ראוי למוות חינם, בין חלל במלחמת השחרור של האומה לבין קורבן שווא בגולה, היתה מוטיב שכיח ב"אתוס הדפנסיבי" מראשיתו. עתה היא שירתה את המגמה לייחד את המוות "כאן" מהמוות "שם". בשערה של חוברת "מבפנים", בטאון הקיבוץ המאוחד, בינואר 1946, הופיע קטע מהפואמה של יצחק כצנלסון על "העם היהודי ההרוג", שעיקרו במלים "הא אל ברמה' אקרא רתת: על מה ולמה עמי מת? / על מה ולמה מת לשוא? לא במלחמה, לא בקרב...". בהמשך החוברת מובא הספדו של טבנקין לשמונת חללי ההתיישבות העובדת שנפלו כתוצאה מפתיחה באש על-ידי הבריטים בעת חיפושי מעפילים ונשק. "אם נגזר למות בלא עת מידי אדם – **הרי כך למות**", קרא טבנקין.[58] הניגוד בין המוות הראשון והשני נתן צידוק ופשר לאחרון. בהספד עלון פלמ"ח את חללי ההתקפה של ההגנה בשרונה (פברואר 1946), הופנו אל הורי הנופלים הדברים הבאים: "בניכם לא הובלו חסרי-אונים לטבח בידי משעבדים" ומותם בא "למען לא יבנו עוד כבשני שריפה לבית-ישראל".[59] בלדה של אלתרמן על התאבדות שאול המובס על הרי הגלבוע, התפרסמה בעלון פלמ"ח. הלקח שלה היה, "אבל שבע יקום העם, / אם **עלי אדמתו** יובס".[60] כל מלה שנכתבה באותם הימים, היתה טעונה אסוציאציות לשואה, חלקן מכוונות וחלקן שלא מדעת. הדגשת ההבדל בין קורבן במולדת לבין קורבן בגולה, כדרך שעשה אלתרמן, היתה בעלת משמעות, כשם שגם פרסום הבלדה בעלון הפלמ"ח לא נעשה במקרה.

מאז ראשית 1945 החלו להגיע ארצה שרידי הלוחמים בגטאות וביערות. רוז'קה קורצ'אק, אליעזר לידובסקי, אבא קובנר. באוגוסט אותה שנה התקיים בלונדון המפגש הראשון בין מנהיגות שארית הפליטה לבין המנהיגות הציונית. צביה לובטקין הגיעה ארצה בקיץ 1946 ושנה אחריה הגיע יצחק צוקרמן (אנטק),

ממנהיגי הארגון היהודי הלוחם. מן הרגע הראשון של המפגש, נעשה מאמץ מודע על-ידי האליטה האקטיביסטית ליצור אמפטיה והזדהות אצל הנוער הארצישראלי כלפי לוחמי הגטאות. טבנקין נתן את הטון בפתחו את בימת הקיבוץ המאוחד בפניהם, במיוחד בפני צביה, שעדותה בועדת יגור ביוני 1946 הפכה לתיאור הכמעט רשמי של התנועה של המרד בוארשה. היא ואנטק נישאו על כפיים והיו לדמויות סמל נערצות. יצחק שדה ויגאל אלון נפגשו עמם לשיחות נפש ארוכות ונמצאה שפה משותפת ביניהם, במיוחד בין אנטק ואלון. הם דאגו להזמין את הלוחמים להופיע בפני כינוסי פלמ"ח, שיחות ומפגשים בכל הרמות.[61] במכוון ובמודע טופחה האגדה של אחוות הנשק של הלוחמים – הם "שם" ואנחנו "כאן". הם הוצגו כפלמ"חניקים מבטן ומלידה.[62] "היתה זו פגישת אחים, פגישה של לוחמים, וידע לב את לב".[63] אלון, מפקד הפלמ"ח, הגדיר זאת כפגישת "אחים לנשק ולרעיון".[64] בעלוני פלמ"ח הופיעו כתבות על המורדים, פורסם שיר הפרטיזנים היהודים והודגשה הקירבה הנפשית עמם: "הרבה נלמד מהם – ויש להם גם מה ללמוד מאתנו".[65] המאמץ המסיבי להביא לתודעת הנוער, שאלה הם באמת "עצמנו ובשרנו", בעקיפין נתן חיזוק נוסף להשקפה הרווחת שהאחרים אינם "שלנו".

על אף אחדות הלבבות המופגנת, לא היו חסרים מתחים. הארצישראלים ציפו שהבאים יפגינו את הקונפורמיזם שלהם כלפי האתוס הארצישראלי ויכירו בעליונותו "וכשהם **כך** דוברים – נהרסות המחיצות בינינו לבינם",[66] **רוצה לומר**, שהמחיצות היו קיימות. באחד מעלוני פלמ"ח נתפרסמה רשימה אנונימית "מפי מעפילה" כביכול, שציירה תמונה רומנטית של מפגש הלוחמים: על החוף, לאחר הורדת הלוחמים-המעפילים מן הספינות על-ידי הלוחמים העברים, נוצקה ביניהם הברית.[67] דומה, שרשימה זו חוברה על-ידי עורכי העלון בתגובה להאשמה שהובלעה בדבריה של צביה לובטקין ביגור, המובאים בפרפראזה ברשימה, ששליחי היישוב לא הבקיעו דרך אל היהודים בפולין בימי המלחמה. האשמה זו, שאנטק השמיע עוד בעת המפגש בלונדון ב-1945, כמעט שלא זכתה להתייחסות, במיוחד לא על-ידי הנוער.[68] המפגש על החוף נועד לסמל שהורדת המעפילים והדאגה להם, מחקו כתם זה בשריונם המבהיק של לוחמי היישוב ופתחו פרק חדש ביחסים בין אלה משם ואלה מכאן. לוחמי הגטאות גם לא אהבו את הדיבורים על "כצאן לטבח". הם לא נטו לזרוק אשמה על היהודים, שלא יצאו להלחם והתמרמרו על המגמה להדגיש את העליונות המוסרית כביכול, של מי שיצא ללחום ביער לעומת מי שנשאר בגטו.[69] נראה, שהמכנה המשותף בין הלוחמים מפולין לבין הנוער הארצישראלי נמצא ברובד של סיפורי עלילה וגבורה, תוך הימנעות מאיזכור של חוויות כמו אקציה, אומשלגפלץ, השמדה.[70] בסופו של דבר, אפילו המורדים לא היו פטורים מן ההרגשה שהאהבה שהם הרעיפו על היישוב, לא הושבה אליהם.[71]

כמו בכל נושא אחר הקשור לשואה, גם המרד בגטאות הובא כעדות מאששת עמדות במאבקים פוליטיים בארץ ישראל. אחד הלקחים המרכזיים של האקטיביסטים מהעובדה ששרדו לוחמים מוארשה, מווילנה ומביאליסטוק, היה שמי שמעז ונלחם, טובים סיכוייו להיוותר בחיים, מזה אשר חושש לעורו ומקבל בהכנעה את הדין. טבנקין טען זאת למעשה עוד לפני המרד כנימוק בזכות התגוננות יהודית.[72] כשהוא מתעלם לחלוטין מן הנסיבות היחידות במינן של השואה וגם מן העובדה שבסופו של דבר, רק בדרך המקרה נותרו לפליטה כמה ממנהיגי הלוחמים, הוא גזר גזירה שווה בין הלקח לכאורה של המרד בגטאות לבין האקטיביזם בארץ. גם קודם לכן, למשל בפרשת פטריה, טענו האקטיביסטים שנטילת סיכונים סופה מבטלת סכנות, ואילו השלמה וקבלת הדין גורמת בדיעבד לקורבנות גדולים יותר. עתה הובא המרד כהוכחה הניצחת לתיזה זו: "הבורח מהסכנה – הסכנה רודפת אחריו ומשיגה אותו, וההולך לקראת הסכנה – כובש אותה".[73] שיעור זה שימש ראייה לצדקת האקטיביסטים בפולמוס בינם לבין המתונים בשאלת המאבק המזויין. הלחימה הוצגה לא רק כחובת כבוד וכתגובה אינסטינקטיבית לנוער הארצישראלי, אלא גם כדרך שבסופו של דבר מובילה לניצחון.

היחס של הנוער הארצישראלי למרד ולמורדים סימל את מגבלות יכולת ההזדהות שלו עם העם היהודי בגולה. "את הסבל היהודי בגטו איננו יכולים לחיות", אמר במרירות ברל. המרד "עושה את איש הגטו קרוב יותר אלינו, לפי המושגים שלנו – זה מאפשר לנו למצוא איזו פורמולה ולהיאחז בה, או כפי שאמר מישהו, למצוא פורקן. כי כל כך העניין זר לנו".[74] התגובות היהודיות המסורתיות של קבלת הדין, קידוש השם, או מאמץ לשמירת צלם אנוש גם בנסיבות בלתי אפשריות, לא עלו בקנה אחד עם הדימוי העצמי של היהודי החדש. לכן רק המורדים יכלו להיכנס לפנתיאון הארצישראלי. הם השתלבו בתוך "האתוס האופנסיבי" והיפרו אותו, כסמלים וכמוקדי הזדהות אמוציונאליים.

ב-1945 התנהל ויכוח במחנות העולים. דומה, שהיה זה הויכוח היחיד שהתנהל ביישוב על כך, אם צריך או לא צריך להוציא מסקנות חינוכיות מהעובדה שהתרחשה שואה. לכאורה היה זה ויכוח על שתי תכניות חינוכיות, למעשה היה זה שלב הכנה לקראת הפילוג של המחנות העולים לפי קווי הפילוג של המבוגרים בין מפא"י ואחדות העבודה. אך למרות הקונוטציות הפוליטיות, התנהל הוויכוח בהתאם למסורת של תנועת הנוער, כשההתייחסות לערכים החינוכיים היא רצינית ונוקבת. הדיון נסב סביב שתי תפיסות חינוכיות: האחת, שהיתה מקובלת במחנות מאז שלהי שנות השלושים, יצאה מנקודת מוצא סוציאליסטית. היא סקרה את התפתחות האנושות על-פי גירסת המניפסט הקומוניסטי, תיארה את ההווה והעתיד בהתאם למשנה המרכסיסטית והעמידה במרכז הדיון את מעמד הפועלים ואת הציפייה

למהפכה. אחר-כך עברה לדון בשאלה הלאומית בעולם ומשם הגיעה לשאלה היהודית. בסופו של התהליך, כמסקנה בלתי נמנעת מן הפן הסוציאליסטי ומזה הלאומי – היא הוליכה אל ארץ ישראל, כמיישבת כל הניגודים ופותרת כל הבעיות. התוכנית השניה החלה מניתוח ההווה, העמידה את השאלה המרכזית בתחום ההיסטוריה היהודית והלאומיות היהודית והקדישה פרק נרחב לשואה, ואחר-כך הגיעה לבעיות ההגשמה הציונית העומדות על הפרק. לסוציאליזם הוקדש בה פרק קטן וצדדי בלבד. מצד אחד של המתרס עמדו "שומרי החומות": אלה גרסו, שלא זו בלבד שהשואה איננה מחייבת רביזיה בגישה ובהשקפת עולם, אלא שהתורה הסוציאליסטית עמדה במבחן, הציעה הסבר לתופעה ואף הוכיחה, שבה ובאלה הנאחזים בה, תקוות גאולה ליהודים. השואה הוסברה כתוצאה של הפאשיזם, שכל כוחות הסוציאליזם בעולם מקדשים עליו מלחמה. רוסיה הסובייטית הובאה כראייה שהעולם אינו נחלק על-פי עקרונות של לאומיות אלא על-פי עקרונות מעמדיים: היא היחידה שהצילה יהודים. מהצד השני עמדו המערערים: הסוציאליזם איבד מהרלבנטיות שלו, גרסו, מול האירועים הקטקליסמיים. כל אומה מתמקדת בימים אלה בענייניה היא. גם רוסיה ידעה להשתנות לנוכח מציאות המלחמה ולהעלות מחדש גיבורים לאומיים נשכחים ולטפח מיתוסים, מבלי לתת את הדעת על ערכם המעמדי... העם היהודי עבר טראומה שתמשיך לרדוף אותו, ואי-אפשר להתעלם מן המסקנות הנגזרות ממנה והראשונה שבהן "סגר עלינו העולם": הסולידריות הפועלית לא הוכיחה כוחה ביום עברה. לפיכך עלינו להתרכז בתוך עצמנו, ללמוד את תרבות עמנו ולעשות אותה לנקודה הארכימדית להבנת העולם. כנגד האינטרנציונליזם הישן יש להעמיד סולידריות יהודית חדשה, להזדהות עם הגורל היהודי, וממנו להוציא מסקנות לגבי משימות השעה המוטלות על הנוער. הזיקה לתרבות הנוכרית – הרוסית – מופרזת ומזוייפת: הכל שרים בתאווה על "פרשים קוזקים", למשל, ומתעלמים מהעובדה שאותם הקוזקים פרעו ביהודים.

חלק נכבד מן הויכוח הסב סביב שאלת החינוך על "שלילת הגלות". הראשונים לא ראו בשואה סיבה לשינוי היחס למה שנחשב כתופעות שליליות בהיסטוריה היהודית והתנגדו לרומנטיזציה של העיירה ודפוסי החיים היהודים שאבדו. ההזדהות הלאומית איננה אמורה להיות מושתתת על סלחנות ורכרוכיות, התריסו, אלא על ראיה צלולה וחריפה של פגעי החברה היהודית ותביעה למהפכה בהם. זאת ועוד: ההתייחסות צריכה להיות לא לפי קריטריונים לאומיים, אלא לפי אלה המעמדיים: יש יהודים טובים וגרועים והשואה לא שינתה עובדה זו. מצד שני, תובעי התמורה טענו שמול חורבן העם היהודי, חייבת להשתנות הגישה השוללת וחסרת ההבנה כלפי יהודי הגולה. וגם אם אין המדובר באידיאליזציה, הגיע הזמן ליחס מאוזן יותר, המעמיד במרכז הדיון את תולדות העם ויחסיו עם העולם הסובב,

ולא תהליכים אוניברסליים.

אחד ממוקדי הדיון היה נושא המיתוס והסמל: תובעי התמורה שילבו בתוכניתם החדשה דיון על יבנה ומצדה, בטענם שאלה הם שני הסמלים ההיסטוריים אשר הזינו את רוח העם בגולה. אלה שהיו בזכות התוכנית הסוציאליסטית, התנגדו לאיזכור השתיים בנשימה אחת, בטענם בלהט, שקיים ניגוד בסיסי ועמוק ביניהן: יבנה מסמלת גבורה גלותית, הפסולה לטעמם, ואילו מצדה היא הסמל החיובי של האקטיביזם ואי ההשלמה עם השעבוד. הניסיון של תובעי התמורה להעמיד את מיתוס יבנה ומיתוס מצדה כמשלימים זה את זה, אומר דרשני. דומה, שהוגיה של תוכנית זו ביקשו להעניק לגיטימציה לצורות המסורתיות של תגובה יהודית המסתמלות ביבנה, כחלק מן הלגיטימציה, שחתרו לתת להיסטוריה של העם היהודי בגולה בכלל. מצד שני, המסקנות מהשואה והמרד לא הוליכו להשלמה נכנעת נוסח יבנה. כך נוצרה תרכובת מוזרה זו, שמבחינה היסטורית לא היה לה שחר ואשר לקתה בסתירה אינהרנטית.

בדיון זה הסתמנו שני מקורות יניקה של "האתוס האופנסיבי": הסוציאליסטי-מהפכני והציוני-אקטיביסטי. האחד תיאר את מאבקו של העם היהודי לחירות בארצו כחזית אחת בין החזיתות בעולם, שבהן מתנהל מאבק איתנים בין משטר קפיטליסטי שוקע לבין כוחות המחר היוצאים למרחב. סמלי הגבורה הארצישראליים השתלבו בסמלים הסוציאליסטיים: דגל אדום, אחד במאי, וינה הלוחמת, מדריד במצור, סטלינגרד ומלחמת הגבורה הרוסית. האקטיביזם המקומי נתפס כחלק מתנועה עולמית, המשנה את פני העולם וממנה נגזרה הלגיטימציה למאבק שלנו כאן. השני תיאר את העולם כמי שפנה עורף ליהודים, ולכן היהודים חייבים לעשות לביתם, לזנוח חזיתות רחבות, להקדים את האינטרסים הלאומיים על פני כל האחרים. הסמלים שהוא ביקש לטפח, היו סמלים יהודיים מובהקים, המבטאים את העימות בן הדורות בין היהודים והעולם הגויי. הלגיטימציה שלו לאקטיביזם הציוני נגזרה מן הגורל היהודי, מן הצורך להבטיח שהשואה לא תחזור ומן המשימה המיידית של הצלת שרידי החרב.

מקורות היניקה השונים לא הביאו למסקנות אופרטיביות שונות. אמנם, פה ושם מישהו היתרה בפני מגמות שוביניסטיות כתוצאה מן התפיסה של "סגר עלינו העולם", אך דברים ספורדיים אלה לא התייחסו לסיטואציה הארצישראלית וליחסי יהודים-ערבים, אלא למגמת ההסתגרות התרבותית כלפי ברית-המועצות ועולם המחר, שהופיעה בדיון. הגם שנחלקו מבחינה פילוסופית, לא היו ביניהם חילוקי דעות במישור האקטיביסטי האקטואלי. בין חניכי טבנקין לבין חניכי ברל (זו היתה, בעצם, החלוקה שהסתמנה במחנות העולים בויכוח הנ"ל) לא היה כל הבדל ביחס לאתוס האופנסיבי.[75]

השואה מילאה תפקיד משני בהתגבשותו של "האתוס האופנסיבי". אתוס זה, שהחל מופיע בעת המרד הערבי והתגבש במרוצת מלחמת העולם השניה ומוצאיה, צמח כתוצאה מאירועים ארצישראליים והתפתח בצל ציפיות לאירועים נוספים. אופיו עוצב על-ידי תודעת העימות הבלתי נמנע עם הערבים והמאבק עם הבריטים. אם היה אירוע מחוץ לגבולות הארץ, שהיה בעל חשיבות ראשונה במעלה בצמיחתו של אתוס זה, היתה זו מלחמת העולם השניה שנתנה דחיפה עצומה להתפתחות תפיסות כוחניות.

ככל שאנו מתרחקים מימי השואה, היא מסתמנת כאירוע כה גדול, עד שכל מה שבא בעקבותיה נמצא בצילו. כך למשל, קיימת נטייה לתאר את הקמתה של מדינת ישראל כתוצאה של השואה. אין ספק, שבמאבק המדיני שלאחר מלחמת העולם היה לנושא השואה אימפקט על דעת הקהל היהודית-אמריקאית וגם על דעת הקהל העולמית. אבל הקביעה שזה היה הגורם הדומיננטי להקמת המדינה, איננה עומדת במבחן העובדות. די אם נזכור שכבר ב-1937 הוצעה ליהודים מדינה, ושעוד בטרם נודע על השואה, הוכרז שמדינה יהודית היא מטרת המלחמה של העם היהודי. אפשר גם לשער שאלמלא השואה, היה לחץ היהודים החיים לא פחות ניכר מלחץ היהודים המתים. נטיה זו, להסביר תופעות באמצעות השואה, ניכרת גם בהקשר להתגבשות האתוס האופנסיבי. אך בחינה זהירה מגלה שכל מרכיביו הקשורים לשואה, היו קיימים בו גם קודם לכן. השואה גרמה להאצה ולהעצמה של הלכי רוח, נטיות נפש, גישות למציאות, אך לא יצרה חדשים. היא היתה מרכזית בהענקת צידוק מוסרי למאבק הכוחני, תוך שהיא מחזקת את הדימוי העצמי של היהודי כקורבן הנצחי. המסקנה שאסור להם, ליהודים, להיכנס שוב לסיטואציה דומה, כשהם חסרי כוח, היתה חשובה ביותר בחיזוק הטיעונים בזכות המדינה.

היישוב הארצישראלי ברובו התקשה להזדהות עם היהודים שהלכו "כצאן לטבח". היתה זו פגיעה בדימוי העצמי, שלא ניתן היה להתגבר עליה. תחליף חלקי לכך נמצא בהזדהות עם סמלי הלחימה בגולה, מורדי הגטו. במקביל, הופנתה האנרגיה הנפשית שיצרה השואה, כלפי חוץ. חלה "החצנה" של השואה – היא היתה לחשבון פתוח, שאיננו מסתיים לעולם, בינינו לבין אומות העולם. השואה לא יצרה רגישות אנושית ומערכת יחסים אחרת בין יהודי ליהודי. היא לא גרמה לשינויים בהשקפת עולם, היא לא יצרה קונספציה סוציאלית או לאומית חדשה. כל אלה היו מחייבים הפנמה של הניסיון היהודי בשואה, מה שלא קרה, לפחות לא בטווח הקצר. רגשות הזעם, התסכול והאשם מצאו את אפיקם אל הצהרות רטוריות, אל תפיסה כוחנית-חשופה של יחסי אומות ואל המאבק על גורלה של הארץ.

מקורות

1 ראה:

A. Shapira, "The Yishuv and the Survivors of the Holocaust" Studies in Zionism, Automn, 1986 pp. 277-301.

2 ראה, למשל, דברי אליהו גולומב המועצה המ"ח של הסתדרות העובדים, 23.12.1942, **חביון עז ב'**, עמ' 355-356.

3 ראה פרטים בעניין זה בספרה של **דינה פורת**, הנהגה במילכוד, העוסק בתגובת ההסתדרות הציונית לשואה.

4 הרצאה , תיק משה סנה, את"ה 4717, כנראה 1943.

5 טבנקין, "עם העדות", מבפנים, נובמבר 1946.

6 טבנקין, סמינר הקומונות בגבת, לעיל.

7 גלילי, דברים בנוער העובד, ראשית 1943, פנקס עבודה 1943, אק"מ, ארכיון גלילי.

8 בן-גוריון, "אל המצפון האנושי", מושב מיוחד של אסיפת הנבחרים, 30.11.1943, **במערכה**, ג', תל-אביב, תש"י, עמ' 114-119.

9 כנראה סנה, הרצאה, תיק משה סנה, את"ה 4717, כנראה1943.

10 ראה למשל, התייחסות לעניין אצל נתן פרידל, הרצאה ללא תאריך (1942-1943), ג"ח 1.18F (22).

11 טבנקין, מועצת רמת הכובש, 2.1.1943, לעיל.

12 טבנקין, מועצת רמת הכובש, 2.1.1943, לעיל.

13 נתן אלתרמן, "מכל העמים", **הטור השביעי**, תל-אביב 1986, עמ' 9-11.

14 הדברים חוזרים ונשנים. ראה, למשל, מ. פראגר, "המהפכה הגורלית בהיסטוריה היהודית", מבפנים נובמבר 1946; טבנקין, מועצת רמת הכובש 2.1.43, לעיל; טבנקין, "עם העדות", מבפנים נובמבר 1946.

15 משה פראגר, לעיל.

16 ראה,

A. Shapira, "The Yishuv and the Survivors of the Holocaust" Studies in Zionism, Automn, 1986 pp. 277-301.

17 אלתרמן, "הסרטיפיקט האחרון", **הטור השביעי**, עמ' 54.

18 טבנקין, מועצת רמת הכובש, 2.1.43, לעיל.

טבנקין, ועידה עולמית של תנועת "דרור", מאי 1947, פרנוואלד, גרמניה, **דברים**, ד', תל-אביב 1976, עמ' 191.
אלתרמן, "עליה-ולנסיה", **הטור השביעי**, א', עמ' 95.
משה טבנקין, הכינוס הארצי של בוגרי תנועות הנוער של התנועה לאחדות העבודה, חיפה 28-29.7.1944, א.ע. חטיבה 456IV, תיק מס' 1.
משה פראגר, לעיל.
גלילי, דברים בנוער העובד, ראשית 1943, פנקס עבודה 1943, לעיל.
טבנקין, הועידה הט"ו של הקיבוץ המאוחד, יגור, 7-13.6.46, עין-חרוד (אין תאריך), עמ' 7.
אבשלום צורף, המועצה הכ"ה של הנוער העובד, ירושלים 23.4.1943, א.ע. חט' 213IV, תיק 29.
"ברכה לאנטק בבואו", עלון פלמ"ח אפריל-מאי 1947, וראה גם דברי רוז'קה, עלון פלמ"ח פברואר 1945.
ראה דינה פורת, **הנהגה במילכוד**; דליה עופר, **דרך הים**.
טבנקין, "עם העדות", לעיל.
שם, שם.
בן-גוריון, דברים בועד הפועל הציוני, ציריך, 26.8.1947, במערכה, ה', תל-אביב תשי"א, עמ' 216-219.
מועצת הקיבוץ המאוחד בעין-חרוד, 5.7.1942, אק"מ, חטיבה 4, מיכל 6, תיק 6.
טבנקין, "לאפיקי הצלה", מועצת ההסתדרות המ"ח, דצמבר 1942, תל-אביב, **דברים** ד', עמ' 9-10. וראה גם לובה לויטה, "הזכרת נשמות", מבפנים יוני 1943.
משה פראגר, לעיל.
ראה, למשל, דברי משה טבנקין בכינוס הארצי של תנועות הנוער, 29.7.1944, לעיל, בנידון; "הגולה הלוחמת", עלון פלמ"ח, ינואר 1945; "נוכח השואה", כינוס נוער ינואר 1943, **דברים** ד', עמ' 19.
טבנקין, "עם העדות" , מבפנים, נובמבר 1946.
טבנקין, "עם העדות", מבפנים, נובמבר 1946.
ראה א. שפירא, "דור בארץ", אלפיים, 2, 1990, - עמ' 178-203.
משה טבנקין, הכינוס הארצי של תנועות הנוער, 29.7.1944, לעיל.
גלילי, דברים בנוער העובד ראשית 1943, פנקס עבודה 1943.
יגאל אלון, "מגמות ומעש", **ספר הפלמ"ח**, א', עמ' 596.

ראה למשל, את הערת יהודה יערי, שבחוברת "לעבודה" של המחנות העולים, לא נזכר דבר על הגולה. י. יערי לבן-שלום, 14.7.1941, **אצ**"מ s32/435; וחוזר של מזכירות הנוער העובד, המתייחס כבר למרד בגטו ואומר: "חברינו שלא ידעו את הגולה והתייחסו בקרירות אל חיי היהודים בגטאות...", תל-אביב 1.6.1943, אצ"מ s32/1137.

ספר הפלמ"ח, א', תל-אביב 1956, עמ' 352.

דברי בנימין גליקסון במרכז המחנות העולים תל-אביב, 19-20.1.1945, במבחן, פברואר 1945.

עדות רניה הרשקוביץ למחברת.

איתן רם "ילקוט רעים", במאבק, ספטמבר 1946.

י. נודד, "סביב המדורה", עלון פלמ"ח אוקטובר 1945.

צביקה דרור, **בנתיבי הצלה**, תל-אביב 1988, עמ' 124.

עדותו של גלילי למחברת, וכן צביקה דרור, **בנתיבי הצלה**, תל-אביב 1988, עמ' 165-167.

ברל כצנלסון "שותפות הגורל היהודי כיסוד בחינוך" (בעקבות השיחה על הגולה), הר הכרמל 6.6.1944, א.ע. 104iv, ברל כצנלסון, תיק 16. הופיע בעיבוד **בכתבים** י"ב, תל-אביב תש"י, עמ' 217-225.

רוז'קה מתוך מכתב, עם מותו של יצחק שדה (21.8.1951), ספר רוז'קה, עמ' 221.

בן-גוריון, "צו תל-חי", י"א אדר ב' תש"ג, במערכה ג', עמ' 119-121. וכן ראה דברי יצחק גרינבוים בפני מועצת הנוער העובד, ירושלים 23.4.1943, א.ע. 213iv, תיק 29, שבה הוא בישר על המרד.

אליהו גולומב, מזכירות הועד הפועל של ההסתדרות 7.5.1943, את"ה, גולומב, תיק 52.

לובה לויטה, "הזכרת נשמות", מבפנים, יוני 1943. ההתייחסות לזיקתם אל הארץ ול"תל-חי למראשותם" מופיעה אצל אשד, "מלחמת היהודים", מבפנים, יוני 1943.

דבר מטה הפלמ"ח, **ספר הפלמ"ח**, א', עמ' 525.

יעקב אשד, שם, שם.

במעלה, 26.3.1945. וראה גם למשל, חוזר מזכירות הנוער העובד 12.4.1945, א.ע. 213iv תיק 246.

חוזר מזכירות הנוער העובד 1.6.1943, אצ"מ s32/1137.

מבפנים, ינואר 1946.

"להורים", עלון פלמ"ח, מרס 1946.

עלון פלמ"ח, מרס 1945.

יגאל אלון "מגמות ומעש", ספר הפלמ"ח, א', תל-אביב 1953, עמ' 596.
ראה למשל, "הגולה הלוחמת", עלון פלמ"ח, ינואר 1945. וראה עדות שוריקה ברוורמן בספר **רוז'קה**, עמ' 245, שציטטה את שדה כאומר: "אלה הם הפלמ"חאים שלחמו בגולה, אנחנו לחמנו כאן והם שם".
אליעזר שושני, "ערכי הפלמ"ח", **במבחן הקרבות**, שנתון דבר תש"ח-תש"ט, עמ' 151.
יגאל אלין, "מגמות ומעש", ספר הפלמ"ח, א', עמ' 596.
"פרטיזנים יהודים", עלון פלמ"ח, אוקטובר 1945.
ראה למשל, "בפגישת הפרטיזנים בארץ", עלון פלמ"ח, אוקטובר 1945.
"הפגישה בחוף" (מפי מעפילה), עלון פלמ"ח, ספטמבר 1946.
קשה למצוא בסיס ריאלי למפגש כזה על החוף. מספר הספינות שהבקיעו לעצמן דרך לחוף, היה זעום, ובמיוחד כך בקיץ 1946. בעניין האשמת אנטק, ראה - A. Shapira, **The Yishuv and the Survivors**, ibid
הרצאת טבנקין, יום עיון של הקיבוץ המאוחד 6.1.1945, אק"מ, כח המגן, מיכל הפורשים, תיק סזון 1944-1946.
"עם צנחנים", עלון פלמ"ח, אוקטובר 1945.
ראה א. שפירא, A. Shapira, **The Yishuv and the Survivors**, ibid
טבנקין, "נוכח השואה", בכינוס נוער, ינואר 1943, **דברים**, ד' עמ' 18.
הרצאת טבנקין ביום עיון של התנועה 6.1.1945, אק"מ, כח המגן, מיכל הפורשים, תיק סזון 1944-1946. הדברים בעניין פטריה הושמעו על-ידי ברל כצנלסון, כתבים ט', תל-אביב תש"ח, עמ' 374.
ברל כצנלסון, "שותפות הגורל היהודי כיסוד בחינוך" (בעקבות השיחה על הגולה), הר הכרמל 6.6.1944, א.ע. 104iv ברל כצנלסון, תיק 16.
רכז המחנות העולים השני 19-20.1.1945, במבחן, פברואר 1945.

פרופ' אברהם צבי בראון

מסר לדורות הבאים

על לקחי הארגון הלוחם של יהודי קובנא במלחמת העולם השניה

ימי שני דורות חלפו כבר מאז נחלצנו מכף הקלע של הכיבוש הנאצי. למעלה מארבעים שנה חלפו מאז פרוץ מלחמת העולם השניה, היום שבו פלשו גייסות היטלר אל מדינת פולין. לגבינו, החברים לשעבר של הארגון הלוחם של יהודי קובנא במלחמת העולם השניה, משמעותי תאריך אחר. מעל 35 שנים מלאו מאז שיחרר הצבא הסובייטי את אזור יערות רודניקי, שבהם שכנו בסיסי החטיבה הפרטיזנית הקובנאית, שחברי ארגוננו היוו את רוב בניינה ורוב מניינה – ולוחמינו יכלו לעזוב את היערות כבני-חורין ולהפנות את פעמיהם לקובנא העיר...

ארבעים שנה... שלושים וחמש שנים... ימיהם של לא דור אחד, כמעט שני דורות חלפו מאז ועדיין תוהים אנו על משמעותה של אותה תקופה – תקופה של אימים וזוועות מכאן ותקופה של מעשי גבורה, לעתים על-אנושיים, מכאן.

אנחנו, שחזינו את התקופה ההיא מבשרנו, אנחנו, שבתוך גיא ההריגה הרהבנו עוז בלבנו לעלות על דרך ההתנגדות היזומה והמאורגנת, מהו המסר שלנו לבנינו ולבני בנינו, לדורות שיבואו אחריהם?

לא נוכל להסתפק בסיפור המעשה בלבד, שאותו סיפרנו כבר ביותר מספר אחד ועוד נספר. המסר שלנו בדין שיכיל לא רק את העובדות של מעשינו ומחדלינו; אלא גם משהו מן הלקח המשתמע מעובדות אלה, גם את משמעותן העמוקה ביותר. וזאת לאו דווקא משום שאנו חוששים כי מאורעות כאלה עלולים להתרחש שוב ויש צורך להזהיר מפניהם. נקווה כי אל שפל כזה האנושות לא תידרדר עוד, אם כי זה לגמרי לא בטוח; קשה לדעת מה זומם השטן במחבואו ואלו תחבולות מחוכמות רוקם הוא עם כל שכלול בטכנולוגיה ועם כל קלקול במידות...

גם אם לא יישנו הזוועות ההן – הלקח בעינו יעמוד. המבחנים שעמדנו בהם וה"איך" של עמידתנו – הללו חושפים אמיתות שבימים כתקנם, בתנאי חיים רגילים, מוסתרות הן מתחת לפני השטח, במעמקים; אמיתות על מהותנו כבני אדם ועל מהותנו כיהודים; על האחווה ועל השנאה, על האחריות לזולת ולעדה כולה ועל הזלזול והפגיעה באחריות זו; על יכולת העמידה בתנאי דיכוי ונגישות אכזריים ועל גבולותיה של יכולת זו.

אנו מפנים, אפוא, שוב את מחשבתנו אל ארגוננו הלוחם מתקופת הכיבוש

הנאצי ואל לקחי פעילותו. תחילה משפטים אחדים על גודלו וממדיו. בשעת מעשה לא מסרנו לנו דין וחשבון מכך שעם כל ניתוקנו מן הסביבה הרחבה יותר, עם כל הבידוד הכמעט מוחלט שהטיל עלינו הצורר – היינו חלק של מאמץ מלחמתי רב-ממדים של יהדות ליטא, באופן **עובדתי**, כמובן, לא במכוון ובוודאי לא על-פי איזו תכנית קבועה מראש. הודות למחקריו של חברנו ד"ר לוין, יש לנו עתה תמונה ברורה למדי על מימדיו, משקלו וערכו של מאמץ לחימתי מופלא זה.

מסתבר כי תנועת ההתנגדות והלחימה של יהודי ליטא נגד מכונת המלחמה הגרמנית, הקיפה לא פחות מ-10,000 איש, זאת על-פי חישובים ואומדנים זהירים מאוד. מתוך מספר זה, כ-6,000 יהודים שירתו בדוויזיה הליטאית של הצבא הסובייטי, כשהם מהווים בה את חוט השדרה הלוחמת; כ-2,000 איש – שירתו ביחידות אחרות של הצבא הסובייטי ובצבא הפולני בחסותם של הסובייטים; ה-2,000 הנותרים לחמו בשורות הפרטיזנים ובארגוני מרי בגטאות ובמחנות עבודה, **כשליש** מזה בגטו קובנא והמחנות הקשורים אליו.

עשרת אלפים הם כ-4% של אוכלוסי היהודים שהיו בליטא בפלוש הגרמנים אל ארץ זו. אך בתנאים שנוצרו בליטא מיד עם כיבושה על-ידי גייסות היטלר – מספר זה יש בו כדי להטעות, שכן הכרונולוגיה של השמדת היהודים בליטא היתה כזאת, שמירב הפרעות והרציחות ההמוניות נתרגשו על ראשי היהודים ב- 3-4 החודשים הראשונים. והנה, אם נשווה את מספר הלוחמים למספרם הכולל של אלה שנותרו בחיים אחרי גלי ההשמדה הנוראים הללו, יסתבר כמובן, כי אחוז הלוחמים בקרב האוכלוסיה היהודית היה פי ארבע או חמש גדול יותר.

המספרים הללו מחכימים, אך הלקחים עדיין מובלעים בתוכם ועלינו לחושפם. הצעדים הראשונים לארגון ההתנגדות, נעשו בגטו קובנא עוד בסתיו 1941, בעיצומו של גל הרציחות הגדול. המעניין ואולי המביך והמזעזע הוא, שעם היוזמים של תנועת המרי בגטו נמנתה גם קבוצת קצינים של **משטרת הגטו**. אותם אנשים שבדרך זו או אחרת, שולבו במכונת הנגישות, הדיכוי ובסוף גם ברציחות, שהפעילו הגרמנים כלפי הגטו מיד יום ביומו תוך הסלמה ושכלול מתמידים – אותם אנשים עצמם ובאותם ימים נוראים עצמם, סללו את הדרך להתנגדות יזומה, למחתרת לוחמת. תגידו, דילמה אישית איומה... בוודאי מן הדילמות הקשות ביותר שהפסיכולוג, בייחוד אותו פסיכולוג הממקד את מחקרו בהתנהגותם של אנשים בתנאי לחץ ומצוקה – לא יוכל לדמיין קשה ממנה. אבל מעבר לדילמה האישית התהומית הזאת, הסתמנה כבר כאן הדרך שילך בה הממסד של גטו קובנא – קרי: האלטסטנראט והמוסדות המסונפים אליו – במשך זמן רב לאחר מכן. וזו היתה בקירוב הפורמולה: מילוי חלק ככל האפשר, מסודר וקפדני ככל האפשר, של פקודות הגרמנים לרשויותיהם – מינהל השטחים הכבושים, חברות הבניין

הגרמניות שניצלו את כוח העבודה של הגטו ניצול מחפיר ומשפיל, המשטרה הגרמנית ושלוחותיה הליטאיות וכמובן – הס"ס והגסטאפו – מזה **ושיתוף פעולה הדוק ככל האפשר עם מחתרת הגטו.** אם היה צורך בעגלות כדי להסיע את הסיירים שיצאו ליערות אוגוסטובה בחיפוש אחרי בסיסים פרטיזניים – היו אלה עגלות של אגף המשק של האלטסטנראט; אם צריך היה להחביא דווקא בגטו, מכל המקומות בעולם, את נמלטי הפורט התשיעי הנועזים – היה זה לא אחר אלא מפקד המשטרה של הגטו, שפיקח אישית על המבצע המוצלח; אם היה צורך בציוד צבאי וחצי צבאי משום שבלעדיו לא יכלו קבוצות הלוחמים לצאת ליערות, היה זה מנהל סדנאות הגטו – הוא ולא אחר – שהתייצב בראש הפעולה והסדנאות שלו, שבימים כתקנם עבדו למען ה"וורמאכט" הגרמני, הוסבו על מנגנונם וצוות העובדים המעולה שלהן, לימים אחדים לתפקיד זה והכינו בדחיפות את הציוד הנדרש.

נכון, מנהל הסדנאות לא פעל כאן על דעת עצמו. וכאן באים אנו אל לב לבם של היחסים שבין המחתרת והממסד בגטו קובנא. בעניין זה קיבל מנהל הסדנאות וכנראה גם מפקד המשטרה ושאר זרועות הביצוע של הנהגת הגטו, גיבוי מלא ומפורש מראש האלטסטנראט בכבודו ובעצמו. יתר-על-כן, לא היה זה גיבוי שראש האלטסטנראט העניק אותו לכפופים לו בעל כורחו, כאילו כפאו השד. למעשה הגיבוי התלוותה הבנה עמוקה והזדהות עם המטרה. באותה הזדמנות של ארגון הסיוע על-ידי מוסדות הגטו לקבוצות היוצאות, אמר ראש האלטסטנראט דברים כדרבנות:

"זוהי הדרך המכובדת שעלינו ללכת בה. אני נוטל הכל על מצפוני, זה רק לטובת שארית יהודי ליטא ולטובת העם היהודי כולו. כל אפשרות של מרי יש לנצלה ובפרט כשמדובר במאבק של כבוד".

אינני מבקש לטעון כי במתן הגיבוי המוסרי והסיוע המעשי לארגון הלוחם, מחקה הנהלת הגטו את נטל האחריות – או אם תרצו האשמה – הרובץ עליה בגין פעילותה על-פי פקודות הצורר ובהתאם לאינטרסים **שלו** ובמסגרת "הפתרון הסופי" שהוא הכין לבעיה היהודית וכפי **שהוא** ראה אותה. את נטל האחריות – או האשמה – שום איש ושום גורם אינו יכול להסיר משכמם של אנשים אלה. דבר זה אמור, הן כלפי אלה שסברו כבר אז, בעיצומה של תקופת האימים, כי הדבר אפשרי והן כלפי אלה – היסטוריונים, חוקרי השואה וכיוצא באלה – הסבורים כך גם היום.

אבל אינני סבור שתהיה סתירה בדברי אם אגיד גם זאת: יחסה של הנהגת גטו קובנא אל המחתרת, היתה קרן-אור, אם לא מעשה גבורה. היה זה המעשה הנכון – **וכפי** שהוא בוצע, גם המעשה הנבון, בו משתקפת בצורה המשמעותית ביותר הסולידריות היהודית-לאומית בכל תפארתה.

לסולידריות כזאת, בסיסית, גורלית, מעמקי הנפש וממרומי התבונה, נהיה

זקוקים עוד לא פעם במיפני העתים. זה יותר מאחדות הגורל היהודי; זה ביטוי ליישות היהודית שהכוח היהודי בכל אתר ובכל זמן ניזונים ממנה. ואל נגיד שגטו קובנא היה במובן זה חריג. אדרבה ואדרבה, זהו המצב התקין, האמיתי, השלם; העדרו – הוא-הוא עיוות היישות היהודית, תהיה מידת שכיחותו אשר תהיה.

אותה סולידריות יהודית-לאומית מצאה לה בגטו קובנא ביטוי לאו דווקא ביחסים בין המחתרת לממסד השלטוני כביכול, או בין המחתרת לתושבי הגטו הבלתי מאורגנים. היא מצאה לה ביטויים מביטויים שונים במחתרת עצמה.

מבחינה פוליטית ורעיונית לא היתה המחתרת הקובנאית מקשה אחת, וזה היה רק טבעי. כמה וכמה ארגונים ומפלגות הקימו אותה וקיימוה לאורך כל דרכה. היה בה המחנה הציוני על ארגוניו השונים; היה בה המחנה הקומוניסטי, שגם בו ניתן להבחין בניואנסים; היו גם חוגים בלתי מזדהים, בלא דיוקן פוליטי ברור, אך נחושים בדעתם שלא להכניס מרצונם את ראשם לתוך מכונת ההשמדה הגרמנית-ליטאית. עם כל הגיוון הזה ברור כי דרכה של המחתרת – הטקטיקה והטרגדיה שלה רחמנא ליצלן – נקבעה על-ידי שני המחנות הגדולים.

ברם, אל נשכח שאם חודשים מספר לפני-כן נמצאו שני המחנות הללו בקובנא משני צדי המתרס של המשטר הסובייטי: אלה "על הסוס" ושיכורי ניצחון משיקויי השלטון שנתגלגל לידיהם; ואלה מתחת לסוס – או שכבר נדרסו על-ידו או שזה מה שהיה צפוי להם בעתיד הקרוב. והנה נסתלק לפתע הסוס הזה של עידן הסובייטים, והיריבים של אתמול עמדו **זה ליד זה** – אל מול מכונת ההשמדה הדורסנית. שני הצדדים ביצעו "הערכת מצב" ושניהם עמלו ליצירתו של בסיס נאות לשיתוף פעולה.

העוינות אמנם נעלמה, או הושמה במקרר, אך הבדלי המנטאליות והאידיאולוגיה נשארו בעינם ואיש לא יגיד שהם לא נתנו את אותותיהם – בשיקולים, בציפיות, במטרות ואף במידה לא מעטה, באמצעים להשגת מטרות אלה. אנשי המחנה השמאלני ראו את עצמם כפופים, בחשבון אחרון, לסמכות העליונה שלהם במוסקבה. מה שטוב למוסקבה טוב גם לעמים הנמקים תחת עול הנאצים, ומה שטוב לעמים הללו טוב גם ליהודים, ומה שטוב ליהודים טוב גם ליהודי גטו קובנא. זה היה – בקירוב – הקו הגנרלי של השיקולים וקו זה לא יכול היה שלא להתנקם, בנסיבות מסוימות אף לדרוש קורבנות שקשה למצוא להם הצדקה, אבל בדרך-כלל נתנו כפיפות זו וקשר זה, קלף חזק בידי מחתרת הגטו: הדרכה והנחיה בלחימה פרטיזנית; סיוע ארגוני בהוצאת לוחמים מן הגטו והבאתם לבסיסים פרטיזניים ערוכים היטב; קליטה בתוך יחידות פרטיזניות עתירות ניסיון ונתונות לפיקוח המרכז; אימון צבאי ואף בחלקו – ציוד צבאי שלא יסולא בפז בתנאים אלה.

לאנשי המחנה הציוני חסר היה כמובן יתרון זה של קשר עם מוסקבה. אדרבה,

היה כאן חשש של הפליה לרעה, של נגישות בבוא העת. האם החשש הזה התגלה כמבוסס? סביר להניח שכן; מקרים שונים רומזים בכיוון זה, אף כי דברים רבים בהקשר זה עדיין צריכים חקירה וליבון. מכל מקום, בגטו עצמו היה להם במה לאזן את הנחיתות הזאת שבהיעדר קשרים עם מוסקבה. היו אלה הקשרים עם ממסד הגטו וכוח ההשפעה על חוגים נרחבים למדי של אוכלוסי הגטו. מחוץ לגטו לא יכול היה הארגון לזוז בלי המחנה הקומוניסטי; בפנים הגטו הוא לא יכול היה לזוז בלי המחנה הציוני. על איזון עדין זה ביחסי הכוחות והקשרים, ידעה מחתרת גטו קובנא לכונן אחדות-מעשה מופלא שהצמיח הישגים בשטח שכל תנועת מחתרת יכלה להתקנא בהם. וגם מכאן נשקפים פניה הנבונים של הסולידריות היהודית-הלאומית. גם לסוג זה של סולידריות עוד נזדקק לא פעם בעתיד.

לעומת שני סוגים מופלאים אלה של אחדות וזיקה, מזדקרות שתי טראומות של היעדר מוחלט או כמעט מוחלט של כל זיקה; אחת הקשורה ביחס בינינו לליטאים ושניה הנוגעת ליחסינו עם הגרמנים. בשני המקרים המוקד הוא דבר-מה המנוגד לחלוטין לסולידריות – שנאת חינם תהומית. הליטאים התייצבו רובם ככולם לצד הגרמנים הצוררים, מתוך הנחה שהללו יבטלו את השעבוד הסובייטי ויגישו להם – כעל מגש הכסף – עצמאות לאומית. מתוך כך נטלו על עצמם את המלאכה השפלה של רציחת יהודים כשבפיהם נימוק טפל ושפל: "היהודים הם אלה שמכרו את ליטא לסובייטים". האם היה זה נימוק כן, למצער מבחינה סובייקטיבית, או שמא היתה זו רק כסות לשנאה יהודית עתיקת יומין? לא נדע בוודאות. מכל מקום, מה שעוללו הליטאים ליהודים בהשראתם ובחסותם של הגרמנים – היה הניגוד המשווע לכל מה שמבטאת הסולידריות הבין-אנושית, שהיא סם הקיום האנושי עלי אדמות. אבל גם כאן אין החשכה הסמיכה נטולה לגמרי נקודות אור. נמצאו גם ליטאים שהרהיבו עוז לשחות נגד הזרם העכור. ארגוננו נהנה לא מעט מעזרתם של הללו. בין אם היה זה הליטאי (או הליטאית) שעזר לרכוש נשק למען הארגון, או זה שעזר להסתירו מעיני השלטונות, או זה שהוליך את סיירינו אל שורותיו, או זה שלחם שכם אחד אם הפרטיזן היהודי ביערות; בוודאי לא יהיה זה נכון להגיד שאותו ליטאי מחק מעליו את הקלון שבאיום מסוגי שיתוף הפעולה – שיתוף פעולה בהשמדת-עם. אבל זאת אכן נוכל להגיד: אותו קומץ של ליטאים שסייעו וחירפו נפשם, שימשו עדות לכך שגם בתופת זה שיצרו הגרמנים על אדמת ליטא, לא פסה הסולידריות בין אדם לאדם. ועוד נזדקק בעתיד גם לסולידריות זו – אנחנו היהודים ולא אנחנו בלבד, אלא האנושות כולה, משום שבלעדיה אין רווחה ואין אושר ואין תקווה ואין חיים אנושיים עלי אדמות.

הטראומה האחרת היא הגרועה מן השתיים. זוהי הטראומה שהשאיר בנו המפגש עם הגרמנים. אותם לא יכולנו אנחנו לראות אלא דרך הכוונת. עמם לא היתה זו

אלא מלחמה לחיים ולמוות – מצדנו, ללא רחם ומתוך שאיפת נקם, מצדם, מחמת משטר אפל וגזענות אטומה שהוטלו עליהם והם קיבלום, אם לא בהתלהבות אז מתוך הסכמה או השלמה. כאן עמדנו בפני חומה ללא סדקים כלל, בפני היעדר מוחלט של כל סולידריות בין-אנושית. מספרים לנו שבמקומות שונים היו גם היו גילויי סולידריות בסיסית כזו גם ביחסם של גרמנים כלפי יהודים או נרדפים נחותי דרגה אחרים. אנחנו לא ראינו זאת וחשבוננו שלנו עם הגרמנים, קשה כשאול, מר כלענה. האם נעבירו כמות-שהוא לבנינו ולבני בנינו? על שאלה זו לא קל להשיב.

לארגון לוחמי גטו קובנא היו הישגים מרשימים לפי כל קני-המידה של לחימה פרטיזנית: ברכישת נשק ובשימוש היעיל בו; בארגון ובביצוע של משימות סיור וחבלה, רכש וקרב; כבדים היו גם קורבנותיו בשדה הקרב. אך אותה סולידריות יהודית ובין-אנושית מופלאה, שנרקמה בין חלקיו ומרכיביו בתוך מחנהו וכן בינו ככלל לבין העדה היהודית שעמדה על עברי פי-פחת – היא בפרספקטיבה היסטורית, אולי ההישג החשוב ביותר. היא עיקרו של המסר שלנו לדורות הבאים!

ד"ר משה בייסקי

שחרור שאין עמו חופש

כבר בחודשים האחרונים של שנת 1944 ובתחילת 1945, זכה חלק מסוים מבין ניצולי השואה להשתחרר מזוועות החיים במחנות ההסגר, במחבואים ובמקומות הגלייה. עם התקדמות החזיתות ושחרור שטחי כיבוש במזרח ובמערב, זכו מעטים גם לשחרורם האישי, אם לא הספיקו הנאצים עוד לפני כן להוציא את האסירים היהודיים לפנים הארץ "למקום מבטחים". לרוב הם אמנם דאגו שלא להשאיר מאחוריהם יהודים ומאחר ובתקופה זו התקשו לספק אמצעי תחבורה, הם נעזרו ב"מצעדי המוות" הרגליים המפורסמים. ואז נראו בחודשי החורף הקרים של 1945-1944 המצעדים האיומים של "מוזולמנים" תשושים, לבושי סחבות ונפוחים, העושים דרכם בשלג וכפור, כשהשורות מתדלדלות מרגע לרגע ממש. מי שכוחו תש כליל ולא היה מסוגל להמשיך, סיים סבלו בצדי הדרך ולא נמצא אפילו מי שידאג להטמנת הגוויה. וצדי הדרכים היו מלאים בגוויות. ולא שפר גורלם של אלה שזכו להובלה, דחוסים בקרונות של בהמות. לרוב לא הגיעו הקרונות לייעודם, גם אם היה להם יעד, עקב השיבושים במסילות הברזל.

עם כל החשיבות שייחסו הגרמנים להחלטתם לבל יישארו יהודים בשטחים אותם הם מפנים, לא היה זה מטען הובלה בעל עדיפות, לכן עמדו קרונות סגורים וחתומים במסילות נידחות ובהן מטען בני אדם בתנאים תת-אנושיים, זוועתיים: ללא תזונה ומים, בכפור איום, ללא כסות לגופם וללא אפשרות אף לעשות את צרכיהם. ויש וכעבור נדידה של ימים רבים ביקש מן דהוא לפתוח את הקרונות, וזאת ניתן היה לעשות רק בעזרת מכשירי הלחמה, כדי להפשיר את הקרח בו כוסו הפתחים, רק אז נתגלה המחזה במלא הזוועה: שלדים כחושים, לרוב קפואים ומיעוטם שרוח חיים עדיין בקרבם. והתנאים במחנות ההסגר וההשמדה ובמחנות העבודה בחודשי המלחמה האחרונים, אינם צורכים הרי כל תיאור נוסף, כי הדברים ידועים.

כזה היה מצבם של אלה שעשויים היו להוות את שארית הפליטה ושרידי השואה בארצות אירופה הכבושה; אליהם הצטרפו היהודים שהוגלו הרחק לסיביר, אל מעבר לדומבס ובייקל – ואם כי אין להשוות את מצבם הפיזי של אלה לזה של אסירי המחנות הגרמניים השונים, הרי אף הם היו נטולי בית ובבחינת פליטים חסרי כל ומשוללים אפשרות של תנועה חופשית, בחפצם לחזור לארץ מוצאם.

והנה עלה השחר על היום המיוחל: נסתיימה המלחמה ושערי המחנות נפתחו מבחוץ; מי שהסתתר אצל נוצרי או בתור נוצרי, שוב רשאי היה להלכה לצאת

לחופשי, מי שהיה כלוא שנים במחנה יכול היה, אם מצויים עמו די כוחות פיזיים, לצאת את תחום המחנה. ואמנם יום גדול היה ה-8 במאי 1945 לכל באי עולם ואולי במיוחד לשרידי הרדיפות והעינויים, אשר חמש שנים ומעלה עמדו בסבל ובתלאות ששום כושר תיאור לא יתארם. אולם את מקומה של השמחה הספונטנית הראשונית, תפסה חיש מהר המציאות העגומה והטראגית. אך טבעי הוא, כי המחשבה והשאיפה המיידית היתה להינתק מהר ככל האפשר מהעבר הזוועתי ובראש וראשונה ממקום הייסורים והסבל, כלומר, לעזוב את המחנה, המחבוא, מקום ההגלייה. אולם השאלה המיידית בפניה עמדו כמעט כל הניצולים מהתופת הנאצי, היתה: ומה הלאה, להיכן ללכת? וזו לא היתה רק בעיה של כושר פיסי או של אמצעים, אלא שאלת כיוון, פשוטו כמשמעו!

לא אשכח אותו קצין רוסי אשר בבוקרו של ה-9 במאי 1945 נכנס ראשון אל המחנה בו שהו כ-1200 אסירים יהודיים, כדי לבשר את בוא השחרור. רק לפני מספר שעות נסוגו משמרות אנשי ס.ס. ועל הכביש עדיין נראו חיילים גרמנים בורחים בכיוון מערב. נאום נלהב נאם הקצין לכבוד הצבא האדון המשחרר ומפקדו סטלין – באופן הפגנתי פתח את שער המחנה לרווחה והכריז כי מי שמסוגל, רשאי לקום וללכת. משפנה ללכת נתלוו אליו אסירים מספר לאורך הכביש כדי לשמוע ממנו מה נעשה בערי פולין משם הוא בא, וכששמע הקצין כי כל אסירי המחנה הם יהודים, התחיל גם הוא לדבר אידיש וגילה כי יהודי הוא. הוא נשאל על המקומות בהם עבר בדרכי המלחמה והתשובה היחידה והכוללת היתה: אין יהודים באף מקום, אתם הראשונים בהם אני נפגש. זו היתה פריסת השלום הראשונה מ"המולדת" ברגע השחרור. ובטרם ייפרד מאתנו נשאל הקצין הרוסי-היהודי: מה לעשות כעת, לאן ללכת? בתשובתו נתגלם המצב הטראגי של אלה אשר שוחררו בזה הרגע; וכה אמר הקצין: "אל תלכו למזרח ואל תלכו למערב, בשום מקום אין אוהבים אותנו ולא הוסיף ונעלם. אמת, נכון כי בתום המלחמה ובעיקר בחודשים הראשונים שלאחריה, לא היהודים בלבד היו בבחינת פליטים ועקורים, אם כי לא היו במצבם של שרידי השואה; ברחבי אירופה נמצאו אז מיליונים בני לאומים שונים אשר תלאות המלחמה הביאו אותם – אם מרצון, שלא מרצון או מתוך כפיה – לנדוד למרחקים; ואכן במשך חודשים היתה כעין נדידת עמים ממזרח למערב ובכיוון ההפוך, כשכל אחד מנסה לעשות דרכו בעזרת מוסדות סעד לעקורים כדי להגיע ליעדו. אלא שלא כעקורים בני לאומים אחרים היו השרידים, פליטי השואה היהודיים.

ידע הפולני את הדרך למולדתו וכמוהו הבלגי אל מכורתו ומשפחתו, וכך גם כל היתר. אם נתעכבו האחרים לשהיית מעבר במחנות העקורים שהוקמו על-ידי אונר"א – הסיבה העיקרית היתה בקשיי תעבורה ומעבר או לעתים בגין שיקולים

פוליטיים. לא כן השרידים היהודיים. האמת האיומה בכל מערומיה נתגלתה חיש מהר. אלה, הלא מרובים, שבדרך מקרה ונס נותרו כשרוח חיים באפם, נוכחו כי הם בבחינת אודים מוצלים, אחד ממשפחה ושניים מעיר. לא זו בלבד שלא היה אל מי לחזור, אלא שלא נראה גם היעד לאן ללכת. אכן יש להבחין בין יוצאי מספר ארצות אשר במערב אירופה, כגון דנמרק, הולנד או צרפת – לשם יכלו לחזור גם היהודים שניצלו מהשואה ובפועל גם חזרו, לפחות בתקופה הראשונה. לא כן היה המצב ביחס למרבית יוצאי מזרח אירופה ומרכזה.

יהודי פולין שנותרו בחיים ידעו את אשר מצפה להם בשובם, אלא שגם האופטימיים שביניהם לא שיערו מה אכזרי יהיה יחס האוכלוסיה הפולנית הנוצרית לגבי "הסיכון מבחינתם, שיישוב יהודי מדולדל שוב יקום בפולין. והמציאות לא איחרה לבוא. במספר ערים ועיירות ערכו הפולנים האנטישמים פרעות באותן העשרות או מאות הניצולים אשר חזרו ונתעכבו ללינת לילה או לשהות קצרה, גם אם לא היה בכוונתם לעשות ישיבתם קבע במקום. וההמשך ידוע. ואם במדינות אחרות לא הגיעו הדברים כדי קיצוניות כזו, הרי שלא נוצרו תנאים נאותים להשתרשות מחודשת ולהקמת חיים קהילתיים יהודיים. וכך נמצא כי מחנות עקורים שהוקמו ברחבי אירופה על-ידי מוסדות סעד כדי להקל על הפליטים למעבר ושיבה לארצות מוצאם, נתרוקנו מהר יחסית מבני לאומים אחרים – כיוון שהם לא שהו בהם מעבר להכרחי לעשיית דרכם ליעדם – והיעד שלהם היה ברור וחד-משמעי. שונה היה המצב לגבי חלק נכבד מניצולי השואה היהודיים. אותו חלק אשר מלכתחילה ידע שאין כל טעם לחזור לארץ המוצא. ואכן, עוד במשך שנים מספר לאחר תום המלחמה, אנו מוצאים מחנות עקורים אשר כמעט כל אוכלוסייתם הם פליטי שואה יהודיים. עם הזמן נתווספו עליהם פליטים יהודיים חדשים, אשר בתמימותם ובנאיביותם ניסו לחזור למולדתם כדי לתפוס בה אחיזה, אך חיש מהר נאלצו ליטול את מקל הנדודים ומי בבהלה ומי בפחות, מצא עצמו מחפש אחר מקום מקלט חדש לאחר שנתייאש מהניסיון להכות שורש במקום מוצאו. גם מקום מקלט ארעי לא קל היה למצוא; ושלא מרצון נאלצו כה רבים להמשיך את חייהם במחנות עקורים במשך חודשים ארוכים, חיים שכה נמאסו עליהם, ולהתייצב שלוש פעמים ביום לקבלת מנת תבשיל החסד, הגם שהמלחמה נסתיימה זה מכבר ולפחות לכאורה היה כל אחד חופשי ללכת לדרכו ולהתחיל בחיים חדשים. אבל היכן?

בשבועות הראשונים שלאחר סיום הקרבות ובתוך האנדרלמוסיה הכללית לא היה המעבר ממדינה למדינה קשה במיוחד, פרט למעבר בקו הגבול שבין שטח הכיבוש הרוסי לבין השטח שבשליטת האמריקנים או האנגלים, שהיה פרובלמטי יותר כבר מהרגע הראשון, וכך גם בכיוון ההפוך. אולם תוך זמן קצר יחסית נתייצבו גם הגבולות בין מדינה למדינה ועניין החזרת העקורים למקומות מוצאם

נעשה מסודר יותר. שוב לא היו הפליטים חופשיים לנוע כאוות נפשם ונדרשה מהם הוכחה על היות הפליט בן המדינה אליה מבקש הוא לשוב, והיה גם צורך להצטייד ברשיונות תנועה ומעבר וכן בתעודה הידועה של פליט, אשר איפשרה לקבל סעד ועזרה במחנות העקורים, תוך כדי הריפטריאציה. לגבי פליטי השואה היהודיים לא היתה בכך משום הקלה, אלא להיפך. כיוון שגם אלה מביניהם אשר הרגישו די חזקים בכדי להתחיל דרך נדודים חדשים, הרי ברור שכוונתם לא היתה לשיבה לארץ מוצאם. אחרים, ואלה היו רבים, היו חלשים מדי ונזקקו לטיפול רפואי ממושך, עד שיגיעו ליכולת תנועה ולו גם בתנאים נוחים ולא כל שכן באותם התנאים ששררו אז. מכאן נבין אפוא, כי גם אלה וגם אלה לא יכלו בכוחות עצמם לתכנן את עתידם – שהיה נראה ללא מוצא – אף כי המלחמה כבר נסתיימה.

לא במסגרת זו המקום להרחיב הדיבור על המאמצים הנואשים שנעשו על-ידי יחידים ומוסדות להשיג אפשרויות הגירה אל מעבר לים. די יהא לומר, כי אפילו אלה ששיחק להם מזלם וקרוביהם ושארי בשרם נזדרזו להשיג עבורם ויזות כניסה למולדת חדשה – לא יכלו להגשים חלומם, מכל מקום לא כאשר השעה דחקה, מחמת הגבלות הגירה לאותן ארצות שכלל לא נתכוונו להגדיל את ה"קווטה" למען מהגרים יהודים. וארץ ישראל היתה סגורה ומסוגרת על-פי הוראותיו של הספר הלבן. וכאשר ברור היה כי אין לצפות לעזרה רבה מבחוץ – נוצר הכורח לחפשה מבפנים. במקומות רבים שם נתקבץ קומץ של פליטים, החלה התארגנות ראשונית של פעילי תנועות הנוער הציוניות אשר ניצלו מהשואה. ההתארגנות אף חרגה ממסגרת לוקלית-מקומית של עזרה לצרכי השעה והתרחבה לממדים ארציים ואף בין ארציים. למעשה חרגה התארגנות זו אל מעבר לצרכי ריפטריאציה, משום שברור היה כי מרבית החוזרים למקום מוצאים עושים זאת רק לצרכי השעה, כגון: בניסיון לחפש קרובים ניצולים, לשם הסדר עניינים אישיים או להשגת הפוגה כלשהי לאחר תלאות האימים. אם גם נמצאו כאלה שסברו שיעלה בידם לבנות חיים חדשים, הרי, כאמור, נוכחו עד מהרה לדעת כי על בתי-קברות ציבוריים ענקיים אין לבנות חיים. והסביבה העוינת תרמה לכך רבות. שוב החל חיפוש אחרי דרכי מפלט, וכך החלה תנועת "בריחה" מחודשת.

האמת היא, כי תנועת הבריחה אשר התחילה עוד לפני פרוץ המלחמה, לא פסקה גם במשך כל שנות קיומה, אלא שלמרות המאמצים של ועד ההצלה ושל מוסדות יהודיים אחרים, בכלל זה השליחים מארץ-ישראל והצנחנים שנשלחו למטרה זו, היה היקפה של הבריחה בימי המלחמה מוגבל למדי לעומת הצרכים, מחמת מגבלות המלחמה. פרשיות מופלאות רשמה כל אחת מתנועות הנוער הציוניות בפעולות הבריחה תוך שנות המלחמה, כשעדיין נראה היה כי העברת אנשים לסלובקיה, להונגריה או לרומניה, היא בבחינת הצלה, לפחות זמנית. הדברים אמורים אפילו

לגבי אלה שהוגלו הרחק לעומק רוסיה הסובייטית. מי ימנה את כל אלה אשר מצאו מותם בשלגים העמוקים של הרי הקרפטים, בהעבירם קבוצות מאורגנות של נוער חלוצי בעיצומם של ימי המלחמה; תקצר היריעה מלהזכיר את כל אלה שלא שקטו ולא נחו אף לרגע במאמצים למצוא דרכי מעבר למקומות שהיו נראים בטוחים יותר; כן ידוע שאף בתוככי מחנות ההשמדה לא פסקו ניסיונות הבריחה.

אולם מיד עם תום המלחמה קיבלה "הבריחה" ממדים שונים לחלוטין. למרבית ניצולי השואה היה ברור כי עליהם לעקור מהמקום בו הם נמצאים ואין זה חשוב אם לרגל חולשתם הפיזית נאלצו להתעכב במחנות עקורים, או שהספיקו לשוב לארץ מוצאם ונוכחו, כי אין להם שם תקומה. בכל המקרים גם יחד, שאלת יציאה הפכה לכורח מיידי ששוב אין לדחותו.

הכוונה בשורות אלה אינה להקיף או אפילו לתמצת את ההתארגנות הזו ואת הבריחה עצמה. פרקים אלה על היקפם הגדול ברחבי אירופה ואף מעבר לה, הם נושא למחקר רב ממדים שטרם נערך במלואו, אך וודאי עוד יזכה לכך כשיעור ערכו הרב. בחלקם מצויים הדברים ברישומים ובעדויות, הן מפיהם של אלה שעסקו בכך (כגון אפרים דקל, מרדכי סורקיס, יוחנן כהן, חיים דן ואחרים) וגם של מי שהיו עצמם נשוא הבריחה, אך תקופה הירואית זו על כל השלכותיה, טרם הגיעה לידי מיצוי מלא. כוונתן היחידה של שורות אלה היא להצטמצם לאי אלה אספקטים, יותר אישיים, שיש בהם אולי ללמד על הכלל. בהקשר זה ודאי לא יהא מוגזם לומר כי על אף כורח הנסיבות ששררו מיד עם תום המלחמה ובחודשים הראשונים שלאחריה ועל אף ההרגשה הברורה כי למרבית שארית הפליטה אין תקומה ברוב ארצות אירופה שזה עתה נשתחררו – ובוודאי שאין להם בהן עתיד – ספק רב אם ניתן היה להגיע לתוצאות שהושגו באמצעות "הבריחה", אלמלא מספר גורמים בסיסיים והם:

א. תנועות נוער חלוציות, שרק שרידים מבין מנהיגיהן ניצלו, היו הראשונות להירתם להתארגנות לבריחה בכיוון אותן הארצות שלגביהן היתה ציפייה, שמהן ניתן יהיה להגיע בדרך כלשהי לארץ-ישראל; וארצות כאלה היו בעיקר שתיים: תחילה רומניה, עד שהתברר כי מכאן אין הסיכויים מרובים להפליג ליעד המיוחל ומיד לאחר מכן איטליה, שמסיבות שיוזכרו בהמשך, הפכה חיש מהר ליעד מרכזי, לא רק מבחינת האפשרויות לקליטת ההמונים הנוהרים, אלא בעיקר לפתח-תקווה להגיע משם למטרה הנכספת.

אין תימה שחברי תנועות הנוער הציוניות מכל הזרמים נרתמו במלוא המרץ והקדישו את כל ישותם להגשמת הכמיהה לציון; מבחינתם לא היה כל מקום להפסיד אף יום אחד בניסיונות שווא לארגן חיי שעה – ולו גם לנשימה קצרה – לאחר שנות סבל ועינויים. במקומות בהם התארגנו חיים קהילתיים כלשהם, פעלו

תנועות הנוער באמצעות הקהילות לצרכי ארגון היציאה. הזרם שהופעל על-ידי תנועות הנוער דבק גם באחרים, גם אם לפני המלחמה לא השתייכו לתנועות ציוניות. לקח השואה מחד ויחס האוכלוסייה הנוצרים מאידך, הבהירו בצורה שאין למעלה ממנה, כי לא ייתכנו חיים יהודיים במרבית ארצות אירופה. והשעה דחקה ביותר, ואין משום הגזמה באימרה כי האדמה בערה מתחת לרגליים.

גם מבחינת ארגון הבריחה היו תנועות הנוער היחידות שהיה ביכולתן לגייס כה הרבה מרץ והקרבה, כפי שנדרשו להעברת הזרם העצום של פליטים בדרכים לא דרכים, תוך גניבת גבולות, קשיי תעבורה, שיחוד משמרות גבול וכל הכרוך בכך.

והרי לרוב המדובר היה במעבר דרך מספר מדינות ובכל אחת מהן צריך היה לחצות את הגבול פעמיים, דבר שנעשה תמיד בלוויית "מעביר". והיה גם צורך לדאוג למקומות לינה וחנייה – והכל למספרים גדולים יחסית, כי משהתחילה הבריחה, שוב לא היה כוח שיעצרנה.

ללהט הרעיון הצטרף גם הניסיון שרכשו הפרטיזנים בשטח ארגוני כגון זה ואשר נוצל היטב בשטח הפעולה החדש, אשר מבחינה יהודית לאומית היה בו כעין המשך של הלחימה. ואמנם, מוצאים בתקופה זו את שליחי תנועות הנוער בכל נקודת גבול המשמשת מעבר, כדי להמתין למגיעים לשם ובכל נקודת המתנה לקראת המשך הדרך, כדי לשכן הפליטים ולהדריכם לקראת הבאות. ודרכי הקשר היו במתכונת בין-ארצית ושלוחות התנועות היו פזורות בכל רחבי אירופה.

ב. חוליה אחרת אשר חובה לציין, הם שליחי התנועות אשר הגיעו מארץ-ישראל. קשה יהא לומר במה גדולה יותר חשיבותם: האם בעצם השתתפותם בארגון הבריחה וביצירת הקשרים הבינארציים והבינלאומיים עם זרועות התנועה הציונית ומוסדות הסעד, עניינים שהיו בעלי חשיבות קרדינלית מבחינת ביצוע המשימה, או שמא דווקא בהכוונת פעולות התנועות, הן מבחינה חינוכית והן מבחינה מעשית. אין לשכוח כי בתום המלחמה לא נותר מאומה מפאר תנועות הנוער. קומץ המנהיגים, כמו כל העם היהודי, היה מדולדל ורק יחידים נותרו לפליטה – ואף הבודדים פזורים היו בקצווי אירופה המרוחקים: מי במחנות ומי בהגליית סיביר. וגם כאשר החלו השרידים בהתארגנות כלשהי, היו התנועות מיותמות כליל. הופעת השליחים הפיחה רוח חיים וקשר בלתי אמצעי עם המרכזים אשר בארץ. הרגשת הבדידות פגה הודות לכך וגם העידוד כי קיימת שותפות גורל עמוקה בין שארית הפליטה לבין היישוב בארץ, היה נכס שאין גדול ממנו. ידוע הדבר, מה רבה היתה חשיבותו של השליח מארץ-ישראל בעיני חברי התנועה, לא חלילה משום שהתנשאו או שניסו להפעיל סמכותם מגבוה, להיפך, דווקא משום החברות ושיתוף הגורל, נוצרה הסמכות. השליח גילם, בעצם בואו, את שייכות השרידים לעם היהודי, הבונה מולדתו והמצפה לשיבת בניו לגבולם. והרי מלבד

יישוב זה שבארץ-ישראל, לא ציפה איש לפליטי חרב אלה.

ג. לאו על-פי סדר אזכורם כאן הוא גם סדר חשיבותם של הגורמים שפעלו בנושא הבריחה. בכלל, מן הנמנע הוא למנות את כל הגורמים אשר חברו יחדיו לאותה תנועה עצומה שלאחר המלחמה ש"בריחה" שמה – ובוודאי שאין בשום פנים לקבוע את סדר חשיבותם. איש לא יוכל לומר מה הסדר הכרונולוגי המדויק להתפתחויות אלו ועוד פחות מה השפעות שקבעו את צמיחתה של תנועת הבריחה לממדים העצומים אליהם הגיעה. כבר הודגש לעיל שאין כאן כוונה במסגרת זו למצות את הנושא, אולם גם כשמזכירים רק אספקטים אחדים, אין לפסוח על התרומה העצומה של הבריגדה מארץ-ישראל והיחידות הארץ ישראליות אשר בצבא הבריטי, אשר לאחר שוך הקרבות שימשו חיל כיבוש באיטליה. תרומה זו היתה כה גדולה וכה רב-גונית, עד כי מן הדין היה לומר הכל בנשימה אחת.

נראה לי, כי איטיב לעשות עם על עוצמת ההשפעה של פעולות הבריגדה וחיילי היחידות האחרות מארץ-ישראל, אזדקק לניסיוני האישי כפי שנתנסיתי, לא במטרה לספר קורותי – אלא כדי ללמוד על הכלל; כי הרי אחד מהכלל הייתי ואין עמי ספק כי בשינויים כאלה או אחרים, הרגישו בדומה לכך גם כל אלה אשר בדרכי הנדודים שלאחר המלחמה זכו למגע ולטיפול של היחידות הארץ-ישראליות.

כדי לדעת את דרכי בסיום המלחמה, לא נזקקתי לדבריו של הקצין הרוסי המשחרר, שפתח את שער המחנה לפנינו ב-9.5.45. ועם כי הצ'כים הבטיחו לארגן בקרוב תחבורה כלשהי לכיוון פולין, לא ראיתי צורך להמתין לכך. יחד עם קבוצה של עוד עשרה ביקשנו לנסות להגיע לאיטליה מוקדם ככל האפשר, עוד בעצם ימי האנדרלמוסיה הגדולה ובטרם שהגבולות שוב יישמרו כראוי. רעיון זה עצמו היה נכון, אלמלא חוסר האפשרות להתקדם בהעדר תחבורה ובמצב הפיזי כפי שהיינו, הליכה מרובה ברגל לכל אורכה של צ'כיה ולרחבה של אוסטריה, היתה מעבר לכוחותינו. תלאותינו הקשות בדרך זו אינן לעניין וכל שראוי לומר, כי טעם מר מאוד היה לאותו החופש בו זכינו עד עתה. בין היתר תרמו לכך מחזות הזוועה והאימים בכל המחנות הנאציים שבדרך, אליהם סרנו לחפש ידידים ומכרים או לנסות להציל משהו מפי אחרים היודעים אולי על גורלם. נוכחנו כי כמעט בכל המחנות האלה היה המצב בחודשים האחרונים של המלחמה, גרוע בהרבה מזה שבו היינו אנו.

מהרגע שבו הופענו בפני ועדת הריפטריאציה הראשונה, דאגנו שבתעודות שהוציאו לנו יירשם כי אנו אזרחי פלשתינה (א"י) ולשם אנו מבקשים לחזור. ואמנם בתחנות האחרות הוספנו עוד מספר תעודות ואישורים כאלה, עד כי מבחינת מספרן ניתן היה להאמין לנו וכך הגענו עד לשפיטל על נהר דראו (Drau) שבאוסטריה, כ-80 קילומטר מהגבול האיטלקי. אלא שכאן עברנו כבר משטח

הכיבוש הרוסי אל שטח הכיבוש האנגלי. במחנה העקורים שבפיקוד אנגלי, היו בדיקות מסוימות וסדרים שונים ובטרם יורשה הפליט להמשיך דרכו, היה עליו להוכיח באותות ומופתים כי אכן זכאי הוא לחזור למדינת מבוקשו, מבחינת השתייכותו אליה. ואם כך לגבי עשרות לאומים שוכני המחנה, לגבי מי שמצהיר על עצמו כאזרח פלשתינה (א"י) על אחת כמה וכמה, שכן היא גם תחת מנדט בריטי ורק מי שלגביו אין כל ספק בדבר אזרחותו, יורשה להמשיך בדרכו. אי-לכך, הודיע לנו המייג'ור, מפקד המחנה, כי התעודות שהוצאו לנו על-ידי מוסדות הריפטריאציה השונים נשלחו לבדיקה ואישור לפלשתינה ועלינו להמתין. אלא שלנו לא היה מה להמתין כי הרי ידענו ששום אישור חיובי אינו יכול להגיע, כי מעולם איש מבין ה-11 לא היה בארץ-ישראל, וכל שרצינו הוא להגיע אליה. ככל שהקשתה עלינו הישיבה החדשה במחנה, יחד עם ליטאים, לטביים, אוקראינים ואחרים מארצות ועמים שונים, לא היה מנוס מלשהות בו 8-10 ימים: ראשית, כדי לאגור מעט כוח למאמץ הליכה רגלית בהרים, מהלך של מעל ל-80 קילומטרים, עד איטליה. ומה שחשוב היה לא פחות הוא, לעשות הכרה עם הסביבה וללמוד את האזור, כדי לדעת מה הדרך שיש לבחור ושבה קיים סיכוי סביר לעבור את הגבול – ואולי גם למצוא מדריך מלווה שיהיה לנו לעזר.

הימים היו כבר של ראשית יוני 1945, היינו כחודש מאז השחרור ממחנה ההסגר וטעם של חופש טרם ידענו. נדודים ממחנה מעבר למשנהו, עמידה בתור לתרווד תבשיל, חיפושים מתמידים אחר אמצעי תחבורה להתקדם מעט, אווירה עוינת לפליטים גם במחנות ומחוצה להם, ועל הכל: חוסר כל תקווה וודאות ביחס למחר. כי בסופו של דבר, שוב ושוב עלתה השאלה: וכאשר כבר נצליח להגיע לאיטליה – מה הלאה? אפשר להבריח גבולות אבל לא את הים! ובכל זאת יש להתקדם ולנסות, שמא תזדמן אניית מסע – או שמא, כפי שאמרה השמועה, פועל כבר באיטליה הג'וינט וניעזר על-ידו להגיע ליעדנו. על מוסדות יהודיים אחרים שהופעלו, טרם שמענו.

הדיכאון אכל בנו, הביקורים היומיים אצל מפקד המחנה והטענות כי עליו לדאוג ולאפשר לנו להגיע בהקדם לאיטליה ומשם "הביתה", לפלשתינה, לא שינו את עמדתו האדיבה כי עלינו להמתין עד שיגיע אישור כי אכן מוצאנו מפלשתינה, כדברינו. וככל שהפכנו ובדקנו מצבנו ואפשרויותינו, לא מצאנו כל מוצא אחר, אלא לעשות הדרך ברגל ולהבריח הגבול. המועד נקבע ליום המחרת ובהליכה עמדנו להתחיל מיד עם דמדומי ערב.

וכעת נתרחש דבר הלקוח כאילו מסרט קולנוע. שרויים היינו כל בני הקבוצה על הדרגשים שבצריף בשיחה בטלה, כשדפיקות נשמעו בדלת, ומשנפתחה, הופיע בה חייל אנגלי מוצק בדרגת מייג'ור ובעברית אומר: "שלום, שמעתי במשרד

המחנה כי אזרחים ארצישראליים מצויים כאן". רק שניים מבינינו היו דוברי עברית, אבל גם לשוננו דבקה לחכנו ועדיין להשיב לא יכולנו. אני, שחייתי רגעים אלה, לא אוכל לתארם נאמנה ואפסח על כל ההתרחשויות ורק בתמצית אומר כי אלה היו רגעי גאולה מבחינת הרגשות והפחת נשמות חדשות בגופינו. כי מפיו של מייג'ור גדעון ברץ מדגניה (הוא שמו של מבקרנו) שמענו כי על הגבול האיטלקי חונה בריגדה מארץ-ישראל וכי הוא ידאג לכך שלמחרת היום יסיעו אותנו לשם. תוהים היינו אם נכונים דבריו, אבל המגן-דוד שעל שרוולו ועל הג'יפ שלפני הצריף העידו בו. להצעתו כי נתחיל בהתקדמותנו בו ביום, הסביר מייג'ור ברץ, כי סיכם כבר עם מפקד המחנה שלמחרת ימציא לו אישור ממפקד הבריגדה שלוקח אותנו תחת חסותו וכך לא תחול עליו האחריות שלא המתין לאישור אזרחותנו מפלשתינה.

אם קיימת אמונה בהופעתו של מלאך מושיע בעת צרה, הרי ראינו את הופעתו בדמותו של ברץ. על קיום הבריגדה לא הגיעתנו שום ידיעה בשום מקום שעברנו בצ'כיה ובאוסטריה והנה זו חונה על גבול איטליה – וכעת לא זו בלבד שהובטח לנו להביאנו לשם, אלא וודאי תימצא הדרך ליעדנו, ומכל מקום נימצא קרוב לאחים ולקשר עם הארץ. עם כל האושר שהרגשתי, העיק עלי מצפוני קשות; ברץ לא דיבר אידיש ועל כן יתר חברי הקבוצה לא יכלו לבוא עמו בדברים ורק אחי ואנוכי היינו הדוברים עמו עברית. והנה גם בפניו הצגנו עצמנו כארצישראלים ואף נקטנו במקומות המגורים שלנו; וגם חשש התעורר בנו: שמא הרגיש בהעמדת הפנים והכזב ולא יקיים הבטחתו, משום שהוא מעוניין רק בארצישראלים ולא ביהודים סתם. אם כך הדבר, מדוע אפוא, התעניין והירבה לשאול היכן מצויים יהודים במחנות שעברנו? ככל שהרבינו לנתח המפגש הבלתי צפוי והבלתי רגיל, לא נותר לנו אלא להמתין עד למחרת ואף הגענו למסקנה שגם אם לא יגיע כל כלי רכב להסיענו, אין בכך ולא כלום, בשעה שאנו יודעים כבר שעל הגבול מצויה הבריגדה. את הדרך עד לשם נגמא בכוחות עצמנו.

ברוב התרגשותנו, שכחנו או לא העזנו לשאול באיזו שעה עשוי הרכב להגיע. מתוך חשש שמא יתקשה למצוא אותנו במחנה העצום בין האלפים הרבים של פליטים, הצבנו כבר משעות הבוקר משמר ליד שער הכניסה. משום מה נתארך אותו יום מאוד מאוד והשעות חלפו לאט. גם החלפה תכופה של המשמר לא שינתה מאומה. בשעות אחר הצהרים ערכנו התייעצות וסוכם, כי בין אם יגיע הרכב המובטח ובין אם לאו – לא יעבור עלינו הלילה במחנה. עם דמדומי ערב נצא לדרך, כשם שתכננו לפני הופעת המושיע.

אלא שהרכב הופיע לפנות ערב. היתה זו משאית דודג' 3 טון שעל שתי דלתותיה הקדמיות מגן-דוד וליד הנהג, גדעון ברץ המוכר לנו. ואין זה חלום – הגם שכך היה נראה. היה זה הרגע היפה ביותר והמאושר ביותר מאז נכלאתי לראשונה במחנה

הסגר. רגע מאושר במיוחד, משום שממנו בצבצה גם תקווה לגבי המחר. לא אדע כמה זמן נסענו וספק עמי אם הסתכלתי על הנוף המרהיב של הרי האלפים האוסטריים. הלב עלה על גדותיו, אך הציקה לי המחשבה כי הטעתי, או יותר נכון כזבתי בעניין אזרחותנו. והמשאית עצרה על הגבול. משמרות של משטרה צבאית אנגלית בודקות ניירות, סופרות אותנו, המחסום מתרומם ויצאנו מאוסטריה; עוד מרחק מה ומחסום נוסף מתרומם, אלא שלידו שוטרים צבאיים דוברי עברית עומדים והשיחה עם המייג'ור בעברית מתנהלת. משעברנו כברת דרך נוספת והשתכנענו על-פי השלטים כי אכן אנו באיטליה, דפקתי על חלון הקבינה של הנהג ומשנעצרה המשאית לברר מה אירע – ניגשתי אל המייג'ור ופתחתי: מאחר ובאיטליה אנו נמצאים, חופשי אתה לעשות עמנו כרצונך, אפילו להשאירנו לצדי הדרך כאן, אך עלי לומר לך כי איש מאתנו מעולם לא היה בארץ-ישראל וכל רצוננו הוא להגיע לשם. צר לי שנאלצנו לשקר ועתה עשה כטוב בעיניך. התשובה היתה קצרצרה: "אני יודע, אני יודע וכעת עלה מהר למעלה ואל תדפוק יותר עד שנגיע".

במשך השנים בארץ פגשתי לא אחת בגדעון ברץ וחזרתי לשוחח עמו באותה נסיעה. בכל זאת, אינני משוכנע אם יודע הוא עד היום, מה היתה עבורנו המשמעות של אותה פגישה עמו בצריף העלוב במחנה העקורים בשפיטל, על נהר דראו. יתכן וחוטא אני כלפיו בדברים אלה, אך השינוי העצום שחל פתאום בגורלנו ובעתידנו היה כה גדול, עד כי נראה שאין הוא ניתן כלל לתפיסה. לאחר נדודים ללא תכלית כמעט, תוך דיכאון עמוק מחמת העדר תקווה לגבי המחר, באין כל סיכוי ממשי לכוון דרכנו כרצוננו – הנה פתאום ידיעה גואלת העשויה בין לילה לשנות את מצבנו ולהוציאנו מאפלה לאור גדול.

אילו רק בהבאת הידיעה על הימצא הבריגדה באיטליה נסתיימה הפרשה, דיינו! בכך בלבד היה הקצין קונה את עולמו. אך הנה שוב עוצרת המשאית ובין רגע אנו מוקפים המון חיילים של אחד הגדודים של הבריגדה אשר חונה בין טרביזיו לפונטבה. ואמנם פונטבה זו עוד רבות תיזכר בתולדות "הבריחה", כי לעשרות אלפי פליטים היתה זו התחנה הראשונה לאחר שעברו לאיטליה.

רגעים מרגשים אין ספור חייתי באותם הימים הראשונים בתוככי הגדוד, שכללו שמיעת הידיעות על הנעשה בעולם היהודי, אינפורמציה שנעלמה מאתנו במשך חמש שנים ומעלה. וגם אם אפסח על כל ההתרגשויות שעברו עלי, אחת לפחות ראויה במיוחד להיזכר. למחרת הגיענו לבריגדה, ערב שבת היה. במסיבת ליל שבת הגדודית נערכה לנו קבלת פנים ואני נתבקשתי לספר את הידוע לי משם; סיפרתי והחיילים לא נלאו מלהקשיב, להיפך, רצו לדעת עוד ועוד. בגמר הערב ניגש אלי חייל בעל שערות שיבה, לא צעיר עוד, שם ידו על כתפי בצורה אבהית והזמיני

לטייל מעט. השיחה נתגלגלה מייד על קורות יהודי אירופה בשנות הכיבוש והאיש ביקש לדעת פרטי פרטים. לעתים סברתי כי כל אלה שנותרו שם, הם קרוביו האישיים ושארי בשר משלו, כך חקר ודרש. ניתן היה להרגיש בכאבו העמוק על כי סיפור ששמע ובכל זאת ביקש לדעת יותר ויותר. משעייפנו ללכת, הובילנו לתוך קבינה של משאית וכאן נמשכה השיחה עד לאחר עלות השחר, כשהוא גם מבקש לשמוע באיזה מן המחנות שעברנו מצויים ריכוזים של פליטים יהודיים ובאיזה מרחק הם מהגבול הצפוני של איטליה. הרגשתי כי סבלם של מעוני השואה כאילו עבר על כתפיו וגם עליו הועמסה האחריות לדאוג לניצולים ולפליטים הזקוקים לעזרה. האיש היה בן-ציון ישראלי ז"ל, איש כנרת; כבר בשיחה זו ובדברים שנעשו לאחר מכן על-ידי חיילי הבריגדה והיחידות האחרות למען שארית הפליטה, באה לידי ביטוי שותפות הגורל בין ניצולי השואה והיישוב היהודי בארץ-ישראל. כשם שהראשונים מצפים לעזרה וכמהים לציון, כך משתוקקים האחרים להושיט יד עוזרת, ובראש וראשונה להקל על הסבל שעדיין נמשך, לעודד נגד הייאוש התוקף את חסרי התקווה – בעיקר, לעשות כל שניתן לעשות כדי לקרב את הניצולים לדרך העליה, בכל הדרכים, לארץ-ישראל.

אינני ידוע מתי בדיוק החלו הפעולות המאורגנות של חיילי הבריגדה ושל היחידות הארצישראליות בהושטת עזרה לשארית הפליטה, אם כי ברור לי כי בכל מקום שם נמצאו, עסקו בכך – בין כבודדים ובין בצורה מאורגנת. אולם בערך במועד שקבוצתנו הועברה לאיטליה (תחילת יוני 1945), החלו הרבה גלגלים להתנועע, תרתי-משמע, ולא עברו ימים רבים ומכונה רבת תנופה הופעלה. שליחי הבריגדה יצאו תחילה לאזורים קרובים יותר של אוסטריה וגרמניה ובהמשך הזמן הגיעו לכל מקום באירופה שם נמצאו פליטים ועקורים, על-מנת להביא להם את בשורת השחרור האמיתי. ומבקש אני להעיד כי בכל מקום היתה זו בשורת גאולה והיא אשר התוותה את הדרך. בעקבות המבשרים החלו לנוע המשאיות כדי להוביל לאיטליה את המצפים לכך.

בינתיים הוקמו גם הקשרים עם מרכזי תנועות הנוער בארצות השונות ושיתוף הפעולה בהברחת היהודים דרך הגבולות היה מלא. כעת שוב לא ניתן היה לעצור את הזרם אשר בא מכל הכיוונים והכל לעבר איטליה, שם מצויה היתה הבריגדה. עד אשר תם חודש יוני וכבר הגיעו לאיטליה כעשרת-אלפים פליטים וגם בחודשים שלאחר מכן לא פסק הזרם. בכלל, בחודשים אלה נעו המשאיות של יחידות ההובלה הארצישראליות (R.A.S.C 179-178) לאורכה ולרוחבה של אירופה, כשכל הדרכים מובילות לפונטבה, היא תחנת הקליטה הראשונה באיטליה. עזרת החיילים לא נצטמצמה רק בעידודה וארגונה של הבריחה. הקליטה בתוך איטליה תבעה פתרון של הרבה בעיות מסובכות: מציאת מקומות שיכון, הקמת מחנות וחוות חקלאיות, ארגון

חוות הכשרה ובתי ילדים, אספקת מזון ותלבושת, דאגה לפעולות חינוך והסברה וכמוהם עניינים שאין כלל למנותם. היחידות הצבאיות השונות לא זו בלבד שהעמידו לרשות הפעולות המסועפות והמתרחבות את האנשים המתאימים, אלא הקציבו ממנותיהם ומתלבושתם – והצרכים היו גדולים. נמנע אני בכוונה שלא למנות את שמותיהם של העוסקים במלאכה, לבל אחטא בשכחה, והרי הם היו רבים, אך חובה לומר כי מבחינת המסירות והמרץ הם נתנו את הכל.

אך לפחות אדם אחד רואה אני צורך להזכיר, הוא מרדכי סורקיס, שהיה הרוח החיה בארגון הבריחה לכיוון איטליה ובמרצו כי רב ידע להפעיל כוחות שאין לשערם. סבורני שהיה זה בסוף חודש יוני או בתחילת חודש יולי ולאיטליה הגיעו ראשי תנועות הנוער שבמזרח אירופה ומפקדי הפרטיזנים, וביניהם אבא קובנר, ניסן רזניק, ליאו ברנשטיין, חיים לזר, בילסקי, לידובסקי. סמוך לבואם הוקם "המרכז לגולה" בו השתתפו הן העוסקים בבריחה מטעם הצבא והן נציגי תנועות הנוער – בתחילה התמקם המרכז ליד יחידת התובלה 179 שחנתה במוליאנו ליד מסטרה ובהמשך הזמן הועבר למילנו, לכתובת שכה ידועה לרבים: ויא אוניונה 5.

המשך פעולותיהם של חיילי הבריגדה והמרכז לגולה, כולל ארגון סירות ההעפלה הראשונות שיצאו מאיטליה, הוא מעבר למטרת רשימה זו. כאן רק ביקשתי בשורות מעטות, להזכיר ברפרוף את הנסיבות הנואשות וחסרות הישע בהן היו נתונים ניצולי השואה סמוך לשחרורם מהמחנות ויציאתם מהיערות; הסיכויים להתאוששות היו ללא ספק, קלושים באותה סביבה עוינת בה נמצאו. ואם בכל זאת הצליח חלק גדול של הניצולים לגבור על הדיכאון ועל סכנת הייאוש – הרי שהגורמים שהוזכרו לעיל, הם שסייעו לכך באורח מכריע.

אך האמת ניתנת להיאמר כי גם למי שהיה חניך תנועת נוער משחר ילדותו וההכרה הציונית היתה חדורה עמוק בליבו, אותה בשורת החיילים העבריים היתה עבורו בבחינת מימוש כל המאוויים והוכחה חותכת כי אכן יש תכלית ועתיד – גם אם הכל מסביב מדכא ומייאש.

פרופ' דב סדן

מורשת יהדות פולין

דברים ליובל התשעים של אנשל רייס

א

שאונו בחסדכם, אם אבקש מכם רשות להקדים להם לדברי, שעיקר כוונתם בירור הבעיה של מורשת יהדות פולין, שתים הערות – הערה אחת על המקום והערה אחרת על הזמן. לענין המקום ייאמר מה לשבחה של אכסניה, שאין לך פינה נאותה לבירורה של פרשה גדולה כזאת ככפר-עובדים בארצנו, שראשי בניו וראשוניהם הם כגל מיוחד בגלי העליה של ילידי-פולין וגידוליה והנקרא על שם אחד מחלוציה ומחליציה, יצחק שטייגר, עליו השלום, אשר הכרתיו בימי- נעורינו, בעודנו שנינו חברים בתנועת-נוער אחת "השומר הצעיר", ואף היתה מחלוקת בינינו, שנמשכה כמעט לילה תמים. וממרחק-הימים אני רואה, כי אף שנראה אז בעיני, כי דעתו מאחרת ואף דוחה את מה שנראה לנו כעיקר- העיקרים, היא העליה לארצנו, הרי עתה ידעתי נאמנה, כי דעתו אף הקדימה וקידמה אותו עיקרי-העיקרים, ולא בכדי זכה למה שזכה; כי, אמנם, מה זכיה גדולה לאדם מישראל, ששמו יהא נקרא על ישוב מישובי ארץ-ישראל, לענין הזמן נאמר מה לשבחו של המאורע שהמריצנו לכינוסנו עתה, הלא הוא ציון מלאות תשעים שנה למכובדנו אנשל **רייס**, זקן במסת-חיים, אך צעיר במשא-תעודתם, ונושא בה באותה מסירות ובאותה נאמנות, ובאותה התמדה, כאשר הכרתיו לרוב אורכה של מסילת פעלו למימי נעוריי, ואם היתה אי-אז מחלוקת בינינו, שעד כדי פיצוצה של אסיפה אחת ואחרת הגיעה, הרי היתה עד-ארגיעה, שהקדים נעשה לנשמע, והיה מכלל המעטים בבני גילו ודורו ועמדתו, שעלו לפני יובל שנים ומעלה לארצנו והירבה לעשות בבניה ממש, שאומנותו בכך, כשם שהרבה לעשות לבנינה, תחילה בעיקר באירגונה וגיוסה של גולת פולין לעליה, כבסיס תקומתה של המדינה, ועתה בעיקר בחינוכה של המדינה למורשת גולת פולין, ובאמצע-שמוש תפקידים, שכובד עולם ככובד אחריותם ודרך כיהונו למופת.

ב

ועתה, שקיימנו חובה כפולה, שהיא זכות כפולה, להבדיל בין יקרא דשכבא נוחו עדן לבין יקרא דחיי נרו יאיר, ננסה להפליג למרכז-בירורנו ונפתח, ברשותכם, בהערה, שאם כי היא באנאלית למדי, כמעט שאי אפשר בלעדיה, והוא ענין ההבחנה, מה בין כינוי פולסקא לבין כינוי פולין, שלכאורה הן שתים שהן אחת, ואינו כן, כי כינוי ראשון מגדיר, בעצם, יבשת גדולה, על הריה ועמקיה, נהרותיה ונחליה, שהיא ארצם של עם-הפולנים, שנתלכד כדרך שנתלכד מתוך שבטיהם, כשם שלשונם, לשון הפולנים, נתלכדה כדרך שנתלכדה מתוך עגותיהם, ומששאלה לעצמה, כדרך ששאלו רוב העמים הנוצרים, נוסח הכנסיה קתולית, את האלפא-ביתא הרומית, נעשתה אף לשון-שבכתב ובה ספרותה, למראשיתה ועד עתה. תואם-הבחינות, הבחינה הטריטוריאלית והבחינה האתנית, לא היתה לו חפיפה תמידית גמורה, מבחינה שלטונית, שכן מלכותם, שנתלכדה כדרך שנתלכדה מנסיכויותיהם, היתה עודפת על שתי הבחינות האלה, מתוך שהשליטה את עצמה על עמים או חלקי עמים אחרים, ביחוד על שכניה במזרחה, הן בדרך הכיבושים הן בדרך הבריתות ונשאה את לבה לאימפריה גדולה מים עד ים, מתוך שהתאמרה להיות חומת-בצר לנצרות, כפי שהוחזקה לה כטהרתה, כלומר הכנסיה הקתולית, כנגד שתי הסכיזמות, הביזאנטית ממזרחה, והפרוטסטאנטית ממערבה, כשמשטרה וסדריה של הריפובליקה שלה עצמה לא היו בהם כוח להיות חומת-בצר לעיקרה ולעצמה, לעמה וכמעט שניתן לומר, כי היא עצמה סייעה להם לראשי אויביה לבטל את מלכותה ולחלקה בין שלוש מלכויות – רוסיה שנטלה חלקה הגדול, את מרכזה ואגפיה, פרוסיה שנטלה חלקה במערבה ובצפונה, חבל פומרניא ופוזנא ואוסטריה, שפתחה ראשונה במעשה זה, בספחה לה את ציפס ונטלה חבל של פולין וחבל של אוקריינה והמציאה להם בטענת ירושה, שם שלא חל על השטחים האלה קודם, הוא שם גליציה וכן ניתנה המדינה המחולקת, על אוכלוסיה המחולקים, לשלטונם של זרים, שקיים את עצמו, עם כל הזעזועים והפירכוסים שנכרכו לייחולי התקומה, תחילה ביחוד בכוח מחוץ – נפוליון ומלחמותיו בשלוש המלכויות האויבות, ולימים ביחוד בכוח שמבית – שני המרדים הגדולים שנכשלו, מרד מרד לכדרכו, באופן שתקוות התחיה הפוליטית נראתה כזבה לעד, וכידוע לא כן היה ; ותוצאתה של מלחמת העולם הראשונה והאחרונה תוכיח – עם מלחמת העולם הראשונה שנסתימה בתבוסתם של שלושת מחלקיה, חזרו ונאחדו שלושת הבתרים, ועם-הפולנים נעשה שליט עליהם, וכן על קצת שטחים של שאינם-פולנים; ואילו עם מלחמת העולם האחרונה ותבוסת כובשה האכזר, ניטלו ממנה שטחים אלה במזרח, אך

תחתיהם הורחבה שליטתם במערבה וצפונה, שמתוך שרוקנו מתושביהם הגרמנים ניתן לומר, כי עתה, בערך, מתקיים מלוא החפיפה של הבחינה הטריטוריאלית והבחינה האתנית. ולא חזרנו על המפורסמות האלה, אלא כדי לראות לאורם או לצילם, ביתר חידוד, ענין פולין, במשמע גולת-פולין, שהיתה חיה וקיימת כמעט למלוא ארכה של מסילת ההיסטוריה הזאת ותמורותיה, ושוב איננה, שהאויב כילה אותה, כאשר כילה את קיבוצי היהודים האחרים באירופה, שנפלו אל בין מלתעותיו.

ג

מה היתה יהדות פולין בתקופת ממלכתה האחת, שנמשכה מאות שנים עד חלוקתה, ובתקופה ממלכתה השניה, שנמשכה עשרים שנה ושנה, ומה היתה בתקופת הביניים, שנמשכה כמאה וחמשים שנה היא אחת השאלות, התובעות תשובה מכל חוקר ומעיין בגורלה של גולה ומשמעו. לענין יהדות פולין, בתקופת ממלכתה הראשונה, הרי ראשית התשובה: היא היתה גולה גדולה, מכלל הגולות הגדולות, שהיו מרכזי-העם, ולעתים אף מרכז-מרכזיהם. כמותה כבבל וכפרס, כערב וספרד, כצרפת ואשכנז, ובקצת בחינות אף יתירה עליהם – מצבור אדיר במנין ובקניין, שקלסתרו המגובש טבע את קלסתרו של שאר העם, או לפחות של רובו, ופעמים היה בחזקת העם בה'א הידיעה. ישיבתה של גולה זו בצלה של מלכות לא-לה לא גרעה כל-מאומה מחיבורה לגזעה ולשורשה, שראתה תמיד את דרך העם בחינת אחרית כראשית, ברוח עיקר האמונה השלימה בגאולת-העם מפיזורו ותשובתו לארצו.

ודאי, היו רוב תסיסות ומשברים, אבל מעולם לא נסתמה לה הכרת מציאותה בחינת גוי בקרב גוי, כהבטחת עתידה: גוי מקרב גוי. וכבר אמר מי שאמר כי שתים אותיות אלו, בסוד ודברת **בם**, הן גם סוד כל ההוויה של הגולה, גולת-הגולות, כפי שהיתה יהדות-פולין בממלכתה הראשונה – קיבוץ מלוכד בעצמיותו וייחודו, בתלמודו ובדיבורו, באורחו ומנהגו, בלשונו ובמלבושו, שיפה לו ההגדרה של דיטש, ששאלה לימים אחד העם: חירות בתוך עבדות, הלא היא החירות, שבלעדיה לא היתה רגלם של גולי-עמנו פוסעת על אדמת פולין: קיום אמונתו ותורתו של העם, שכללה את כל החיים כולם בתחום כלילתה של התורה. על שום החירות הזאת להיות הם עצמם כאמונתם, התירו לעצמם, דרך ליצה, את האמירה, כי תיבת פולין כביכול לשון עברים היא והוא ציווי שנצטוו בחלומם בראשית פסיעתם על אדמתם: פה-לין, ללמדך כי גם שהייתם, במשך דורי-דורות, אינה אלא לינה, ומקומה אינו אלא מלון. ודאי, לא הם, שהכריעו על הרחב שטחה של הממלכה או

צמצומו, אבל הם השקיפו על כך קודם כל מתוך דאגה לעצמם, לליכודם ולביצורם, בתוך גבוליה, ומי שלא עמד על כך, עשוי שיטעה בכמה חזיונות מאוחרים, שחלו בתקופת-הביניים.

וכדוגמה אביא המחלוקת בענין נפוליון או המרדים, אם נצחונם של הפולנים טוב או אינו טוב, לא בלבד לגופו, אלא בעיקר אם הוא, כמאמר השגור: טוב ליהודים. וכדי לחדד את הדוגמה נשאל, למשל, מה ראה ר' עקיבא אייגר לשאת את לבו לנצחונם של הפולנים ואילו הרבי מלאדי נשא את לבו לנצחונם של הרוסים. והתשובה: זה וזה זכורים היו מעמדם של ישראל כלפי עצמם במרחב הרב של תקופת ועד ארבע הארצות ורצו בחידושו – ליכוד מחודש של קיבוצי היהודים, המפורדים עתה לשלוש המלכויות וההבדל היה בפרוגנוזה, היכן הליכוד הוא גם אפשרי יותר גם נוח יותר. ממרחק-הימים ניתן להבין, כי גם חששו של קברניט הלמדנות הישנה גם משאלתו של קברניט החסידות הצעירה, היה להם על שיסמכו – זה וזה לא רצו בדהרת הרוחות שנשבו ממערב ובמערב, ושנשאו בכנפיהם סכנת ריחוקם של ישראל מעצמם במזל הכהוי של ויתערבו בגוים וכו', אלא שזה השתוקק לליכודה של קהילת פוזנא ווארשא וקרקא ולובלין ולבוב וכל גליליהם במלכות אחת, ועל כן היה לנצחונם של הפולנים, וזה צפה לליכוד של קהילות פולין ובילורוסיה ווהלין ואוקריינה במלכות אחת, ועל כן היה לנצחונם של הרוסים, ואמנם, גולת רוסיה, היא-היא שירשה את קודמתה, גולת פולין, שרובה אף נכלל בה, ובלעדיה לא תצויר עמידתו של עמנו בפני הסערות והתמורות, שהתחוללו ברובו ובקרבו, וביותר בתקופה, שאני נוטה לקרוא לה תקופת הדיסאורינטציה בתולדותינו בדורות האחרונים, שהתנועות והזרמים שבקרב העם נבדלו לא בלבד בתפיסות השונות, בתחומה של הדת, אלא בעצם הדרך ההיסטורית והאקטואלית.

כי הנה חזרה וקמה ממלכת פולין ונאחדו שלושה בתריה, וממילא נאחדו יהודיה, ומי שהתבונן ראה, עד מה קלה היתה שיבתם למסגרת הגדולה ומזיגתם מרוב בחינות, אבל בתר אחד נעדר – יהודי גליל פוזנא ואגפיה לא היו ביניהם; ריחוקם נתן, כי תחת להיות עם מיליוני יהודי פולין, שלא נראו מעולים בעיניהם, העדיפו להיות עם מיליוני אזרחי-גרמניה, שנראו מעולים בעיניהם, ור' עקיבא אייגר שפתיו דובבות בצער ויגון בקבר. וזאת לזכור, כי בשוב יהודי פולין להיות אוכלוס גדול על פני ממלכתה המחודשת, חזרו אף להיות מרכזם הגדול, במזרחה של אירופה, שכן באותה שנה עצמה, שבה התחיל חידוש התלכדותם של ישובי פולין, התחיל ערעור עצמיותם של יהודי רוסיה, בעקבי משטר המהפכה ; ערעור, שקצתו ברצון ורובו באונס, והנמשך והולך, במיני זיגזגים עד-עתה, ור' שניאור זלמן שפתיו דובבות בצער וביגון בקבר.

ד

פרשתי קודם בהגדרה: דיסאורינטציה ואני חייב בבירורה, גם להארתה שלה גופה, גם להארתה של קודמתה, האורינטציה שלפניה, גם להארתה של הריאורינטציה שלאחריה. אשר לאורינטציה של דורי-הדורות, מונחת ביסודה ההנחה, כי היהדות, כתפיסת חיים, שעיקרו אורח חיים, עם כל ההבדלים שבדעות וכיווני- דעות, היתה חטיבה אחת, שמסדה היא **בהלכה**, כפי שחטבוה חז"ל וגיבשוה, בסבכי הזמנים ומעקשיהם, ממשיכיהם וממשיכי-ממשיכיהם בכל הדורות, שהוראתם קו ומשקולת לכל אורחות החיים של עם רב. היא, ההלכה, שניזונה מכוחם של שרי-התורה, שהיהדות בכלל, ויהדות-פולין בפרט, העמידתם מתוך עצמה לעצמה, היתה האינטגראל, שהשליט את עצמו, בגלוי ובסמוי, על כל הדיפרנציאלים, שהיו עלולים לפוגעה ואף לפוצצה, וסופם פירנסוה בחיותם וממילא חיזקוה וביצרוה.

והדברים אמורים עד הדורות האחרונים ממש, כי אם נראה את הדיפרנציאל הזה בתנועה מוקדמה יותר, תנועת הקבלה על זרמה הגדול, שחתר להיות מציאות היסטורית, כפי שניסתה השבתאות, בזעזעה את האומה מקצה אל קצה, וביחוד בגלגולי-אחריתה הניהיליסטית וספיחיה הקיצוניים כדמות הפרנקיזם, הרי יותר מאשר התגברה עליה המסורה שעיקרה ההלכה בכוחו של ההמשך, כפי שנתגלתה בתנועת המתנגדות, התגברה בכוחו של החידוש, כפי שנתגלתה בתנועת החסידות, ילידת הקבלה אף היא, ביחוד בימי בשילותה ורום-כוחה ושלטונה, שנתנה לו, לקיום התורה בידי המוני בית-ישראל, תגבורת של חיות, חידוש של טעם וליבוי של התלהבות, כדאשר ראינו ביחוד בחסידותה של יהדות פולין, שבין גדולי-ההוראה שהעמידה, מצויה היתה האוניה הפרסונלית של עז בחסידות ותקיף בהלכה. ואם נראה את הדיפרנציאל הזה בתנועה מאוחרת יותר, תנועת ההשכלה, הרי עמידתה היתה, אמנם מעבר למה שנראה לה כספיח-ההלכה, אך לא מעבר למה שנראה לה כשורש-ההלכה, וכבר השכילו שלמה שילר ואחרים להעמיד על ההבדל שבין ההשכלה בתחילתה בקרב קיבוצי-היהודים הקטנים יותר, במערבה של אירופה לבין ההשכלה בהמשכה, בקרב קיבוצי היהודים המרובים במזרחה, ואם מותר לי להזכיר נופך שהוספתי, הרי ההבדל בא מכוח העובדה האחת, כי ביהדותה של מזרח אירופה, שיהדות פולין היתה מוקדה וטבורה, קידמה את פני ההשכלה יריבה כפולה – היריבה האחת של ההשכלה היתה זקנה ממנה, אך מתנערת והולכת, הלא היא המתנגדות, שהצליחה ביחוד במרכזיה שבליטא ואגפיה לחדש כוחה של התורה ולהרחיבו, בבנותה את ישיבותיה הגדולות והבצורות, שהקיפו המוני תלמידים שכמנינם לא ידע שום דור בכל דורות עמנו. התנועה היריבה האחרת של ההשכלה, היתה צעירה

וכמותה ואולי אפילו ממנה, (אם נקדים זמנה של ההשכלה ונראה ראשית לה באיטליה), והיריבה הזאת היתה החסידות, שהתפשטה והלכה במזרח אירופה כולה, וכוחה גבר והלך, ולא פס עד עצם היום הזה, עד שאין יודע מה עתידות נכונו לה. ולא עוד, אלא ההשכלה פה, בפולין ואגפיה, לא נצטרפו לה אלא מי שכבר נתחנכו קודם על ברכי יריבותיה, וביחוד על ברכי החסידות, באופן שבאו אליה אל ההשכלה אנשים המצוינים במנטליות של אחת בין יריבותיה, והמנטליות **הזאת** היתה מחלחלת גם בתוך משכילותם, ולפי שגילגלתי בזה בכמה דוכתי, לא אאריך.

אם ההשכלה על גילגוליה הקרובים והרחוקים הצליחה להעמיד את היהדות על הלכה חדשה או מחודשת, שכוחה לאורך-ימים, היא שאלה לגופה, אבל זאת לזכור, כי עמידתה לא היתה מעבר לדת-ישראל, לא כל שכן מחוצה לה, ואין לטפול עליה כזה וכזאת, העמידה מעבר לדת ישראל ומחוצה לה, בין כאפשרות בין כמציאות, היא-היא החדשה, שנפלה בעמנו, ואפשר כמובן, לבקש לה מיני מבשרים ובשורות קרובים ורחוקים, אבל ספק אם מותר לראותם בני-ייצוג מובהק, שכן התנועה הלאומית-החילונית שגדלה והלכה, תחילתה אחוזה באחרית ההשכלה והמשכה לאחריה. והיא חזון חדש וצעיר, ושנותיה בדוחק יובליים. מי שלא התעורר על כך, כי אפשרות, לא כל שכן מציאות של תנועה מעבר לדת ומחוצה לה, היא בעמנו חידוש וחדשה, שלא ידעוהו כל הדורות ואין יודעים אותה חלקים גדולים למדי בעמנו גם עתה, לא עמד על המיפנה המכריע בתולדות-ישראל ועצם קיומו.

והנה המיפנה המכריע הזה, ששורשו בהנחה של אפשרות עם ישראל מעבר לדתו ואף מחוצה לה, וההוכחה כי היא אפשרות הפתוחה למציאות כמותה, היא אם הדיסאורינטציה בחיי בני עמנו, שכן היתה זו אפשרות, שכל מיני מציאות היו גלומים בה, ואף נתגלמו בה ממש, ומציאות ממציאות שונה ומשונה, וכבר מילתנו אמורה, כי אילו מרוצת-החיים היתה כמרוצת מאוויהם ותוכניותיהם של הזרמים והמפלגות, וניתן להם עד-מהרה לקיים זרם זרם ופלגה פלגה, תכניתם והיו לנו כמה עמי-ישראל, בחינת כמספר פלגותיך מספר עמיך ישראל. אבל ארבעה גורמים עמדו לו למעשה-שטנים זה וכזה לשטן: ראשית, ייחודם של ההוויה וההווי. טיפוחי דורי-דורות; שנית, אהבת הצוותא וגישומה בבית, ברחוב, והמסורות ללשון העצמית, על הרוב ללשונותיים; שלישית, הדביקות בזיכרון הקורות של האומה למראשיתה עד עתה וראיית עצמם כאמצע בה; רביעית, החתירה לאינטגראל חדש, שכוחו יהא ככוחו של האינטגראל הישן, שלא כולו נפסל להם אם מקצה מזה (ברית מילה) אם מקצה מזה (קבר ישראל), וכמה יסודות באמצע.

ה

המריבה על האינטגראל וטיבו הדיה מהמים עד עצם היום הזה, באופן שצידקת ההכרעה אי אפשר לה שתהא חלוטה, אבל מה שמותר לומר הוא, כי עם הדיסאורינסציה ומתוכה נולדה ריאורינטציה, ועיקרה בעצם-ההכרה, שהמציאות ההיסטורית והאקטואלית מאשרתה, כי אי אפשר לו לעם-ישראל בלא אינטגראל המחייב את כולו וכולם הנמנים עליו. אם, אמנם, הנחת האינטגראל המצויה ופשוטה במציאותנו עתה, שכל עצמו צמד יסודות – יסוד הלשון, לשון העברים, ויסוד הארץ, ארץ ישראל, כפי שהוא מתגבש והולך כצמד-היסודות המשותף לבניינו של מוקד אחדות ישראל היא מדינת ישראל, יש בו כדי אינטגראל שלם, ואם הכלל הגדול של אחרית כראשית אפשר לו שיסתפק בכך, היא שאלה גדולה. ואם מזלי שיחק לי ונמצא בכם שקרא את ספרי "אלכה ואשובה – דברים בעניני אמונות ודעות", הריהו יודע, כי אין תשובתי תשובת הן, וסבורני, כי הבסיס המשותפת עתה, עתידה שתתרחב מתוך שאני מתנבא, כי **מה** שהיה **הוא** שיהיה, אם כי לא ידעתי לדקדק ולומר, **איך** שיהיה.

ו

אך נניח את תחום ההתנבאות ונחזור לבחינת המציאות כפי שהיא, דהיינו מציאות העם, שהתלקט מתפוצותיו בכל העולם כולו, הן מגלות אדום הן מגלות ישמעאל, ובורא בה מציאות יהודית, היסטורית ואקטואלית מחודשת על כל צדדיה ואביזריה במדיניות, בכלכלה, בתרבות וכיוצא בהם, והוא חלוק למעשה בעמידתו, חלקו בתוך דת ישראל ורובו מעבר לה וכמעט מחוצה לה והוא נדרש לבירור יהדותו, הן ליסודותיה הנראים חובה והן ליסודותיה הנראים רשות, ואין הבירור באפשר בלא ליבון זיקתו למורשת הדורות, כפי שהתגבשה במסילת תולדותנו, שרובה נדידה בין גוי וגוי וישיבה בהם, בין ישיבת ארעי ובין ישיבת קבע, מתוך שמירת עצמיותו, וודאי כל גולה וגולה יש לה פרשיה קטנה או גדולה משלה שסיפורה מרעיש את הלב ומאיר את העינים בהכרת אופיה של אומה זו, וכוחה וסוד-כוחה לשאת מיצר ומצוק, תלאות ויסורים, ובלבד להיות הוא, הוא עצמו, ועל הרוב אך הוא לבדו, להיות חלקה של האומה הפזורה, שהיא אחת, וכשם שראשיתה אחת אף אחריתה אחת.

ובכלל מיני המורשת בולטת ומובלטת ירשת גולת פולין ועלינו להפעיל כל מיני פעולה למעננו, יוצאיה, ולמען כל העם כולו, שחלקו התלכד ושאר חלקיו עתידים להתלכד במולדתו, כי דרכה ונסיונה של יהדות זו יהיו, כהיות דרכם של שאר

הגלויות, יסוד מוסד בתודעה, בחינוך, אף בחיים. וודאי כמה וכמה פעולות הן כבר בעין – גם עמל החוקרים את תולדתה, גם יגיעת המחיים את ספרותה, גם טירחת המקימים את זכרון קהילותיה, גם מעשי המקוממים קלסתרי-עיירותיה ודיוקנאות-טיפוסיה, ועשיות אחרות לברכה, אך חובה להתעורר על חוסר ההתמדה, וביחוד על חוסר השלימות והכוליות. לא אומר, שאני מאושר מכך, שכמה וכמה מעשים לא היו נעשים אילולא כספי השילומים, ולא אאריך עתה בזה, אד בראותנו, כי מפעל כגון קבצי "פון נאענטן עבר" בניו-יורק, לא כל שכן מפעל כמאה וחצי מאה כרכים של הוצאת "דאס פוילישע יידנטום" בבואנוס איירס, אין להם המשך, אי אפשר שהרגשתנו לא תהא קשה עלינו. ואם, אמנם, ספרי-הזכרון לקהילות יש להם המשך, הרי בני הקהילות שניצלו ומבכים את קן הורתם וגידולם הם והם בלבד הדואגים לכך. אך דין להודות, כי לא מעטים בהם הספרים, שלא בלבד החובבות מחבלתם, אלא העדר הכוליות מזקתם, כשם שחוסר תשומת הדעת לכתובת הקוראים הנאותה, הם בני הדור הצעיר, מצמצם את כוח רישומם. וצר מאד, כי כמה רעיונות פורים, שהבשילו בקונגרסים של יהודי פולין, שמכובדנו, אנשל רייס, היה ראש מכנסיהם, לא ניתנה עליהם הדעת כראוי להם, ודרך משל בלבד אזכיר את הצעתו של חברנו ישראל ריטוב עליו השלום, שהקונגרס יראה כראש-תפקידיו להושיב חכמים שיכתבו תולדות יהדות פולין למראשיתה עד אחריתה, אף אזכיר הצעתי, לפרסם אנתולוגיה של אלפיים סיפורים נבחרים, שישקפו את חייהם של יהודי-פולין מכל מיני צדדים ותחזיות, ולהפיצה, בין במקור ובין בתרגום, בקרב בני כל העדות וכל הגילים, וכן אזכיר הצעה של ר' אברהם יצחק ברוור עליו השלום, שהוא אמנם צמצמה על גליציה, אך חובה להרחיבה על פולין כולה – לכסיקון של הקהילות והאישים, קצר אך יסודי, מבוסס על המקורים ובדיקתם, שדפיו יהיו פתוחים לפני כל תאב-דעת, בחינת זה ראה וקדש. אין לקפח את הנעשה, ותרשוני להדגיש ענין גישומו של רעיון שהבאתיו בשעתו, בהיותי ראש המכון למדעי היהדות, לפני האוניברסיטה העברית ונמצאו לו מסייעים כשם שנמצאו לו פולגים, אך לפי שהוא לא בלבד צרכה אלא אף כורחה של חכמת-ישראל ותעודתה, הרי הוא פולס לו נתיבה, ואם אין אנו קרובים עדיין לתכנית שדרשה לליכודן של תריסר קתדראות העשויות למצות את עיקר הדרישות של החקר הזה, אין אנו רחוקים ממנה, בין בירושלים בין בתל-אביב, שבה אף נמצא בית התפוצות וכלי-המבטא "גלעד", מפעלים שגם הם ידו של אנשל רייס באמצעם, וכל אלה צפויה להם הרחבה, העמקה; וזכרון מורשתה של יהדות גדולה ואדירה, שכתבה בגבורה ובקדושה דפי עלילות בספר תולדותנו, סוף כבודו לבוא.

פרופ' צבי בכרך

מקומו של האדם בתפיסה הנאצית

במחקר המודרני נאמר על הפאשיזם בכלל ועל הנאציזם בפרט, שהיה זה מרד נגד הקידמה, שהוא תוצאה של משבר בחברה ששרויה במעבר ממסגרת מסורתית אל העידן התעשייתי, מרידה, שמטרתה ליצור במכוון אוטופיה ארכאית[1]. בקביעה הזו גלום הנושא בו ברצוננו לדון; לפיה, שתי התנועות הללו ביקשו להתגבר על התיסכול שפקד את הפרט בעידן התעשיה – תיסכול, שקרל מרכס איפיינו במונח "ניכור" (Alienation-Entfremdung. כך כתב:

"...מה מכיל הניכור שבעבודה? ראשית שהעבודה היא **חיצונית** לפועל, דהיינו, שאין היא שייכת למהותו; וכתוצאה מכך אין הוא מגשים את עצמו באמצעות עבודתו, אלא מכחיש את עצמו על ידה... לכן חש עצמו הפועל אצל עצמו רק לאחר העבודה, ובעת העבודה הוא מחוץ לעצמו. כשהוא ברשות עצמו אין הוא ברשות עצמו. לכן אין עבודתו בגדר עבודה חופשית, אלא היא כפוייה, עבודת כפייה... אופיה המנוכר מתבלט איפוא בכך, שמרגע שאין הסיפוק עוד הכרח פיזי או כל הכרח אחר – נמלטים מן העבודה כמו מן המגיפה..."[2]

השאלות הן:

מיהו האדם האידיאלי בהשקפת הנאצים? ומכאן שאלה ערכית יותר: האם אפשר לדבר בכלל על יסודות אסתטיים מצויים במשטר שהוכיח את עצמו כדהומאני ביסודו?[3] כבסיס וכנקודת מוצא ישמשו לי ניתוחיהם של פרופ' מוסה ושל פרופ' פרידלנדר. אחת מהנחותיו של מוסה היא, שבבדיקת הפאשיזם והנאציזם על פלגיהם השונים מתקבל הרושם שבמשטרים אלה, או יותר נכון השקפות אלו, פתחו דלת אל אוטופיה לסובלנות, לאושר, לפרודוקטיביות, בקיצור: לכל אותם הדברים שהאדם נכסף אליהם.[4]

במשמעות הדברים האלה טמון הפירוש למה שפרידלנדר קרא "אוטופיה ארכאית". בעידן התיעוש שואף הפרט לאיזה עתיד שיתגשם מחוץ לבעיות של תיעוש, של העיור, של משברים כלכליים, למצב אידיאלי שמחוץ לבעיות היומיומיות.[5]

שאיפה כזו אפשר לאתר גם בהלכי הרוח שרווחו בגרמניה לפני עליית הנאציזם. ריכרד ואגנר תיאר בכתביו דמות אדם אידיאלית שהצטיירה בהשקפת עולם האסתיציסטית שלו, ונדמה, שהיא חוזרת מאוחר יותר ומשתקפת בכתבים הנאציים. בחיבור הידוע "המהפכה" ביטא את האידיאל האסטיציסטי במלים הבאות:

"...מתוך עול העבדות המשפיל את המעמד הכללי של בעלי-מלאכה, בעלי נשמת כסף חיוורת, נתרומם אל דרגת האדם האמנותי החופשי בעל נשמה זוהרת בזוהר העולם, ממעמד של שכירי יום בתעשיה אשר סוחבים בעול, רוצים אנחנו ליהפך לבני אדם חזקים ויפים..."[6]

לאדם יפה כזה קרא במקום אחר "האדם האמנותי של העתיד" אדם שנגאל מן התועלתיות.[7] כאשר היטלר פתח, ב-18 ביולי 1937, את "הבית לאמנות גרמניה" במינכן, נאם נאום על אודות היחס בין האמנות לבין "האדם החדש" וקבע ש"המאה החדשה של היום מעצבת טיפוס חדש של אדם. גברים ונשים יהיו בריאים יותר, חזקים יותר; ישנה תחושת חיים חדשה, ישנה שמחת חיים חדשה."[8]

האדם החזק והיפה בתיאורו של ואגנר חוזר אצל היטלר כאדם הבריא והחזק. את היופי ואת החוזק ביקשו הנאצים לגלות בדמויות של יוון הקלאסית. אלברט שפייר מודה בזכרונותיו ש-Paestum* והמקדשים בסיציליה השאירו עליו רושם עמוק יותר מאשר כל היצירות של תקופת הרנסנס. על הבנינים היפים באתונה וברומא אמר היטלר שהוא מאושר שהפרטנון, הפנתיאון והמקדשים האחרים עוד עומדים על תילם, וכן שהוא מצטער שלא שרדו יותר מבנים כאלה.[9]

היטלר נשבה על ידי סגנון הברוק שמבטא עוצמה, או כפי שהעיד שפייר "היתה בו אובסיה לגיגאנטיזם".[10] העוצמה הברוקית מתמזגת כאן עם הערצת הכוח והחוזק.[11]

מן האמור מסתבר הגיונית, שהאיש החזק והיפה נמדד בחיצוניות, ביופיו הגשמי, במבנהו ההרמוני. לא היופי הרוחני ולא הרוחני כשלעצמו קובעים, כי אם האדם החדש שהוא בעל רצון ובעל אינסטינקט. היטלר הביע בשנת 1938 את ההשקפה הזו במלים אלו: "...סובלים אנחנו היום מעודף חינוך. שום דבר לא זוכה להערכה פרט לידע. אך החכמים (במובן של חוכמולוגים!) הם אויבי-הפעולה. מה שאנו דורשים הם אינסטינקט ורצון..."[12]

הטוהר, הצריפות והיופי היו לדידו של היטלר אידיאלים וסמלים אליהם שאפו בני האדם בזמן העתיק. תכונות אלו מצויות בגרמניה באיש האדמה, באדם הפשוט – הוא האיכר. אדם כזה לא הושחת על ידי הלמדנות היבשה ואינו מושפע מן "החכמים" ועל כן הוא האדם האידיאלי שנושא בקרבו את הרעיונות הפשוטים.[13]

בתקופת הרפובליקה של ויימאר כתבו, הגו והטיפו אינטלקטואלים לגיבושו של "אדם חדש" ואין ספק שבכך הכינו את האווירה לאידיאולוגיה הנאצית. ארנסט יונגר (E. Jünger) הסופר, העלה על נס את האינסטינקטיבי, את הערצת הכוח

* מקדש דורי לפוסיידון.

שביכולתו לעצב את אופיו של האדם החדש. מלחמת העולם הראשונה באה לאישים כמוהו כהזדמנות לתרגם את הטיפוס האידיאלי לדמות מציאותית. מציאות זו חישלה אדם אשר ינק את חיוניותו **מחווית המלחמה.** הדם שנשפך היה לסמל ההתחדשות. "אדם חדש" נולד כמי שנושא בדמו את חווית המלחמה. אנחנו פוגשים מעתה את הגיבור הלוחם בכל תחומי הפעילות האנושית. כדוגמה, הגבורה הלוחמת השתקפה כעת בדמות **הפועל**, שהוא סמל לאיש המעש, בו מתאחדים דם ורוח לאחדות אורגנית אחת.[14]

האדם, החדש יונק את כוחו מן האינטואיציה הסובייקטיבית בלבד. בלשונו של פרופ' אורי טל המנוח: "התחושה הבלתי אמצעית, ההרגשה הפנימית, החוויה האישית, ההתנסות הישירה (Erleben, Erfahren) השכל הפשוט והישר הם הם מקורות הידיעה הוודאית והאמיתית היחידים של האדם."[15] את החוויה (Erelebnis) העמידו במרכז החינוך, וזאת במקום ההכרה (Erkenntnis). גישה זו הופגנה על ידי שר החינוך הפרוסי הנאצי בעומדו לפני סטודנטים. הוא תיאר לפניהם את האידיאל של לנגמרק (Langemarck), שדה קרב במלחמת העולם הראשונה שם צעדה מחלקה של סטודנטים גרמניים הישר אל תוך המוות, אל תוך הצרורות של מכונות יריה בריטיות תוך שירה "Deutschland, Deutschland über Alles".

בסיום דבריו הצהיר שבית הספר של החיים איננו באוניברסיטה, כי אם במחנה עבודה, כי שם חדלים המלה וההוראה ומתחילה הפעולה.[16] פסילת האוניברסיטה כמוה כפסילת האינטלקט. האינטלקטואלים נחשבו לזרא, כמפוררי האישיות. לא ההכרחי מעצב האופי, **בחיים** הפשוטים הערטילאיים מצוי המקור. אוסוולד ספנגלר, הפילוסוף הווימארי, תרם רבות לגיבוש תפיסה ויטליסטית גסה זו. בדברי הסיום של ספרו רב-ההיקף "שקיעתו של המערב" הצהיר שהכסף ינוצח ויבוטל על ידי הדם, כי החיים הם הבראשית והסוף, כי מה שקובע הם החיים ורק החיים, הגזע, נצחון הרצון לשלטון ולכוח ולא נצחונן של האמיתות, של ההמצאות או של הכסף.[17] כדי להגיע לתפיסת חיים כזו לא צריך להיות פילוסוף. והראייה, היטלר הביע את אותו רעיון שניסח ספלנגר בקובעו:

> כל רעיון, כל אידיאה וכל דעה חייבים לשרת מטרה זו (=להעמיד אדם גזעי-אקטיבי חדש צ.ב.)מתוך נקודת ראות זו יש לבחון הכל, האם ישמש את המטרה, או האם יש לדחותו, בדרך זו תיאוריה לא תיהפך לדוקטרינה מתה, כי הכל חייב לשרת את החיים.[18]

ויטאלזים ברוטאלי כזה חושף עצמו באופיו האנטי-אנושי מכך שלקחי החיים נלמדים מעולם החי. קדם להיטלר צ'מברליין כאשר הצטדק והכריז:

> "...הקורא אולי יחייך על כך שאני מדבר, חוזר ומדבר על גידול חיות. אבל וודאי הוא, שהחוקים של החיים הם גדולים, פשוטים ומקיפים את כל תחומי

החיים; אין סיבה, ולו גם הפעוטה ביותר, שנראה את המין האנושי כיוצא דופן."[19]

המקום והזמן אינם מספיקים לציטוט המקומות הרבים בהם היטלר חוזר אל החייה במטרה להציגה כמופת החיים הטבעיים והחזקים, כמורה דרך בחיים להתנהגות האדם הגרמני החדש.

לפני שנפנה אל שאלתנו השנייה, מן הרצוי לסכם ולתאר את דמות האדם החדש כפי שראוהו הנאצים:

זהו האדם האנטי-מודרני אנטי-תעשייתי, האנטי-עירוני.

זהו האדם שיגשים את האידיאלים של האזרח הבורגני והזעיר-בורגני (על פי תפיסתו של מוסה)[20].

זה האדם היפה והבריא בגופו המונחה על ידי הרצון והאינסטינקט והסולד מן האינטלקטואליזם.

זהו האדם הפשוט, האיכר אוהב האדמה ועובד הקרקע ומטפח את משפחתו.

זהו האדם האמיץ, הנאבק והלוחם.

השאלה שנשאלת כעת היא, האם באמת אפשר להסיק מן הנ"ל שהשאיפה היתה לאסתטי וליפה שבאדם? קיימת תופעה מעניינת בראייה הנאצית, עליה עמדו מוסה ופרידלנדר. אני הייתי רוצה לפרשה בדרך שונה מהם. מוסה חוזר ומדגיש שהפאשיזם כנאציזים מאחדים פוליטיקה עם אסתיטיקה. כך הוא מפרש שהגזענות "כרתה ברית" עם היופי ומאידך הגדירה את הכיעור במושגים שלה. כהנמקה הוא טוען:

"מה שמתקבל שם הוא, שבמדיניות של ההמון משחקת האסתטיקה תפקיד חשוב מאוד משום שאת הפוליטיקה יש להגדיר במובן של גישות אל החיים. הם הופכים לחוליה אחת." הואיל והחיים מורכבים הם, הרי שהעמדות והגישות אליהם אינן יכולות להיות עיקביות, וכך קורה שמחד גיסא הנאציזם יצא נגד התיעוש והאורבאני לטובת הטבעי והכפרי, מאידך גיסא טיפחו את המודרניזציה בבתי חרושת ואף דגלו בתיכנון וריכוז הכלכלה. מוסה מדבר על הדיאלקטי בגילויי-תיעוש ואנטי-תיעוש, ורואה בהם קומבינציה אשר תאומת את המציאות הפוליטית.[21]

זאת ועוד, הכמיהה היתה אל חברה גברית, אך מאידך גיסא ניכרת דבקות באידיאל של מעמד-ביניים שמקדש את האיפוק, הצניעות וקדושת המשפחה.מוסה ממחיש את דבריו בתארו את היסוסה של פלוגת חוליגנים של הס.א. שעמדה לפני דילמה בליל חג המולד: האם ללכת להרביץ לקומוניסטים (הגברים!) או ללכת לחגוג בקרב משפחותיהם?[22] או דוגמה נוספת משמשים דברי מפקד מחנה אושויץ, רודולף הס, (R. Höss) שמתאר בזכרונותיו כיצד השקיף על קבוצת יהודים

שהובלו אל תאי הגאז, ובו בזמן נדדו מחשבותיו אל חיי המשפחה שלו, אל כלבו ואל עצי התפוח הפורחים.[23]

סדרת ההפכים האלה היא המיזוג שמבטא סוג מסוים של אי-נחת מן הציביליזציה. הנה דבריו של שאול פרידלנדר בסיכום ספרו האחרון "קיטש ומוות":

"החברה המודרנית והסדר הבורגני נתפשים כהישג וכעול כבד מנשוא כאחד. מכאן ההתרוצצות המתמדת בין הצורך בכניעה ובין הזיות על הרס גמור, בין אהבת ההרמוניה ובין חזיונות האפוקליפסה, בין קסמו של "יום שישי הטוב" ובין דמדומי האלים."[24]

בתוך הדיאלקטיקה הזו מוסה ופרידלנדר מקבלים ברצינות את הצד שמבליט את האידיאל האסתטי. אין לי ספק שדבריהם מקוריים ומעמיקים, אך פירושם מעורר בי אי-נוחות. האם אין כאן אקדמיזציה-יתר של גילויים אנטי-הומניים? האם לא כל הדיבורים הנאצים על הצניעות, היופי, המשפחה, האדם הבריא, הגזע והדם, הרצון והאינסטיקט, הערכים של מעמד ביניים – האם אין הם בלתי אם מסווה ותרמית לסחוף את הנאמנים במסע הרצח והאכזריות האנטי-אנושיים? והרי מה שנותר בסופו של דבר היו הברוטאליות, התאווה ושפיכות הדמים במערומיהם. האם אפשר לתאר את האדם בתפיסה הנאצית כ"מיזוג של הפכים", כקומבינאציה של גילויים נוגדים כפי שחוקרים אלה היציגוהו? האם באמת התרוצצו בקרבו של הרוצח מאושויץ השאיפה הבורגנית להרמוניה עם ההזיות להרס גמור?

לי נראה שהאדם החדש באמת ממקשה **אחד** הוא. מי שרוצה ללמוד את ההתנהגות האנושית היומיומית מעולם החיות ומחוקי הטבע אשר מכתיבים את ההישרדות תוך מאבק מתמיד, הוא חורג לדעתי גם ממה שכינה מוסה "Middle Class Morality" – "מוסר מעמד הבינוני" הטיפוס הזה הוא טיפוס חייתי וברברי, מעריץ את היצר, את האינסטינקט ואת האלימות – וזאת מהותו. ובאמת, כיצד אפשר להמית ברואים אנושיים בגאזים תוך הרהורים על עצי תפוח פורחים ותוך אהבת מוצרט – זו שאלה קשה ונוראה. התשובה היחידה העולה ברוחי היא, שהאדם אותו ביקשו הנאצים לעצב על פי השקפתם – הוא אדם **נורמאלי ושפוי** שראה את יעודו באלימות וברצח.

הנורמאליות והשפיות מתבטאות בתיפקודם הרגיל-אנושי-יומיומי של רוצחים אלה, שהם תוצר החינוך לאדם החדש. איך אפשר להבין אחרת את היומן של הרופא קרמר מאושויץ?

2 בספטמבר 1942: "הבוקר בשעה שלוש הייתי נוכח בפעם הראשונה בביצוע "טיפול מיוחד" (Sonder Behandlung). לעומתו נראה השאול של דנטה כקומדיה לא בכדי נקרא אושויץ מחנה השמדה..."

7-6 בספטמבר 1942: "היום יום א', סעודה מצוינת: מרק עגבניות, חצי עוף עם תפוא"ד וכרוב אדום, petit fours, גלידת-וניל חלומית..."

"בשמונה בערב הלכתי בפעם הרביעית ל"ביצוע המיוחד"..."[25]

ברצוני להביא דברים מפיו של הס, ששופכים אור על דרכי החינוך בהם קשה לי למצוא "מוסר בורגני", כי הם וידוי שרומז לדמדומי אלים בלבד. הפסיכולוג של כלא שפנדאו, ד"ר גילברט, מוסר את השיחה עם הויס מ-9 ומ-12 באפריל 1946. גילברט שאל את הס האם לא היה יכול לסרב לפקודה שהטילה עליו את המשימה לבצע את הרצח ההמוני. תשובתו המאלפת היתה: "לא – במערכת החינוך והאימונים שלנו אי-אפשר היה להעלות על הדעת את האפשרות לסרב לפקודה. אני משער, שלא תוכל להבין את עולמנו אנו." כאשר גילברט ניסה להעלות את השיקול ההומאני, נקטע טיעונו בקביעה הלקונית: "פשוט אין זה שייך לענין!" וכאשר נשאל הס האם הוא מחשיב את עצמו כאדם נורמאלי, תשובתו היתה: "אני שפוי לחלוטין. אפילו בשעה שבצעתי את מלאכת-ההשמדה, חיי המשפחה שלי היו נורמאליים". הוא נשאל בהמשך, האם באמת סבר שהיהודים היו אשמים ושהגיע להם גורל כזה. הס השיב משהו לא מציאותי בשאלות כאלה, משום שהוא היה חי בעולם שונה לחלוטין. "האם אינך מבין" – הוא שאל את גילברט – "אנו אנשי הס.ס. לא חונכנו להרהר בשאלות כגון אלו; פשוט, הענין לא התעורר אצלנו."[26]

אחרי כל מה שהעלינו כאן על האדם בתפיסה הנאצית, עומדת, ונדמה לי תמשיך לעמוד השאלה: האיך זה היה יכול לקרות??

מקורות

1 שאול פרידלנדר, **קיטש ומוות. על השתקפות הנאציזם**, ירושלים, 1985, עמ' 25.

2 קארל מרכס, **כתבים נבחרים**. ע', עמ' 44-46; מובא אצל: שלמה אבינרי, **משנתו החברתית והמדינית של קארל מרכס**, ת"א, 1967, עמ' 110.

3 על האופי הדהומני ראה מאמרו של פרופ' גרשום שלום על אייכמן. בתוך: **דברים בגו**, ת"א, 1975, עמ' 119: "...אייכמן שימש דוגמה ומפות לחיסולו השיטתי של צלם האלוהים באדם, ל"דהומניזציה" שהתנועה הנאצית הטיפה לה בכל הדרכים והגשימה אותה עד כמה שהדבר ניתן בכוחה".

4 George Mosse: Nazidem. A historical and Comparative Analysis of National Socialism, New-Jersey, 1978 p. 34.

שם, עמ' 40.

Richard Wagner. Die Revolution, in: Die Hauptschriften, Stuttgart, 1956, p.112.

ראה לכך מאמרי: **ריכרד ואגנר ההומניסט האנטי-הומני**, בתוך: מי מפחד מריכרד ואגנר, ירושלים 1984, עמ' 219-230.

The Speeches of Adolf Hitler, April-August 1939, N.Y.Ozford Univ. Press 1942, vol. 1, pp. 584-592.

Albert Speer: The Secret Diaries, London 1956, p.112.

A. Hitler: Monologe im Führerhauptquartier, 1941-1944, Hamburg 1980 p.135.

על הזיקה בין תפיסת הברוק לבין הערצת הכוח ראה:

G. Mosse: Nazi Culture, a Documentary History, N.Y. 1981, p. XXVIII.

מובא אצל מוסה בתוך:

(בתקופה העתיקה נכספו אל הבהירות).

A. Speer: Inside the Third Reich, p.44.

E. Junger: Der Kanpf um das Reich, Berline, 1929. p. 9.

"במאבק הגדול בין חיים ומוות טמונה שעת הלידה של תקופה חדשה כי טיפוס אדם חדש נולד".

אוריאל טל, יהדות ונצרות ברייך השני 1870-1914; ירושלים, תש"ל, עמ' 226.

Dokumente der deutschen Politik, Berlin, 1939-1940, pp. 279.

Oswald Spengler: Der Untergang des Abendlandes, Bd II, München, 1922 pp. 634-635.

A. Hitler. Mein Kampt (10 Auflage) München, 1942, pp. 234.

לניתוח של השקפתו ראה ספרי: **גזענות בשרות הפוליטיקה. מן המוניזם את הנאצים**, ירושלים תשמ"ה, פרק ז'.

H.S. Chamberlain: Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts

G. Mosse: Nazisim... pp. 112

שם, עמ' 41v42.

שם, עמ' 44.

שם, עמ' 73.

ש. פרידלנדר, **קיטש ומוות**, עמ' 124.

מובא אצל:

Leon Poliakov: Harnert of Hate, N.Y. 1979, pp. 209-210.

G.M.Gilbert: Nuremberg Diary, N.Y. 1947/1961, pp. 230, 237, 238.

ד"ר יחיעם ויץ

הרהורים על האדם בשואה

(על יסוד תצפיותיהם של ויקטור פראנקל, אלי ויזל ואחרים)

מדוע היה מרז הגטאות נחלת המעטים בלבד?

מדוע הלכו ההמונים למחנות המוות תוך אי-התנגדות ובכעין השלמה עם הגורל?

על שאלות מרכזיות אלה, הנשאלות על-ידי רבים הדנים בנושא השואה, אפשר להשיב מתוך שתי נקודות-מבט יסודיות, אותן אפשר לכנות הסובייקטיבית והאובייקטיבית.

נקודת המבט הראשונה טענת כי מוקד הבעיה היא במנטליות היהודים בגולה. היהודי התנהג כפי שהתנהג מפני שזה היה דפוס התנהגותו, כפי שנוצקו במשך אלפיים שנות גלות ומדפוס זה אין משתחררים גם אם התנאים משתנים בצורה רדיקלית.

נקודת המבט השניה טוענת כי הניצב במרכז הדרמה אינו היהודי – אלא האדם. ואדם זה מתנהג כפי שהוא מתנהג, לא מפני שהוא אמון על מנטליות זו או אחרת – אלא מפני שאימת הלבירינט הנאצי מכתיבה נורמות וערכים השונים ביסודם ובמהותם מכל המקובל מחוץ ל"פלנטה האחרת", והסוחפים עמם גם את אלה מאיתנו הטוענים קטגורית כי "לנו זה לא יכול לקרות". נקודת מבט זו איננה חד-ממדית וחד-משמעית וניתן להתייחס אליה דרך שלוש הפריזמות הבאות:

א – נקודת המבט הטכנית-צבאית.

ב – נקודת המבט הקולקטיבית – כלומר של הקבוץ האנושי.

ג – נקודת מבטו של היחיד.

ועל הנקודה השלישית, האחרונה בסדר אך לא בחשיבות, יש ברצוני להתעכב. הספר ממנו שאבתי את עיקר השקפותי ורעיונותי, הוא מחקרו הידוע של ויקטור פראנקל – "האדם מחפש משמעות".[1] אחד הדברים הבולטים בספרו של פראנקל, פסיכיאטר אוסטרי שישב במחנות השמדה נאציים, הוא השילוב והגישור בין האותנטי לפרספקטיבי. פראנקל כותב את ספרו הן כאסיר לשעבר שחווה את הוויית מחנה הריכוז על בשרו ובנשמתו והן כבעל מקצוע המסוגל לנתח חוויה זו באיזמל הפרופסיונלי הקר והמרוחק. שילוב זה אינו דבר מצוי ואולי בכך טמון חלק מיחודו וגדולתו של ספר מופת זה.

גרעין ספרו של פראנקל הוא הפשר שבעזרתו יכול אדם לשמור על משהו מחרותו הפנימית גם בתנאי המתח, הברוטליות ומחיקת צלם האדם כפי שהתרחשו

במחנות. אולם השאלה עליה אנסה להשיב בעזרת ספר זה, היא אחרת: מדוע כה הרבה מן השאלות הנשאלות כאן ועתה, מאבדות כליל את משמעותן תוך עיון מדוקדק ומשוחרר ממיתוסים בהוויית היחיד שנקלע לתופת הנאצית.

הנקודה הראשונה אליה מתייחס פראנקל היא התקווה – אותה תקווה לחיים שאינה ניזונה מהערכת מצב או משיקול אובייקטיבי זה או אחר – אלא מקורה בשורש ההווייה האנושית. אותה תקווה המונעת מאיתנו מלהביט נכוחה אל מול מותנו הטוטלי והקולקטיבי –היבט שהוא תנאי הכרחי למרד בסיטואציה הנידונה. בתארו את המפגש הראשון עם המחנה, הוא כותב:

"יש בפסיכיאטריה מצב מסוים הקרוי "הזיית החנינה". הנידון למיתה, סמוך להוצאה להורג משלה את נפשו שברגע האחרון ממש תינתן לו חנינה, גם אנו דבקנו ברסיסי תקווה ועד הרגע האחרון היינו מאמינים כי מנת חלקנו לא יהיה רע כל-כך".[2] וכשהוא מתאר את אשר אירע בעת הסלקציה שקבעה מי לחיים ומי למוות, הוא כותב – "כמעט כל אחד בטרנספורט שלנו פיעמה בו אשליה שהוא יינצל – שהכל סופו שיבוא על מקומו בשלום. לא תפסנו את משמעות הסצינה שהתחוללה עתה".[3]

ולנקודה זו – התקווה המזינה את עצמה – עדויות נוספות. כותב אלי ויזל כשהוא מתאר ויכוח שהתפתח בין האנשים שהגיעו יחד עמו לאושוויץ – "תוך כדי כך התקדמנו לקראת הלא ידוע. אותה שעה עצמה התלקח, אם גם בלחש, ויכוח קדחתני. כמה צעירים חסונים שהתנערו מתדהמתם אחוזי חרון, זעקו את הקריאה למרד. בלא נשק? כן, בלא נשק: ציפורניים, אגרופים, אולרים אחדים שהטמינו בבגדיהם – די גם בהם. האם פירושו של דבר מוות מיידי-ודאי! כן, אז מה? אין עוד מה לאבד ואפשר לזכות בכל – בראש וראשונה בכבוד. כן, הדבר שעדיין אפשר לזכות בו, הכבוד. למות כאנשים בני-חורין, הנה לכך נשאו את נפשם אותם צעירים חסונים – אין תבוסה מחפירה יותר מאשר הכניעה. אלא שאבותיהם התנגדו. הם המשיכו לחלום ולצפות. הם ציטטו את התלמוד: אלוהים עשוי להתערב אפילו ברגע האחרון – לפיכך לא הכל אבוד. אסור להחיש את הקץ, אסור לאבד את האמונה, אף לא את התקוה... הנה על כן לא פרץ המרד".[4]

ובאותו עניין זועק הסופר ק. צטניק: "האם אתם יכולים להרגיש מהי אותה תחושה, אותו חפץ חיים אדיר המקנן בשלד צהוב עטוי סמרטוטים המסתתר מאחורי גב שלד אחר צהוב, לבוש סמרטוטים גם הוא – מקווה ומתפלל שהמוות ייעצר בדיוק על-ידו, כל אחד רצה להינצל, כל אחד קיווה לשניה האחרונה של הדקה האחרונה, כל אחד ציפה כי שער הקרמטוריום ייסגר בדיוק כאשר יגיע תורו להיכנס ולהישרף".[5]

מהי אותה תקווה? מה מקורה ומה מקומה? האין אפשרות שלפנינו עדות לחולשה, לאשליה עצמית, לניתוק מהמציאות ולחוסר יכולת להתמודד עמה? להיסטוריון ההולנדי לואי דה-יונג, דעה אחרת. במאמרו "הולנד ואושוויץ" הוא כותב – "חטא בל יכופר נחטא להיסטוריה אם נתעלם מאמצעי ההגנה הרבים שהקורבנות הפעילו... ונרצה להציגם כסימני עיוורון ואיוולת בלבד. מנגנוני הגנה אלה נבעו מתכונות חביות במעמקי נפש האדם באשר הוא אדם, מתכונות כגון: אהבת החיים, אהבת המשפחה, יראה מפני המוות וחוסר יכולת מובן מאליו לרדת לעומקו של הפשע המתועב ביותר בתולדות אנוש ומדובר בפשע שמשמעותו היתה כה עצומה בהיקף ובביצוע – עד כי אפילו מחולליו לא היו מסוגלים להתמיד בביצועו זמן ממושך".[6]

שתי תכונות נוספות שאליבא דפרנקאל אפיינו את האסירים, הן הפסיביות והאדישות – "אסיר המחנה התיירא מקבלת החלטות ומנטילת כל יוזמה, הוא נהג כך משום שחש כי הגורל שולט בבני האדם וכי אל להם לנסות כוחם ולהשפיע עליו, אלא מוטב שיניחו לגורל להתגלגל כחפצו".[7]

נעדר כאן התנאי ההכרחי לאקטיביות, ליכולת הכרעה, היכולת לצפות בהדרגה סבירה של ודאות את תוצאות פעולותיך והכרעותיך. לא היה שום קשר בין הכרעה לבין התוצאה אותה קיווית להשיב בעזרתה. המכניזם הונע לא על-ידי מערכת שאפשר להעריך ולצפות מהלכיה וחוקיותה – אלא על-ידי גורל עיוור, על-ידי רולטה שמעולם אין לדעת את מהלכה הבא ולצפותו מראש.

פראנקל מביא סיפורים אחדים הממחישים את חוסר הטעם ואפילו האבסורד שבנקיטת יוזמה. באחד הימים אורגן טרנספורט ל"מחנה מרגוע" והכל היו משוכנעים ש"מחנה המרגוע" אינו אלא תאי הגזים. הדרך היחידה שלא להיכלל בטרנספורט זה, היתה להתנדב למשמרת הלילה מעוררת האימים – אמנם, 28 אסירים התנדבו למשמרת זו. הטרנספורט ל"מחנה המרגוע" בוטל רבע שעה אחרי ארגונו – אך 28 ה"מתנדבים" נלקחו לעבודה במשמרת הלילה – ולגבי רובם היתה התוצאה מוות תוך שבועיים.[8]

ודוגמא נוספת: ערב השחרור באו אנשי ס.ס. והודיעו לאסירים כי יועברו למחנה אחר – ומשם יועברו תוך 48 שעות לשוייץ – על-מנת להחליפם בשבויי מלחמה. בעזרת אנשי ס.ס. אדיבים ומחייכים, הועמסו האסירים על משאיות בדרכם לחירות – אולם 13 אסירים נותרו במחנה מאחר והיו מעבר למכסת המוחלפים. אותם אסירים נותרו "מופתעים זועפים ומאוכזבים" ובמשך 48 שעות שוחררו על-ידי צבאות בנות-הברית המנצחים. ומה אירע לאותם אסירים שגורלם הטוב אמור היה להביאם לשוייץ? "מקץ שבועות רבים נודע לנו, כי אף באותן שעות

אחרונות השתעשע הגורל בנו, שארית-פליטת האסירים. נתברר לנו כמה נטולות ודאות הן הכרעותיהם של בני אדם, בייחוד בשאלות חיים ומוות. הראו לנו תצלומים שצולמו במחנה קטן לא רחוק ממחננו – חברינו שסברו כי הם נוסעים אל החירות באותו לילה, הובלו במשאית אל מחנה זה ושם נכלאו חיים ונשרפו חיים. אפשר היה להכיר בתצלום את גוויותיהם המפוחמות".[9]

משמעותן העמוקה של דוגמאות אלה, מתמצית בסיפור על "מלאך המוות בטהרן" – "גיבור פרסי התהלך יום אחד בגנו עם אחד ממשרתיו. המשרת צעק כי מלאך המוות נקרה בדרכו ואיים עליו. הוא התחנן אל אדוניו כי ייתן לו את המהיר בסוסיו למען יברח חיש לטהרן אשר אליה יוכל להגיע בו בלילה. האדון נענה לו והמשרת יצא לדרכו בדהרה. כשחזר הגיבור אל ביתו – פגש את מלאך המוות ושאל אותו – 'מדוע זה הפחדת את משרתי והטלת עליו אימה?' 'לא הטלתי עליו אימה רק הבעתי את פליאתי על שעודנו נמצא כאן. הרי היה בדעתי לפגשו הלילה בטהרן', אמר מלאך המוות".[10]

לסיכום נקודה זו: דוד יום, הפילוסוף האנגלי בן המאה הי"ח, כפר בעיקרון חד-גוניותו של הטבע. לטענתו, אין יסוד הגיוני לקשר בין הדברים, אלא יסוד פסיכולוגי אסוציאטיבי. הסמיכות, החזרה התמידית, יצרה קשר אסוציאטיבי בין דברים ומושגים. ומדוע קשר זה, שאין לו שום ביסוס לוגי, הוא כל-כך חשוב? מפני שהוא תנאי הכרחי לחיינו, לבטחוננו ולתפקודנו – ובמחנות המוות הומר כלי הכרחי זה בגורל מתעתע, קפריזי ונעדר רציו מאיזה סוג שהוא.

אל הפסיביות נוספה האדישות. אדישות שמספר מקורות לה. פראנקל טוען כי את חיי האסיר במחנה אפיינו שלושה שלבים – "פרק הזמן לאחר הכנסתו למחנה, פרק הזמן שבו הסכין היטב עם שגרת המחנה והפרק שלאחר שחרורו ויציאתו לחופשי". האדישות היא אחד הסימפטומים שאפיינו את השלב השני – זאת אומרת, את עצם החיים במחנה. – "מן השלב הראשון עבר האסיר אל השלב השני – שלב האדישות היחסית שבו כאילו מת מיתה אמוציונלית".[11]

מהי סיבתה של אדישות זו? המאמץ האדיר שנדרש כדי לשמור על עצם הקיום – מעבר למיתוס – הרי מאמץ זה היווה את עיקרם של החיים. המחנה סחט הכל ומנע כל אפשרות להתייחס למשהו מעבר לו. "נקל לאדם מבחוץ לקבל מושג מוטעה על חיי המחנה, מושג שרגשנות ורחמנות משמשות בו בערבוביה. אך מעט הוא יודע על מלחמת הקיום הקשה שהשתוללה בקרב האסירים. היה זה מאבק ללא הפוגה – איש לנפשו ואיש לרעו הטוב".[12]

מאמץ זה הביא לצמצום מרחב ההתייחסות – השגתם של דברים שלגבינו הם מובנים מאליהם, היתה כרוכה במאבק ובמאמץ אדירים וכן אותם כוחות נפש שאנו משקיעים ביצירת עולם שמעבר לצרכינו הפיזיים הראשוניים, הושקעו בהשגת

היסודות הבסיסיים – ומה אנו מצפים מאדם המשקיע תמצית מרצו ותחכומו בהשגת פת לחם, או כף מרק דלוח?

לדעת פראנקל, הוויה זו הביאה ליצירת דפוסי הערכה והתייחסות השונים מן המקובל. ראשית, ניטל כך ערך ומשמעות ממה שאינו משרת ישירות את עצם הקיום – "כל מה שלא היה קשור בשמירת אדם על קיום עצמו ועל קיום חבריו הקרובים, ניטל ערכו. לתכלית זו הוקרב הכל".[13]

שנית, מאמץ זה הביא להתאפסות כל בנין העל ה"רוחני-תרבותי" ולהתאפסות כל הנגזר מבנין-על זה. ולא רק העולם בפועל הצטמצם לד' אמות השמירה על הקיום, אלא גם החלומות לא חרגו מד' אמות אלה – "מתח כזה שנצטרף אליו ההכרח התמידי להתרכז בתפקיד של השמירה על הקיום, הוריד את חיי הנפש של האסיר לדרגה פרימיטיבית ביותר. אחדים מעמיתי הרופאים אסירי המחנה, שלמדו פסיכואנליזה, דיברו לא אחת על 'נסיגה שחלה בנפש האסיר – חזרה אל צורה פרימיטיבית ביותר של חיי נפש'. משאלותיו ומאווייו נתגלו בחלומותיו. מה הם הנושאים שהאסיר היה מרבה לחלום עליהם? לחם, עוגה, סיגריות, אמבטיות חמות ונעימות – כיוון שנבצר ממנו למלא משאלות פשוטות אלה, ביקש את מילויין בחלומות".[14]

מחסור זה הביא ליצירת מערכת נפשית שפארנקל מכנה אותה "הוויה תת-אנושית" ומבחינה זו נתפס השחרור מהמחנה לא רק כשחרור ממחסור פיזי כשלעצמו, אלא גם כשחרור מהמערכת הנפשית שמקורה במחסור הפיזי – "בתנאים אלה אולי לא ייפלא שאף החזקים שבנו, נפשם יצאה אל ימים שבהם שוב יהיה לנו מזון טוב למדי – לא בגלל האוכל הטוב כשלעצמו – אלא מתוך הידיעה כי תגיע סוף-סוף אל קיצה ההוויה התת-אנושית אשר אילצה אותנו לצמצם את כל מחשבותינו באוכל בלבד".[15]

חוסר האפשרות להרים הראש מעבר לתלאות היומיום, הביא לעיוותו של מושג הזמן. את מקומו של התכנון – המביא בחשבון גם את העתיד, את המחר והמחרתיים – תפס המאבק שתכליתו התגברות על ההווה, כשהווה נתפס במשמעותו המצומצמת ביותר, כשאחריו עבר שיש צורך שלא להתייחס אליו כדי להמשיך ולתפקד ולפניו עתיד נעדר כל משמעות. "תופעה טיפוסית – כשהיו מחזירים בערב את האסירים ממקום עבודתם אל המחנה, היו נאנחים אנחת רווחה – 'ובכן עבר עוד יום' ".[16]

תופעה זו – של הצטמצמות מוחלטת של ההוויה באספקטים האלמנטריים ביותר של הקיום ובהווה במובנו המצומצם ביותר – אינה אופיינית רק למחנות הריכוז הנאציים. דוגמא נוספת לשקיעה בהלך-רוח כזה, ניתן למצוא בסיפורו של אלכסנדר סולז'ניצין "יום בחייו של איבן דניסוביץ".[17]

גם שמו של הספור מעיד כי מדובר ביום אחד, שמצד אחד אינו שונה לא מזה שלפניו ולא מזה שאחריו ומצד שני, הוא בחזקת עולם מלא, סגור, הנבדל ונפרד מהימים שלפניו ושלאחריו. בסוף הסיפור מתאר סולז'ניצין כיצד גיבור הסיפור מסכם את היום שעבר עליו; אין חוויותיו מתייחסות לערכים כלליים, לשחרור או לעולם שמחוץ לסורגים – הן מתייחסות לפרטי יומו, שהן מבחינתו הכל – "בלב קל נרדם שיחוב – יום שכולו טוב, רצוף הצלחה לרוב (עבר עליו) – בצינוק לא הושיבוהו, הבריגדה לא נשלחה ל'עיירה הסוציאליסטית', בארוחת הצהרים 'פילח' מנת דייסה נוספת, הבריגדור 'סידר' יפה את מכסת העבודה, את הקיר בנה בחדוה, המשורית לא נתגלתה בזמן החיפוש, בערב השכיר עצמו לצזאר וקנה טבק, ולא חלה – אלא התגבר. עבר יום ששום מאורע מעציב לא העיבו – כמעט יום של אושר".[18]

עוד תחושה מרכזית המשתקת[19] את האסיר והמונעת ממנו להגיב אקטיבית, היא תחושת הפחד וחוסר האונים. פחד שמי שלא חזהו וחווהו על בשרו, לא יוכל להבינו.

במשפט אייכמן שואל הקטיגור את העד משה בייסקי, שבעת המלחמה היה אסיר במחנה פלשוב שליד קרקוב: "עומדים 15,000 איש מול עשרות ומאות שוטרים. מדוע לא עליתם עליהם, מדוע לא מרדתם?" וחלק מתשובתו של בייסקי היתה "אין יותר מקום היום גם אצלנו – ואני מודה בכך – כעבור 18 שנה, לתאר את רגש הפחד. רגש פחד זה, כאשר אני עומד היום בפני כבודכם, אינו קיים יותר ואיני סבור שניתן להחדיר אותו למישהו. בסופו של דבר, זהו פחד אימים. עומדים מול מכונת-יריה ועצם ההסתכלות על תליית הנער, אז לא נותרה למעשה שום יכולת תגובה".[20]

תחושת הפחד של שמואל וילנברג מטרבלינקה, לא היתה שונה בהרבה מזו של בייסקי. הוא מתאר מסדר אסירים שנערך לרגל ביקורו של היינריך הימלר. הימלר עמד מול האסירים וסיפר להם על התכנית להקים מחוז אוטונומי יהודי ועל הרכוש שנלקח מיהודים והמיועד לבניית מחוז זה. "הנואם זרזנו לעבודה מאומצת והבטיח שלאחר שנלמד למלא כראוי את תפקידינו, ניכלל בתוך הצבא הגרמני, שבו נהווה פלוגת סדר. הוא הכביר סיפורי בדים ואנו הקשבנו להם בדממה ובלבנו פנימה רתחנו שהגרמנים חושבים אותנו לתמימים וטפשים כל-כך – אך לא פצינו פה. שהרי מה נותר לו לאדם שחרותו וחייו נתונים לחסדו של קנה רובה?"[21]

ואל נקודות אלה צריך להוסיף עוד אחת שאין מרבים לעסוק בה. מרידות היהודים תחת שלטון הנאצים, לא היו אמצעי אלא מטרה כשלעצמה. היהודים מרדו לא כדי להציל את חייהם או חיי יקיריהם – הם מרדו כדי למרוד. לא היתה זו אלא דרך אחרת למות – ואם זה היה טעם המרד, הרי אין לתפסו על-פי המישור

הפרגמטי אלא במישור הערכי; מרדכי אנילביץ מרד למען "שלוש שורות בספר ההיסטוריה" – תכלית אבסטרקטית למדי בתנאי גטו וורשה. וכאן נשאלת השאלה - על-פי איזו מערכת ערכים המרד הוא אמנם "ערך", האם למערכת הערכים המקובלת עלינו היה תוקף גם שם, במחנות? וכותב פראנקל – "לבטי נפשו של אדם הגיעו עד כדי כך, שבסערת הרוח אשר אחזתהו, נתערערו כל הערכים והוטלו בספק. בהשפעתו של עולם שלא הודה עוד בערכם של חיי אנוש – ובכבוד האדם, עולם ששלל מן האדם את רצונו ועשאו מושא להשמדה – בהשפעתו של עולם זה, סופו שנתקפחו ערכיו של האני האישי".[22]

ופה יש לזכור נקודה נוספת: לא הערכים בלבד השתנו, אלא גם תפיסת המוות השתנתה: המוות פסק להיות מרוחק – ריחוק שהופכו, הן למטיל אימה והן להרואי – הפך להיות חלק בלתי נפרד מהחיים "אסיר אושוויץ לא ירא את המוות... אחרי כמה ימים פגה בו גם אימת תאי הגאז".[23]

ומעבר לערכי המחנות, קיימת קושיה כללית יותר ואף נוקבת יותר. על-פי מערכת הערכים שיצרנו לעצמנו בארץ, מערכת ערכים שמקורה הוא, הן נסיבתי והן אידיאולוגי, הערך "תמות נפשי עם פלשתים" הוא ערך הניצב בראש הסולם. אולם, האמנם זוהי קביעה מוחלטת? אולי אין כאן אלא ניסיון חצוף ובלתי מחושב, לכפות את מערכת ערכינו על עולם אחר, על פלנטה אחרת? ובכלל, מדוע "מוות כגיבור" הוא מוות שעדיף במשהו על "מוות כצאן המובל לטבח"? אולי אין כאן אלא הפיכת ערך יחסי ונתון לויכוח והערכה, לערך מוחלט ומחייב? שמא אין פה אלא ניסיון לראות את העולם כולו על עמקיו ורבדיו במשקפיים קצרות-ראי ורדודות מאד?

להערכתי, חלק מהתייחסותנו זו מקורה בפחד, בחרדה טראומטית אותה מנסים אנו להדחיק בכל כוחנו. עמוס עוז מדבר על הישראלי המנצח במלחמות ביום והחולם על אושוויץ בלילה, ואילו ברוך הוכמן, בכתבו על מחזהו של גבריאל (פטיה) דגן "חזרה", אומר: "כשאנו עוסקים בבני אדם ולא בקורבנות ("צאן") או בגיבורים – אנו נאלצים להכיר בקרבתנו אליהם... הנפש האנושית מסרבת להכיר בנלעגותה הפוטנציאלית – היא היתה מעדיפה להעמיד פנים שקורבן השואה הוא דבר-מה "שונה" ממשתף פעולה או גיבור ולא להודות בפוטנציאל הגהינום והכלייה הצפון בחובה".[24]

ולסיום: בני הנוער בארץ מניפים בקלות מדהימה אצבע מאשימה כלפי יהדות אירופה שנספתה. מן הראוי שלפני כן יזכרו ולו את המשפט הבא בלבד: "אל תדון את חברך לפני שתגיע למקומו".

מקורות

1 בהוצאת "דביר" ת"א, 1970.
2 עמ' 21.
3 עמ' 22.
4 בין שתי שמשות לאלי ויזל, עמ' 136.
5 מתוך יש לי ראיון מאת רפאל בשן.
6 בקובץ שואת יהודי אירופה בעריכת ישראל גוטמן וליויה רוטקירבן, עמ' 234.
7 פראנקל, עמ' 75.
8 עמ' 73.
9 עמ' 81.
10 עמ' 57.
11 עמ' 33.
12 עמ' 14.
13 עמ' 67.
14 עמ' 43.
15 עמ' 40.
16 עמ' 42.
17 הוצאת ספריית הפועלים וגלבוע, 1963.
18 שם, עמ' 137.
19 ש' ימנית.
20 מתוך עדויות משפט אייכמן, כרך א', עמ' 184.
21 מתוך טרבלינקה המחנה והמרד, ילקוט מורשת ה', עמ' 30.
22 עמ' 68-76.
23 עמ' 31.
24 שדמות, אביב תשל"ו, עמ' 33.

פרופ' פרנקלין ליטטל (פילדלפיה)

על משמעותה של השואה*

סופרים יהודים רבי רגש, כמו אלי ויזל ואמיל פאקנהיים, היתרו בנו לבל נשתמש בפירושים חפוזים מדי על השואה וכי אל לנו להסיק מסקנות נמהרות מדי ממנה. התראה זו חלה בעיקר על אלה שדרך חשיבתם האינטלקטואלית הנורמלית חותרת להפשטות, הכללות וכללים. במיוחד חייבים לא יהודים לשים לב לאתראה זו, מאחר והיא באה מפי אנשים שהתנסו באימת "הפתרון הסופי"; הגינות ציבורית מצווה על שתיקה. ברם, המחשבה נמשכת תכופות חזרה לעובדה של הרצח ההמוני של יהודים בידי נוצרים בלב הנצרות. שתיקה הופכת כאן בלתי נסבלת. אם אין המאורעות בלתי משמעותיים ובמקרה זה השקפת העולם התנ"כית היתה נדחית כמזויפת, הרי על כל אלה שחושבים ומרגישים רובצת בכל כובדה החובה ללמוד את הדברים לאמיתם.

אלטרנטיבה אחת, שהיא ללא ספק אחד העימותים הדרמטיים ביותר שנכתבו בספרות התיאולוגית בת-זמננו, הוצגה על-ידי ריצ'ארד רובינשטיין. הבה נקרא את סיפורו:

"ב-17 באוגוסט 1961, בשעה 4.30 אחה"צ קיימתי שיחה בת שעתיים עם ראש הכנסיה, ד"ר היינריך גריבר, בביתו שבברלין-דאהלם. הכומר הראשי גריבר היה הגרמני היחידי שהעיד בירושלים נגד אדולף אייכמן, במשפט הנודע בשלהי אותו קיץ. הוא היה בעל מוניטין רב בהגנה על זכויות היהודים בתקופה הנאצית, או לפחות, על זכויות נוצרים ממוצא "לא-ארי". הוא עצמו היה עציר מחנה ריכוז. שוחחנו בתנאים כמעט אפוקליפטיים. הטנקים של צבא ארה"ב רעמו לפני ביתו. הוא שימש ככומר בכנסיה במזרח ברלין והיה מדוכא מעובדת מגוריו במערב ברלין שניתקה אותו מצאן מרעיתו. הוא החל להשתמש במליצה הציורית של התיאולוגיה התנ"כית על ההיסטוריה כדי לתאר את המתרחש.

ה' העניש את גרמניה החוטאת – הוא הצהיר. הוא טען שה' עשה את הגרמנים לפליטים כשם שהגרמנים הפכו אחרים לחסרי בית. כאשר החל בפירושו התנ"כי להיסטוריה החדשה, הוא לא יכול היה להפסיק בטרם שקבע שהיה זה רצון האלוהים לשלוח את אדולף היטלר להשמיד את יהודי אירופה. ברגע ששמעתי טיעון זה מפי גריבר, עבר עלי אולי משבר אמונה החשוב ביותר שהיה לי אי פעם.

* פרסום עבודה זו בבמתנו נתאפשר הודות לד"ר אריה באומינגר.

הכרתי בעובדה שגריבר לא היה אנטישמי ושטיעונו שאלוהי הברית היה והינו האדון העליון של המאורעות הגדולים בתולדות ישראל, לא היה שונה מאמונתו של כל יהודי מאמין. גריבר השתמש בהגיון התיאולוגיה של הברית לפירוש המאורעות של המאה ה-20. הערכתי את יושרו הבסיסי. הוא הכיר בכך שאם מתייחסים לתיאולוגיה התנ"כית ברצינות, אדולף היטלר הוא מכשיר זעמו של האל לא פחות ולא יותר מאשר נבוכדנאצר.

"...היה עלי להחליט אם לדבוק באמונה באל המעניש את עמו החוטא באושוויץ או לעמוד על כך שהיהודים לא עשו דבר העושה אותם ראויים יותר מכל עם אחר לאושוויץ, שאושוויץ לא היה עונש מכל בחינה שהיא וכי אל היכול ומוכן להכות בעונש כזה, אינו קיים כל עיקר. במלים אחרות, בחרתי לקבל מה שאלברט קאמי כינה בצדק כאומץ של האבסורד, האומץ לחיות בקוסמוס חסר תכלית ומשמעות, מאשר להאמין באל המטיל על עמו כעונש את זוועת אושוויץ."[1]

ראש הכנסיה גריבר, כפי שאישר רובינשטיין, היה אחד האישים הדגולים של ההתנגדות הנוצרית להיטלר, אולם קווי טיעוניו החמורים שהוא הסיק מהאורתודוכסיה התנ"כית יותר דחו מאשר הילדו את האל החי. יתרה מזו, היה בנימוקיו גוון מכביד אל הפשטה – כפי שזה נמצא לעתים קרובות במבנה היבש של דת. בזמן שהוא דיבר כגרמני על הנסיון הגרמני, הוא דיבר במהימנות; אך כאשר דיבר על הנסיון היהודי, הוא דן בצורה מופשטת וטיעונית וחדל לשמש כעד בתום לב. הוא שכח אז את מעמדו ואל ולמי הוא מדבר; ומה שחמור אצל כומר נוצרי, הוא שכח שהשאלה הראשונה מתי לדבר ומתי לשתוק, היא השאלה כיצד אפשר לעזור לשומע ועל-ידי כך לשרת את האמת.

ראש הכנסיה גריבר היה אז איש זקן ונערץ ומותר היה לו לשגות. אין דבר שכותב השורות האלו יכול לומר, או מה שד"ר רובינשטיין רצה לדווח, שיפחית מן העובדה שגריבר היה איש כנסיה נוצרי נאמן במשך שנים ארוכות בהן אנשים מסוגו היו אך מתי מספר.

אולם בין התייחסות למאורעות כמקרים חסרי חשיבות לבין הקשת טיעונים אורתודוכסיים חמורים עליהם, חייבים למצוא דרך לאמונה שתנהל דו-שיח חיוני עם העבר ותצפה למלכות השמים שתבוא. סימן המורה בכוון זה, היא האגדה או הסיפור. לכומר גריבר היה סיפור חשוב יותר לספר מאשר צבא חסידיו של אחימעץ, שאכן אוהבים לדבר – אולם אין להם מה לומר, כי לא נכחו במקום הפעולה (שמואל ב'-י"ח, 22-23). אולם כאשר נלכד באותו רגע בחום ההפשטה הדתית, הוא פנה לשפת ההקשה האורתודוכסית ושכח את השומע ואת הסיפור שהיה עליו לספר.

אנו יכולים ללמוד הרבה מהמסורת היהודית, שלא זה בלבד שעודדה דין ודברים עם השם, אלא הפיחה רוח במשלים, אליגוריות וסיפורים שהם קרובים יותר ללב האמת התנ"כית מאשר כל הגיון או הקשה ודגמים מכניים מאוזנים. מרטין בובר סיפר על רבי אחד שסבו היה מחסידיו של הבעש"ט, מייסד החסידות. פעם אחת כשהרבי נתבקש לספר סיפור, הוא אמר:

"יש לספר סיפור בצורה כזאת שבסיפור עצמו תהא טמונה העזרה. סבי היה פיסח. פעם ביקשוהו לספר סיפור על הרבי והוא סיפר כיצד הבעש"ט הקדוש קפץ ורקד בשעת תפילתו. סבי קם תוך כדי דיבורו וכה נסחף על-ידי הסיפור, שהחל בעצמו לקפץ ולרקד ולהראות איך הרבי עשה זאת. מאותה שעה הוא נרפא מפיסחותו. זו הדרך לספר סיפור."[2]

סימני ביאת המשיח הנזכרים הם אלה: לעיוורים יוחזר מאור עיניהם, הפיסחים יחלו ללכת והשבויים ייפדו. לא נזכר בשום מקום שאחד מאותות ביאת המשיח יהיה שמטיפים ומורים יתנו תשובות עקביות לשאלות פילוסופיות...

בסיסית למסתורין היא גם עובדת האמת שעל יהודי לבחור להיות כופר או עובד אלילים בעת שהגוי צריך לבחור שלא להיות כזה. האורתודוכסיה של גריבר וה"כפירה" של רובינשטיין, שניהם מתקבלים יותר על הדעת מאשר קלות הדעת של אלה שלא יכירו בעת עונשם, שריפאו במקצת את פצעי בת עם ה' ואינם נכנעים עד עצם היום הזה ! אפילו כיום- פרט לכמה יוצאי דופן ראויים לציון – שלטת אותה עמדה של נצחנות במרכזי הביורוקרטיה הכנסייתית, אותם השקרים על העם היהודי מופצים כמקודם, אותה דחיה אי-סובלנית של חזרה בתשובה ורפורמה שלטת בכיפה ואותה שנאה בועטת כלפי ישראל, שלטת במה שקוראים מועצות "נוצריות".

בזמן שהתקיימה האסיפה הכללית של המועצה העולמית של הכנסיות באוונסטן, בשנת 1954, ביקשו צירים אחדים שלמדו את לקחי **מאבק הכנסיה**, הצהרת ידידות על יחסן של הכנסיות הנוצריות לעם היהודי. צירים מהולנד, גרמניה וצרפת עמדו על כך בתקיפות. ב-27 באפריל 1950, למשל, הצהירה המועצה הגדולה של הכנסיה האוואנגלית: "...על-ידי הזנחה בתפקיד ושתיקה, הננו אחראים לפשעים שבוצעו... ביהודים... אנו תפילה שכל הנוצרים יתנערו מכל אנטישמיות שהיא ויתנגדו לה בכל אתר ואתר בו היא מרימה ראש מחדש..."[3] הם זכרו ימים עברו. כן עשה גם ראש המשלחת של הכנסיה הרפורמית הצרפתית, שנשיאו דאז (מרק בגנר) כתב לרב הראשי של פאריס: "כנסייתי ייפתה את כוחי להעביר לך את מרת נפשנו וסלידתנו מהחוקים הגזעיים שנתקבלו בארצנו..."[4] אולם קול קריאתם של צ'רלס פ. טאפט מסינסינטי וצ'רלס מאליק מלבנון, גברו על קריאותיהם של ברקהף ומורי ומנעו אף את קבלתה של ההצהרה המסורתית של הבעת תודה ל"ישראל העתיקה".

סיכומו של ויזר היפט על המצב הוא חד וממחיש. הוא כותב:

"מה הסתתר מאחורי כל זה ? בזמן ההצבעה המכריעה התבוננתי מן היציע כיצד מצביעות המשלחות הלאומיות. חשבתי לעצמי: רוחו של היטלר מתהלך הלוך ושוב, מעלה ומטה, זה לא היה כאילו האחד או השני הודברו באנטישמיות ההיטלראית. הדברים דבקו זה בזה בצורה לגמרי אחרת. יכולתי לראות שאנשי הכנסיה מארצות שהיו זמן קצר או ארוך תחת שלטון נאציונל-סוציאליסטי, היו כמעט כולם משוכנעים שיש לישראל מקום לא רק בהיסטוריה הקודמת אלא גם בהיסטוריה העתידה של הגאולה. לאלה שהתנסו בשנאה השטנית נגד היהודים, היה פירושו של שאול התרסי על גורל ישראל בפרקים התשיעי, העשירי והאחד-עשר של האגרת לרומאים – בעל משמעות עמוקה. האחרים שלא ידעו את המחזה האיום של השמדת יהדות אירופה מתוך ראיה עצמית, לא היו שותפים לדעה זו. בשבילם כל העדפה של יהודים, כל ציון של יעד היסטורי מיוחד, נחשבו, למרות כל הכוונות הטובות, כסוג של אפליה. יחד עם הקבוצה הנוצרית המזרח-תיכונית הזעירה שפחדה מאי-הבנות פוליטיות, הם יצרו את הקול המכריע של הרוב."[5]

זוהי בדיוק הבעיה בכנסים העולמיים של הכנסיה הנוצרית כיום: לקחי השואה ואף מאבק הכנסיה לא נלמדו ברוב הכנסיות, האשמה הנוראה של הנצרות ומאות השנים של הוראת כזבים על יהודים, באלה הודו רק אלה שלמדו על האידיאולוגיה הנאצית ומעשיהם ממקור ראשון, והגטאות הנוצריים הזעירים בעולם המוסלמי, מונהגים בעיקר על-ידי חישובים פוליטיים. עם עליית המיתוס של "העולם השלישי", נוטים תנועת הכנסיה הנוצרית וביטאוניהם הראשיים עוד פחות להערכה עצמית ללא רחמים לנקיטת צעדי תיקון הדרושים להחזרת המהימנות הנוצרית. באמריקה, בה עוד רווחות ההזיות של המאה ה-19 על תרבות-דת, השפיע השלב הראשון של המאבק הכנסייתי על כמה אנשי כנסיה ועורר את הרהוריהם ואת הערכתם המחודשת.

התוצאות המעשיות המשמעותיות ביותר של התחלת ההערכה המחודשת באמריקה, היו עד כה משולשות: 1) פרסום "הצהרה לבני הדת הנוצרית" על-ידי ועדה פאריטטית מורכבת מתיאולוגים מהכנסיה הקתולית-הרומית, הפרוטסטנטית והאורתודוכסית;[6]

2) הקמת "נוצרים למען ישראל", חברת מתנדבים ופרסום דף-אגרת פריודי;[7]

3) ועידה שנתית של מלומדים על מאבק הכנסיה והשואה.[8] אולם השאלה המכריעה לטווח ארוך היא איך יחזירו לעצמם הנוצרים את מהימנותם בפני האנושות, המאותרת במצב ההיסטורי הקונקרטי על-ידי בנייה מחודשת של יחסם לעם היהודי. השואה היתה התממשות של הוראה כוזבת ומעשים ברוח זו במשך דורות, ועד שהכנסיות לא יינתקו

מעמדת "דגם" זה, המעט שיש להם לומר על הסכנות לאנשים או קבוצות נדכאים וחסרי ישע, לא יהיה בר משקל. חוט-שני סמלי נמשך מאושוויץ למילאי, אולם מה שיש לכנסיות לומר על מילאי לא יישמע עד שלא יתבטאו ברורות על אושוויץ. יש לנגן את הניגון אחורנית, יש לגלגל את פקעת החוטים המפוזרים דרך הסמטאות הסבוכות והמסתוריות של המבוך, בטרם שנוכל לצאת לאור היום המבורך של האמונה.

לבסוף, משמעות השואה לנוצרים חייבת להיות כלולה בעיקרי האמונה ומוזכרת בשירה הדתית ובתפילות. זוהי פניה בדרך שרוב הכנסיות החמיצו ורבות מהן עודן משרכות דרכן כלפי מטה בשביל ללא מוצא המתרחק ממלכות ה'. עלינו הנוצרים לחזור אל אותה פניה בכביש ולדחות את הסימנים והשלטים המבטאים תורת שקר, רוחנית ואינטלקטואלית, אם כי מוכרת, אשר הובילונו לקראת אושוויץ.

אין להסתפק בפניה הנכונה למען הכנסיה בלבד. קרל בארט צדק בביקורתו על הכנסיה המתודית ב-1936 על "שטרם הראתה אהדה למיליונים הסובלים אי-צדק. היא לא התבטאה אפילו פעם אחת בענין פשוט של אינטגרליות ציבורית. ואם וכאשר היא מדברת, אזי זה תמיד מטעמה היא."[9] התיאולוג שגינה את רדיפת הכנסיה אחרי זכיה בנשמתה הוא גם הרגיש והגדיר, אם כי לא בלשון בוטה כפי שרצה לאחר מכן, את השגיאה הפטלית: "אנטישמיות היא חטא כלפי רוח הקודש."[10] בצדק ! אנטישמיות עבור הנוצרים אינה רק צורה אופיינית גסה של אפליה גזעית; אנטישמיות היא חילול השם – עניין חמור הרבה יותר !

מן הרגע שהנוצרים התכחשו לחובותיהם ליהודים, נפתחה לרווחה הדרך להתפארות ונצחונות – ורוב אנשי הכנסיה עודם צועדים בצהלה בדרך זו. אפילו הכנסיה המתודית, אף כי התקרבה לבעיה יותר ממרבית האחרים, לא דיברה ברורות למען היהודים באסיפת גדולי הכנסיה בברמן (1934) ואף פעם לא הזכירה את השואה בהצהרת האשמה של שטוטגרט (1945). על הנוצרים לשלוף את הסכין על האנטישמיות שלהם למען האמת, לא בשביל להציל את הכנסיה אלא למען אהבת ישו הנוצרי ועמו. יש הרבה יותר מדי עורמה וחישובים אף בין נוצרים שלבם טוב כלפי יהודים. למשל, איש כנסיה מצוין פנה לפני זמן לא רב לנוצרים ויהודים כאחד להתאחד נגד ה"חילוניות" המצמצמת את המסתורין הדתי: "נוצרים מאמינים ויהודים מאמינים, החיים על אייהם המבודדים, מותקפים על-ידי ים של כופרים. עלינו לבנות גשר בין אותם האיים".[11]

אך בכך לא סגי: 1) זה מחושב, בו בזמן שאחוות אחים היא ספונטנית וללא גבול; 2) זה מניח מראש דרגה שווה של אשמה ורצון טוב בין ה"איים". למעשה, יחס הנצרות לעם היהודי הוא כה אומלל במשך זמן כה רב, עד כי מספר מנהיגים יהודים בולטים אומרים בגלוי שאין הם מצפים ולא מבקשים דבר מהנוצרים, פרט

לשמירת מרחק מצידם. אנחנו חייבים לעמול כדי לזכות בזכות של בניית גשר, וזה דורש שפע של פעולות אחווה ואהבה אשר עד כה הוכחנו שאיננו מסוגלים לעשותן; 3) בסופו של דבר, אנו לבטח זקוקים זה לזה, אולם קודם כל אנו הנוצרים זקוקים ליהדות. העם היהודי יכול להגדיר את עצמו בהיסטוריה ללא הנצרות; הנוצרים אינם יכולים לקבוע את זהותם העצמית ללא התייחסותם לעם היהודי – בעבר ובהווה ובכל עת שהנוצרים ניסו לעשות כן הם התדרדרו לתוך מינות וחטא מצערים.

בעיית המינות

בו בזמן שזכויות וחרויות הן בדרך כלל קרובות מאד לתהליך ההיסטורי על-מנת להיות מפורשות, הרי שמונחים כגון "אנושות" ו"חופש" הן הפשטות הניתנות בקלות לחשיבה מעורפלת. פריקת עול אינה אלה צמיחת פרא, בזמן שחרות דתית, למשל, היא זכות ממשית: הלוחמים הדגולים של אותה זכות, העימותים שחיזקוה והתעודות המגדירות אותה – הם כולם ספציפיים והיסטוריים ואפשר לספר עליהם סיפורים אין ספור. תאוות ההשכלה להפשטות, הכללות, הנחות ועוינות ה"משכילים" לחומרני, תכליתי ואופייני, יצרו בוז להיסטוריה וכן את המאורע המיוחד במינו שנטל חיות מן השפה ותכונות אנושיות מן האדם. כך זה קרה שהפשעים השפלים ביותר נגד האדם היו מחושבים, תכניות מדעיות מורכבות בוצעו בשם ה"אנושות", ה"אדם החדש" ו"קדמה סוציאלית". רוב הפעולות הלא-נוצריות ואנטי-נוצריות הוצדקו על-ידי תיאוריות והנחות "נוצריות" שחרגו אל מחוץ לתחומים של מידת אנוש.

השימוש בנוסחאות מתמטיות ובדגמים ועצם ה"אובייקטיביות" וההינתקות שתרמו כה הרבה למדעי הטבע, הם שהובילו לאושוויץ, באבי יאר, לטבח ביערות קאטין ולמעשי הזוועה במילאי. הקביעה שה"מדע" הוא ניטראלי ושפשעים מבוצעים כאשר המדע מאבד את השליטה על מדעי הרוח, היא קביעה כוזבת. הבעיה האמיתית נעוצה בכך שמגמת חשיבה יחידה הפכה לנורמטיבית בסוציולוגיה וכימיה כאחד, במדעי המדינה ובהנדסה, בתיאולוגיה ובפיזיקה גרעינית. בוז מלא גאווה לאדם, למצבו הנוכחי ולנסיון עברו, הכתימו את המחשבות והחזון של ה"אדם המודרני". כל תקופה נהייתה ל"תקופה המודרנית", על פי הסדר כמובן, אולם רק בשתי המאות האחרונות הפכו הבוז להיסטוריה ולקחי הנסיון האנושי מן העבר, למטרידים.

קרל קופיש תאר במסה נפלאה את התמוטטות ההכרה ההיסטורית. הוא מצביע על כך שלמרות היות ההתעוררות של החוש ההיסטורי למאורע בעל חשיבות

עצומה בגרמניה שלאחר הרפורמציה, החלו הנאצים בזיוף היחסות ההיסטורית, ולכן נשמעה מאז המלחמה הסיסמא "פחות היסטוריה" והיא השאירה ברייך השלישי ובגרמניה של היום לא כלום פרט למאבק הגלוי לכוח.[12] אמנם הבעיה החלה עוד לפני הרייך השלישי וכיום היא נוגעת לחוגים הרבה יותר נרחבים: ליברליזם (הפשטות), פונדמנטליזם (הנחות), מרכסיזם (דוגמטיקה דיאלקטית) וכל שטחי המחשבה המודרנית. זה נובע מסגנון יחיד ונטול רחמים של דיון בו הדרגות האנושיות של נסיון ומחשבה לא מוצו, גם אם השתמשו בכל הניבים האפשריים.

העם היהודי אינו בעל אופי לא הרמוני עם ה"תקופה החדשה" רק עקב היותם מסמלים מתנגדי תרבות, אלא גם בגלל זה שהיהודים מופיעים בהיסטוריה המערבית כנושאי חוש היסטורי שהוא, בין היתר – "מושתת על ההכרה שמאורעות ההיסטוריה הם מיוחדים במינם."[13] המנוסה מההיסטוריה מצאה את ביטויה במספר דרכים בעלות דעה משוחדת כלפי העם היהודי. אמיל פאקנהיים במסתו המונומנטלית השוללת מהיטלר ניצחון שלאחר המוות, סיכם את התגובה המקובלת למאורע ההיסטורי של השואל.

"במקום לעמוד פנים אל פנים מול אושוויץ, חיפשו אנשים בכל מקום מקלט בהכללות, שהיה נוח דווקא עקב היותן הכללות. שעור המנוסה מן המציאות הוא כזה שלא נשמעים קולות מחאה גם אם במעמד הקהיליה העולמית עושים השוואות מגונות בין חיילים ישראליים ורוצחים נאציים."[14]

ברם, הסירוב לעמוד בכנות פנים אל פנים מול מציאות השואה, אינה ההתחלה של בגידת האינטלקטואלים והיעדר אומץ לב מוסרי של הרבה אנשי כנסיה: זה פשוט מבטא בצורה קיצונית את התוצאות הסופיות של אדיקות שיגעונית לדגם המכני נטול האנושיות, במיוחד כאשר מייחסים אותן להתנסות ולהתחייבויות האנושיות.

בספרו הקלאסי הגדול, **המדע החדש של הפוליטיקה**, מוכיח אריק וגלין כיצד השפיעה המנוסה מההיסטוריה על המחשבה המודרנית והביאה אותה לפשיטת רגל פנימית והשתעבדות חיצונית לאלים השולטים תמיד ברוח הזמן. דיסציפלינות אינטלקטואליות הושחתו באופן פנימי, כאשר הכמותי והמתודולוגי נצחו את הערכים העליונים:

"כתוצאה, כל ההנחות המתיחסות לעובדות יועלו למעמד הרם של מדע, מבלי להתחשב בקבילתם. כל עוד שהן נובעות משימוש נכון בשיטה. והיות והים של עובדות הוא אינסופי, האפשרות של התפשטות מפליאה של המדע במובן הסוציולוגי נהיה אפשרי... המדע נהרס בצורה מעמיקה עוד יותר על-ידי הפגנת הפוזיטיביזם מאשר על-ידי אוסף דברים חסרי חשיבות, זאת אומרת על-ידי שימוש בחומרים רלוונטיים לפי עקרונות תיאורטיים פגומים. מדענים

מכובדים מאד השקיעו רוב חוכמה לעיכול החומרים ההיסטוריים ומאמציהם בוזבזו במידה רבה בגלל שעיקרון הבחירה והפירוש היו נטולים יסוד תיאורטי ונבעו מרוח הזמן, מעדיפויות פוליטיות, או מצביון אישי מיוחד."[15]

הוא המשיך להראות איך המיכון, נטישת עקרונות ויחסיות האמיתות, הופעלו בפוליטיקה מעשית:

"מחיר הקידמה הוא מות הנשמה. ניטשה גילה את סוד ההתגלות המערבית כאשר הכריז שאלוהים מת וכי הוא נרצח. רצח גנוסטי זה מבוצע בקביעות על-ידי האנשים המקריבים את ה' לאנושות. רודנות המוגדרת כחוק הקיום של פעלתנים גנוסטיים, היא הצורה הסופית של תרבות מתקדמת."[16]

בספר מאוחר יותר מצביע וגלין בצורה מזהירה כיצד השיטה החשובה של ה"היסטוריה" של טוינבי מייצגת למעשה מנוסה מתוך ההיסטוריה אל האבסטרקטי ועל-ידי כך מסלפת את המאורעות התנ"כיים המכריעים שמהווים בסיס האמונה התנ"כית.[17] טינתו הטרדנית של טוינבי לעם היהודי ושנאתו לישראל, שהפתיעו והדהימו רבים ממעריציו, אינן אלא תוצאות חיצוניות של שיטת הגיון עקבית לקדם הנחות ספקולטיביות.

הנאציזם לא היה בשום מובן מרד נגד "דת" ו"רוחניות". גם לא היה "חילוני", ההפך הוא הנכון: באני מאמין העיקרי של המפלגה, היא אישרה את נאמנותה ל"נצרות חיובית". הפיהרר ומנהיגי מפלגה אחרים הזכירו תכופות "השגחה אלוהית", "התחדשות רוחנית", "שעת ההכרעה", "גורל נצח", "חזית נוצרית נגד חומרנות" וכד'. רבים מהמנוני המפלגה היו פשוט מילול חדש לשירי הברית החדשה הפופולריים, עם אותן תזמורות כלי נשיפה הצועדות ומעוררות בקהל תגובות רגשניות. שאלת המפתח היא, וכאן מתעוררת שאלת ה"מינות", מדוע מיליוני נוצרים נטבלים ומושבעים לא חשו שהם נענים לחזונות ותכניות הסותרות את האמונה התנ"כית.

התשובה היא שמרבית מנהיגי הכנסיה ותיאולוגים התנערו עוד לפנים ממצוות עשה לתורת התנ"ך הטבועה בסיפורים וחוקים ודגלו ביחסיות ומה שעוד קיימו, סיגלו לדרישות פטריוטיות ואתניות. העם הפשוט קיבל אך מעט סעד ממנהיגים כאלה לשם הבחנה בין "נאמנות דתית" ונאמנות נוצרית.

הרשת שנפרשה לבלתי זהירים היתה מפתה מאד. אחד העלונים הראשונים של סגן הפיהרר קבע:

"ברור מעל לכל ספק שחבר מפלגה ונאציונל-סוציאליסט לא יכנה עצמו לעולם כלא-דתי, כי באידיאולוגיה הנאציונל סוציאליסטית מונחת גישה דתית."[18]

אולם מה היה התוכן האינטלקטואלי וההודאתי של אותה "אמונה" ואותה "גישה

דתית"? כפי שהאנס בוכהיים הצביע במחקרו הנפלא על "דת" ברייך השלישי, הרגש הדתי עלול לזרום לתוך אחת משלושת התעלות הגדולות של דת פופולרית – שרק אחת מהן היתה במעורפל נוצרית.[19]

החוג הפנימי ביטא את הנאמנות הדתית שהיטלר עורר בין מאמינים רבים:

"אנו מאמינים שהגורל בחר בו להראות את הדרך לעם הגרמני... שנבחר על-ידי ה' והגורל... הגורל הטבעי, המכשיר היוצר של גורל שנקבע על-ידי ה'."

"כוכב זוהר המחלצני ממצוקה מרה. אני שלו עד הסוף. ספקותי האחרונים נעלמו. תחי גרמניה, הייל היטלר !"[20]

הכמורה הנאמנה להיטלר הגיבה באותה מטבע. מועצה של מנהיגים לותרניים (שכללה את ורנר אהלרט ופאול אלטהאוז), בפגישתם באנסבק, זמן קצר אחרי כנס גדולי הכנסיה בברמן שקראה להתנגדות לנאציזם, קבעה את דחייתם של ההתנגדות הנוצרית ואימוץ ההסתגלות:

"הרצון הבלתי משתנה של ה' פוגש בנו במציאות טוטאלית של חיינו כפי שזה מצטייר בהתגלות השם. דבר זה מחייב כל אחד ואחד... למערך הטבעי בו אנו נתונים, כגון משפחה, אומה, גזע... מתוך הכרה זו אנו מודים לאדון העולם שהעניק לעמנו במצוקתו מנהיג (היטלר) כשליט אדוק ונאמן."[21]

ברמן הראה שנצרות ונאציונל-סוציאליזם אינם מתיישבים. אותה כמורה היתה נחושה בדעתה לסגל נצרות מושחתת לנאציזם ולעשות זאת בלשון שנראית דתית ומסורתית. המלל של הגרמנית במקור עם ביטוייה המסולסלים ומלאי הגאווה, בוקעים ובולטים למרות התרגום.

היטלר וברמן מצדם, התכוונו לחסל את הכנסיות במועד המיועד.[22] שיח הרעים של היטלר וה'אני מאמין' החבוי של המפלגה, היו ברורים די צרכם:

"עד כמה שנכיר ביתר דיוק ונשמור בקפדנות את חוק הטבע והחיים... נקיים יותר את רצון אל שדי. כמה שנשכיל להבין יותר את רצון האל שדי, באותה מידה תהיינה הצלחותינו גדולות יותר... אנו מעצבים את חיי עמנו והתחיקה שלנו בהתאם להלכות הגנטיקה."[23]

אין כאן צלב, אלא סיפור הצלחה ! אין כאן שרתות סובלת, אלא בעיקר דרוויניזם סוציאלי וולגרי.

ההגיון של "מלחמתי" (מיין קאמפף) הוא תיאולוגי,[24] והאנטישמיות המרכזית של הנאציזם היא הרבה יותר גלויה מאשר משפט גזעי קדום רגיל: מה שפעל בנצרות, במרכזה של הריפורמציה, היתה אידיאולוגיה, שיטה, ובסופה ממשלה שהתמרדה סופית נגד יהודי ההיסטוריה הקדושה, נגד אל התנ"ך ונגד העם שסימל שיטת קיום שהנאציזם לא יכול היה לדור אתה בכפיפה אחת. העובדה

שהפרופסורים אשר ניסו נואשות למזג נצרות עם נאציזם הולכו שולל על-ידי אנשים יותר ערמומיים מהם, כלל איננה רלוונטית, חשיבות הצהרותיהם ומעשיהם היא בכך שהם מראים איך חדרו אי-ציות ומינות לכנסיה.

בנצרות פוליטית (1935) קידם פאול אלטהאוז את היטלר כעושה פלאים המובטח, כדוגמת אלכסנדר הגדול בהופעתו ההיסטורית, שעמד מעל כל החוקים. בשלטון ישו ושלטון אנשים (1936), הצהיר ורנר אלרט שנוצרים תמיד נשמעים למוסדות קיימים. אפילו בתאריך מאוחר ב-1966 הצהיר פרופסור לותרני שלישי מארלאנגן, עמנואל הירש, באתוס ואבנגליון – שתפקיד הברית החדשה הוא להעמיק את האתוס (מידת אורח החיים) הקיים. אפשר לצטט דוגמאות ללא סוף מן הפילוסופיה של ההסתגלות, המראות את האופן בו הוצגה אמונה "נוצרית" שדגלה ביחסיות והיתה מעוקרת, אולם הנוהג של קידום תרבות-דת ודחיית הקונטר-תרבות התנ"כית לא החלה בארלאנגן וגם לא ברייך השלישי: זה כבר היה קיים, ובשלב מתקדם ואף הובע בבהירות, בזמן התחיה הגרמנית הלאומית אחרי מלחמות נפוליאון.

פרידריך ד. א. שליירמאכר, מטיף ומורה ברלינאי בעל השפעה, כתב בראשית המאה ה-19 ש"נצרות עומדת, כמובן, בקשר היסטורי מיוחד עם היהדות, אולם עד כמה שזה נוגע לקיומה ההיסטורי ומטרתה, היא קשורה ליהדות ולעבודת האלילים באותה צורה". טעות זו שחזרו עליה מאות פעמים בפרוטסטנטיזם הליברלי, בותר על-ידי תיאולוג לותרני דני, קריסטן א. סקיידגארד, בפרסום מצויין של הפדרציה הלותרנית העולמית. פרופ' סקיידגארד שהוא בר-סמכא בלקחים התיאולוגיים והמעשיים של מאבק הכנסיה נגד הנאציזם, מנסח זאת כך:

"השקפתו של שליירמאכר נשענת על אי-הבנה בסיסית של היחסים בין היהדות והנצרות, אי-הבנה שהיתה יותר מפעם אחת פאטאלית לתיאולוגיה הפרוטסטנטית מאז שליירמאכר. במקום לראות את היחסים במונחים של Heilsgeschichte (עינויים והצלה של ישו), הם השתמשו במונחים של פסיכולוגיית הדת. נשכחה העובדה שה' אשר דיבר ונשא עם עמו, הוא האל והאב של ישו הנוצרי."

"פסחו גם על העובדה שישראל ממשיך להיות עם ה', אינו שוכח, גם אם זרועו קשה עליהם. חיי ישראל במשך הדורות וקיומה המתמיד הינם למעשה, עדות לנסתרות אלוהים ביחס לעמו."[25]

בקיצור, נטייתו של שליירמאכר להפשטות כלליות ועקרונות אוניברסליים, השכיחו ממנו את הסיפור המרכזי.

באותו כרך מראה תיאולוג לותרני גרמני איך השתנו הפרספקטיבות ההיסטוריות אצל הנוצרים שהתחילו לחדור ללקחי מאבק הכנסיה והשואה:

"בלב המערב הנוצרי נפלו מיליוני יהודים קרבן לאידיאולוגיה נוצרית מאוחרת, חסרת הגיון ואבסורדית; ובלב עולם חילוני, כפרי הציונות, קמה מדינת ישראל בארץ הקדושה ונבנית מחדש על-ידי יהודי כל העולם, מאוחדים על-ידי שפת התנ"ך. בו בזמן שעובדה זו קובעת בשביל ישראל מולדת עלי אדמות, נדחפו הנוצרים במידה רבה למעמדם הנכון והמתאים כ"גולי הפזורה" וכ"זרים" (פטרוס א' 1:1, 2:2). הם לומדים עתה מה היתה הגלות ליהודים במשך הדורות..."[26]

אף-על-פי-כן, באיזה אי-רצון מקבלים הנוצרים את חילופי התפקידים האלה! כמה אוהבים הם את המוסד, כיצד חוששים הם לעלות אליה ברגל ! באיזו תקיפות מגינים אנשי כנסיה על "ארצות הנצרות", מבלי שתהיה הצדקה לכך בברית החדשה ובאותה עת תוקפים מרה את "ארץ ציון" (ז.א. מדינת ישראל שהתנ"ך מספק לה פרקים שלמים של עדות). "אוי כמה עוד מכביד עלינו המשא של ליברליזם תיאולוגי של המאה ה-19!"[27]

באמריקה, הבלוק העיקרי השלם והאחרון של תרבות-דת של המאה ה-19 עודו מתנגד לקריאה לקונטר-תרבות ודבק במרץ ב"דרך החיים האמריקנית" (ולפעמים הדרך האמריקנית-הדרומית). ואם כי אנטישמיות פוליטית אקטיבית מוגבלת לרוב, לעולם התחתון הנוצרי, אנטישמיות תרבותית אופיינית למקום מעיקה כבדות על הכנסיות. התעודה של ה- The Christian Century הירחון הפרוטסטנטי הליברלי הראשי, מתעד את הענין במלואו.[28] במשך עשרות בשנים ותחת כל עורך פרט לקייל הסלדן וג'יימס וול (הכומר הנוכחי), חזור חזרו במבול ממשי של מאמרים ראשיים ומאמרים מן המניין, על כל ההאשמות והדרישות של האנטישמיות המסורתית נגד ה"יהודים":

"על היהודים להתבולל ולהיות חברים נאמנים לחברה הדמוקרטית האמריקנית";

"מזהירים את היהודים שאי-אפשר להגן עליהם מפני התוצאות, אם הם תובעים בעקשנות להיות שונים ונבדלים";

"אומרים שסוכנויות יהודיות בינלאומיות פועלות 'מחוץ לחוק העמים' ";

"'לאומיות' יהודית משתווה ללאומיות גרמנית, בהיות שתיהן מבוססות על הרעיון המוטעה של 'גזע מיוחס' ";

"היהודים אחראים לאנטישמיות בגלל אי-התבוללותם החברתית;"

"בזמן הרייך השלישי התנגדו להגירה יהודית לארץ-ישראל ולארה"ב (אפילו על פי אשרת כניסה זמנית)";

"האשימו את יהודי ארה"ב בפגיעה באינטרס האמריקני על-ידי עידוד פעולות נגד היטלר";

"היהודים הואשמו בתעמולה כוזבת בדיווחיהם על השואה";
"גייסו עזרה למען פליטים נוצריים (כולל משומדים) שברחו מאירופה תחת שלטון נאצי, אולם לא למען יהודים";
"התקיפו את תמיכת הכמורה הנוצרית לפתיחת שערי ארץ-ישראל לפליטים מאירופה של היטלר";
"על היהודים להתנצר";
"על היהודים להישאר באירופה שלאחר המלחמה במקום להגר";
"הכרתו של טרומן בישראל באה בהשפעת הקול היהודי בעיר ניו-יורק";[30]
"ישראל אשמה באי-שקט במזרח התיכון";
"הפעולות הצבאיות של ישראל דומות לפעולות הנאצים";
"תמיכתם של יהודים אזרחי ארה"ב בישראל מחשידה אותם בנאמנות כפולה";
"ישראל מושפעת מדי על-ידי שפע של אורתודוכסיה יהודית";
"ישראל היא מדינה ללא אלוהים"; וכו'.

לכמה מביקורות אלה על ה"יהודים" יש גוון פוליטי יותר מאשר אפיקורסי; אולם כולן נובעות במידה שווה, ומדיניות המאמר הראשי הוכיחה זאת, מאנטישמיות תרבותית בוטה.

סקירה שפורסמה ב-1968 מראה שה- The Christian Century וגם הפרוטסטנטיות הליברלית טרם הכירו את התקופה כנושאת את עונשם וזה יכול לשמש כסמל לבעיה המתמשכת. בספר **ההשכלה הצרפתית והיהודים** (1968) של ארתור הרצברג, דורש הסוקר שהיהודים יוותרו על פרישותם ויתבוללו:

"אם זה מעורר בעיות מיוחדות ביהדות, הרי גם עלינו היה לוותר על מסורת אבות."[31]

בדיוק נמרץ ! להאמין פירושו לזכור, לסכם, לחוקק שנית. וילדי ההשכלה – בנוטשם את המושגים המיושנים על הכנסיה כציבור "נבחר" או "נבדל", בעברם מההשקפה התנ"כית שההיסטוריה נישאת על-ידי עם בחירה לקראת רעיון כללי של קידמה חברתית – אינם מסוגלים כנראה להבין את סוד הייחוד והאוניברסליות היהודית. הם חושבים שהבעיה הם ה"יהודים", אולם הבעיה האמיתית היא שהם – נוצרים נטבלים ומופשטים – שכחו כבר מזמן מה זאת כנסיה צליינית, מה הוא עם נאמן. המינות שלהם בולטת פחות מאשר זאת של תנועות ודוברים "נוצריים" במצב מתקדם של התפרקות – למשל, ה"נוצרים האריים" שבנהפר ניסה ללא הצלחה לגנותם כמינים בכנס **האמונה והמסדר** בפינה, דנמרק (1934), או "הנוצרים הגזעניים" של אוניברסיטת בוב ג'ונס, או מסע הצלב של הנוצרים הלאומניים

באמריקה (1974). אולם הם הרבה יותר מסוכנים, כי טשטוש הבעיות על-ידם ומעמדם הכנסייתי הרם מובילים את הגופים הנוצריים כיחידה אחת לקבלת תורות ופעולות תמיכה שהן לא רק נוצריות משניות אלא אנטי-נוצריות.

אפיקורסות

"מינות" היא תורה הטוענת להיות נוצרית, אולם היא בפועל מנוגדת לאמת-המידה התנ"כית. "אפיקורסות" היא נטישת נאמנות לקהילה ואמונתה. ברייך השלישי קיבלו רוב חסידי הנצרות את הגלישה לחוקים "אריים" ורצח המוני בידי הפרוטסטנטים והקתולים הרומיים. ההכשרה לנפילה זו נעשתה במשך דורות בהם לחשוב כנוצרי ולפעול בהתאם, הפכו למושגים מטושטשים – תפיסה דו-משמעית. יבול האפיקורסות ההמונית נזרע בעיקרו על-ידי יחס קל-דעת לתורות ודיסציפלינות נוצריות מצד אנשים שהפרו נדריהם "לקיים את צורת האורתודוקסיה והדוקטרינה". נכון הדבר שבסופו של דבר כל אחד אחראי אישית למצפונו הוא. כל-כך נכון הוא שכאשר העדר תועה ונודד לתחום של סכנת חיים, האחראיים הבלעדיים הם הרועים.

האם "הוראת בוז" (ג'ולס אייזק) היתה "כפירה"? עד כמה שנחשוב זאת היום כמוטעה, עד כמה שמועצות עולמיות של הכנסיה הנוצרית והמועצה של גדולי הכנסיה התבטאו בחוזקה לאחר מכן, אין אנו הנוצרים יכולים לטעון כיום כי לפני 40 שנה היתה הוראת בוז כפירתית. אבות הכנסיה המכובדים ביותר ומועצות גדולי הכנסיה החשובות הפיצו שקרים על העם היהודי וסמכו ידיהם על התעללות אכזרית ובלתי אנושית ביהודים. אולם הם שגו גם בטרם שרוח האמת הובילה את הכנסיות לתיקון נקודות אחדות באנטישמיותם. את המושגים, החטאים והאשמה של ארצות הנצרות אי-אפשר להכחיש באמתות. אך ברייך השלישי התרחקו התורות והמעשים מעבר לאנטישמיות התיאולוגית של המשכילים והאנטישמיות התרבותית של המשכילים והמוני הנוצרים כאחד. ההגדרה של נצרות "ארית" היתה כפירה. הקמת קהילות "אריות" היתה כפירה. כניעה לרשות פוליטית במקום ציות לאמונות והתוודויות (שלכל הדעות היו לא מושלמות), היתה כפירה.

להדגשת הנקודה, עד כמה שהיא חשובה: מועצות כנסייתיות גינו לאחרונה את המלחמה וניהולה, אולם עד עתה אין הסכמה כללית על מתי ואיפה ובאילו נסיבות על הנוצרים להיות סרבני מלחמה. את ההשתתפות במלחמה והפגעים המלווים אותה אי-אפשר עדיין לכנות ככפירה. אולם הצדקת התעללויות, הצדקת הרג בעלי-מום ורצח קבוצות סוציאליות וגזעיות מוגדרות, הם – אפילו בשעת חירום לאומית – מינות לנוצרים. מאז משפטי נירנברג וטוקיו של פושעי מלחמה מרכזיים,

ובמיוחד מאז האמנה של 1948, הוגדר רצח עם כפשע. לפני כן היה זה חטא, אבל לא פשע. אולם הצדקת רצח עם, תמיכתו, בכתיבה ודיבור, היו כפירה לנוצרים זה מכבר.

הבעיה היתה ועודה קיימת ברוב ארצות הנצרות, שתחת לחץ ופיתוי יאפשרו רוב מנהיגי הכנסיה והמוני נטבלים שמחשבתם ופעולתם נשלטות על-ידי דרישות "פטריוטיות" ועל-ידי אומה-מדינה, במקום לשמור על הקו גם כאשר הכנסיות הפקירו אותו. והיות וממשלות מהטיפוס המודרני, כולל מדינות טוטאליטריות, מושתתות על הסכמה כללית פופולרית, מתעוררים קונפליקטים של נאמנות שלא היו קיימים במאות הקודמות. קונפליקט כזה לא התעורר בשביל הנוצרי הממוצע תחת שושלות שבטיות או תחת מלכים ששלטו בזכות "החסד העליון". ההחלטות עוצבו על-ידי שליטי הכנסיה והמדינה וחובתו של הנוצרי היתה לציית נאמנה. כיום, בגלל השתתפותו המסויגת בתהליך הפוליטי ובמידה רבה בקבלת החלטות של הכנסיות, ניצב ההדיוט מפעם לפעם מול קונפליקט של דעות קולקטיביות. לרוב מקובל על הקולקטיב הפוליטי להצדיק צעדים שהם בעיקרם – ולפעמים בלעדית – מנוגדים להסכמתם הכללית של מאמינים. ולעת כזאת, רק מתי מספר שמרו על נאמנות עליונה. רובם ככולם הלכו אחרי סדרי אומה-מדינה והיו אסירי תודה להיצע השופע של נביאי שקר שטענו כי במעשיהם הם נשמעים לאלים.

הסימנים האופייניים של הנצרות בתקופה המודרנית הם, על כן, עליית אידיאולוגיות טוטאליטריות (נוצריות מאוחרות); אפיקורסות המונית של הלא-יהודים ("נוצרים"); קונפליקט חריף בין השליטים הפוליטיים ובין אותו מיעוט של לא-יהודים נטבלים השואף לקיים רמה נוצרית מינימלית של התנהגות (מאבק הכנסיה) בזמן שהשליטים הפוליטיים נתמכים על-ידי נביאי השקר; טבח של אלה שבעצם קיומם – וללא התחשבות בהשקפותיהם האישיות – מתריעים על המרמה שבחזונות הטוטאליטריים, בדמויות הגיבורים ובהיסטוריה (השואה). שלום מתוח בין מדינת-העל והנטבלים הוא אפשרי, מאידך, בגלל העובדה שרוב הנוצרים יעדיפו להישמע לאנשים מאשר לאלוהים, הם יהיו לאפיקורסים. וכאשר ה"נוצרים" מראים את פרצופיהם האמיתיים ועוברים למחנה האויב, נשארים היהודים חשופים כקונטרה-תרבות מתמדת שאינה יכולה להתבולל, שאינה יכולה לחזור בה ולהיות שוב עובדת אלילים ולא-יהודית.

כפופים למנוסה מההיסטוריה, למניעת עימות, אם זה בכלל אפשרי, העדיפו משכילים נוצרים זה מכבר "יהדות" רוחנית במגעיהם עם העם היהודי. הנוצרים עשו כבר מזמן את ה"נצרות" והכנסיה הנוצרית לרוחניות עד לנקודה שרק מעט מהסימנים החיצוניים נותרו ממה שפעם נקרא להיות "עם סגולה"... שבזמנים עברו לא היה עם, אולם הם כעת עם ה' (פטרוס א' 1:9-10). היתרון של "כנסיה"

רוחנית, שמימית, הוא בכך שחסידיה משוחררים מעול שמירת הקונטרה-תרבות: הם יכולים להזדהות בכל מאודם עם הערכים הסוציאליים הקיימים שיהיו מה שיהיו בזמן ובמקום המסוים. אין חולקים על התרומות הגדולות של הכנסיה הנוצרית למשטרים הסוציאליים העתיקים שהיו בשלבי התפרקות, כפי שזה היה בעת התוהו ובוהו של שבטי ימי הביניים או בהתמוטטותם זה מקרוב, של שבטיות ואנימיזם (נפשנות) באפריקה. אולם בדרך כלל, פרט לכמה יוצאי-דופן, בחרו הכנסיות בדרך ההסתגלות וקבלת תרבות חדשה כשעמדו מול סטרוקטורות ושיטות ערכיות בעלות עוצמה ושלמות. הם התחברו לשנאה הכללית נגד היהודים, אף נתנו לכך את ברכתם, בגלל התמדתם של היהודים כעם נבדל ובלתי מתבולל.

נצרות תרבותית מעדיפה בהרבה יהודים מתבוללים על אלה שעומדים ביהדותם, ליתר דיוק, בגלל שהיהודים המתמידים בשמירה על קונטרה-תרבות, הם מהווים תזכורת בלתי נעימה שאמות המידה של הברית החדשה דורשות מנוצרים להיות קונטרה-תרבות וגם נבדלים מהדור העובר וחולף. הדרישה הנוכחית של הלא-יהודים מן היהודים להסתפק ב"יהדות", בותרה על-ידי מלומד גרמני:

"הטיפול בעם היהודי כ'דת' הוא במובן המילולי רצח רוחני של עם, רצח-עם. אפשר לתפוס בקלות את הקשר האמיתי בין התיאוריה הרוחנית הפסדו-מדעית ובין מעשה רצח של עם. אולם הפעם אין התיאולוגים יכולים להסתתר (כפי שעשו הנאצים) תחת מסווה הפעולות החילוניות. הפעם הם מעורבים ישירות עם הרוצחים הפוטנציאליים.

ברם, עד כמה שהעם מתדרדר מוקדם יותר רוחנית ל'דת', ההתדרדרות הולכת ומשמשת זה מזמן מכשיר יעיל של תעמולה ערבית ואירופית-אמריקנית בידי אינטלקטואלים שמאלניים נגד ישראל."[32]

על היהודים והנוצרים כאחד לדעת שהעם היהודי אינו יכול להתערב, להתבולל ולהיעלם בתוך חברה לא-יהודית או אחרת, אם כי יהודים בודדים יכולים לעשות כן בחברות שמבנה מחשבתם מבוסס על השכלה (כמו בארה"ב ורוסיה). גם במקרה כזה, המעבר אורך שניים שלושה דורות בכדי להינתק ממסורת בת מאות דורות. במקומות "השכלה", כל מה שיהודי צריך לעשות כדי להיות הומוגני, הוא לחדול מלהשתתף בחיי ישראל. אולם גם ברירה זאת אינה קיימת כאשר מופעלות שיטות אלימות ונוצריות מאוחרות: החלטתם הנחושה להחריב עם ועל מה שדבר זה מייצג, הופכת לשואב אבק ענקי הבולע אפילו יהודים אינדיבידואליים שהפכו להיות אנטישמים מומרים, נוצרים משומדים, או הומניסטים אינדיבידואליסטיים חילוניים. האויב ברייך השלישי הוכיח שהעם היהודי הוא לא "דת" ולא "תפיסה רוחנית", אלא עובדת כוח וחיים קונקרטיים, ספציפיים והיסטוריים. בכנסת המהפכה הצרפתית קבע קלרמונט טנגר את ה"קו" השולט במחשבה של ה"משכילים" עד

היום הזה: "עלינו לסרב ליהודים כל דבר כאומה, אולם להעניק להם הכל כבודדים."[33]

מימי נפוליאון בונפרטה עד לארנולד ג'. טוינבי, מהגל עד לצ'רלס קלייטון מוריסון, היתה זאת אבן הפינה של האנטישמיות התרבותית המודרנית, כשם שהמיתוס שבא אחריה הוא אבן הפינה של האנטישמיות התיאולוגית. בשניהם, הקו האינטלקטואלי ה"משכיל" והקו התיאולוגי המסורתי, נושאים את הבשורה של רצח-עם. בפרוטסטנטיות הליברלית, על-ידי מיזוג מישקע התורה הנוצרית והאינדיבידואלית המשכילה, פועלים שני העקרונות: על היהודים להתנצר, או מכל מקום להיעלם. אם היהודי נשאר נאמן לאבותיו ולאבות אבותיו, אם הוא דבק בעקשנות בכל צורה שהיא – ועד כמה שתהא רופפת – בקשריו לעם היהודי, הוא מעורר שנאה. ברם, שנאה זו מתעוררת על רקע הבטחה פוליטית בלתי מבוססת שחוברה לתורה דתית כוזבת. היהודים נבחרו, כפי שהנוצרים נקראו, להיות "עם", וממשלת צדק המכבדת חרות וכבוד אנוש, תגן על הזכויות והחופש של קהילות חולקות ובודדים מתנגדים.

משמעות השואה עבור נוצרים היא לפחות זאת: כשהנטבלים בוגדים בטבילתם הם, כאשר אלה שניטעו בתוך ההיסטוריה בורחים הימנה, כש"האנשים החדשים" וה"נשים החדשות" בנצרות מתנערים מהחיים החדשים וחוזרים להיות חלק מהדור הגוסס, ישראל העתיקה נשארת בודדת, לאות שה' הוא אלוהים וששלטונו קיים לעד, על אף כל מנצחי העולם ונביאי השקר – וכי בסוף מלכותו תנצח. לנוצרים בלבד: עלינו להתחיל בייסורי ההערכה העצמית ובדיקה מחדש לאור העובדה שבתקופת בגידה וחוסר אמונה היו היהודים הרוב המכריע שנתנו נפשם על קידוש השם. העם היהודי נשא ברמה את נס ההיסטוריה, בו בזמן שהנוצרים נסו בחיפזון מיעודם המוצהר.

עת המבחנים תמה עם מותם של 6 מיליון יהודים ואפיקורסות של מיליונים אין ספור של נוצרים. הגורם המכריע שפעל בשני המקרים היה שווה: משפחת העמים. היהודים מתו כי לבדד שכנו ולא נחשבו בין אומות העולם. הנוצרים, פרט למיעוט יוצא דופן של מקדשי השם ומתוודים, בגדו בחיים להם זומנו.

(מאנגלית, ד"ר אפרים פז)

מקורות

Rubenstein, Richard L., "Some Perspectives on Religious Faith after Auschwitz", in Little, H., and Locke, Hubert G., eds., The German Church Struggle and the Holocaust Franklin (Detroit: Wayne State University Press, 1974), pp. 260-62.

בשביל בירור יותר מקיף, של הרהוריו התיאולוגיים של רובינשטיין, ראה:

After Auschwitz (New York: Bobbs-Merrill Co., 1966).

2 Buber, Martin, Tales of the Hassidim: the Early Masters (New York: Schocken Books, 1968, p. 4).

Synod of the Evangelical Church, April 27, 1950.

4 Bauminger, Ariah, L., Roll of Honour (Tel Aviv: "Hamenora" Publishing House, 1971), p. 38.

Visser't Heeft, Willem A., Die Welt war meine Gemind (Munich: R. Riper & Co., 1972), p. 500.

Cf. Appendix B, infra, p. 000.

Address: Deposit, New York 13754.

Address: National Conference of Christians and Jews, 43 West 57th Street, New York City 10019. For a review of these developments, see the writer's "Recent Jewish History: Lessons for Christians", in the Gratz College Annual, vol. 1 (Philadelphia, 1972), pp. 107-19.

Bethge, Eberhard, Dietrich Benhooffer (New York: Harper & Row, 1970), p. 254.

Barth, Karl, The Church and the Political Problem of Our Day (New York: Charles Scribner's Sons, 1939), p. 51.

Bishop Mugavere in Oesterreicher, John M., ed. Brothers in Hope (New York: Herder & Herder, 1970), p. 254.

לבד מהשאלה החשובה שהועלתה בכתב הנ"ל, הקריאה אינה מבחינה בין אופי ה"חילוניות" ו"עשיית חולין":

cf. Little, Franklin H., "The Secular City and Christian Self-Restrain", Ch. VI in The Church and the Body Politic (New York: Seabury Press, 1969).

יתר על כן, קהילות המאמינים לא הותקפו מבחוץ על-ידי לא מאמינים: הם הותקפו על-ידי בוגדים ואפיקורסים שהרגישו כבבית מבפנים כמו בחוץ.

Kupisch, Karl, "Wider die Achtung der Geschichte", in a book of that title edited by Kurt Topner (Munich: Bechtle Verlag, 1969), pp. 107-28.

Friedrich, Carl J., "Israel and the End of History", in Davis, Moshe, ed., Israel: Its Role in Civilisation (New York: Harper & Bros. 1956), p. 96.

Fackenheim, Emil L., "Jewish Faith and the Holocaust", in Comentary (Rugust, 1968, vol. XLVI), pp. 30-36.

"אל לו ליהודי להיענות לנסיונו של היטלר להחריב את היהדות על-ידי שיתוף הפעולה שלו בחורבנה".

Veegelin, Eric, "The New Science of Politics" (Chicago: University of Chicago Press, 1952), p. 9.

Ibid, pp. 131, 132.

Veegelin, Eric, "Order and History, I: Israel and Revelation" (Baten Rouge: Louisiana State University Press, 1956), pp. 120 f.

Cited in Conway, John S., "The Nazi Persecution of the Churches" (New York: Basic Books, 1968), p. 147.

Buchheim, Hans, "Glaubenskrise im Dritten Reich (Stuttgart: Deutsche Verglas-Anstalt, 1953, passim).

The Early Goebbels Diaries, ed. Louis P. Yechner.

Cited in Cechrane, Arthur C., "The Church's Confession under Hitler" (Philadelphia: Westminster Press, 1962), p. 183.

ספריו של הרמן ראושינג מתעדים את בוזו המוקדם והמוגדר של היטלר לנצרות, גם כאשר המשיך להונות ולבלבל את המאמינים על-ידי העמדת הפנים הפומבית.

Cf. Revolution of Nihilism (New York: Alliance Book Corp., 1939), pp. 118-19; The Voice of Destruction (New York: G.P. Putnam's Sons, 1940), Ch. IV.

תכניתו של ברמן בשביל Warthegau, שאושרה אישית על-ידי היטלר, התוותה קווים לשלילת הנצרות והיעלמותה הסופית;

Guertler, Paul, Nationalsozialismus und evangelische Kirchen im Warthegau (Goettingen: Vandenheek & Ruprecht, 1958).

Cited in Arendt, Hannah, "The Origins of Totalitarialism (New York: Meridian Books, 1958), pp. 346, 350.

שיר פופולרי של פלוגות המחץ, ניתן כאן במקורו מחשש לגרוע מהשפעתו –

"Papst und rabbi sollen weiden,
Heiden well'n wir wieder sein,
Nicht mehr in die Kirche schleichen.
Sonnenrad fuehrt uns allein !"

במרד האלים של עובדי האלילים בעידוד נאצי, **מיתרס** קיבל את חלקו ביחד עם **וותן, דיוניסוס, אפולו ומולך!** (המחבר אסיר תודה למר ג'והן מ. אסטרר‌ייכר בעד הפרט הזה).

Ryan, Michael, D., "Hitler's Challenge to the Churches: A Theological Political Analysis of Mein Kampf", in Little, Franklin H., and Locke, Hubert G., eds. The German Church Struggle and the Holocaust (Detroit: Wayne State University Press, 1974), P. 152 f.

Skydsgaard, K. E., "Israel, the Church and the Unity of the People of God", reprint from X The Lutheran World (1963) 4 and XI The Lutheran World (1964) 3, pp. 2, 3.

Geppelt, Leonhard, "Israel and the Church in Today's Discussion and in Paul" ibid., p. 8.

Barth, Karl, p. cit., p. 83.

Fishman, Hertzel, American Protestantism and the Jewish State (Detroit: Wayne State University Press, 1973), passim.

ההבחנה בין אנטישמיות תיאולוגית, תרבותית ופוליטית היא בעלת חשיבות בסיסית. אנטישמיות תיאולוגית התפתחה אצל אבות הכנסיה יחד עם נצחון המחשבה ההלניסטית והחוק הרומאי. אנטישמיות תרבותית עוצבה בתוך הלשון והדמויות והאינסטינקטים במשך מאות בשנים בתוך ארצות ה"נצרות". אנטישמיות פוליטית היא כלי נשק פוליטי בשימוש העריצות המודרנית ותנועות ומשטרים טוטליטאריים. הטעות היסודית במחקרים רבים על האנטישמיות, היא שמגבילים את השימוש במונח תופעות פעילות ורצוניות מהטיפוס החדש, בו בזמן שמקורות הרע החבויים, המושרשים ביותר והכי מסוכנים הם תיאולוגיים או תרבותיים. ראה את הרצאת המחבר משנת 1973 באוניברסיטה העברית בסדרת הרצאות לכב' ישראל גודלשטיין.

הסמינר התיאולוגי היהודי העניק להארי טרומן תואר כבוד לאחר שעזב את הנשיאות. האיש שהציג אותו הזכירהו כ"אדם שתרם רבות להקמת מדינת ישראל". מר טרומן השיב: "... אדם שתרם רבות ?" אני כורש, אני כורש !" יברך השם את בית-הספר הבפטיסטי הדרומי של יום ראשון !"

The Christian Century, 28 October 1968, p. 253.

Marquardt, Friedrich-Wilhelm, "Gottes Bundestreue und die biblischen Landverheissungen", in Strolz, Warler, ed. Juedische Hoffnungskraft und Christlicher Glaube (Freiburg/Br.: Herder Verlag, 1971), pp. 129-30.

Quoted in Adler, H. G., "The Jews in Germany: From the Englightenment to National Socialism" (Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1969), p. 3.

פרופ' דינה פורת

בעיה בהיסטוריוגרפיה: יחסו של דוד בן-גוריון ליהודי אירופה בתקופת השואה*

יחסו של דוד בן-גוריון ליהודי אירופה בתקופת השואה הוא מן הנושאים הרגישים והסבוכים ביותר בהיסטוריה היהודית והציונית החדשה. זהו נושא המעמיד את האישיות המרכזית בישוב ובתנועה הציונית בשנות הארבעים הראשונות, מול אסונם של יהודי אירופה וחורבן קהילותיה. ובניסוח כולל יותר – זהו נושא המעמיד את שני האירועים המכריעים בהיסטוריה של העם היהודי במאה הזאת, הקמת המדינה והשואה, זה מול זה. לא ייפלא, שהנושא עורר מחלוקת ודירבן להבעת דעה. ובכל זאת, הצורך לחקור את יחסו של בן-גוריון לשואה בכליו של המחקר ההיסטורי, או להביע דעה כללית על יחס זה, התגבר לאחרונה, בעיקר בשנות השמונים.

דומה, שאת הציר העיקרי עליו סובב עתה הדיון סביב יחסו של בן-גוריון ליהודי אירופה, ניתן לנסח כך: האם התייחס בן-גוריון אליהם ואל אסונם כאל עניין העומד בפני עצמו ותובע ממנו כמנהיג הציונות, חלוצת העם, את מיטב זמנו וכוחו לגיוס אמצעי עזרה והצלה מיידיים; או שהם ואסונם היו בעיניו אך מכשיר שתכליתו לשרת את מטרות הציונות. ובמילים אחרות: האם הפריד בין הצלת העם, שנראתה לו טפל, לבין בניין הארץ, שנראה לו עיקר; או שראה בשניהם מסכת אחת שהוא מופקד עליה בשלמותה.

מי הם המשתתפים במחלוקת? כאן תוצגנה דעותיהם ומסקנותיהם של מי שעסקו במשך שנים בנושא הישוב והשואה, או בתולדותיו של בן-גוריון עצמו, אספו חומר ראשוני, התעמקו בו ופירסמו את ממצאיהם בספרים ובתזות. בני הפלוגתא הם: שבתי טבת, מחבר הביוגרפיה המקפת ביותר של בן-גוריון[1], וטוביה פרילינג, החוקר את יחסו של בן-גוריון ליהודי אירופה בתקופת השואה[2], מצד אחד; ומצד שני – שבתאי ב' בית-צבי בספרו על הציונות והשואה[3] ודן קורצמן, מחבר הביוגרפיה האחרונה שהתפרסמה עד כה על בן-גוריון[4]. ובתווך – כמה בעלי תזות

* מאמר זה מבוסס על הרצאה בקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, שנערך באוגוסט 1989 באוניברסיטה העברית בירושלים.

ומחברי ספרים שעניינם מפא"י, שבן-גוריון עמד בראשה בתקופת השואה, כמו יחיעם וייץ וחווה אשכולי[5], או שעניינם המדיניות הציונית שבן-גוריון התווה באותה תקופה, כמו יואב גלבר ודינה פורת[6]; ואחרים, שבן-גוריון לא עמד במרכזו של נושא מחקרם ובכל זאת הוא חלק ממנו, כמו חוקרי תקופה ההעפלה[7]. מרבית הספרים והמחקרים שנמנו כאן, פורסמו בשנות השמונים.

יש לציין, ששלושה בעלי ביוגרפיות על בן-גוריון: רוברט סנט-ג'ון, מיכאל בר-זוהר ואברהם אביחי, לא דנו בשאלת בן-גוריון והשואה[8]. כמו כן לא תוצגנה כאן במפורט דעותיהם ומסקנותיהם של כל אחד מהחוקרים שכתבו מאמרים בעיקר בעיתונות היומית ופחות בכתבי-עת, או נשאו דברים בעל-פה בעניין זה, מתוך הערכה כללית שלהם או מתוך עיסוקם בנושאי השואה והציונות בכלל, אך לא הסתמכו על חומר ראשוני הנוגע ישירות לבן-גוריון בתקופת השואה. חוקרים רבים הביעו באופן כזה את דעותיהם בסוגיה שלפנינו מחמת מרכזיותה, רגישותה והשלכותיה על נושאים רבים ושונים. ובכל זאת אפשר לסכם את דעותיהם בקצרה, שכן כולם סבורים במידה זו או אחרת של חומרה, שבן-גוריון העדיף את ריכוז המאמצים בבניין הארץ והקמת המדינה על פני השקעת משאבים בהצלת יהודי אירופה; ולא סתם העדיף, אלא היה שקוע בהגשמת הציונות ומתוך כך במריבות מפלגתיות, עד כדי אדישות ואפילו התעלמות מצרתם של יהודי אירופה, אלא אם כן יכול היה לנצלה לצרכי הציונות[9].

וישנו שותף נוסף במחלוקת, שאינו חוקר ואינו כותב, אך הוא חי וקיים ואפילו מתגבר והולך כישות בפני עצמה – וזוהי דעת הקהל: נראה שרובו של הציבור בארץ חרץ את דין יחסו של בן-גוריון לשואה לשבט כבר בימי המלחמה ופסק-דין רגשי וחד-משמעי זה לא השתנה עד היום. ביטויים לכך מופיעים בשירה[10], בדרמה[11], בספרות[12] ובעיקר בכלי התקשורת בכלל ובעיתונות היומית בפרט, והם מופיעים לאורך שנות השמונים באופן תכוף וחריף מאשר קודם לכן[13], במקביל להתפתחות המחקר ההיסטורי.

קיימות, אם כן, במקביל שתי מחלוקות: האחת, בין כותבי ההיסטוריה בנושא זה לבין עצמם ובה נדון בהמשך. והשניה, בין רוב כותבי ההיסטוריה לבין דעתו של רוב הציבור, שאין לה ביטוי אחד מסכם, אך היא קיימת ומשפיעה, עד שלפעמים דומה שחלק מן המחקר נכתב בתשובה לה ושדיאלוג סמוי אך מתמיד מתקיים בין שני הצדדים. לדוגמה: את מאמרו על "המרכיבים הרגשיים ביחסו של בן-גוריון אל יהודי הגולה בתקופת השואה", פתח טוביה פרילינג בשאלה "באיזו מידה היה בן-גוריון 'אדם' בתקופת השואה". הכותב מודה מיד שזוהי שאלה "מוזרה משהו"[14]. ואמנם ספק אם היה מגיע לרעיון כזה ולניסוחו, לולא חשב שיש סבורים כי התנהגותו של בן-גוריון בתקופת השואה היתה בלתי אנושית ממש.

מהן הסיבות לפער בין רוב החוקרים בנושא זה היום לבין דעת רוב הציבור ורגשותיו, שהתגבשה בהדרגה מאז המלחמה? סיבה אחת היא, הזמן שחלף ויצר נקודות תצפית שונות אצל החוקרים, הכותבים בשנות השמונים ואצל מי שהיו בעלי תפקידים בישוב בשנות הארבעים. כבר בימי מלחמת העולם השניה אמרו כמה מפעילי מפא"י שעבדו לצד בן-גוריון, שהוא "אינו חי את השואה", אינו מתעניין בה די ואינו מביע רגש כלפי חוץ. נוסף לכך טענו, שלא התפנה מעיסוקיו האחרים כדי לעסוק בהצלה ושסירב לסכן ולהקריב משאבים לשם כך. ביקורת זו, הן על העדר ביטוי הרגש, הן על העדר המעשה, יש לה משקל רב כשהיא באה מפי אנשים שהיו פעילים מרכזיים במפא"י. הם ראו ושמעו את בן-גוריון מקרוב ולאורך זמן והיו חבריו לדעה ולא מתנגדיו המושבעים, כמו הרביזיוניסטים ואנשי אגודת ישראל; גם אלה מתחו עליו ביקורת דומה, אלא שבניגוד לפעילי מפא"י גם פרסמו אותה והשמיעו אותה ברבים בהזדמנויות שונות[15].

סטיגמה זו שדבקה בבן-גוריון כבר בימי המלחמה, עומדת בניגוד לחומר הרב הנחשף והולך, בארכיונים בעיקר, והמראה, שבן-גוריון התבטא בכאב רב, גם בפומבי וגם בפורומים מצומצמים; שידע את פרטי המתרחש ושפעל להצלה הרבה יותר מכפי שידעו, מי שפעלו לצדו בנושאים אחרים ולאו דווקא בענייני הצלה, ומכפי שסברה מרבית הציבור בארץ מאז ועד היום.

כמובן, יתכן שההיסטוריון החושף ואוסף את כל הביטויים והפעולות של בן-גוריון בנושא השואה, כאילו מבודד אותם מיתר ביטוייו ופעולותיו באותה תקופה, מעמיד אותם כשלעצמם ואולי אף מופתע ממספרם ומכוחם. ואילו מי שחי בארץ בזמן השואה, יכול היה להשוות באופן שוטף את דבריו ומעשיו הגלויים של בן-גוריון בנושא השואה לדבריו ולמעשיו בנושאים אחרים שבהם טיפל בו בזמן; ויתכן שלעומת הלהט שהשקיע בבניין, בביטחון ובחיכוכים מפלגתיים, נראה מעט מדי ודל מדי, מה שאמר ועשה בענייני הצלה, אותם השתדלו פעילי הישוב שעסקו בהם לשמור בסוד מפני הציבור.

וסיבה שניה לפער בין דעתם של מרבית ההיסטוריונים היום לבין דעת הציבור: יתכן, שתדמיתו של בן-גוריון כאיש סגור, נוקשה, ענייני, מנהיג המכלכל צעדיו ומסוגל להכרעות קשות וחותכות, התגבשה כבר לפני שנות הארבעים ורק התחזקה בזמן השואה ומלחמת העולם, אז נדרש להכרעות כאלה. ויתכן שלא רק תדמיתו, אלא גם סגנונו שלו כמנהיג שאינו מחפש את אהדת הציבור, התגבש לפני כן: "דעת הקהל לא היתה לו אספקלריה לשפץ לפיה את דמותו", כתב נתן אלתרמן, "אלא שדה לחרוש בו את חרישו"[16].

בשנות החמישים העמיקו סיבות אחרות את הפער. שמואל תמיר, סניגורו של מלכיאל גרינוולד, הצליח להפוך את תביעת לקוחו נגד ישראל קסטנר למשפטה של

מפא"י ובן-גוריון בראשה ולהושיבה על ספסל הנאשמים כמי שהסכימה כביכול ביודעין להפקרת יהדות אירופה תמורת רווח מדיני – מדינה יהודית שתוקם אחרי המלחמה – כשם שהסכים קסטנר, חבר מפא"י, כביכול ביודעין להפקרת יהדות הונגריה תמורת רווח אישי- הצלת מקורביו.

מרבית ההיסטוריונים דוחים היום האשמות קשות אלה, שאינן עומדות במבחן הביקורת ההיסטורית וסותרות את המציאות בארץ-ישראל ובאירופה בשנות המלחמה. מדוע נחרתו, אם כן, בצורה ברורה ועמוקה בזכרון הציבור? בסוף שנות הארבעים ובתחילת שנות החמישים התברר כבר במלואו היקפה של השואה. רובה של החברה האשכנזית היה מורכב ממאות אלפי ניצולים וממאות אלפים שהגיעו ארצה לפני השואה ונותרו אחריה ללא המשפחה הרחבה, הקהילה, התנועה או הישיבה, שנספו באירופה. את האשמים האמיתיים כבר היה קשה מאוד להעניש ומה גם שמנהיגיהם הוענשו כבר, חלקית לפחות, במשפטי נירנברג, שזה מקרוב נסתיימו. המדינה שזה עתה קמה ומצבה הצבאי והכלכלי היה קשה, היתה זקוקה לכל תמיכה מדינית שיכלה לגייס ולא זה היה הזמן להאשים את עמי אירופה בסיוע פעיל לנאצים, או את בעלות הברית לשעבר בהימנעות מסיוע לתוכניות הצלה. הצורך במציאת אשמים הביא להאשמה יהודית עצמית של מועצת היהודים בגטאות ובארצות הכיבוש מחד, ושל הנהגת הציבור היהודי בעולם החופשי והנהגת הציונות והישוב בכלל זה, מאידך.

שנות החמישים היו גם שנות העליה הגדולה ארצה, שבהן כל עולה וכל גל עליה עוררו מחדש את ההתמודדות בין הציונות לבין שלילת הגולה; בין האתוס הציוני-חלוצי שנוצר בישוב עוד טרם השואה, לבין תדמיתו של היהודי הגלותי. שלילת הגולה לא היתה באותן שנים רק מימד תיאורטי באידיאולוגיה הציונית, אלא גם עניין מעשי ומוחשי. ובן-גוריון, שסימל את הציונות המעשית והתיאורטית כאחד, נעשה גם לסמלה של שלילת הגולה בחתירתו התקיפה לממלכתיות, שתירש את מקומן של מסגרות יהודיות ויישוביות קודמות, לעברית שתחליף את היידיש, לתוכן ולדפוסים ציוניים שיבואו במקום מנהגי הקהילות ותרבותן. עשייתו בשנות החמישים נקשרה עם תדמיתו משנות הארבעים, שבהן העדיף כביכול את הארץ על פני הגולה, עד כדי הפקרתה.

בראשית שנות החמישים נחתם הסכם השילומים בין ישראל לגרמניה (ב-10 בספטמבר 1952). בן-גוריון חתר להגיע להסכם כזה למרות ההתנגדות העזה בציבור בארץ: שלושה ימי הפגנות סוערות קדמו להצבעה בכנסת, שהסתיימה ב-65 קולות בעד ו-50 שהתנגדו. חתירתו להסכם השילומים תרמה אף היא לחיזוק תדמיתו הציבורית של בן-גוריון כמנהיג, שהריאל-פוליטיק וצרכי הארץ המיידיים הם העיקרון והמטרה המנחים אותו, גם על חשבון עקרונות או בניגוד לרגשות

הציבור, אפילו בנושא טעון ורגיש כמו השואה והיחסים עם גרמניה.

משפט אייכמן הסיט את מוקד הדיון באופן זמני מבן-גוריון ומיחסי הישוב והארץ עם הגולה וגרמניה אל יהודי אירופה עצמם. במשפט, שנערך בראשית שנות השישים, נפרשו בפרוטרוט בפעם הראשונה מאז המלחמה, קורותיהם של היהודים בארצות השונות וצורות החיים והמוות השונות, בגטאות ובמחנות, במחבוא ובלחימה. בן-גוריון הוא זה שהכריז על לכידתו של אייכמן ועל חשיבותו הלאומית והחינוכית של המשפט, והכרזתו החגיגית בכנסת על הלכידה והמשפט נעשתה מעין סמל לדין צדק שעשה העם היהודי ברוצחיו.

אך בשנות השבעים, לאחר מלחמת יום הכיפורים, משהחל תהליך אינטנסיבי של בדיקה עצמית של המדינה ובתוך כך גם של הישוב שקדם לה והציונות שהקימה אותה, עלה שוב יחסו של בן-גוריון ושל הישוב אל השואה. ובשנות השמונים התרבו, כאמור, אזכוריו הציבוריים והאמנותיים של הנושא, רובם ככולם בנימה של האשמה בוטה. השינויים שחלו ממלחמת לבנון ואילך ביחסים בין מדינת ישראל לקהילות היהודיות בעולם המערבי ובפרט בארצות- הברית והביקורת הפנימית החריפה על ניהול המדינה ועל הנהגתה המדינית והמפלגתית – מתורגמים בין היתר לביקורת גוברת על בן-גוריון, בונה המדינה, על מפא"י, על הציונות בתקופת הישוב ועל היחסים בין הארץ לגולה במהלך תולדותיה של הציונות. תהליך זה חוזק מאז עליית הליכוד ב-1977, עם התחזקות ביקורתם של חוגים מן הימין ומעדות המזרח. וכך גם השמאל הציוני, הנוטה לביקורת חריפה במיוחד של ההנהגה היום ורואה את שורשי ליקוייה בתהליכים שליוו את הציונות מראשיתה – מאשים בין היתר גם את בן-גוריון ואת חבריו בצמרת מפא"י האשמות חמורות ביחס לתפקודם בזמן השואה[17].

כמה אנשי תקשורת הביעו לאחרונה את מורת רוחם המפורשת מן "ההיסטוריונים המקצועיים", שלדעתם לא ביקרו את בן-גוריון בחריפות הראויה. אחד מהם קרא "לבוא חשבון עם בן-גוריון"; ואחר כתב על ההיסטוריונים ש"בזה אחר זה מנקים אותנו... מכל אשמה על מה שהישוב בארץ יכול היה לעשות למען יהודי אירופה במלחמת העולם שניה ולא עשה, אבל הטיהור, מה לעשות, לא משכנע בכל מאת האחוזים". משפט זה מביע בבהירות רבה ובלשון רבים את מצבה של המחלוקת בין ההיסטוריונים לבין דעת הציבור, שאינה רוצה בדעה מנוגדת לגזר-הדין שחרצה ואפילו תהיה הדעה מבוססת על מחקר מקיף ומעמיק. "אפשר לראות בעין את האצבע המאשימה מוסטה לעברו", אומר שבתי טבת, "כאילו הוא [בן-גוריון] האחראי להתנהגות הנפסדת כביכול של הישוב והנהגתו בשנות השואה"[18].

ומדוע מתקיימת מחלוקת גם בין ההיסטוריונים, העוסקים שנים באותו

חומר? מחלוקת היא תופעה קבועה ועומדת בין היסטוריונים העוסקים בכל נושא שבעולם. כל אחד מהם משתדל לעבד, לפרש ולהעריך את החומר שבידיו לפי קני מידה מדעיים, אלא שגם חינוכו, מוצאו והשקפתו משפיעים עליו ולפיכך אין מקום לשאלה כזו, מדוע מתקיימת מחלוקת בין היסטוריונים. ואולם במקרה שלפנינו נוספה עוד סיבה, הנעוצה לאו דווקא בהיסטוריונים, אלא בחומר עצמו: במאמריו של בן-גוריון; בנאומיו ובמכתביו; ביומנו המפורסם ובהתבטאויותיו בעל-פה בישיבות ובאוזני חברים ושליחים, שאמר וכתב ביחס לשואה, יש דברים הנשמעים כסתירה גמורה, והרי דוגמאות מספר:

בדצמבר 1938 אמר בן-גוריון כי מטרתו של היטלר "היא השמדה גמורה והשמדה פיסית של העם היהודי, לא בגרמניה בלבד אלא בעולם כולו"[19]. וביוני 1944 אמר: "להשמיד את כל הגזע היהודי, איש לא היה מעלה זאת על דעתו... כששמענו זאת לראשונה מהיטלר, לא האמנו. אמרנו, זאת מליצה"[20]. ועוד: "אם אני אדע שאפשר להציל את כל ילדי עם ישראל [בגרמניה] על-ידי העברתם לאנגליה ורק מחציתם על-ידי העברתם לארץ-ישראל, אני אבחר בדבר השני, כי לפנינו לא רק חשבון הילדים האלה, אלא החשבון ההיסטורי של עם ישראל". דברים אלה נאמרו במרכז מפא"י לאחר ליל הבדולח בדצמבר 1938[21]. אלא שבאפריל 1936 אמר בן-גוריון לנציב העליון: "לאן יברחו? אילו היתה אפשרות להעביר את יהודי פולין לאמריקה או לארגנטינה, היינו עושים זאת, למרות האידיאולוגיה הציונית שלנו. אולם כל העולם סגור לפנינו – ואילו לא היה מקום לנו בארץ-ישראל, לא היה נשאר לעמנו אלא לאבד עצמו לדעת"[22].

בשלהי 1942 אמר שהגרמנים "יכולים לרצוח את כולם" וכמעט מיד אחר-כך אמר, שיישארו מיליונים אחרי המלחמה[23]. לשייקה דן אמר ערב צניחתו באירופה: "אל תבדיל בין צעיר לזקן, בין ילד, בין מפלגה זו לאחרת, כל יהודי באשר הוא יהודי תנסה להצילו"[24]. ואילו בישיבה של הנהלת הסוכנות, בהפרש זמנים קטן ממש, אמר: "פליטי פולין יש לקחת בשורה ראשונה, ותיקים ציוניים – לא. בשביל עתיד הארץ, נוער וילדים יותר חשובים"[25]. עם הלינקה (הלנה גולדבלום, אחר-כך יהודית סלע), נציגה של המחתרת בזגלמביה, שהגיעה ארצה בינואר 1943, ישב שעות, דיבר יידיש ובכה עמה על גורל יהדות אירופה. ואילו הפגישה עם רוז'קה קורצ'ק, חברת המחתרת בגטו וילנה, שהגיעה ארצה בדצמבר 1944, היתה קרירה ואפילו עויינת; וכשסיימה את דבריה על חורבן יהדות אירופה, שנשאה ביידיש לפני ציבור גדול – עלה אחריה ואמר כי דיברה בשפה "זרה וצורמת"[26].

לפנינו מקרה שבו משקף החומר את השניות שליוותה את הנהגת הישוב ובן-גוריון בראשה בתקופת השואה: שניות מתמדת, בין תקווה ואשליה לבין אכזבה והשלמה; בין הבנת הידיעות על האובדן לבין דחייתן כבלתי מתקבלות על הדעת;

בין פירושים שונים של המושגים השמדה והצלה. שניות זו, הנובעת מייחודה של תקופת השואה, היא כנראה המפתח להבנת הסתירות בין ההתבטאויות השונות. מובן שיש לקחת בחשבון גם שינויי דעות לאורך הזמן ועקב התפתחות המאורעות, אלא ששינויים כאלה הקורים אצל כל מדינאי, אינם מבהירים דיים את התופעה שלפנינו.

וכך חברו החומר וייחודה של התקופה, כמו גם ההשקפות והפרשנויות האישיות, ליצור דעות שונות בקרב ההיסטוריונים והביוגרפים. נתחיל במי שביקורתם חריפה, בדן קורצמן ובשבתי ב' בית-צבי. ביקורתו של קורצמן היא חד-משמעית בחומרתה: בן-גוריון לא ידע פרטים על השואה ולא כל שכן שלא יזם איסוף מידע עליה. הוא לא רצה לדעת את המתרחש, משום שהתרכז בתוכנית בילטמור, התוכנית להקמת מדינה יהודית למעשה, עליה הסכימו ציוני ארצות-הברית במאי 1942 ביוזמתו ובניצוחו של בן-גוריון. הוא לא הודיע ברבים על גודל האסון, בין בארץ-ישראל בין בחוץ-לארץ, שכן התגובה העיקרית בעיניו היתה הקמת צבא יהודי ומדינה יהודית. הוא לא השתדל אצל האפיפיור או בעלות הברית ולפיכך אינו שונה ממנו ומהן בתגובתו לשואה: שני הצדדים לא עשו דבר. לבן-גוריון לא היה, אליבא דקורצמן, זמן וכוח לענייני סיוע והצלה. יש לציין, שבנושא זה לא הסתמך קורצמן על חומר ארכיוני ולפיכך דבריו הם הערכת מצב משלו[27].

בית-צבי לעומתו הסתמך על חומר ארכיוני רב ועל עיתונות הזמן. ניתוחו כפוף לתזה שלו – אחרי פרשת אוגנדה נפרדו דרכי העם והציונות והיחסים ביניהם הפכו כביכול ל"ידידות בלבד"[28]. בן-גוריון התרכז בצרכי הציונות, אותם העדיף על פני כל עניין אחר עד כדי כך, שגם אותה "ידידות" הפכה ל"ניכור" ול"נירפות", כדברי בית-צבי. המחבר מלגלג על "מלאי הבקיאות" של בן-גוריון בפרטי השואה (ע' 103) וחורץ חד וחלק: "בן-גוריון באמת לא ידע. הוא ידע אולי פחות מאחרים. הוא לא ידע מפני שלא ביקש לדעת, מפני שלא התעניין בפרטים" (ע' 104). השואה לא התקיימה כלל בעולמו ובתוכניותיו של בן-גוריון, לפי בית-צבי ואף הוא כקורצמן, מביא כהוכחה את תוכנית בילטמור ואת הדיון בה בארץ באוקטובר 1942. בדיון זה העמיד בן-גוריון את עיקרי הציונות (התנגדות לספר הלבן, צבא יהודי, א"י כקהילה לאחר המלחמה) – ולא כלל בהם את הצלת יהודי אירופה (ע' 131).

כיוון שהתרכז בארץ ובצרכיה, מנע בן-גוריון ומנהיגים ציוניים אחרים אתו את הצלחתן של תוכניות להגירת יהודים למקומות שונים בעולם, כדי שיאלצו להגר ארצה (ע' 301). עד סוף המלחמה, קובע בית-צבי, נמשכה מצד התנועה הציונית ההפרעה להצלת היהודים – כך בפירוש! – במידה וההצלה לא היתה קשורה ישירות עם עליה (ע' 458).

ולסיכום – "בן-גוריון נישא כפיסגה מעל ראשי חבריו. מה שהיה בהם, בלט בו. ומה שהיה בו, עשוי היה לשמש אות ודוגמה לאחרים" (ע' 105).

ולעומת שני אלה עומדים בקוטב השני ממש שבתי טבת וטוביה פרילינג. לדעתו של טבת "התברך בן-גוריון בכושר מופלא לחזות את הבאות ולא היה כמוהו מי שחזה את השואה" ואת ההשמדה. כמובן – לא בצורה התעשייתית-שיטתית שלבשה ההשמדה, אלא במובן של אסון נורא, שבן-גוריון חש את בואו. מעליית היטלר לשלטון ואילך דיבר על סכנה ומלחמת השמד, חורבן והשמדה, הצפויים לכל העם היהודי בעולם כולו. מתחושה זו של אסון מתקרב וזמן אוזל, נבעה השקפתו של בן-גוריון, שיש לנצל את האסון כאמצעי להגשמת הציונות מתוך המצוקה וה"אין ברירה". וכיצד לנצלו? – על-ידי ריכוז המאמצים ב"הצלת העם היהודי על-ידי עלייתו לארצו". בעליה ראה בן-גוריון את ההצלה האמיתית היחידה מפני השואה, לפי טבת; ומצד שני – היתה העליה גם האמצעי היחיד להגשמת הציונות. מראיה זו נבעה מדיניותו המעשית – עליה לא סלקטיבית ואפילו חלוקת הארץ; "מרד עליה" ושלטון על העליה, שהיא נקודה מרכזית בתוכנית בילטמור; מעורבות בכל תוכניות ההצלה והמאמצים להוציאן לפועל. ואולם כאשר בן-גוריון דיבר על אסון כמקור לכוח, לא תיאר לעצמו את גודלו והיקפו של "הפתרון הסופי" ומשנוכח בו "העדיף שתיקה על פני דיבור סרק"[29].

טוביה פרילינג שולל גם את הקביעה שבן-גוריון לא ידע על השואה וגם את הקביעה ששתק. הוא ידע, משום שקיבל דיווח מתמיד ממשרדי הסוכנות בתור יושב-הראש שלה, משום שהיה יושב-ראש סקרן ומתעניין, היוזם פגישות עם אנשים בכל תחום ונושא. פרילינג מציע להבחין בין מסגרות גדולות ופומביות, כמו אסיפת הנבחרים; מסגרות אכזקוטיביות, כמו מרכז מפא"י והנהלת הסוכנות; ומסגרות אינטימיות, כמו יומנו ומכתביו למשפחתו. בכל המסגרות הללו, כך מצא פרילינג, התייחס בן-גוריון בהרחבה לשואה, גם אם ניקח בחשבון כי חובת שמירת החשאיות בפעולות ההצלה והסיוע מנעה ממנו להתייחס בהרחבה גדולה עוד יותר. התייחסויותיו מעידות על ידע לפרטי פרטים: על אכפתיות אישית עמוקה עד כדי התרגשות ולפעמים אף בכי; ועל שורה ארוכה של פעולות, מקריאה לבעלות הברית לבצע חליפין ולהתרות בנאצים, שיבוא יום נקם, דרך מעורבות בגיוס כספים וכלה בתוכניות להצלת ילדים. בבסיסם של כל אלה היתה מונחת ההשקפה – כאן מסכים פרילינג עם טבת – שהפתרון היסודי לגולה ולשואה הוא עליה ומדינה, פתרון שאינו מונע מאמצי הצלה בינתיים ומטיל על הישוב כולו, על כל הנוער, על כל אחד ואחד, אחריות אישית לביצועו[30].

בין שני קטבים אלה נמצאים, כאמור, כמה בעלי תזות וספרים, הרואים את בן-גוריון בתקופת השואה על רקע האידיאולוגיה הציונית, על רקע מגבלותיו שלו

בתוך המערכת היישובית והציונית ועל רקע חולשתו של הישוב בתקופת המלחמה.

חוה אשכולי, הדנה במפא"י בשנים 1939-1942, רואה בישוב קליטה איטית של הידיעות על סבלם של יהודים בשנים אלה והנחה מרכזית, שבן-גוריון היה שותף לה, שבסוף המלחמה ישארו מיליוני יהודים חסרי רכוש ובית. וכיוון שהישוב היה נתון אז במצב כלכלי, בטחוני ופוליטי קשה עד כדי תחושת משבר, הגיעה צמרת מפא"י למסקנה, שעיקריה של המדיניות הציונית צריכים להיות שניים: חתירה להקמת צבא יהודי ומדינה יהודית אחרי המלחמה; וחיזוקו של המפעל הציוני, כדי שיוכל לקלוט אז מיליונים. ושניהם צריכים להתבצע בשיתוף עם בריטניה, שכן יכולתו של הישוב לפעול לבדו בשעת משבר היתה נתונה בספק רב. כלומר – עיקר המאמצים היו מכוונים לזמן שאחרי המלחמה. ואילו במהלכה צריך היה הישוב להחזיק מעמד ולעבור את המשבר.

התמונה העולה ממחקרה של אשכולי היא של "אלם כמעט מוחלט ביחסי הישוב והגולה" בשנות המלחמה הראשונות, של הקצאת משאבים מצומצמים אפילו מאלה שהוקצו לפני המלחמה לעזרה חומרית לגולה, של קשיים בקשר עם אירופה ואף הפסקה של כשנה וחצי ברציפותו. בן-גוריון הוא חלק מתמונה זו ואין סימנים לכך שדרבן את חבריו בתקופה זו להקצבת סכומים גדולים לעזרה (להפך – היתה זו לדעתו, אחריותם של גופים כלל יהודיים), או לקשר רצוף יותר עם הגולה, אם בגלל המשבר הפנימי במפא"י ובישוב ואם משום שבאותן שנים היה מרבית הזמן בארצות-הברית, שקוע בתוכניות שלאחר המלחמה[31].

יחיעם וייץ דן במפא"י בשלוש השנים 1942-1945, שנים שלאחר המפנה בתודעת הישוב ביחס להשמדת יהודי אירופה. דבריו מתרכזים בשתי השקפות עיקריות של בן-גוריון באשר לשואה. האחת – שאין שום הפרדה בין בעיית יהודי אירופה לבעיית ארץ-ישראל, שכן היות ואין ליהודי אירופה לאן ללכת והדיבורים על מקומות שונים לקליטתם בעולם אינם אלא עורבא-פרח, הארץ תציל את העם. והיות והישוב הוא קטן וקיומו תלוי על בלימה, העם שיגיע ארצה יציל את הישוב ואת הציונות. תפיסה זו היתה הבסיס למדיניות הקונקרטית של בן-גוריון, כפי שטוען גם טבת, עד שהגיעו הידיעות על ההשמדה השיטתית. מכאן ואילך תמך בן-גוריון גם בתוכניות הצלה שלא היו קשורות בארץ, אלא בכל מקום שיכול היה להציע מקלט ואפילו זמני או מצומצם. יחד עם זאת הוכיחו השואה וההשמדה לבן-גוריון, כי צדק וכי רק פתרון קבע בארץ יציל את העם מקטסטרופה נוספת.

והשניה – השקפתו הראשונה הביאה את בן-גוריון לויכוח עם האגפים השמאליים של מפלגתו בשאלת הקשר בין השואה לבין המרכיב הציוני-לאומי מזה ולבין המרכיב הסוציאליסטי-מעמדי מזה, בהשקפת עולמם: בעוד שאגפים אלה ויצחק טבנקין בראשם, דגלו בחיזוק הסוציאליזם ובהמשך החתירה להשתלטותו

בארץ, ויתר בן-גוריון בגלל השואה על הפרימאט החלוצי–סוציאליסטי-מעמדי לטובת עליה המונית של כל יהודי, עליה לא סלקטיבית ולא נבחרת, ודגל בריבונות ממלכתית אפילו ללא סוציאליזם ובמעבר "ממעמד לעם". וכדי להשליט את השקפתו זו נאבק בסיעה ב' ובקיבוץ המאוחד, שהיו בעלי עמדה מרכזית בהעפלה ובטיפול בשארית הפליטה. לפי מחקר זה, לא הזניח בן-גוריון את הגולה עקב מריבות מפלגתיות, אלא ניהל מאבק מפלגתי כדי להסיט את מרכז הכובד מן הסוציאליזם אל הציונות שתציל את העם[32].

יואב גלבר ודינה פורת רואים את השקפותיו של בן-גוריון ביחס לשואה על רקע כלל המדיניות הציונית בשנות השלושים והארבעים. גם גלבר, כוייץ, סבור שעמדתו של בן-גוריון בעניין הצורך בעליה לא סלקטיבית, שהיתה לדעתו צורך השעה לאחר עליית הנאציזם לשלטון והחמרת מצב יהודי אירופה, היא "עמדה יוצאת דופן": באותה שעה התחזקה בארץ תפיסה הפוכה בעקבות כשלון העליה הרביעית ורוב ההנהגה סבר שעליה שאיננה תואמת את המושגים האליטיסטיים-החלוציים, יכולה להכשיל חלילה את המפעל הציוני כולו. כך היה גם כאשר עמדה על הפרק שאלת "הסכם ההעברה", שפילגה את התנועה הציונית והיתה לסלע מחלוקת בין הארץ לגולה: הגולה ראתה במאבקה במדיניות הנאצים מאבק אל המשך האמנציפציה ובן-גוריון ראה כאן הזדמנות לתת תנופה למפעל הציוני בארץ ולהוציא יהודים מגרמניה בעת ובעונה אחת.

נראה אם כן, כי גלבר רואה כקו בסיסי אצל בן-גוריון את מרכזיותה של הארץ, לא כמנוגדת לגולה ולא כ"פלשתינוצנטריזם", אלא כפתרון יחיד למשבר הפוקד את הגולה. בזמן המאורעות עסק בן-גוריון מעט מאוד בענייני הגולה, לא משום שירדה מסדר יומו, אלא דווקא משום שחיפש פתרון בסדר גודל ההולם את הבעיה היהודית באירופה וראה אותה "לא כבעייתם של היהודים, אלא כבעייתו של העם היהודי". לכן נאבק בבריטניה, שניסתה להכשיל מתן פתרון הולם בארץ ונאבק בה גם בניגוד לדעת המתונים בישוב וגם בניגוד לדעתה של ההנהגה הציונית בארצות-הברית. ולכן השקיע את כוחותיו בהשגת ההחלטה בועידת בילטמור.

כאשר נודע על ההשמדה השיטתית, מרכז בן-גוריון מאמצים בשארית הפליטה ומתכנן העלאה של מיליון יהודים ארצה, מספר המזעזע את שומעיו, אלא שבעיניו "גורלה של הארץ זה לא הארץ, זה אפילו לא הישוב", בעיניו "זה גורלו של העם היהודי". לפיכך, הוא יוצא לאירופה באמצע 1945 ונשאר שם כדי לנהל ממנה, קרוב לשארית הפליטה, את המאבק לעלייתה. תפיסתו של בן-גוריון בעניין מרכזיות הארץ כפתרון לעם ועקב זאת בעניין הצורך לוותר על העליה הסלקטיבית, היתה נכונה – מסכם גלבר – אך טרם נוצרו בתנועה הציונית הכלים לביצוע רעיונותיו ומכאן נבע הפער בין רעיונותיו לבין ביצועם[33]. ועל כן יש להוסיף: בין

כוונותיו המקוריות לבין הכוונות שיוחסו לו אחר-כך.

גם דינה פורת סבורה שבן-גוריון כרך את שאלת העם בשאלת הארץ ללא הפרד וחתר לפתרון חד-משמעי לשתי השאלות גם יחד. אלא שהיא מבחינה בהתפתחות שחלה בדעותיו ביחס לאפשרי בתקופת השואה: בסוף 1942, כשהתחוורה לישוב ולו עצמו התרחשותה של ההשמדה השיטתית, התנדנד בן-גוריון בין תקווה לייאוש. דבריו מעידים, הן על הבנת חומרת המצב במלואה, הן על תקווה שהמצב פחות גרוע מכפי שהידיעות מוסרות. נראה, שכעבור חודשים ספורים מתגברת אצלו ההבנה על התקווה ומה גם שוועידת ברמודה, שנערכה באפריל 1943, מבהירה לו שאין בדעתן של בעלות הברית לסייע בפעולות הצלה ובמהלך אותה שנה נודע כבר על סופם של רוב הגטאות והיקף פעולתם של מחנות ההשמדה. תקוותיו להצלה בקנה מידה גדול בסיועם של בעלות הברית והעולם היהודי החופשי – הולכות ונמוגות באותה שנה, משנכשלות תוכניות ההצלה זו אחר זו.

לפיכך, מפריד בן-גוריון בשלב זה בין תוכניותיו המדיניות, שתתגשמנה כנראה רק לאחר המלחמה, לבין הצלה בקנה מידה קטן, שרק הוא היה אפשרי לביצוע על-ידי הישוב: העברת חבילות, שמירת קשר, שיגור תעודות וכו'. והוא מתנגד להקמת גוף ציבורי רחב ובעל סמכויות ומשאבים להצלה או לשימוש בכספי הקרנות הציוניות להצלה – וגם אינו רותם את יהדות ארצות-הברית לאיסוף כספים משמעותי להצלה. כמו כן הוא מתנגד לתגובה ציבורית מקיפה, כמו הפגנות ומחאות ושביתות, מחשש שתסבך את הישוב עם הערבים או עם הבריטים, או תעלה את כוחם של הרביזיוניסטים שטענו בהתמדה, כי תגובת הציבור אינה הולמת את גודל האסון. יתכן מאוד שחישוביו הריאליים היו נכונים ושבאמת אסור היה לישוב הדל במשאבים להשקיע את כל כוחו במאמץ הצלה חסר סיכוי. אך בן-גוריון לא לקח בחשבון את רגשותיו של הציבור בארץ באותו זמן ואת הסיכוי שבטווח הרחוק, כעבור דור או שניים, תעלה הרגשת החמצה חריפה משום שלא כל דרך נוסתה ולא כל מאמץ נעשה ובוודאי שלא חשב על האפשרות שהחמצה זו תיקשר בשמו בתודעת הציבור ואם חשב – דחק כנראה את המחשבה הצידה כשיקול בלתי ענייני[34].

גם הצלת המעט, לפי קנה מידה ציוני, אם תוכניות הצלה גדולות לא נתאפשרו; וגם ריכוז המאמצים בבניין הארץ והכנתה לקליטת השארית אחרי המלחמה – נתפרשו לציבור בארץ בשנות הארבעים ואחריהן, לא כתוצאה של תהליך שחל אצל בן-גוריון בעקבות הבנת המצב בכל חריפותו, אלא כאטימות נוכח השואה וכהמשך המדיניות הציונית הקודמת, מדיניות של עליה סלקטיבית והתרכזות בצרכי הארץ, כאילו לא היתה לשואה שום השפעה עליו. בעוד שלמעשה חש בן-גוריון

בחריפות גדולה, שאחריות כבדה מוטלת עליו, אחריות היסטורית, להעביר את הישוב בשלום את המלחמה ולהקים מדינה – שאם לא כן, תיגמר מלחמת העולם השניה בהרס גמור ולא ישארו אחריה לא ציונות ולא עם יהודי.

נראה אם כן, שהחוקרים השונים הבודקים באופן יסודי את החומר על בן-גוריון והשואה, מדגישים היבטים שונים בפעולתו ובתגובתו של בן-גוריון באותו הזמן, כל אחד בדרכו. ובכל זאת, ניתן להבחין בקו מצטבר שיש בו מימד כרונולוגי ומימד של תוכן: נראה, שככל שעובר הזמן ומתאפשרת פרספקטיבה היסטורית מעמיקה ומאוזנת יותר וככל שהולך ונחשף חומר ארכיוני רב יותר – כך ניכר יותר אצל החוקרים והביוגרפים, המעבר מהאשמה באדישות ובהפקרה כוללת, להעמדת השואה במרכז עשייתו ומחשבתו של בן-גוריון באותו הזמן ולהבנת העשייה והמחשבה על רקע הזמן והמגבלות[35]. אם קיים קו כזה ואם הגיע כבר למיצוי מסוים בסוף שנות השמונים (ויתכן שימשיך בשנות התשעים), פירושו של דבר הוא, שהמחקר ההיסטורי והתודעה הציבורית הולכים ומתרחקים זה מזה: המחקר אינו מבטא את דעת רוב הציבור ואינו ניזון מן הצרכים שעליה היא מבוססת, צרכים שהם בעיקרם תוצאה של אירועי העשור האחרון ותהליכיו ואינם נעוצים בידיעת העבר ובהבנת תקופת השואה. ודעת הציבור מצידה אינה מקבלת את הפרשנות ההיסטורית האחרונה ביחס לבן-גוריון ורואה בה טיוח של מציאות שהתרחשה אחרת. שאלה היא, אם ומתי יתרחש מפגש בנושא זה, שיביא להסכמה כלשהי בין הצדדים.

מקורות

1 ראה ספרו **קנאת דוד**, חיי דוד בן-גוריון, כרך ג': הקרקע הבוער, שוקן, ירושלים ותל-אביב 1987; כן ראה מאמריו ב**הארץ**, ב-10.4.87, "בן-גוריון ומחדל השואה" וב-13.4.87 "בן-גוריון והשואה: חיזוי והצלה". (ראה עוד, החור השחור, בתוך: **אלפיים**, 10 ת"א 1994, עמ' 111-195 והפניות רבות שם למחקר עדכני – י. ר.)

2 טוביה פרילינג: **דוד בן-גוריון ושואת יהודי אירופה, 1939-1945**, עבודת דוקטורט שהוגשה לסנאט האוניברסיטה העברית בירושלים. פורסם כספר, חץ בערפל, באר-שבע – ירושלים, 1998.

3 שבתאי ב' בית צבי. **הציונות הפוסט-אוגנדית במשבר השואה**, ברונפמן, תל-אביב 1977.

Dan Kurzman, **Ben-Gurion – Prophet of Fire**, N Y. 1983.

יחיעם וייץ, **עמדות וגישות במפלגת פועלי ארץ-ישראל כלפי השמדת יהודי אירופה**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, כסלו תשמ"ח/1988. חוה אשכולי (וגמן), **מפלגת פועלי ארץ-ישראל מול שואה והצלה**, 1939-1945, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, אייר תשמ"ח/1988. (מחקריהם פורסמו כספרים).

יואב גלבר בתוך: ראובן דפני (עורך), **דוד בן-גוריון ושואת יהודי אירופה**, יד ושם ומרכז ההסברה, ירושלים 1987, ע' 7-16 (להלן: דפני: בן-גוריון). דינה פורת, **הנהגה במילכוד**, עם עובד, תל-אביב 1986 ושורה של מאמרים.

למשל: דליה עופר, **דרך בים – עליה ב' בתקופת השואה, 1939-1944**, יד יצחק בן-צבי, ירושלים 1988; אביבה חלמיש, **אקסודוס – הסיפור האמיתי**, אוניברסיטת ת"א ועם עובד, ת"א 1990.

אברהם אביחי, **דוד בן-גוריון, מעצב המדינה**, ירושלים 1974; מיכאל בר-זוהר, **בן-גוריון**, עם עובד 1975;

Robert St. John, Ben-Gurion, **The Biography of an Extraordinary Man**, London 1959.

ראה למשל, יוסף אגסי, **הארץ**, 2.4.81; כתריאל בן-אריה, **ידיעות אחרונות**, 11.4.80; דן דינר, **הארץ**, 29.4.87; שלמה שבא, **העולם הזה**, 25.11.87; יגאל עילם **במוסף הארץ**, ערה"ש תשמ"ז (3.10.86); עדית זרטל ב- Tikkun, Vol. 2, No. 1-2 בפברואר ובמאי 1987 (ותשובות של מרי סירקין ושבתי טבת, שם ביולי 1987 ובגיליון יולי-אוגוסט 1988); גבי שפר, **ידיעות אחרונות**, 28.11.86; יהושע פורת, **כותרת ראשית**, 13.7.83.

אריה סיון, **חיבוקים**, שירים, תל-אביב 1986; וכן בקובץ שיריו **לחיות בארץ-ישראל** (בפרק: " על חטאי מלחמת העולם השניה"), תל-אביב 1984.

מחזהו של ברוך נאדל, **ראש העיר הבא**, הוצג בתיאטרון באר-שבע באפריל 1980.

עמוס אילון, **שעת אפס**, ירושלים 1980.

לדוגמה: יואל בן-פורת, **המשמר**, 26.4.87; שרית פוקס, **סופשבוע של מעריב**, 31.5.85; ישראל זמיר, **חותם**, 30.4.81; תמר מרוז, **מוסף הארץ**, 24.5.89; ועוד.

ראה מאמרו זה בקובץ **סולידריות יהודית לאומית בעת החדשה**, אוניברסיטת בן-גוריון 1988, ושם עמ' 196.

כך אמרו, בניסוחים שונים, משה קול, יחיאל דובדבני, עזריאל ביגון, אברהם האפט, אברהם ציזלינג, השל פרומקין, בבה אידלסון ואחרים. את דבריהם ראה אצל דינה פורת,

הנהגה במילכוד, עם עובד, תל-אביב 1986;ושם על ביקורתם של הרביזיוניסטים ושל חברי אגודת-ישראל, ביחוד בפרקים שני ושלישי.

16 **בין משורר למדינאי**, בן-גוריון ואלתרמן בשיר ובאיגרת, הקיבוץ המאוחד 1987, ע' 63.

17 ראה לפי הערה 9. אין זה המקום לדון בשמאל אנטי-ציוני בעולם המערבי ובברית-המועצות, או בהאשמותיהם של החרדים הקיצוניים בארץ.

18 "לבוא חשבון": תום שגב, **כותרת ראשית**, 17.12.86, ע' 30; מחקרים שאינם משכנעים: עמיחי דגן, **מוסף הארץ**, 30.9.88; יגאל לוסין בדיון אחרי "עמוד האש", 24.3.81, יוצא נגד "ההיסטוריונים המקצועיים". דברי שבתאי טבת ראה אצל דפני: **בן-גוריון**, ע' 50.

19 מצוטט שם, ע' 61.

20 מצוטט שם, ע' 73.

21 מצוטט שם, ע' 55. זוהי אחת הציטטות הידועות ביותר והמותקפות ביותר מכלל דבריו של בן-גוריון בתקופה שבין עליית הנאציזם למפלתו.

22 מצוטט שם, ע' 56.

23 פורת, **הנהגה במילכוד**, ע' 23.

24 מפי שייקה דן בתכנית "חיים שכאלה", 15.4.87.

25 בישיבת הנהלת הסוכנות ב-23 ביולי 1944, ארכיון ציוני מרכזי.

26 ראה אצל אביהו רונן, "שליחותה של הלינקה", **ילקוט מורשת**, חוברת מ"ב, דצמבר 1986, ע' 55-80; וראיון שערכתי עם רוז'קה קורצ'ק ב-30.10.85. ד.פ.

27 Dan Kurzman, **Ben Gurion**, p. 240-255.

28 ראה שמות הפרקים בספרו, לפי הערה 3.

29 ראה דבריו אצל דפני: **בן-גוריון**, ע' 50-78, ומשם הציטוטים.

30 שם, עמ' 32-49.

31 ראה תמצית עבודתה לתואר שלישי, לפי הערה 5.

32 ראה מאמרו ב**קתדרה**, מס' 51, אפריל 1989, על "עמדותיהם של דוד בן-גוריון ויצחק טבנקין כלפי שואת יהודי אירופה", עמ' 173-188.

33 דפני: בן-גוריון, עמ' 7-16.

34 ראה פורת, "בן-גוריון ושואת יהודי אירופה", **הציונות** י"ב תשמ"ז, ע' 283-314.

35 בית-צבי – 1977; קורצמן – 1983; פורת – 1986; טבת – 1987; ויץ – 1988; אשכולי – 1989; פרילינג – 1989; גלבר – כל הזמן.

ד"ר יהושע פרוינדליך

השואה, מדינות העולם ושאלת ארץ-ישראל

כי יראה כי אזלת יד ואפס עצור ועזוב
דברים, לב, לו.

מבוא

שני מאורעות גדולים הטביעו את חותמם על תולדות עם ישראל בדורות האחרונים: השואה שהתחוללה באירופה בעת מלחמת העולם השניה והקמת מדינת ישראל. הקשר שבין שני מאורעות אלה, האחד קטסטרופלי – שהעם היהודי היה בו משתתף סביל וקורבן, והאחר קונסטרוקטיבי – שסיומו היה הגשמת משאת-הנפש של דורות והקמת מדינת ישראל, הוא אחת השאלות העיקריות שעומדות במרכז הדיון הציבורי וההיסטורי במדינת ישראל בשנים האחרונות. הדעות חלוקות. מחד, יש הגורסים כי בחירת היעדים ודרכי הפעולה שהביאו להקמת המדינה הם המשך ישיר של בניין היישוב והמאבק המדיני בתקופת המנדט, והשימוש שנעשה, במידה ונעשה, בשואה ובשארית הפליטה, היה נצלני וחיצוני; מאידך, יש הטוענים שהשואה וספיחיה הביאו לשינוי ערכים ויעדים, להתארגנות חדשה ולחיפוש דרכים שהוליכו לקראת הקמת המדינה.[1]

אין כוונתי להיכנס לעובי הקורה של ויכוח זה. השאלה עמוקה ורחבה ושאלות היסטוריות מתערבבות בה בשאלות של ענייני השעה ובוויכוח עכשווי על דמותה של מדינת ישראל, קשריה לרצף ההיסטוריה היהודית ואופייה של האליטה ששלטה בה בשנים המכריעות של המאבק על המדינה ובשנים הראשונות לקיומה. עניינו של מאמר זה, בהשפעה שהיתה לשואת יהודי אירופה ולספיחיה, דהיינו לבעיית העקורים והפליטים היהודים, על עמדת המעצמות והמדינות שנדרשו להכריע בשאלת ארץ-ישראל בשנים 1945 עד 1948, בין אם במשא-ומתן עם הנציגים הציוניים והיהודיים ובין בהתבטאויות ובהצבעות הפורמים הבין-לאומיים. שאלה זאת רחבה וסבוכה ובירורה אינו נקי ממכשלות מתודיות, אך חשיפת הארכיונים של המעצמות הגדולות והעובדה שחלק מהדיון וההכרעה נעשה בגופים בין-לאומיים המחייבים התבטאות פומבית, מאפשרת, אם גם בצורה מוגבלת, לענות על השאלה: מה היו מגוון השיקולים שהביאו את המעצמות ואומות העולם לתמוך או להתנגד לכינון מדינה עצמאית לעם היהודי בארץ-ישראל לאחר תום המלחמה?

מעמדה של בריטניה

המערכת הבין-לאומית שקמה בעקבות מלחמת העולם השניה היתה שונה בתכלית מזו שהיתה קיימת לפני המלחמה. מה שאפיין אותה היתה ירידתן של המעצמות האירופיות המסורתיות שעל-פי דברן נקבעו דברים בשנים שלפני המלחמה ועלייתן של שתי מעצמות-על, ארצות-הברית וברית-המועצות; היעלמותו של ארגון חבר-הלאומים, יציר חוזה השלום בוורסאי, שנועד לתת ממד בין-לאומי ועל-לאומי ליחסים הבין-לאומיים, והחלפתו בארגון חדש, ארגון האומות המאוחדות, שהיה בעת ובעונה אחת אבן-הפינה של הקואליציה המלחמתית שקמה נגד מדינות הציר ומחליפו של חבר-הלאומים.

לשינויים אלה היתה חשיבות מכרעת לגבי מעמד ארץ-ישראל וגורלה. אם בעבר נקבעו דברים בלונדון, כשלחבר-הלאומים באמצעות ועדת המנדטים שלו, היה מעמד מבקר ומרסן כלשהו, הרי לאחר המלחמה השתנו הדברים ושאלת ארץ-ישראל הוטלה למערבולת שרבו בה הגורמים המחליטים. אפשר לומר כי אחרי המלחמה איבדו הציונים את הכיוון, או בלשונם, לא ידעו את "האדריסה של בעל הבית שלהם", מכאן הוויכוח רב-התכונה על מה שכונה "האוריינטציה" הציונית, ויכוח שהיו בו תהייה וטעייה רבות, הרבה חשש מפני הבאות, חוסר אונים ויותר משמץ של וכחנות ובטלנות ציונית מן הסוג הישן.

לכאורה, דבר לא השתנה. שהרי הן להלכה על-פי החוק הבין-לאומי והן בהתאם לעובדות בשטח, בריטניה נשארה בעלת הבית בארץ-ישראל. חבר-הלאומים בטל ועבר מן העולם, אך המנדט נותר על כנו ונותרו גם המינהל, הצבא, המשטרה. אך למעשה, חלה בשטח תמורה יסודית ורבת משמעות. בריטניה שלאחר המלחמה לא היתה אותה מדינה שלפניה. היתה זו אימפריה חבולה, שכלכלתה קרסה ושהתחייבויותיה הבין-לאומיות והאימפריאליות עלו על אמצעיה ושבתוכה פנימה קיננו ספקות לגבי תפקידה ועתיד מעמדה בעולם.

כמה גורמים קבעו את דרכה של בריטניה בארץ-ישראל עד לפינוי הסופי: הממסד הצבאי, שהיה מעורב בכל ההכרעות שהיתה להם נגיעה לעתיד המנדט הבריטי ושככל שגבר אי-השקט בחלקים אחרים של האימפריה ומעמדה של בריטניה במצרים נחלש, כן עלתה בעיניו חשיבותה של ארץ-ישראל כבסיס צבאי ונקודת אבטחה לדרכי התעבורה האימפריאליות; הממסד המנהלי, דהיינו הפקידות הקולוניאלית ואנשי משרד החוץ, שבעיניהם דבר לא השתנה והם הוסיפו להתייחס לארץ-ישראל כפי שהתייחסו אליה לפני המלחמה; הממשלה החדשה בראשות מפלגת הלייבור; והזירה הבין-לאומית שחייבה התחשבות רבה בבעלת הברית

שמעבר לאוקיינוס.

ממשלת הלייבור, שעלתה לשלטון באוגוסט 1945, מצאה בארץ-ישראל מצב מוזר: שורה של הגבלות על הישוב היהודי (הגבלות על העליה ועל ההתיישבות בהתאם למדיניות "הספר הלבן"), מבלי שיהיה באופק הנראה לעין פתרון מדיני כלשהו. הסעיפים החוקתיים ב"ספר הלבן" של 1939, שדיברו על הקמת מדינה אחת, דהיינו מדינה ערבית בארץ-ישראל לאחר תקופת מעבר, נזנחו עוד בתקופת המלחמה; פתרון אחר – חלוקת ארץ-ישראל בין הערבים והיהודים – שהתגבש בשלהי המלחמה בתמיכתו של צ'רצ'יל, נזנח אחרי המלחמה כשהתחלף השלטון. הממשלה החדשה שנכנסה לתפקידה בראשית אוגוסט 1945, הביאה איתה מורשת של תמיכה בציונות מהתקופה שהיתה באופוזיציה, אך לנוכח האחריות בשלטון שינתה את טעמה ואימצה את המדיניות שהמליצו עליה הממסד הצבאי והממסד המדיני. מדיניות זאת היתה, לאמיתו של דבר, המשכה של מדיניות "הספר הלבן". למעשה, כל הצעות הפתרון שהעלו הבריטים עד להחלטתם להעביר את שאלת ארץ-ישראל לאו"ם, בין אם מדובר במשטר של נאמנות, באוטונומיה חבלית או בקנטוניזציה, היה קו משותף אחד: הן השאירו את השליטה המדינית העליונה, את המתקנים האסטרטגיים, את דרכי התחבורה והנמלים, בידיה של בריטניה.

אלא שגורם נוסף נכנס עתה לתמונה והוא הלחץ האמריקאי, שמן הנמנע היה להתעלם ממנו. תחת לחץ זה נאלצה בריטניה לחרוג מאחד מעקרונות היסוד שלה במה שנוגע לארץ-ישראל (ולשלטונה באימפריה בכלל) ולשתף גורם חיצוני בקביעת עתידה של ארץ-ישראל. ועדת החקירה האנגלו-אמריאית שהוקמה בינואר 1945, לא היתה באה לעולם אלמלא הלחץ האמריקאי בשאלת העקורים. חקירתה היתה הבחינה המקיפה ביותר של שאלת היהודים שנעשתה אי-פעם בידי גורם בין-לאומי. היא היתה יסודית יותר מסיורו של ארל האריסון, שליחו של הנשיא טרומן, בקיץ 1945 במחנות העקורים באירופה (ראה להלן), ומקיפה יותר מן הבדיקות שערכו חלק מחבריה של ועדת אונסקו"פ בקיץ 1947. ואולם עוד לפני שהחלה הוועדה בחקירתה, התגלעו חילוקי דעות לגבי כתב הסמכות שלה. בשעה שהאמריקאים רצו למקד את החקירה בקשר שבין ארץ-ישראל והעקורים באירופה, שאפו הבריטים להפריד ככל האפשר בין שאלת העקורים לשאלת ארץ-ישראל ולכוון את החקירה, נוסף לשאלת ארץ-ישראל, גם למצב כללי של היהודים באירופה ולאפשרויות שיקומם ביבשת הזאת.[2]

כתב הסמכות של הוועדה היה המקיף והרחב ביותר שקיבלה איזושהי ועדה שמונתה לחקור את שאלת ארץ-ישראל מאז ומעולם. בשני סעיפיו הראשונים הוטל עליה "לבחון את התנאים המדיניים, הכלכליים והחברתיים בארץ-ישראל כפי שהם משפיעים על בעיית העליה היהודית לארץ וההתיישבות בה, ועל רווחתם של

העמים היושבים בה עכשיו", ו"לבחון את מצבם של היהודים באותן מדינות אירופה שבהן היו לקרבנות... ואת אותם האמצעים המעשיים שננקטו, או שחושבים לנקוט באותן מדינות כדי לאפשר להם לחיות ללא אפליה ודיכוי, ולאמוד את מספרם של אלה הרוצים או יהיו נאלצים בתוקף תנאיהם, להגר לארץ-ישראל או למדינות אחרות מחוץ לאירופה".[3]

חקירתה של הוועדה באירופה, שנערכה במשך חודש פברואר 1946 והתפרסה על שטחי הכיבוש האמריקאי, הבריטי והצרפתי (ברית-המועצות לא אפשרה חקירה בשטחים שבשליטתה), הפריכה מהר מאוד את הרעיון שיש מקום לשיקום שארית הפליטה באירופה. העקורים, רובם ככולם, הביעו רצון עז לצאת לארץ-ישראל. כבר בעת החקירה התנהל ויכוח אם הכמיהה לארץ-ישראל הנה ספונטנית ואמיתית, או שמא תודרכו העקורים בידי שליחים ציונים. ככל הנראה, השאיפה לעלות לארץ-ישראל היתה אכן ספונטנית. היא ביטאה את הלך הרוח של ניצולי השואה ואת המסקנה הקולקטיבית של העקורים בעקבות המסות הקשות שעברו עליהם.[4] מכל מקום, בדין-וחשבון של הוועדה, נתקבלה, ולו חלקית, התיזה הציונית בדבר הקשר בין שארית הפליטה לבין ארץ-ישראל. המלצתה היתה להעניק לאלתר רשיונות עלייה למאה אלף עקורים. הוועדה קבעה: "אין אנו יודעים על שום ארץ, חוץ מארץ-ישראל, שאליה יוכלו ללכת רובם המכריע בעתיד הקרוב ביותר. יתר על כן, זהו המקום שכמעט כולם רוצים ללכת אליו".[5] ואולם בתחום המדיני שלל הדין-וחשבון את הפתרונות המדיניים של הציונים (וגם של הערבים) והמליץ למסור את ארץ-ישראל, לאחר תקופת מעבר, לנאמנות של האומות המאוחדות.

הדין-וחשבון של הוועדה התקבל פה אחד. מאמצים רבים הושקעו כדי להגיע לתמימות דעים אנגלית-אמריקאית. מתוך ידיעות על שהתחולל מאחורי הקלעים של הוועדה,[6] מסתבר שהנציגים נחלקו פחות או יותר, על-פי קווים לאומיים, כאשר מבין האמריקאים תמכו שלושה חברים מתוך שישה בהשקפות הציונים, ואילו מבין ששת החברים הבריטים, הושפע רק אחד (ריצ'ארד קרוסמן). ממצוקת היהודים, למרות שמדובר היה בקבוצה מקרית, קטנה ולא ייצוגית, משקפת החלוקה הזאת לאו דווקא התרשמות שונה של חברי הוועדה ממראה עיניהם במחנות – שהרי כולם ראו פחות או יותר, תמונה זהה – אלא את האווירה והרקע השונה שהביאו אנשים אלה לוועדה מארצותיהם.

התברר שלאחר למעלה משנות דור של עבודה מדינית רצופה בבריטניה, שבחלקה נשאה פירות נאים בשנות העשרים ובראשית שנות השלושים של המאה, עמדו הציונים ואיתם הקהילייה היהודית הבריטית, לפני שוקת שבורה בכל מה שנוגע להשפעה על דעת הקהל ועל חוגי השלטון. הצינורות ודרכי ההשפעה והקשר לקובעי המדיניות נחסמו, בחלקם עוד בראשית שנות השלושים, כשהקבוצה

הפרו-ציונית שהיתה מזוהה עם הצהרת בלפור ומדיניות "הבית הלאומי", פרשה מפעילות פוליטית. עלייתה של מפלגת הלייבור לשלטון הגביהה את חומות הניכור עוד יותר. הקשרים הישנים עם הממשל השמרני, במידה שעוד היו, בטלו, ואילו השליטים החדשים היו זרים ומנוכרים לאנשים מסוגו של וייצמן והחוג שהקיף אותו. התקווה שאפשר יהיה לכונן קשר בלתי אמצעי עם ממשלת הלייבור על בסיס של אחווה סוציאל-דמוקרטית, נגוזה אף היא. אחרי המלחמה לא עלה בידי הציונים להקים קבוצה פרלמנטרית אוהדת בפרלמנט ולמעשה בריטניה על מוסדותיה הפוליטיים, הפכה לטריטוריה זרה ונעלמה לציונים.[7] גם הארגונים היהודיים, כמו "ועד שליחי הקהילות" ו"האגודה האנגלו-יהודית", שהיתה להם מסורת ארוכה של פעילות למען זכויות האזרח והזכויות הלאומיות של היהודים באירופה שלפני מלחמת העולם הראשונה ולאחריה, כמעט נאלמו דום.

לכך הצטרפה הדחקה וכמעט הכחשה בדעת הקהל, בציבור ובעיתונות. עדיין לא נעשה מחקר על הטיפול העיתונאי והתקשורתי שקיבלה צרת היהודים בבריטניה לאחר המלחמה. מתוך בדיקה מדגמית[8] עולה שהידיעות על שחרור המחנות ויושביהם, שהופיעו בעיתונות, היו דלילות מאוד, יבשות ומנותבות למדורים משניים, והרבה פעמים היה צורך לקרוא בין השיטין כדי להבין שמדובר ביהודים ושגם בגיהינום הנאצי היה שמור ליהודים יחס מיוחד. חומר חזותי (תצלומים), לא הובא ומאמרי המערכת לא התייחסו בצורה מיוחדת לשאלת העקורים היהודים. ידוע,[9] שזוועות המחנות הוצגו ביומני החדשות מיד לאחר השחרור, אך איננו יודעים אם גם בהמשך היה ביטוי חזותי לנושא הזה. לעומת זאת, היה סיקור רחב ואוהד לסבלם של אחרים. היה דיווח מפורט ונוגע ללב על תלאותיהם של תושבי הולנד בזמן הכיבוש, דיווח שהביא בעקבותיו מבצע מיוחד של סיוע להולנדים. תושבי איי התעלה (ג'רסי וגרנסי), שהיו תחת כיבוש גרמני בזמן המלחמה, זכו גם הם לדיווח עיתונאי רחב ואוהד, אך הם היו בסופו של דבר בשר מבשרו של העם הבריטי. רק משלבש המאבק בארץ-ישראל גוון אלים וזכה לכותרות בעיתונות, חדרה בעיית הפליטים היהודית לתודעה הציבורית, אך לא כנושא הומניטרי העומד בפני עצמו, אלא כחלק מן הדיון הפוליטי במצב ארץ-ישראל; וכשהלך המצב והחמיר וכוחות הביטחון הבריטיים בארץ-ישראל ספגו אבדות, הפכה האווירה עוינת, עוינות שכוונה נגד היהודים כיהודים. הדברים הגיעו לידי משבר בקיץ 1947, עם פיצוץ מלון "המלך דוד" ותליית הסרג'נטים הבריטיים ומילכוד גופותיהם ב-30 ביולי 1947. בעקבות אירוע זה התפרצה האיבה המצטברת, באירוע פוגרומיסטי של ממש. בכמה וכמה ערים בבריטניה נפגע רכוש יהודי, בית-כנסת אחד הוצת ועשרות יהודים נפגעו.

היו מי שתיארו את בריטניה כ"מעצמה רחמנית ומתורבתת".[10] ואכן אין מדינה ששיקולים מוסריים מילאו תפקיד כה חשוב בעיצוב מדיניות החוץ שלה כמו

בריטניה, החל בתמיכה בעצמאות יוון, עבור בהתעוררות בעקבות המלחמות בבלקנים ("הזוועות הבולגריות") וכלה בזעם שתקף את הציבור לנוכח השמועות על מעשי זוועה של הגרמנים בבלגיה בימי מלחמת העולם הראשונה. אולם בכל הנוגע ליהודים, נעלמו-נאלמו שיקולים אלה. עוד בשלבים האחרונים של מלחמת העולם השניה, הזהיר הנציב העליון בארץ-ישראל את הממונים עליו בלונדון, שלא להיתפס ל"סנטימנטליזם היסטרי" על הרקע של מצוקת היהודים באירופה ולפעול בארץ-ישראל בשכל קר.[11] חששו של הנציב היה חשש שווא. בכל מה שנוגע לצרת היהודים לא נמצאה בבריטניה אחרי המלחמה חמלה ואהדה. סיבות רבות לדבר: תלאות המלחמה, ההרגשה כי בריטניה נטלה על עצמה ועל אזרחיה נטל כבד מנשוא למען הניצחון; חולשתה של הציונות ודובריה בבריטניה ורפיונם של הארגונים הייצוגיים של היהודים; חילופי השלטון שהעמידו בעמדות ההכרעה מפלגה חסרת ניסיון בין-לאומי עם אוריינטציה של רפורמות מבית, ובמיוחד החרפתו והתמשכותו של הסכסוך בארץ-ישראל, סכסוך שיצר ניגוד אינטרסים בין הדאגה לפליטים היהודים לבין המאבק היישובי נגד הממשל והצבא הבריטיים בארץ-ישראל. עם זאת, יש להדגיש כי היחס המסויג למצוקתם של היהודים באירופה, קדם לעליית המתח בארץ-ישראל.

מדיניות ארצות-הברית

בארצות-הברית היה המצב שונה לחלוטין. תקופת מלחמת העולם השניה היתה תקופת חניכתם של יהודי ארצות-הברית בפעולה ציבורית פומבית ובהשפעה על הממשל. ההתעוררות בנושא גורל יהודי אירופה הקיפה את כל שכבות הציבור היהודי וגישרה על הפערים המסורתיים בין היהודים הוותיקים לבין יוצאי מזרח אירופה, בין בעלי האוריינטציה הלאומית לבין אלה שראו ביהודים רק קיבוץ דתי, בין דתיים וחילוניים. תקופה זו גם הכשירה את יהודי אמריקה בטכניקה של פעילות ציבורית ויצירת שדולה רבת עוצמה. הם למדו להשתמש בעיתונות, להשפיע על שני בתי המחוקקים, לארגן אספות עם גדולות בלי חשש ולהציף את "הבית הלבן" במכתבים ובמברקים.[12] ואולם למרות כל אלה, ההישגים בתקופת המלחמה לא היו רבים. רק בראשית 1944 הוקם "ועד פליטי המלחמה" ששם לו למטרה לסייע ולהציל את מה שנותר מיהודי אירופה. בתחום הציוני לא הצליחו יהודי ארצות-הברית להביא לפרסום הצהרת תמיכה בבית הלאומי בארץ-ישראל מטעמם של שני בתי המחוקקים.

הפעילות היהודית לא פסקה עם תום המלחמה. נושא הפליטים לא ירד מסדר היום הציבורי, הוא נסקר בצורה רחבה ואוהדת בעיתונות, בלוויית צילומים,

והועלה בפניות אל גופי הממשל האמריקאיים. רישומו של הנושא היהודי בדעת הקהל האמריקאית היה כה חזק, עד שאפילו השגריר הבריטי הסב את תשומת ליבם של שולחיו בלונדון, להשפעת דעת הקהל היהודית והציע שבריטניה תתיר את כניסתם של 100,000 פליטים יהודים לארץ-ישראל כמחווה חד-פעמית.[13] היענות הממשל היתה מהירה ובקיץ 1945 יצא, כאמור, ארל האריסון, שליחו המיוחד של הנשיא טרומן, לסקור את מצב העקורים במחנות באירופה. הדין-וחשבון שהגיע לנשיא בסוף אוגוסט, המליץ להכניס מיד לארץ-ישראל 100,000 עקורים. טרומן סמך את ידיו על המלצה זאת. דרישתו הניעה את גלגלי הקמתה של ועדת החקירה האנגלו-אמריקאית, ובסופו של דבר את מסירת עניין ארץ-ישראל לאו"ם.

התפנית במדיניות והדגש על הצד ההומניטרי, ביטאו בצורה מובהקת את דרכו האישית של הנשיא טרומן, שפעל בניגוד להמלצות המקצועיות שקיבל מאנשי מחלקת המדינה. מניעיו של הנשיא וגישתו האוהדת למצוקת הפליטים באירופה, נתונים במחלוקת. עוד בימים ההם האשימו את טרומן שדעתו נתונה יותר לקולם של יהודי ניו-יורק מאשר למצבם של יהודי המחנות. החוקרים בני זמננו נוטים לייחס לנשיא מניעים מעורבים וטוענים שלצד החמלה שחש כלפי היהודים ניצולי המחנות, היתה דעתו נתונה גם למערכות הבחירות הקרובות.[14] לכותב שורות אלו נראה שניסוחים אלה פשטניים מדי. את השינוי במדיניות האמריקאית עם חילופי הנשיאים, ראוי לבחון מנקודת המבט של התרבות הפוליטית השונה שכל אחד מהם ייצג. רוזוולט היה בן העילית החברתית של החוף המזרחי, שממנה צמחו מרבית אנשי מחלקת המדינה, גם הוא כמוהם היה סבור שמדיניות החוץ של ארצות-הברית צריכה להיות מכוונת לפי מיטב האינטרסים המדיניים והאסטרטגיים של המדינה ואין לערב בה שיקולים הומניטריים, חברתיים או סקטוריאליים. טרומן לעומת זאת, היה בן המערב התיכון שהגיע לנשיאות במקרה, בעקבות מותו של רוזוולט בראשית תקופת כהונתו הרביעית. הוא התחכך במשך שנים בפוליטיקה המפלגתית המחוספסת של המפלגה הדמוקרטית והיטיב להכיר את המציאות החברתית של ארצות-הברית ואת כוחן וחשיבותן של קבוצות מיעוט. הוא השתייך לתרבות פוליטית שונה, שלא מצאה פסול בעירוב שיקולים הומניטריים ובהיענות למאוויים של קבוצה זו או אחרת בתוך ארצות-הברית בעיצוב המדיניות הבין-לאומית שלה.

לאחר שטרומן חולל את התפנית במדיניות, תכפו האירועים בזה אחר זה ושוב לא ניתן היה להחזיר את הגלגל לאחור. שליחות האריסון, ההמלצה להכניס 100,000 פליטים לארץ-ישראל, מסקנותיה של ועדת החקירה האנגלו-אמריקאית, ולאחר שבריטניה וארצות-הברית לא הגיעו לידי הסכמה ביניהן – העברת עניין ארץ-ישראל לאו"ם.

חלקו של האו"ם

ההחלטה להעביר את הנושא לאו"ם היוותה שינוי מהותי שעיקרו העלאת הנושא על סדר היום הבין-לאומי והכללתו במסגרת ההסדרים הפוסט-מלחמתיים. לארגון האומות המאוחדות שקם ב-1945 היו שני תפקידים, שלא תמיד עלו בקנה אחד. מצד אחד, היה זה מוסד ממשיך לחבר-הלאומים, שנועד להנהיג סדר עולמי חדש ולהשליט את עקרונות הצדק והחוק הבין-לאומי ולפתור סכסוכים בדרך של שלום; אך באותה עת ארגון זה היה המשכה המדיני של הקואליציה הצבאית נגד מעצמות הציר, שלאחר שהשלימה את ניצחונה הצבאי, נותרה עם מטלה חשובה לא פחות – להביא על תיקונן את כל השאלות המדיניות, הטריטוריאליות, החברתיות והאנושיות שהמלחמה הותירה אחריה.

ייחודה של ארץ-ישראל היה בכך שהיא נפלה במובהק בתחום שני אספקטים שונים של האו"ם: מחד, היתה זו ללא ספק בעיה שנגעה לביטחון ולשלום בין-לאומיים, במיוחד מבחינתה הארצישראלית. מאידך, היא היתה חלק משלל הבעיות, ספיחי המלחמה, שזעקו לפתרון, במיוחד מהאספקט האנושי שלה – עקורי המחנות. החיבור בטיפול בשתי הבעיות – בעיית ארץ-ישראל ובעיית הפליטים – נבע אפוא, הן כתוצאה מאופיו הדואלי של הארגון הבין-לאומי והן מעצם מהותה של השאלה הארצישראלית. כשבריטניה מסרה, או ליתר דיוק, הטיחה את בעיית ארץ-ישראל בפניו של האו"ם, יצאו העניינים משליטתה ולמעשה, גם משליטתן של ארצות-הברית וברית-המועצות. מכאן ואילך נקראו כלל חברות הארגון לבחון את הסוגייה והן עשו זאת, הן על-פי האינטרסים שלהן ועמדותיהן בבעיות גלובליות ואזוריות, והן מתוך התייחסות לאופייה המיוחד של השאלה הארצישראלית כסוגייה של ספיחי המלחמה ומצוקה אנושית.

ואכן, כשהסכסוך בארץ-ישראל נידון באו"ם לראשונה, במושב המיוחד הראשון של העצרת הכללית באביב 1947, התברר שזו שאלה חריגה ובעלת אופי מיוחד. אבן הבוחן היתה סוגיית כתב-הסמכות של הוועדה המיוחדת שהאו"ם רצה לשגר לארץ-ישראל – ועדת אונסקו"פ והדיון נסב על השאלה אם הוועדה תצא **רק** לארץ-ישראל, או שמא **גם** לאירופה, כדוגמת ועדת החקירה האנגלו-אמריקאית שקדמה לה. לאחר דיון קשה, התברר כי עמדת הערבים שדרשו להגביל את החקירה לארץ-ישראל, לא זכתה לרוב, ואילו העמדה הציונית, שיש לבחון את הבעיה גם מבחינתה האירופית, יצאה וידה על העליונה. כתב-הסמכות בנוסחו הסופי הורה לוועדת אונסקו"פ לקיים את חקירותיה "בארץ-ישראל ובכל מקום אשר תמצא לנחוץ".[15] היה זה ניסוח פשרה שנועד להשיג רוב פרו-יהודי גדול ככל

האפשר. אך הוועדה שבאה לארץ-ישראל הבינה אותו כפשוטו והלכה בעקבותיה של ועדת החקירה האנגלו-אמריקאית וביקרה במחנות העקורים באירופה (וגם במחנה המעצר למעפילים בעתלית). במסקנותיה הסופיות, כפי שהוגשו לאו"ם, קראה הוועדה לחלק את ארץ-ישראל בין היהודים והערבים, ואילו באשר לעקורים, קראה למצוא פתרון מיידי לבעייתם כתנאי הכרחי לתיקון המצב בארץ-ישראל.[16]

נמצא, ששנתיים ימים אחרי שתמה המלחמה, אימצה ועדה של האו"ם (בעקבותיה גם העצרת הכללית) את התיזה הציונית, שיש קשר בין בעיית העקורים לבין בעיית ארץ-ישראל.

מכל האמור לעיל, אין להסיק כי במשך כל גלגוליה של שאלת ארץ-ישראל באו"ם, מתחילת הדיון במינוי ועדת אונסקו"פ ועד להקמתה של מדינת ישראל, נידונה הסוגיה הזאת על-פי העקרונות הנעלים של הארגון. חישובים אנוכיים ושיקולים של מדיניות כוח, מילאו תפקיד של ממש כמו בעבר, אלא שלגורמים אלה, מרכזיים ככל שיהיו, התלוותה גם מעין "נשמה יתרה" שהעניקה לדיון הארצישראלי ממד משלו. דבר זה ניכר פה ושם בדברי הנואמים,[17] אם כי אין לשכוח שהנציגים אשר נשלחו לאו"ם לא היו בדרך כלל אנשי ציבור, אלא אנשי משפט ודיפלומטים מקצועיים הידועים ביבושת לשונם ובקיאותם בחוק וסעיפיו. תופעה זו בלטה בהיסוסים ובתהפוכות הקיצוניות שעברו מדינות אחדות בעמדתן ובהצבעותיהן, היסוסים ותהפוכות שאין להם מקום כאשר הגורמים הקבועים הם אינטרסים מדיניים. צרפת, הולנד ומדינות סקנדינביה שינו מפעם לפעם את טעמן, וכך עשו גם מדינות אחדות באמריקה הלטינית. אין להסביר שינויים אלה רק בלחץ ושידול ציוני.

דו-פרצופיות סובייטית

יותר מכל התאפיינה התופעה בתמורה שחלה בעמדה הסובייטית, תמורה שסחפה אחריה גם את מדינות הגוש המזרחי כולן. למרבה הצער, גם לאחר פירוקה של ברית-המועצות נותרו הארכיונים שנוגעים למדיניות החוץ הסובייטית, סגורים למעשה, בפני החוקרים, והמסמכים שאצורים בהם משוחררים רק טיפין טיפין ובצורה סלקטיבית. על כל פנים, כמה מחקרים כפר פורסמו ומהם מסתבר כי עוד בטרם הסתיימה המלחמה, הוקמה בברית-המועצות ועדה מיוחדת לתכנון מדיניות החוץ הסובייטית בתום המלחמה, בראשותו של שר החוץ לשעבר, ליטווינוב. בפני הוועדה הועלו שאלת ארץ-ישראל והבעיה היהודית באירופה, כפי הנראה, כל אחת בפני עצמה. אחרי המלחמה הוסיף המלל הפומבי להתנהל בקווים האנטי-ציוניים המסורתיים, אך בחדרי-חדרים נבדקו אפשרויות אחדות, כשבשיחות הספורדיות

שהתקיימו עם נציגים ארצישראליים או יהודים, הרבו הרוסים לשאול אך לא השיבו דבר. בשטח היה המצב שונה. אין בידינו די תיעוד, אך נראה שאפשר להגדיר את העמדה הסובייטית כלפי העקורים היהודים כאוהדת, בשים לב לעובדה שלא יישמו לגביהם את הכלל שקבעו לגבי שאר העקורים, דהיינו, חזרה לארץ המוצא. כלל זה יושם בברוטליות רבה לגבי אותם אזרחים רוסים שאינם יהודים, ואילו לגבי העקורים היהודיים, העלימו עין מפעולות הבריחה וההעפלה. אך כאמור, עוד רב הנסתר בפרשה זאת מן הנגלה.

ההזדמנות הגדולה של ברית-המועצות נקרתה כשבריטניה העבירה את שאלת ארץ-ישראל לאו"ם וניתנה בכך לגיטימציה להתערבות גלויה של ברית-המועצות בסוגיה. לאחר כמה גישושים והתבטאויות מעורפלות קיבל נציג ברית-המועצות באו"ם, אנדרי גרומיקו, הנחיות מדויקות כיצד לפעול ולהתבטא בעצרת. ככל הנראה, הנחיות אלה באו מן הדרג הגבוה ביותר, וזה לשונן:

1. המשטר המנדטורי בארץ-ישראל, לפי עדות הבריטים עצמם, נכשל לחלוטין.
2. אם במהלך הדיון ידונו בביטול המנדט הבריטי, עליך לתמוך בכך באופן עקרוני.
3. **במהלך דבריך עליך להדגיש שבמלחמה האחרונה סבל העם היהודי סבל רב בצורה יוצאת דופן, ויש להתחשב בצורכי עם שסבל סבל כזה.** (ההדגשה שלי, י"פ).
4. עליך להציע שתי הצעות פתרון: הקמת מדינה דו-לאומית עם זכויות שוות ליהודים ולערבים, אך אם תכנית זאת לא תתקבל, לתמוך בחלוקת ארץ-ישראל.[18]

גרומיקו מילא בקפדנות אחר ההוראות שקיבל ובנאום שנשא ב-14 במאי במושב העצרת, הודיע על תמיכתה של ברית-המועצות בחלוקה, אם ייכשל הניסיון להקים מדינה דו-לאומית. לאחר קביעת העמדה הזאת שמרה ברית-המועצות ואחריה מדינות הגוש המזרחי, על עקביות מרשימה בתמיכתן בעמדה הציונית.

תהיה זאת תמימות גדולה להניח שהתמיכה הסובייטית באה מכיוון שמצוקתו של העם היהודי נגעה לליבם של הסובייטים. המדיניות הסובייטית בשאלה היהודית והארצישראלית, הוכתבה בעיקרו של דבר על-ידי מה שנראה לסובייטים באותם ימים כהזדמנות לפגוע באינטרסים הבריטיים במזרח התיכון, ואולי אף לתקוע יתד באזור זה. אך לצד שיקול מרכזי זה, היה משקל מסוים שקשה לכמת אותו, גם לשיקול המוסרי. אל לנו לשכוח כי עבור ברית-המועצות מלחמת העולם השניה היתה טראומה רבת עוצמה. הרגשות האנטי-גרמניים, או כפי שנקראו בלשון התקופה, האנטי-פשיסטיים, היו עזים במיוחד, וכך רגשי הטינה כלפי מי שלא לקחו

חלק במלחמה נגד הגרמנים. העניין היהודי והציוני שובץ אצלם בצד הנכון של הקשת הפוליטית, כחלק מן החזית האנטי-פשיסטית שהחלו להקים בזמן המלחמה ושניסו להמשיכה גם לאחריה.

סיכום

בניסיון לסכם ולהעריך את הנסיבות שהביאו את רוב אומות העולם לתמוך בהקמת מדינה יהודית בארץ-ישראל, יש ליישם כללים מתודיים לא שגרתיים. קריאה מסורתית של התעודות כמו גם של הנאומים באו"ם, תגלה לנו הרבה. אך נסתפק בכך שעלולים אנו להחמיץ אבחנות ודקויות בעלות משמעות, שהרי הכותבים והדוברים היו ברובם דיפלומטים ותיקים מהדור שלפני המלחמה ולשונם לשון דיפלומטית ומשפטית שגורה. עלינו לנסות ולשחזר את האווירה המיוחדת, את האקלים המדיני שבו פעלו המדינות שהכריעו את שאלת ארץ-ישראל. זאת היתה אווירה מיוחדת של "לאחר המלחמה", של המשך קיום הקואליציה האנטי-גרמנית, של רצון לקומם את ההריסות, לשקם ולפצות. אווירה זאת היתה בעלת משקל בהחלטות באו"ם בעניין ארץ-ישראל והיא עמדה גם מאחורי המדיניות האנטי-פרנקיסטית שנקט הארגון (ההחלטה להוריד את דרג הייצוג הדיפלומטי של חברות האו"ם בספרד), בניגוד ברור לאינטרסים של מדינות רבות. קריאת הייאוש של החבר הפרו-ערבי במשלחת הבריטית לאו"ם, הארולד בילי, שהוא מרגיש כאוהד כדורגל שקבוצתו מתמודדת מחוץ למגרשה הביתי,[19] מתייחסת לא רק לקהל היהודי, הקולני לעתים, שישב באולמות העצרת, אלא גם לרוח הכללית של העיתונות האמריקאית, למאמרי המערכת, לשידורי הרדיו ולאווירה הכללית.

הקמתה של מדינת ישראל במאי 1948 נראתה לבני הדור כמעשה ניסים, ולא היא. הקמת המדינה היתה בראש ובראשונה פרי המאבק והעמידה של היישוב בארץ-ישראל והתנועה הציונית, מאבק שהתנהל לפי קווים ותבניות שנוצקו עוד לפני מלחמת העולם. תרמו לכך גם הנסיבות הבין-לאומיות ובעיקר ירידתה ואובדן כוח הרצון של בריטניה, ובה בעת עלייתן של ארצות-הברית וברית-המועצות כמעצמות-על. לעמדתו של טרומן נודעה משמעות רבה. ואולם על כל אלה נוסף עוד דבר-מה קשה להגדרה ולכימות, מעין מעטפה אוהדת ואווירה תומכת, בעיקר באו"ם ובדעת הקהל. אותו אקלים מדיני אוהד היה הקישור שנעשה בין בעיית העקורים לבעיית ארץ-ישראל ומיקומם של אלו במסכת הסוגיות שנותרו לאחר המלחמה ושזקוקות לטיפול מתקן ואוהד.

מקורות

1 ספרות רבה נכתבה סביב נושא זה, וראה: עדית זרטל, זהבם של יהודים, תל-אביב 1996; ת' שגב, המיליון השביעי; הישראלים והשואה, ירושלים 1991; ובמיוחד בקובץ י' גוטמן (עורך), תמורות יסוד בעם היהודי בעקבות השואה; הרצאות בכינוס הבין-לאומי התשיעי של חוקרי השואה, ירושלים תשנ"ו, ובפרט מאמרו של א' פריזל שם: "שואה או תקומה – סיסמא או קשרים היסטוריים ריאליים", עמ' 495-502.

2 על חילוקי הדעות בדבר כתב הסמכות, ראה:

Foreign Relations of the United States, 1945, Vol. VIII, pp. 782-832

3 ראה שם, עמ' 839.

4 זאת המסקנה מעבודתו של ז' מנקוביץ' "הציונות ושארית הפליטה", בתוך שארית הפליטה 1944-1948; השיקום והמאבק הפוליטי, הרצאות ודיונים בכינוס הבין-לאומי השישי של חוקרי השואה, ירושלים תשנ"א, עמ' 189-206.

5 ראה ע' קרליבך, ועדת החקירה האנגלו-אמריקאית לענייני ארץ-ישראל, תל-אביב תש"ו, עמ' 702.

6 הדיונים הפנימיים של הוועדה לא נחשפו ואפשר שלא נרשמו. דיווחים שוטפים על השקלא והטריא שהתנהל בין החברים, הגיעו לציונים והם מובאים בחלקם בפרסום תעודות מדיניות של הסוכנות היהודית, כרך א', מאי 1945 – דצמבר 1946, ירושלים תשנ"ו, וראה במיוחד מס' 112, 122, 128, 161, ו-164.

7 הקרע בין הציונים ובריטניה, שהתחולל אחרי המלחמה, הוא תופעה שמבקשת הסבר. לאחר שורה של פגישות לאחר עליית הלייבור לשלטון, התברר שלא נוצרה שפה משותפת, לא במישור האישי ולא במישור המדיני, בין שתי ההנהגות (ראה הדיווחים מפגישות שנערכו בין הצדדים, שמעידים על נתק וחוסר לשון משותפת), תעודות מדיניות של הסוכנות היהודית, כרך א', מס' 45 ו-84. לאחר שגברה המתיחות בארץ-ישראל פסקו הפגישות למעשה, עד שחודשו בראשית 1947 בוועידת לונדון. לאחר מסירת עניין ארץ-ישראל לאו"ם, היה הנתק מושלם והפגישות חודשו רק לאחר שהגיע שגריר ישראל לבריטניה באביב 1949.

8 נסקר ה"טיימס" הלונדוני של החודשים מאי-יוני 1945.

9 ראה חליפת מכתבים ב"טיימס", 15 במאי 1945, 19 במאי 1945.

ראה דברי מבוא של נואל אנן לספרו של י' ברלין, רשמים אישיים, עמ' 25.

ראה מברק הפילדמרשל גורט אל שר המושבות סטנלי, 15 במארס 1945, מצוטט בתוך קצבורג, מדיניות במבוך, מדיניות בריטניה בארץ-ישראל 1940-1945, ירושלים תשל"ז, עמ' 61.

פרשה זו מתוארת בהרחבה בספרו של ד' שפירא.

ראה האליפקס אל משרד החוץ, 1.7.1945, P.R.O, Cab95/14 .

ראה מיכאל י' כהן, השפעת המאורעות בארץ-ישראל על מדיניות בריטניה בשנים 1945-1948, בתוך י' שביט (עורך), מאבק, מרד, מרי; המדיניות הבריטית והציונית והמאבק עם בריטניה 1941-1948, עמ' 54; J. Snetsinger, Truman, The Jewish Vote and the Creation of Israel, pp. 16-18.

לפרשת הדיון בעצרת המיוחדת הראשונה, ראה: United Nations, General Assembly Official First Committee, 55th Meeting, 12.5.1947.

ראה United Nations, General Assembly Official Records, UNSCOP, Report to the General Assembly, Vol. I, pp. 6-42.

הדוגמה הטובה ביותר להתבטאות רגשנית ופרו-ציונית, מצויה בדבריו של הנציג הפולני בדיון במושב במיוחד של העצרת באביב 1947, וראה United Nations, First Special Session, First Committee, 44th Meeting 12.5.1947

ראה, Y.I. Strizhov, The U.S.S.R and the Establishment of Israel, International Affairs (Russian), No. 11-12 (1995), pp. 94-95.

ראה תזכיר סיכום של בילי על האירועים והאווירה במושב העצרת הכללית בסתיו 1947, ינואר 1948,

. P.R.O., F.O371/68528/E416

חיים ברלס

פגישות בקושטא
עדות אישית

1. לורנס א. שטיינהארדט – שגריר ארצות-הברית בתורכיה

בראשית מלחמת העולם השניה נעשו ניסיונות להשפיע על שגרירות ארצות-הברית באנקרה לתת יד למאמצי העזרה לעליית פליטים יהודים שהגיעו לתורכיה מארצות הבלקן, רומניה וכו', אך ללא הועיל. שגריר ארצות-הברית, בדומה לעמיתיו בשאר הארצות הנייטרליות, נמנע מכל פעולה באמתלא שהענין הוא מעל לסמכותו ויש לנהל מו"מ בוושינגטון עם הממשלה שם והיא אשר תורה לו כיצד לנהוג בשטח העדין של התערבות בעניינים העומדים ברומו של עולם היחסים המדיניים.

בבואי לקושטא ב-1940 כנציג הסוכנות היהודית לענייני העלייה, נתקלתי בקיר אטום גם ביחסה של השגרירות הבריטית שהיתה ממונה לכאורה, על כל הפעולות שהיה להן מגע כלשהו לארץ-ישראל, כשטח מנדט בריטי. היתה לי גישה ישירה לשלטונות תורכיה, למשרד החוץ, משרד התחבורה וכו'. היחסים השתפרו בהדרגה וממשלת תורכיה הוציאה את "חוק המעבר לעולים יהודיים הסובלים רדיפות בארצות מוצאם וברצונם לעבור דרך תורכיה לפלשתינא-א"י". החוק נתקבל רשמית וזכה לפרסום רב בעיתונות, ברדיו ובעיתון הרשמי בחתימת נשיא הרפובליקה, רפיק סיידם, ושל השרים במועצת הממשלה והשפיע רבות על השלטונות הממונים על הפעולות הקשורות בו אשר נהגו לפיו הלכה למעשה. השגריר הבריטי באנקרה היה מופתע מאד כשהבאתי לו את טופס "חוק המעבר"; לפני כן הוא פשוט לא האמין שמלבד "הקלות" שביקש מזמן לזמן מן השלטונות התורכיים, תפרסם "מועצת המיניסטרים" חוק-מעבר בצורה מרשימה שכזאת. עדיין לא הגיע הזמן לספר את פרשת המכשולים והעיכובים שנערמו בדרך, עד שנפתח השער למעבר עולים.

במארס 1942 בא לתורכיה השגריר החדש של ארצות-הברית, לורנס א. שטיינהארדט, שכל הידוע עליו היה שהוא יהודי ודיפלומט מקצועי קפדן במעשיו. מניו-יורק לא קיבלתי כל כתב המלצה על השגריר החדש שיבוא לעזרתי. החלטתי לבוא אליו, לברכו לתפקידו ודרך אגב לבקש ממנו עצה ועזרה בענייני העולים.

באנקרה התגוררו בזמן המלחמה כמה וכמה רופאים יהודים, או יהודים למחצה, שקיבלו רשיונות לפעול במקצועם מאתא-תורק, מייסד הרפובליקה התורכית, שהתיר את כניסתם של 50 רופאים בעלי שם, אשר עם עלות הנאצים לשלטון בגרמניה, הם גורשו מן האוניברסיטאות ו"הועפו" מן הקתדראות למדעים בהיותם יהודים "גזעיים"; אחד מהם היה פרופסור אקשטיין, שהיו לו מהלכים בין הסובבים את ראש הממשלה וגם בין השגרירים של ארצות-הברית, בריטניה, שוויץ וכו' והיה "רופא בית" שלהם. בהמלצתו של פרופסור אקשטיין, יהודי מתבולל ששאתו נוצריה והיה רחוק מיהדות עד שחוקי נירנברג קרבוהו מעט לעמו, נקבע לי ראיון עם ה. שטיינהארדט, שגריר ארצות-הברית, שנערך ב-5.5.1942. הוא קבלני באדיבות, באמרו שכבר שמע עלי מפי עמיתו, מר נצ'בול יוגיסון, השגריר הבריטי. מסרתי לו על המצב בארץ ובגולה ועל מטרת פעולתי כנציג הסוכנות היהודית לא"י, על הידיעות שקיבלנו בעקיפין מפי עולים ופליטים שהגיעו בדרך נס לתורכיה, על המצב בפולין, ברומניה וכו'. כאשר ביקשתי את עזרתו במו"מ עם השלטונות בתורכיה, העיר לי שעמדתו מצריכה זהירות יתירה וכי כל פעולה היכולה להיראות כהזדהות עם עניינו, יכולה להזיק ולא להועיל, שהרי "צריך להיות ברור שאינו שגריר של יהודים, אלא של ארצות-הברית, בארץ נייטרלית".

השבתי לו שאני מבין את הקשיים שבהתערבותו וכי הבאתי לו כשי ספר של שגריר ארצות-הברית בתורכיה מלפני מלחמת העולם הראשונה, שנקלע למצב דומה במפתיע לתפקידו הוא; הספר הוא: "Secrets of the Bosphorus" של הנרי מורגנטוי, שגריר ארצות-הברית בקונסטנטינופול, שנתבקש למחות נגד השמדת העם הארמני בתורכיה ובאחת השיחות עם טלאת-ביי, מיניסטר הפנים של הממשלה התורכית, הוא נשאל: "... למה אתה בכלל מתעניין בארמנים? הנך יהודי, הארמנים נוצרים, המוסלמים והיהודים חיו תמיד בידידות. אנו מתייחסים כהוגן ליהודים, על מה תלונתך? מדוע לא תעזוב אותנו לעשות בנוצרים האלה כרצוננו?"

ומורגנטוי השיב לו כהלכה:

"... נראה שאינך מקבל את ההנחה שאיני נמצא כאן בתור יהודי, אלא כשגריר ארצות-הברית. בארצי חיים למעלה מ-79,000,000 נפש נוצרים ופחות מ-3,000,000 נפש יהודים, ובכן, בתפקידי כשגריר, אני נוצרי ב-97 אחוזים. אולם לא זה העיקר. אני פונה אליך לא בשם גזע או דת, אלא כאדם בלבד. בהזדמנויות רבות אמרת לי, כי שאיפתכם היא שתורכיה תהיה חלק מן העולם המודרני והמתקדם. הדרך שאתם מטפלים בארמנים לא תעזור לכם להגשים את שאיפתכם ואתם משימים עצמכם בחברת עמים נחשלים ומורדי אור וקידמה" –

המשכתי דברי לשגריר שטיינהארדט: "והנה, כעבור דור 'ההיסטוריה חוזרת' ובארץ הזאת ממונה יהודי בתור שגריר ארצות-הברית, בתקופה האיומה של

מלחמת-עולם בה העם היהודי נידון להשמדה בידי גרמניה הנאצית ומספר הקורבנות של יהודים בפולין ובשאר ארצות הכיבוש, מגיע למיליונים. התוכל, אדוני השגריר, לעמוד מן הצד מפני שתפקידך הוא שגריר ארצות-הברית בלבד? והרי מספר היהודים בארצות-הברית הוא כ-5,000,000 נפש, והאם לפי התיזה של מורגנטוי, שקדם לך בתפקיד זה, לא מן הראוי הוא שתפעל בשם יהודי ארצות-הברית בשטחי העזרה וההצלה?"

השגריר שטיינהארדט לקח בידו את הספר שהבאתי לו[1], עיין בקטעים שציינתי בו ואחרי מחשבה רבה אמר לי:

"... אני יהודי במאת האחוזים ומשפחתי קשורה לארץ[2], אני אוהד ושמח להתפתחותה ועמדתי מן הצד כעת, היא למען אוכל אחר-כך, בשעה הנכונה, להיכנס לפני ולפנים ולהגן על שאלת היהודים כאשר תגיע לאפשרות של פתרון. אבקשך למסור לידידים שלא לפרסם דבר ולא לכתוב עלי עד שיגיע הזמן. אבל, היו בטוחים שאני משקיף ומתעניין ויודע על הנעשה בחיי היהודים בזמן המלחמה. לאחר שהיטלר ינוצח, יבוא הרגע להעלות את שאלתנו על הפרק... ובינתיים אתה יכול לפנות אלי בכל ענין שתמצא לראוי שאעזור בו וגם אתן הוראות לאנשי השגרירות ברוח זו".

לאחר שיחתנו זו הופשר הקרח ביחסים עם שגריר ארצות-הברית ולא היה דבר שבו ביקשתי את עזרתו, שלא נענה לי. יחסי הידידות בינינו גלשו מעבר לעניינים פורמליים בלבד, לפגישות של מסיבות ושיחות עם ב"כ משרד החוץ ולעתים עם השגרירות הבריטית באנקרה: כך היה בעת התקרית בה איימה השגרירות הבריטית להחזיר אוניה רוסית שהביאה כ-400 עולים מאודיסה לקושטא וכמחציתם הביאו תעודות מזויפות של הקונסוליה הבריטית בקאונס (קובנה)[3]. חשיבות יתרה נודעה להוראה של שטיינהארדט להעביר תזכירים ותעודות ודו"ח ממני לד"ר סטיפן וייז ולד"ר נחום גולדמן בדואר הדיפלומטי, דבר שהבטיח את מסירתם במשך מספר ימים, במקום שבועות וירחים בדואר הרגיל. כאשר בא הרב ר' י"א הרצוג זצ"ל, הרב הראשי לארץ ישראל לתורכיה, הסכים שטיינהארדט לערוך קבלת פנים לרב ופמלייתו בביתו, מעין מחווה שכנגד כלפי השגרירות הבריטית ושלטונות תורכיה שהתעלמו מביקורו.

שיחתי האחרונה עם השגריר לורנס א. שטיינהארדט התקיימת בפראג ב-15.3.1946. הוא היה מעונין לדעת על המצב באוסטריה והונגריה אחרי שובי מארצות אלו, ועל הדיונים של הועדה האנגלו-אמריקנית בווינה. עברה כשנה מעת סיום מלחמת העולם השניה, אך גילויי תנועה אנטישמית היו מורגשים בארצות שנשתחררו. באוסטריה התקיים "איגוד מרכזי של הסתדרות אנטי-יהודית", שהפיץ מכתבי איום על הקהילה היהודית; בהונגריה נערכו פגיעות אנטי-יהודיות בערים.

"יעבור עוד, כנראה, דור, עד שהרעל יפוג באירופה" – אמר ה. שטיינהארדט, בצרפו את הידיעה לדו"ח לוושינגטון – "וארצות-הברית תעשה את האפשר כדי לדכא את הגורמים האנטישמיים בשטחי הכיבוש".

שוחחנו על העובדות של תפיסת אנשינו בערי השדה בקרפטורוס והרשעתם, בלחצם ובהשתתפותם של קצינים רוסיים, לשם החזרתם לשטח הכיבוש הרוסי והשגריר הודיע לי על שיחותיו עם ראש הממשלה והמיניסטר נוסק, שהבטיחו עזרה והדגיש "אני יכול להבטיחך שכל זמן שאני נמצא כאן, אף יהודי לא יגורש מצ'כוסלובקיה".

לצערנו, נקטע פתיל חייו של השגריר לורנס א. שטיינהארדט באמצע. לאחר שנתמנה שגריר ארצות-הברית בקנדה, הוא נספה בהתרסקות מטוס שהובילו לוושינגטון והוא אז בשיא פעילותו בתור אחד מראשי הדיפלומטיה של ארצות-הברית, כאשר תכניות חשובות למען היהודים שלובות במעשיו ושמורות עמו לעתיד פעילותו המדינית.

2. מונסיניור אנג'לו רונקלי (האפיפיור יוחנן ה-23)

באחד הבנינים בסמטא של קונסטנטינופול העתיקה שהשתמרה בסגנון תקופת השלטון הביזנטיני, התגורר בחצר כנסיה קתולית חבויה בצל, מונסיניור אנג'לו רונקלי, הנונציוס של האפיפיור לתורכיה ויוון. בימי המלחמה והשואה היו לי קשרים עם מונסיניור רונקלי בעניני הצלה, משלוח דו"ח לוותיקן ולעמיתיו בארצות הכיבוש הנאצי: סלובקיה, סופיה ואחרות.

ראשית הכרותי עם מונסיניור רונקלי היתה ב-1941, כאשר באתי לקושטא כנציגה של הסוכנות היהודית לעניני עליה והצלה דרך תורכיה. קיבלתי דו"ח סודי מברטיסלבה, שהועבר על-ידי שני יהודים שהצליחו לברוח מפולין ומסרו את הידיעות על ראשית מבצע ההשמדה שזממו הגרמנים וכבר ביצעו למעשה בערי פולין ובמחנות הריכוז והגטאות. סכנת גירוש למחנות ריכוז ריחפה אז גם על הקהילות בסלובקיה מידי הנשיא טיסו, שהיה קתולי ושונא-ישראל ובכל הנוגע ליהודים, פעל לפי שיטות הפעולה שהורו לו הנאצים: במחנות ריכוז, עבודת כפיה, משלוח לפולין. נודע לי שמונסיניור רונקלי היה שנים לפני המלחמה, נונציוס אפוסטולי בארצות הבלקן ועמד בקשרים עם שלטונות הכנסיה הקתולית גם בסלובקיה, לפיכך עלה בדעתי לבקש את התערבותו בסלובקיה, שבה הכנסיה הקתולית הנהיגה את ממשלתה בכדי להשפיע על ביטול הגזירות והמשלוחים למחנות המוות.

בביקורי הראשון במשרד הנונציוס – מעין לשכת סתרים וצמודה לכנסיה

עתיקה, שקירות חדריה כוסו תמונות טקסים ואנשי כמורה ואיקונין מן "הימים הטובים" של שלטון ביזנטיון בקונסטנטינופול – עמדתי על טיבו של מונסיניור רונקלי, ישיש מלא חיים ומעורה בנעשה בעולם ושונה בגישתו מאחרים במעמדו גם בנוגע לבעיה היהודית. ביקשתיו לפנות אל טיסו, הנשיא הקתולי בסלובקיה ולבקש רחמים על היהודים במדינתו. בשיחה נתגלה לפני ברוחב-לבו ובהשתתפותו בסבל האדם והעם היהודי, מעבר לדוגמא של דת וכנסיה. הוא הבטיח לי להעביר את הדו"ח אל "הכס הקדוש" בצרוף המלצות לפעולה ואם נקבל תשובה מרומא – והדבר מוטל בספק, לדעתו – לא ימנע את תוכנה ממני. רבות דובר אז בינינו על יחס "הכס הקדוש" ליהודים, אף כי בהתאפקות מרובה, שנראתה בעיני כייאוש מודע על המצב.

לימים הבאתי לפני מונסיניור רונקלי את הדו"ח על אושוויץ ועל הנעשה ב"גנרל-גוברנמן" בפולין והוא הזדעזע לידיעות על ממדי ההשמדה במחנות המוות. בדמעות קרא את התעודות שביקשתיו להעביר לפטרונו ברומא. אכן, בהערות כלאחר-יד על קוצר ידו לעזור ולהושיע , בהיותו בתפקיד מוגדר בתחום הפולחן ומוסדות העזרה הקתוליים בתורכיה בלבד, הורגשה מורת-רוחו על הממונים עליו, שכוחם והשפעתם רבים, אך הם נמנעים מפעולה בתושיה ובעזרה של ממש.

ניסיתי לשאול את הנונציוס למה נמנע האפיפיור מגלוי-דעת נגד מעשי האכזריות הבלתי-אנושיים של הנאצים, שהרי ברור שלהכרזה כזו יכלה להיות השפעה רבה לאין-ערוך על יחס העמים בימים הנוראים ליהודים בארצות הכיבוש, ובעיקר על יחס האוכלוסין הקתוליים המקבלים את השתיקה הנוצרית כהודאה במעשים וכהשלמה עמם.

– אל תשאל, ידידי, על דבר זה – הוא השיב – אלוהים מנחה את דרכי האדם והן נסתרות ממנו.

באחת השיחות על מאורעות הדמים בפולין הכבושה בידי הנאצים, הבאתי לו קטע מתוך דו"ח על מעשי הזוועה של מיתות משונות שביצעו ביהודים בכבשני גזים, בערימות קברי-אחים ופיזור עצמות הנהרגים והנטבחים בשדות ובמחנות. פניו החווירו ורעדו למקרא הדברים. הוא קם ממקומו כולו נרגש ומזועזע, התהלך בחדר המלא איקונין מחלון אל חלון ופתאום עמד בצאתי מלפניו, ליווני עד הדלת של גרם המעלות ואמר לאט:

– בבואך הביתה, בני, קח בידך את "הביבליה" ועיין ביחזקאל, פרק ל"ז. שם תמצא את התשובה לטענותיך כלפי מעלה.

ובבואי אל חדרי במלון, לקחתי בידי את ספר התנ"ך וקראתי בפרק ל"ז של יחזקאל:

"... היתה עלי יד ה'... ויניחני בבקעה והיא מלאה עצמות

... כה אמר ה' לעצמות האלה, הנה אני מביא בכם רוח וחייתם...
... מארבע רוחות באי הרוח ופחי בהרוגים האלה ויחיו... העצמות האלה כל בית ישראל המה. הנה אומרים יבשו עצמותינו ואבדה תקותנו ונגזרנו לנו. לכן הנבא... והעליתי אתכם מקברותיכם עמי והבאתי אתכם אל אדמת ישראל"...

באחת הפגישות עם מונסיניור אנג'לו רונקלי, שטחתי לפניו בקשה להיעזר בהשפעתו הרבה על בית המלוכה בסופיה, כדי לסכל את מזימת השלטונות שביקשו למלא את דרישות הגרמנים בדבר משלוח יהודי בולגריה לפולין, כאשר עשו במדינות אחרות שהיו בכיבוש הנאצי.

ידעתי שלפני בואו לקושטא היה מונסיניור רונקלי נונציוס אפוסטולי בסופיה ורבה היתה השפעתו בחוגי בית המלוכה שם, בהיותו כהן הווידוי של גבירה רמת-מעלה שהיתה קתולית.

הידיעות שנתקבלו מאנשי שלומנו בסופיה ובפלודיב, העידו על סכנת האסון הקרב לבוא על יהדות בולגריה וחיפשנו דרכים להסיר את רוע הגזירה. הדו"חות שקיבלנו, שהיו כתובים צרפתית, הכילו פרטים על דרכי הנישול הכלכלי שנקטו בהם השלטונות כלפי היהודים, סגירת מוסדות הקהילה, קביעת קומיסריון לענייני יהודים כדוגמת הפיקוח והרדיפות לפי דרישות השגריר הגרמני בסופיה, האיסור לעסוק במקצועות כלכלה, בנקאות וכד'.

מונסיניור רונקלי קרא בעיון את הדו"ח וכדרכו התהלך בחדר הקבלה גדוש הריהוט העתיק והאיקונין של רבי הכהונה ואבות הכנסיה הקתולית. לאחר שעת מחשבה והתרגשות, ניגש ללא אומר ודברים אל השולחן והתחיל מאיית במכונת-כתיבה טלגרמה ארוכה, קרא למזכירו והורה לו לשלחה בלי עיכוב לתעודתה. היתה זאת, כפי שאמר לי, בקשה ותחנונים למלך בוריס בענין הגזירה שצריך לבטלה מבלי להיכנע לדרישות "הבלתי נוצריות" של השגריר הגרמני בארצו.

לימים קיבלתי ידיעה בכתב-ידו של מונסיניור אנג'לו רונקלי כי המלך בוריס ביטל את גזירת הגירוש לפולין והחליפה בפיזורם של יהודי סופיה בלבד בערים ובכפרים בבולגריה. בו בזמן, קיבלנו גם את הידיעה מאנשינו בסופיה, כי אמנם היה להם רווח והצלה מעול המציק.

3. קאלויאני – ציר ללא תואר רשמי

בקושטא התגוררו כמה צירים ונציגים לא רשמיים של ארצות שנכבשו על-ידי הגרמנים, שלפי ההלכה הדיפלומטית ייצגה אותן שגרירות גרמניה באנקרה. נזדמן לי לעמוד בקשרים עם אחדים מצירים ללא תואר רשמי אלה; הם עמדו ביחסי מחתרת עם חוגים מרדניים בארצותיהם, קיבלו ידיעות ודו"חות על פעולות הפרטיזנים ומצאו דרכים לבוא לעזרתם. קשרים אלה היו בעלי חשיבות רבה עבורנו, היות ואיפשרו לנו לקבל ידיעות על מצב היהודים, על החורבן ועל השמדת הקהילות ולהעביר לאנשי-שלומנו בארצות ההן ידיעות על המצב בארץ וגם עזרה בכסף והצלה, בהכנות משלוחי עולים, אשר כשהגיעו לתורכיה, נמצאו דרכים להעבירם לארץ. בין ידידים אלו היה א. ז'וב H. A. Jeuve, נציג "צרפת החופשית", שאחרי המלחמה היה בפמליה של דה-גול.

אחד הצירים שגילו ידידות ועזרה בכל אשר יכלו, היה קאלויאני, אדם משכיל, כמעט עיוור, שהיה מקבל ידיעות מאנשי מחתרת באתונה וסלוניקי. כאשר היה מקבל ידיעות הנוגעות ליהודים ביוון, מיד היה מופיע במלון לראותני (על שיחות בטלפון לא היה סומך, בהיותו בטוח שעוקבים אחרי פגישותינו).

בליל חושך אחד, בחורף 1943, הודיעני פקיד המלון ש"ידידי" מחכה לי באולם הקבלה והוא מייעץ לי לקחת מעיל מפני שגם במלון קר. הקריאה היתה בחצות לילה, הבנתי שעלי להיות מוכן ומזומן לנסיעה עם "ידידי" קאלויאני, שכך היתה דרכו לקבוע אתי פגישה. באותו זמן התגוררה גם משפחתי – רעייתי ציפורה ז"ל ובתי – במלון (הן קיבלו מהסוכנות היהודית הלוואה לשם נסיעה לקושטא, במקום "חופשת מולדת" שאני ביקשתי אחרי שנתיים של פעולה מייגעת בנכר ומזכ"ל הסוכנות היהודית הודיעני כי כך הוחלט בהנהלה).

רעייתי היתה נרגשת מאד כאשר אמרתי לה לבל תדאג אם אאחר לשוב, מפני שכנראה נקבעה פגישה מחוץ למלון. ביקשתיה שאם לא אשוב עד הבוקר, תודיע לה' ברוד, אשר בוודאי יודיע לשלטונות על היעדרי.

כאשר ירדתי אל אולם האורחים, ראיתי את ה. קאלויאני עומד מכורבל במעילו ומרמז לי ללכת אתו ללא דבר דבר. עמדנו בחוץ, מחכים למכונית שתעבור, מפני שהוא נזהר מאוד להזמין מכונית בטלפון. "כל נהג בעיר הוא פקיד משטרה", היה אומר, ואכן, עברה מכונית וכשנכנסנו הורה לנהג לנסוע לאורך שפת הים. פעמיים החלפנו מוניות בדרך, ירדנו בפרבר תראפיה, שכונת וילות שהיתה שרויה באפילה וצעדנו ברגל בין בתיה עד שהגענו לגדר של אחת החצרות ונכנסנו לבית חבוי בין האילנות. באחד החדרים הריקים נראה אדם שוכב על הרצפה, מכוסה שמיכות

וסדין של חייל. לא הבנתי את השיחה ביוונית בין קאלויאני והאיש המסתורי שעל הרצפה, אך נשאלתי אם אני מכיר אדם בשם שם-טוב בנימין בסלוניקי וכשעניתי שהוא איש המשרד הארצישראלי בסלוניקי ואני מכירו היטב, הוציא הלז מהשכמייה שלו פתקה בכתב-יד, שהיה רשום בה שמי בלבד. האיש התרומם ממקומו והתחיל למסור בשטף לשונו ספור מזעזע על שמדת יהודי יוון, הקהילות והמוסדות, הרעב והמחסור ומשלוח הקבוצות לפולין ברכבות מלאות וגדושות אנשים, נשים וטף הנמקים בקור, ברעב ובצמא. קאלויאני תרגם את דברי הפליט מן המחתרת, פסוק פסוק, ונפלה עלי תדהמת-אימה לשמוע על הזוועות. ידענו מעט על גורל היהודים קורבנות המשטר הנאצי ביוון הכבושה, אך הפרטים והידיעות שמסר איש המחתרת היו כה מזעזעים ומזוויעים, עד שבקושי יכולתי להחזיק מעמד באפילת החדר האפוף מסתורין.

שבור ורצוץ חזרתי עם קאלויאני בדרך לא-דרך, מסימטאות תראפיס לאיסטנבול, אל מלוני. בחדרי ישבה רעייתי שחיכתה לידיעות ממני בשעות היעדרי והיתה המומה בהיוודע לה על מסע הרפתקאותי.

בבוקר כינסתי כמה מחברי "המועצה", סיפרתי להם על ליל-הבלהות ועל הידיעות שנתקבלו, טיכסנו עצה על עזרת-המעט שיכולנו להעביר בידי הפליט מן המחתרת, שכעבור ימים מעטים חזר ליוון. הדו"ח על השמדת יהודי יוון נשלח כעבור יומיים לירושלים ולניו-יורק. אכן, ידענו מה מעט נוכל לעשות ולהושיע.

רבות עזר ה. קאלויאני במסרו לי דו"חות וידיעות על מצב היהודים ביוון ובארצות הבלקן. הוא היה איש מחתרת מובהק בדרכים ובפעולות שנקט בהם. שנאת-מוות שנא את הגרמנים ופעמים היה מגלה את איבתו שבה יכול היה "לחולל צרות" ופעם אחת כמעט גרם ל"תקרית דיפלומטית" עם פון-פאפן; באחד הביקורים שעשיתי באנקרה, נזדמן לי להיפגש עם קאלויאני במסעדת "קארפיץ". הקדמתי לבוא לפגישתנו, ובתוך כדי כך, נכנס פון-פאפן, השגריר הגרמני באנקרה, עם משפחתו – אשתו, מזכירתו המפורסמת ברטה, והם תפסו שולחן בקרבת המקום בו ישבתי באחת הפינות וחיכיתי לקאלויאני. לא היתה לי כבר אפשרות להחליף את מקומי וכשהופיע קאלויאני, מגשש דרכו, בהיותו עיוור כמעט, הגיעה לאוזניו השיחה הרעשנית בגרמנית של פמליית פון-פאפן. נרגש על הפגישה במקרה, לא רצה לשבת לאכול וביקשני במפגיע לתור אחר שולחן אחר, בהטיחו בקול רם: "I can't hear this horrible launguage" (איני יכול לסבול לשון איומה זו), ראיתי את התכונה במסיבתו של פון-פאפן, שלא רצה לעבור בשתיקה על הדברים ששמע ושלח את מזכירתו להזעיק את מנהל המלון, רוסי, שנדרש להגיב כראוי על "חוצפתו של אותו אדם", קאלויאני, שבינתיים התיישב אתי בפינה אחרת של האולם. לא שמעתי את השיחה, אך נודע לי שהמנהל דחה בתוקף את דרישת

פון-פאפן להוציאנו מן האולם, בהודיעו שאני "קליינט" אצלו ואינו מסכים לפגוע בי בגלל דברים שאמר אורחי לשולחן והוא יעץ לו לפנות בתלונתו אל משרד החוץ, שרק הוא רשאי לתת לו פקודות – – –

4. פרופסור פ. א. וואלי, שליח שלטונות בודפשט – "מבצע 613/43"

ב-7.6.43 פנה אלי טלפונית הקונסול ההונגרי בקושטא בשאלה אם אסכים לפגישה עם שליח מבודפשט שהביא לי ידיעות "חשובות מאוד". כאשר הסכמתי, המשיך את השיחה השליח בעצמו, פרופסור פ. א. וואלי (Prof. F. A. Vali), פרופסור באוניברסיטת בודפשט.

- אני מבין שלא תוכל לבוא אל הקונסוליה ההונגרית וכן לא רצוי שאני אבוא אליך אל המלון לשם שיחה בעניינים הנוגעים ליהודים בהונגריה. הנוכל לקבוע את הפגישה במקום נייטרלי, שנוכל לדבר בשקט ושאני אמסור לך בה גם דברים בכתב?

עם שהעניין נראה לי מוזר, קבעתי פגישה בקולנוע ומזכירתי סידרה תא מיוחד להצגה של אחרי הצהרים, בשעה 5, במחשבה תחילה שבזמן הקרנת הסרט נוכל לשוחח בלחש על העניין. כאשר האולם היה שרוי באפילה והוחל בהקרנת סרט על המסך, ישבתי בתא וחיכיתי לאיש שלא הכרתיו ולא ידעתי דבר על שליחותו. דלת התא נפתחה ונכנס אדם מבוגר, בעל-קומה, שפניו נראו בקושי בתוך האפילה והוא ישב לידי ודיבר בלחש, בגרמנית, דברי תודה שהואלתי להיפגש אתו והוא סיפר על מצב יהודי הונגריה והרדיפות מצד הגרמנים הכופים את דרישותיהם על שלטונות הונגריה להכביד את עולם על היהודים. שליחותו לקושטא היא לגשש ולברר אם קיימת אפשרות שהקונסול הבריטי יצהיר בפניו על דאגת ממשלת הוד מלכותו לגורל היהודים בהונגריה וכי עזרת השלטונות ההונגרים להפחית את הסבל והרדיפות, תתקבל בהערכה חיובית. "ברור לי" – הנמיך קולו – "שהדבר זרוע קשיים ולפיכך איני פונה בדרך ישירה אל השגריר הבריטי באנקרה ובדעתי להתחיל בגישושים כאן". לשאלתי, אם בא בדברים עם עסקנים יהודים בבודפשט לפני שיצא לדרך, ענה שלא הוחלט לעשות זאת, אלא להתחיל בדיון על הקלות לעלייה על-פי הסרטיפיקטים שכידוע הם ברשות הסוכנות היהודית, שאני נציגה.

מחשבות רבות עלו לפני, אם להתייחס בחיוב להצעתו המוזרה, ביודעי את ההחלטה הנחושה של ממשלת בריטניה להימנע מכל מו"מ עם האויב. עמדה לפני גם השאלה אם להביא את העניין לדיון במועצה של ועד ההצלה, באין כל אפשרות למנוע "הדלפה" וחילוקי-דעות בין השליחים. החלטתי לברר קודם אם יאות מייג'ור

ויטל, הקונסול הבריטי בקושטא, שעמדתי בקשרי ידידות אתו, לשוחח בכלל עם האיש. אמרתי בחשאי לאיש-שיחי שהעניין רציני מדי מלענות לו ועלי לברר את העניין ואודיעו טלפונית את תשובתי.

לא ראיתי כמובן את הסרט על המסך, וכשם שנכנסנו כך נפרדנו לחוד, כל אחד לדרכו.

בחוץ עמדתי וחיכיתי למונית. עברה לפני גב' ב., יהודיה, עסקנית שהיתה עוזרת לנו לפעמים בפעולות וכשראתה אותי בפתח הקולנוע, אמרה, אגב ברכת שלום:

– עכשיו אני יודעת במה עוסק איש הסוכנות היהודית בקושטא. באמצע היום יש לו פנאי ללכת לסינמה" – – –

לא חזרתי למלון, אלא לקונסוליה הבריטית וביקשתי ראיון דחוף עם מייג'ור ויטל, שקיבלני מיד, וסיפרתי לו בגלוי על העניין, על השיחה עם פרופסור X, ואמרתי כי אני מעוניין בכל שיחה שתביא הקלה באפשרות העלייה. לא קיוויתי הרבה ופקפקתי עם מייג'ור ו. יאות לקבוע פגישה עם שליח מארצות האויב, אף שידעתי שאחד מתפקידיו הוא מודיעין על הנעשה מאחורי הפרגוד. לתמהוני, הודיע לי על הסכמתו להיפגש עם השליח שהצמדתי לו כינוי פרופסור X, בביתו הפרטי בו בערב. הצגתי את האיש כידיד שאפשר לסמוך עליו.

בשיחה שנמשכה כשעה, נדונו ה "Beschprechungs thesen", שהכילו דרישות לעזור לפליטי פולין וסלובקיה, כ-12,000 במספר, שקבלו רשיונות עליה והם נתונים בסכנת גירוש; לתת רשיון כניסה לפליטים מסלובקיה ויוגוסלביה, ביחוד לילדים, בהבטיחי שיקבלו רשיונות עליה בבואם לתורכיה; לתת אישור רשמי לפעולות הועד לעזרת פליטים; להרשות את קיומם של ההסתדרות הציונית והמשרד הארצישראלי שיוכלו להמשיך בפעולתם וכו'.

וכאן השמיע מייג'ור ויטל "הצהרה בעל-פה", שפרופסור X רשם לפניו:

"H. B. M.'s Government will view with sympathy any action on the part of the Hungarian Government, aiming to minimize the sufferings of the Jews and enabling to save refugees, Although not authorized by the U.S.A Government, I may state that these aim and sympathy is shared by Washington too".

(בתרגום: "ממשלת הוד מלכותו תראה באהדה כל פעולה מצד שלטונות הונגריה, שמטרתה להקל את סבל היהודים ולאפשר הצלת הפליטים. אם כי איני מוסמך מטעם ממשלת ארה"ב, אני יכול להצהיר כי המטרה והאהדה הזאת היא משותפת גם לוושינגטון").

פרופסור X הודיע שהוא רואה הצהרה זו כמספיקה בהחלט וכי ימליץ בתוקף בפני ממשלתו למלא את המשאלות שהבעתי בפניו.

כעבור יומיים נסעתי לאנקרה ולפי בקשתי, נשלח למ. שרתוק תזכיר על השיחה המשולשת עם מייג'ור ויטל ופרופסור X, שנקבע בצופן "תכנית 613/43" וקיבלתי כעבור זמן מברק קצר ממ. שרתוק:

"Thesa 613/43 most important Continue action".

כלומר: "התזכיר 613/43 חשוב ביותר. המשך בפעולה".

הערות

השיחה בין מורגנטוי וטלאת-ביי מתוארת בעמ' 220, 221 בספר של ה. מורגנטוי שיצא לאור בניו-יורק, 1923.

רמז לקשרי משפחתו אל יעקב שיף, מראשי הצבור היהודי בארצות-הברית.

בתעודות של קבוצת אנשי בית"ר שבאו באוניה ההיא, הוטבעה חותמת עם סמל של פני חתולים במקום האריות. הקונסול הבריטי דרש להחזיר את בעלי התעודות המזויפות לאודיסה באוניה הרוסית בה הגיעו. הענין נדון במו"מ עם השגרירי הבריטי באנקרה, בהתייעצות עם משרד החוץ התורכי והוסכם שהעולים ישהו במחנה במרסינה שעל-יד הגבול הסורי, עד שאסדר עבורם רשיונות עליה "כשרים".

פרופ' שמואל אטינגר

השפעת השואה כגורם בהתעוררות הלאומית של יהודי ברית-המועצות

ההתעוררות הלאומית של הקבוץ היהודי בברית-המועצות, שגילוייה היכו גלים בעולם כולו, היא ודאי מהתופעות החשובות בתולדות ישראל בזמן החדש. בכדי שנוכל לעמוד על הגורמים שהוליכו לתופעה האמורה, עלינו לנסות לבחון בצורה יסודית ככל האפשר את הפרשיות העיקריות בתולדות הקבוץ היהודי בברית-המועצות. דברי אלה הם, אפוא, רק בבחינת סיכום ראשון לפרוייקט גדול, הנערך כיום במסגרת המרכז לחקר יהדות מזרח אירופה באוניברסיטה העברית, על הסיבות להתעוררות יהודית לאומית בברית-המועצות, והדברים אותם אביע, כאן מבוססים על מה שהצלחנו לאסוף ולנתח עד עכשיו.

לאחר שנסתיימו המאבקים הרעיוניים והחברתיים האחרונים, הגלויים פחות או יותר לעין כיוון שהותירו עקבות בכתב בקבוץ היהודי בברית-המועצות, בסוף שנות ה-20 ובראשית שנות ה-30, ירד על הקבוץ הזה אלם למשך תקופה ארוכה. נעלמו כליל הביטויים הקולקטיביים של מחשבה יהודית ציבורית או עשייה ציבורית יהודית, ולא כל שכן תודעה ציבורית יהודית; נעלמו ולא ידעו עליהם עוד. רק בזמן האחרון ממש, כאשר החלו להגיע עולים מברית-המועצות במספר יותר ניכר, החלו לספר את סיפוריהם ולגלות מקצת מהסודות הנעלמים של אותם הימים. ניתן עתה להתחיל בניסיונות ראשונים לשחזר את ההתרחשויות בקרב הציבור היהודי בברית-המועצות מאמצע שנות ה-30 ואילך.

בסוף שנות ה-20 ובראשית שנות ה-30, החל החיסול של שרידי המוסדות וההתאגדויות שהתקיימו בברית-המועצות בשנות המהפכה ולפניה. בשלב זה נבלעים ונעלמים אחרוני הניצוצות של הפעילות הציונית, של החלוץ הבלתי ליגלי. באותו זמן פוזרו האגודות היהודיות שהתקיימו בדרך כלשהי בשנות ה-20, ואף אגודות מדעיות שנוסדו על-ידי השלטונות הסוביטיים על בסיס האידיאולוגיה הקומוניסטית חדלים להתקיים בהמשך הזמן. כמו כן, נותקו באותו זמן הקשרים האחרונים עם החברות הפילנטרופיות היהודיות הגדולות, כמו הג'יונט, אגרו-ג'וינט, יק"א, אורט ואחרים, אשר סייעו לשלטון הסובייטי במאמצים לפרודוקטיביזציה של הציבור היהודי בברית-המועצות, בייחוד במעבר להתישבות חקלאית באוקראינה, בקרים, בבירובידז'אן. בכך הגיעו הדברים לניתוק מוחלט של הקבוץ היהודי בברית-המועצות מהקבוצים היהודים בשאר הארצות ומהעולם היהודי בכלל.

מאידך גיסא, ידוע לנו כי שנות ה-30 הן התקופה של טרנספורמאציה מהירה וקיצונית שעברה על הקבוץ היהודי שמנה כשלושה מיליון בני-אדם, שישבו בברית-המועצות בגבולותיה עד ספטמבר 1939. הקבוץ היהודי בברית-המועצות שינה במהירות רבה את אופיו המסורתי. נכון הוא, עין חודרת יכלה להבחין בפגיעות מכוונות ביהודים כבר במחצית השניה של שנות ה-30, אבל פגיעות אלה כוונו כנגד יהודים מן השורה הראשונה, כלומר אנשים שלא קיימו קשרים בעלי אופי יהודי בעבר ונמנו על חשובי הבולשביקים ופעילי המפלגה עוד מלפני המהפכה או בימי המהפכה. לכאורה, הם נפגעו כמו כל האחרים בתקופת הטרור הגדול, אך הושם גם דגש אנטי-יהודי כלשהו. לא מן הנמנע שנימה אנטי-יהודית זאת נבעה מן הניסיונות של סטאלין לגשש אצל היטלר ולהגיע להסדר עמו. ניסיונות אלה מצד סטאלין החלו כנראה כבר בסוף שנת 1936 וראשית 1937 והגיעו למימוש בהסכם הנודע שבין ריבנטרופ ומולוטוב.

כאמור, מדיניות זו נתנה אותותיה בפגיעות ביהודים שהשתייכו לשורה הראשונה של השלטון, אלה שתפסו עמדות במוסדות המפלגה העליונים ובשרות הדיפלומטי והצבאי. אולם הדבר לא הורגש בקרב היהודים מן הקו השני, יהודי העיירות, שרק בסוף שנות ה-20 החלו להגיע לערים הגדולות, להתקבל לאוניברסיטאות, והם באמצע שנות השלושים חניכי בתי-האולפנא הגבוהים והקאדר של המומחים הסוביטיים החדשים. המגמה של השלטון בשנות ה-30 היתה ליצור אינטליגנציה סובייטית חדשה במקום הישנה, שהתנכרה לשליטים החדשים ונעקרה או הושחתה תוך מלחמת האזרחים. חלק ניכר של השכבה הבכירה של האינטליגנציה החדשה שצמחה בברית-המועצות היוו אותם האלפים, ולאחר מכן הרבבות, של יהודים אשר סיימו את בתי-האולפנא בברית-המועצות והשתלבו בתוך המערך הכלכלי, המדעי והתרבותי הסובייטי. מתוך כשלושה מיליון יהודים שחיו בברית-המועצות לפי נתוני המיפקד של 1939, כ-40% ישבו בשש ערים מרכזיות. רבים מאד הגיעו למוסקבה, לנינגרד ועוד כמה ערים גדולות. מתוך ה-1.4 מיליון המפרנסים שהיו בקיבוץ היהודי בברית-המועצות באותו זמן, כ-50% היו בעלי מקצועות חופשיים ואנשי הצווארון הלבן – מהנדסים, רופאים, מורים, פנקסנים וכן הלאה. אין ספק שטרנספורמאציה חברתית מעין זו גררה עמה גם שינוי בתודעתם הקיבוצית של היהודים הסובייטים. השינוי נבע, וזה כמובן רק בבחינת ניסיון של רקונסטרוקציה, מההכרה כי אפשרויות גדולות נפתחות בפני יהודי, אם כי לא כיהודי, לא כבן קבוץ לאומי מסוים, אלא כאזרח סובייטי יחיד. ולכן, הדרך הברורה והפשוטה המתחייבת מן המצב החדש היא להשתחרר מכבלי העבר היהודי, מן המורשת של העיירה, מאותם הדברים שאבד עליהם הכלח. הסיסמה המקובלת הייתה: פתרון שאלת היהודים על-ידי הסוציאליזם. ובלשון פשוטה יותר כפי שנוסחה על-ידי אוטו הלר,

בספרו "שקיעת היהודים", שראה אור ב-1931: השחרור מן העבר המביש, המדכא, המשפיל של פוגרומים, של רדיפות ורעב, צמידות למסחר ותיווך, והפניה לסיכוי הגדול הגלום בהתיישבות החקלאית, בתכניות החומש הכבירות, בהתפתחויות ובתמורות הגדולות שעברו אז על המדינה רחבת הידיים.

אפשר לומר מנקודת ראות של תולדות ישראל, כי לא היה קבוץ יהודי בזמן החדש, שהאינטגראציה שלו בסביבה הלא-יהודית התבצעה בדרך קלה כמו שאירע עם הקבוץ היהודי בברית-המועצות. היא התנהלה בשלב מסוים זה באופן חלק, כי רוסיה הייתה רעבה לאנשים משכילים ומוכנה לכל מאמץ כדי ליצור אותם. ולכן גם לא בדקה בציציות מי הם, אם רק ניתן היה להשתמש בהם לתכניותיה הביטחוניות והכלכליות. ואילו מצד שני, דווקא ההשתלטות הסטאליניסטית ומהלומות הטרור מנעו דיון ציבורי פתוח בשאלה כלשהי, ובכלל זה גם בשאלת היהודים. הווה אומר, שגם אם הצטברה והתעצמה האיבה ליהודים בלבם של המתחרים הפוטנציאליים, של המקנאים, של האנטישמים המסורתיים, לא היה פורום או דרך חופשית בהם יכלו להביע את התנגדותם ואי-שביעות רצונם.

נתקלים אנחנו עדיין באנטישמיות המסורתית בברית-המועצות בסוף שנות ה-20 אולם היא נעלמה בשנות ה-30, אבל הייתי מדייק ואומר שהיא לא נעלמה אלא נאלמה יחד עם כל רחשי-לב גלויים של הציבור. יחד עימהם היא נדחקת אל מתחת לפני השטח. במצב זה נדמה על כל פנים, ליהודים, שהבעיה של הייחוד היהודי באמת נפתרה כפי שניבאו ההוגים והמנהיגים הסוציאליסטיים ונפתרה בקלות יחסית, והתרומה של היהודים לתהליך זה התבטאה בכך שכל אחד ניסה לטשטש את שורשיו היהודיים, להסתיר את סימני זהותו היהודיים, פרט לקבוצה מצומצמת מאד של שומרי מסורת שנשארו בצדי דרכים ולא עלו על דרך המלך של הקבוץ היהודי בברית-המועצות. דרך המלך היא דרכם של הרבים הרוצים להיהפך לרוסים (או לעתים רחוקות יותר לאוקראינים) מן הבחינה התרבותית ולאזרחים סובייטים מצד השייכות הפוליטית והחברתית. מכאן נשואי-התערובת המרובים ודרכים אחרות לטשטוש מכוון של הזהות היהודית.

בשנות ה-30, הקבוץ היהודי בברית-המועצות, שמנה כשלושה מיליון נפש, צעד במרץ במסלול של אסימילאציה מכוונת ומודעת כדרך ההשתחררות מן המגבלות וממורשת העבר. אמנם חל גם עיכוב כלשהו בתהליך מואץ זה והוא נבע מהתמורות הפוליטיות הגדולות של התקופה. בראשית מלחמת העולם השניה, ניתנת לברית-המועצות, בתוקף ההסכם עם גרמניה הנאצית, האפשרות של התפשטות טריטוריאלית. היא מספחת שטחים במערב: פולין המזרחית, הארצות הבלטיות, בסרביה, בוקובינה. עם הכללת שטחים אלה בגבולות ברית-המועצות נוספו לארץ

הסובייטים עוד כשני מיליון יהודים, ואלה באו מהערים והעיירות שהמורשת היהודית חיה ומשפיעה בהם. אף אצל אלה שביקשו להתרחק מעברם היהודי עורר מגע זה סנטימנטים ישנים וחבויים למורשתם, לזיכרון בית-אבא.

אולם משך המגעים האלה היה קצר ביותר. חלוקת פולין הייתה בספטמבר 1939, וביוני 1941 הכל שקע במערבולת של מלחמה ובמסע ההשמדה שהחל מיד. כך, שהפגישה הזאת, בין יהודים מ"שטחי המערב" עם יהודים סובייטים "ותיקים" הוותה רק אינטרמצו קצר ימים, וקשה מאד לדעת מה הייתה מידת השפעתו הממשית על האחרונים.

חשובה ביותר מנקודת ראות הדיון שלנו היא הפתאומיות המהממת שבה ירדה השואה על הקבוץ היהודי בברית-המועצות. הפתאומיות היא ראשית כל פועל יוצא של העובדה. כי בברית-המועצות ההשמדה החלה מיד עם פתיחת המלחמה. יחידות ההשמדה המלוות את הכוחות הסדירים של הצבא הנאצי פושטות מיד על הריכוזים היהודיים בערים ובעיירות בטריטוריה שנכבשה. לא הייתה קיימת תקופה של מעבר והכנה, ולוא קצרה, כפי שאירע אצל קיבוצים יהודים אחרים. אולם לא זו הנקודה הפסיכולוגית הקובעת בהתפתחות זאת. הדבר המכריע, וכפי הנראה גם המדכא ביותר, נעוץ בתחום אחר – והוא חוסר הידיעה שבה היו שרויים יהודי ברית-המועצות. הקבוץ היהודי בברית-המועצות לא הוכשר מבחינה נפשית ורעיונית לצפוי לו מצד הנאציונאל-סוציאליזם הכובש. בזמן שהסתמנו מגמות ההתקרבות בין גרמניה ובין ברית-המועצות טושטשה והועלמה למעשה בברית-המועצות האמת על המדיניות הנאצית כלפי היהודים. היהודי לא ידע על הגורל המיוחד הצפוי לו מצד הכובש הנאצי. מצויים על-כך דו"חות של הנאצים עצמם, התמהים על כך שאין היהודים יודעים כלל מה מחכה להם מה עוללו הנאצים ליהודים עד עתה. כלומר, בעטיה של המדיניות הסובייטית המכוונת לא לספק אינפורמציה, לא לגלות את האמת, חסרו היהודים יכולת אלמנטרית להבנת מצבם. אפילו הספרים או הסרטים האנטי-נאצים שהובאו לידיעת הציבור בברית-המועצות בכלל, והיהודים בפרט, בשנים 1934-1939, גם אלה נעלמו או נדחקו בשנים המאוחרות יותר.

הציבור היהודי בברית-המועצות לא חש בסכנה שצופן בחובו הכיבוש, ומצד שני החדירה התעמולה הסובייטית לתוך הציבור תחושה של בטחון. דומני, כי בין כל החטיבות הלאומיות בברית-המועצות, לא הייתה קבוצה לאומית שנתנה אימון רב כזה בסיסמאות ובדברי התעמולה של השלטון ושמה יהבה בהם כמו הקבוץ היהודי, שכן, קיומה, התחדשותה והרגשת התקדמותה של הקבוצה הזאת, היו תלויים בהצלחת ה"אכספרימנט הסוציאליסטי הגדול". היהודים האמינו בעוצמה הגדולה של הכוחות המזוינים של הסובייטים, ביציבותו של השלטון. ברוסיה של אותן שנים רווח השיר שאמר כי "על אדמת האויב נכה את האויב". סיסמה זאת

נתפסה על ידי רבים כאבן-יסוד במדיניות הסובייטית. דבר זה מסתבר מעדויות שונות, וכאמור, יהודים רצו להאמין בכך יותר מאשר אחרים. דווקא גל הטרור של 1936-1938 הוכיח כביכול את עוצמת השלטון של סטאלין וכוחו. אם יכול סטאלין להעז להוציא להורג את המצביאים החשובים והמנהיגים הגדולים, סימן שכוחו ובטחונו הם בלתי מעורערים. מקור שני לביטחונם של היהודים הוותה אמונתם בידידות השוררת בקרב העמים הסובייטים, שהיא בבחינת הערובה האיתנה לכוחו הפנימי של המשטר הסוציאליסטי.

כאשר באו ימי מבחן וכיבוש ראשונים, התמוטט בנין זה בבת-אחת כבנין קלפים. העוצמה הסובייטית וה"ידידות של העמים" נתגלו כמשענת קנה רצוץ. נהפוך הוא, באה לביטוי איבה מופגנת כלפי היהודים מצד חלקים גדולים של האוכלוסייה בתוכה ישבו לכאורה לבטח, או אדישות מוחלטת של רובו המכריע של הציבור לגורלם של היהודים. התפתחות זו פעלה כמכת הלם והיא שהגבירה את אבדן החושים וחוסר האונים של המוני ישראל בברית-המועצות.

ידועות לנו עובדות מוכחות: בשטחי הכיבוש הנאצי בברית-המועצות ניצלו פחות יהודים מאשר בשטחי כיבוש אחרים, ומידת האינטנסיביות של האנטישמיות במקומות אלה הייתה בולטת מאד. חשוב גם לזכור שהאוקראינים והליטאים בנו את הפוליטיקה הלאומית שלהם במלחמת העולם השניה, כמו במלחמת העולם הראשונה, על ברית עם הגרמנים וראו בניצחון הנאצים סיכוי לעצמאות מדינית ולאי-תלות ברוסים, ובתקופת הכיבוש שעת כושר לתת פורקן למורשת האנטישמית שבקרבם. כך הפכו חלקים גדולים מן העמים שבתוכם ישבו היהודים בברית-המועצות לא בלבד למשתפי פעולה עם הנאצים, אלא לרוצחי יהודים העיקריים, והצטיינו בלהיטותם אחרי השוד, ההשפלה האנושית, גרימת יסורים ומוות לאנשים ואף לילדים קטינים בצורה המזוועת ביותר.

כל זה אירע לקבוץ שהאמין בתום לב, עד בוא שעת המבחן, כי הוא חי במדינה חדשה ובחברה מתוקנת, שבה היחסים האנושיים והחברתיים שונים מאשר ב"עולם הקאפיטליסטי" שאבד עליו הכלח.

דבר נוסף שגרם למפנה בתודעתם של היהודים בברית-המועצות היא התמורה שהסתמנה במדיניות השלטון כלפיהם. שנות ה-30 היו, כאמור, תקופה של עקירת התודעה הקבוצית היהודית בכל צורה שהיא. תהליך העקירה נוהל באופן שיטתי: נסגרו בית-ספר יהודיים, הצטמצם מספר הפרסומים ביידיש, נבלמה כל הפעילות היהודית הספציפית ונותקו חוטי הקשר שחיברו את יהודי ברית המועצות עם קבוצים יהודיים בעולם. כל גילוי של סולידאריות יהודית – בייחוד בתקופת הטרור הגדול ולאחריה, נחשב לסימן מובהק של נאציונאליזם בורגני, ואנשים שילמו בעבור גילויים כאלה בשנות כלא רבות ואף בחייהם.

והנה, במצב החדש, נוכח המלחמה על החיים ועל המוות עם גרמניה, ביקש השלטון הסובייטי לנצל את הסולידאריות היהודית הבינלאומית למטרותיו הפוליטיות, אם כסיוע בלחץ לפתיחת החזית השניה על ידי בעלות הברית המערביות, ואם כדרך לגיוס אמצעים חומריים והגברת האהדה לברית המועצות במערב.

באופן כזה איפשר השלטון הסובייטי קיום מגעים ציבוריים יהודיים מבוקרים עם המערב ואף השלים עם הדגשת הייחוד היהודי הלאומי במאבק האנטי-נאצי הכלל-עולמי. בשנת 1942 הוקם בברית-המועצות "הוועד היהודי האנטי-פאשיסטי", שמטרתו הייתה לשמש פה ליהודים במלחמה נגד האויב המשותף ועד זה אף הודרך על-ידי השלטונות לפנות אל הקבוצים היהודיים במערב, בעיקר אלה שבארצות-הברית ובבריטניה, בשם רגשי הסולידאריות עם בני עמם המושמדים והלוחמים במזרח.

יש אותות ברורים למפנה בתודעתם של היהודים שחל בשנות המלחמה. כך, למשל, אמר איליה ארנבורג, כי יש אמנם פחות יהודים כיום, אך כל יהודי שווה יותר; במאמריהם של ארנבורג, גרוסמן וסופרים אחרים שנכתבו בימי המלחמה ישנם תיאורים רבים של גיטאות והשמדת יהודים, והעניין היהודי, הטרגדיה היהודית, באו בפעם הראשונה בברית-המועצות לביטוי נרחב ופומבי.

אנו עומדים אפוא בפני התופעה הפאראדוקסאלית שבזמן שהיה נדמה שהמדיניות הסובייטית מנצחת, היו היהודים מתכחשים לייחודם הלאומי ולמורשתם ההיסטורית, וברובם הפגינו נאמנותם למדיניות השלטון הסובייטי; ואילו עכשיו, לאחר כישלונו הגדול של סטאלין, כאשר היהודים מושמדים והולכים, הם מופיעים כממשות לאומית בעיני היהודים ולא-יהודים כאחד. אין ספק שבחלקים גדולים של ברית-המועצות, גם באזורים הכבושים וגם מעבר להם, התעמולה האנטישמית הנאצית גם היא תרמה את חלקה. היא היוותה גורם רב-משקל בהסתת התושבים ביהודים. התעמולה הנאצית טענה שהמלחמה המנוהלת על-ידי היטלר היא מלחמת שחרור מעול "היהדות הבינלאומית". תעמולה זו הוסיפה להתעוררות לאומית של חטיבות לאומיות בחלקים של ברית-המועצות והמחישה ביתר שאת ליהודים את מעמדם ואופיים הלאומי הנפרד. ואמנם, נעשו גם ניסיונות לתת ביטוי לאומי ליהודי ברית-המועצות, ואם כי ניסיונות אלה נראים כדלים בעינינו – הם סימפטומטיים, וודאי שאין לזלזל בהם במציאות שהייתה קיימת בברית-המועצות. נעשה ניסיון לפרסם "ספר שחור" על רדיפות היהודים בתקופת המלחמה. קראתי את המבוא של גרוסמן ל"ספר השחור". עם כל זה שהדברים נוסחו בסגנון סובייטי שגור, הרי מורגשת בהם חוויה יהודית וחוויה שאינה חסרת משמעות לגבי היהודים ברוסיה. יש לדבר גם ביטויים אחרים, עדינים יותר. כמו למשל, בדברי יהודים מתבוללים

לגמרי, משוררים וסופרים, לפעמים דור שני או שלישי להשתקעות בתרבות הרוסית, כפאוול אנטוקולסקי, המגלה את רציפות הקיום היהודי ובאחד משיריו "כל היקום מכריז שמע ישראל". אלה התפרצויות כאב הנובעות מהרהורים חדשים על ייחודו של הגורל היהודי. יש עדויות על אנשים שלא חשו כל קשר ליהודים וליהדות במשך שנים רבות עד שבאה השואה על כל נוראותיה, עד שנתבררו מימדי הקטסטרופה, והביאו תמורה יסודית בתודעתם.

בעיצומו של הרצח ההמוני והמלחמה, בשנים 1941-1943, לא הגיעה עדיין תודעת המתרחש לכל היהודים הסובייטים. רובם המכריע של אלה שנותרו באיזורי הכיבוש – הושמדו, ולא היה מי שיביא את זעקתם ואת צוואתם אל אחיהם שמעבר לקווי החזית. אלה שהיו בחזית לא הייתה שעתם פנויה להרהור בגורלם ובגורל בני עמם. לכאורה, נראה היה שגורלם אינו שונה בהרבה מזה של שכניהם, שבתוכם ישבו, שכן המלחמה המיטה אסון על תושבי המדינה כולה.

רק לאחר הדיפת הגרמנים אל מעבר לגבול הפולני ושחרור אדמות רוסיה כולה מכיבוש האויב, התחילו היהודים לעשות חשבון נפש. בין הצעירים הלוחמים היו כאלה אשר ציפו לעידן חדש ביחס עמי רוסיה ליהודים לאחר תום המלחמה, וסברו בתום לב, כי היהודים, אשר היו מטרה עיקרית לתעמולה הנאצית ולפגיעתם, שלחמו בגבורה ונשאו בקרבן כבד כל כך, ייהפכו לסמל הניצחון ויזכו לגמול על סבלם, השפלתם ואבידותיהם. בחוגי אנשי החזית נרקמו תכניות לתחיה לאומית של יהודים ב"ארץ שלהם", תהא זאת בירובידז'אן, "הגליל האוטונומי היהודי" או "רפובליקה יהודית" שתקום בקרים, שנתרוקנה מתושביה בעטייה של המלחמה ובגלל הגירוש ההמוני של הטאטארים מתוכה, עקב תמיכת חלק מהם בהיטלר והאשמות בדבר שיתוף הפעולה שלהם עם הגרמנים בימי הכיבוש. בחוגי ספרות יידיש דובר על הצורך בשיקום החיים התרבותיים היהודיים ולדבר ניתן ביטוי נועז למדי ביצירות בכירי הסופרים ביידיש בברית-המועצות.

מתגלים, אפוא, סימנים רבים להתעוררות התודעה הקיבוצית. אני בהחלט מרשה לעצמי לכנות התעוררות זאת בשם התעוררות לאומית, זו שהתחילה בשנים 1944-1946, שכן היא הייתה מכוונת לשקם את החיים היהודיים בברית-המועצות, ולעשות מאמצים להפר את מזימת הנאצים. ניתן לומר כי כוונתם של היהודים הפעילים באותה תקופה הייתה לשקם את חיי היהודים בברית-המועצות ובמידת האפשר ליצור תנאים שימנעו הישנותה של השואה. כשמזרחן אנטי-ציוני הרצה במוסקבה על בעיית פלשתינא, זרמו פתקאות במאות לשולחן הנשיאות ונשמעו באולם צעקות: מדוע לכל עמי העולם זכות למדינה וליהודים לא? בתנאי רוסיה זו הייתה הפגנה נועזת ביותר והמשתמע מכך, שהמשבר שבא בשנות השואה ללא ספק זיעזע רבים והניעם למעשים. החרדה מפני הישנות השואה היא תחושה כללית,

וכשהחל מאבק הישוב היהודי בארץ-ישראל נגד הבריטים נשמעו בקרב יהודי ברית-המועצות קולות הזדהות, הפגנות ציבוריות שלא היו דוגמתן, של תמיכה מצד יהודי ברית-המועצות בישוב היהודי בארץ ישראל ובמאבקו.

הפגנות אלה באו כהפתעה בברית-המועצות ועוררו חשש וזעם של השלטונות. הם הציתו את היסודות האנטישמיים שהיו קיימים בסטאלין גם קודם לכן, והביאו בסופו של דבר לידי המסע האנטי-יהודי הנרחב של "השנים השחורות", שנותיו האחרונות של סטאלין: דיכוי מוחלט של שרידי התרבות היהודית בברית-המועצות ופגיעה פיזית (מאסרים, הגלויות, המתות) באלפי יהודים. המדיניות הרשמית השתלבה באינטנסיפיקציה של האנטישמיות העממית, שהיו לה שורשים היסטוריים עמוקים במערבה של רוסיה ושנתגברה במשך התקופה הממושכת בה הופצה ברבים התעמולה הנאצית, והחריפה עוד יותר כאשר יהודים ניצולים החלו חוזרים למקומות מגוריהם ותבעו את החזרת בתיהם, דירותיהם ורכושם. והנה, יהודים שכאילו נעלמו מרוסיה המערבית ובעייתם "נפתרה" על-ידי הנאצים, מופיעים שוב ודורשים את שלהם. דבר זה הביא למתיחות, לעיתים לידי פרעות של ממש, ויש עדויות שהתחוללו אמנם התפרעויות על רקע זה אף במרכזים חשובים, כגון קייב, כלומר החריפו עד מאד היחסים בין יהודים ולא-יהודים בתנאי המעבר ממלחמה לשלום. מגמות מדיניות השלטון מצד אחד והאנטישמיות העממית מאידך גיסא, שימשו יסוד למסע מקיף נגד ה"קוסמופוליטים", (קרי: היהודים), שאף הוא היווה ציון דרך בתודעתם הקבוצית של יהודי ברית-המועצות. רבים מהיהודים חששו שמא מלאכת ההשמדה שלא סיימה היטלר עלולה לבוא לידי סיום מוחלט בידי השלטון הסובייטי. תחושת השואה הייתה שוב תחושה מוחשית ביותר. אנחנו יודעים היום ש"עלילת הרופאים" הייתה רק בבחינת פתיחת השלב הסופי ב"פתרון שאלת היהודים" נוסח סטאלין. הרופאים צריכים היו לעמוד לדין ופסק-דינם צריך היה להיות: מוות. אך עוד לפני ההוצאה לפועל של פסק-דין מוות, בזמן הוצאתם של הנידונים מתוך אולם בית המשפט, עתיד היה "ההמון הזועם" לקרוע אותם לגזרים, או אז התכוון השלטון הסובייטי לקחת את היהודים "תחת חסותו" ולהעבירם לסיביר ולמקומות גלות אחרים, שם יישבו במחנות מיוחדים. קיימות עדויות מהימנות של אנשים, שראו כבר את הגליון של "פרבדה", בו הכל היה מתואר ומוכן: פסק הדין וההנמקה מדוע הכרח הוא להגן על היהודים מפני המון זועם וקריאה של נציגי האינטליגנציה היהודית לתמוך במדיניות השלטון. רק מותו של סטאלין הביא לביטול הצעדים שכבר ננקטו ולהעברת התכנית מן העולם.

"השנים השחורות" הן, אפוא, ציון דרך בתודעתם העצמית של יהודי ברית-המועצות. הם חששו מפני השואה וייתכן שבמובן מסוים הייתה השואה צפויה להם, אולם לאחר מות סטאלין התעוררה שוב התקווה.

המאבק נגד "פשעי ברייה", שחרור ההמונים ממחנות ריכוז, המקרים הראשונים של "ריהאביליטציה" של קרבנות הטירור משנות חייו האחרונות של סטאלין, הפיחו תקוות חדשות בלב רבים מתושבי ברית-המועצות. גם בין היהודים החלו לא מעטים להיתפש להלך-רוח "ההפשרה" שתתגלה בתחומי חיים רבים – שמא בכל זאת לא היו אימי הטירור הסטאליני, וה"שנים השחורות" בכלל זה, אלא עיוות זמני, סטייה מ"נורמות החוקיות הסוציאליסטית?" דעות אופטימיות אלו קיבלו חיזוק אחר הוועידה העשרים של המפלגה הקומוניסטית (1956) ונאומו הנודע של חרושצ'וב בגנות סטאלין ו"פולחן האישיות". רבים ברוסיה ובעולם תלו תקוות במגמות הליבראליזציה, שאותן דימו לאבחן במעשי השליט החדש, והיו מן היהודים שאף חלמו על שיבה למצב ששרר בשנות השלושים, אך בלי המשטרה החשאית של סטאלין. אלה סברו, שרוסיה עומדת על סף עידן היסטורי חדש. אולם היום יש לנו ידיעות על-כך שהוועידה ה-20 התקבלה אצל יהודים לא מעטים ברגשות מעורבים. מצד אחד ראו בוועידה זו סימן לליבראליזציה, מצד שני כאב ליהודים רבים על כי כל פשעיו של סטאלין נמנו וגונו, ואחד מהם בלבד הושתק – האנטישמיות ורדיפות יהודים. היו יהודים שכבר באותו זמן חשו בנימה צורמת בתוך ה"הפשרה". אף-על-פי-כן, התעוררה גם התקווה שנפתח הסיכוי לחזור לטוב, למצב ששרר בשנות ה-30, תקופת ההשתלבות הגדולה של האינטליגנציה היהודית בתוך כל המערכים של החיים הסובייטים. מתוך פרספקטיבה הצטיירו בעיני היהודים השנים הללו כתור זהב אמיתי שאין למעלה ממנו. והנה, קיוו כנראה רבים לחזור לתקופת זוהר זו.

אמנם, אפילו אלה שקיוו לכך או השלו את עצמם, לא יכלו לדמות שאפשר למחוק את ההיסטוריה; שהרי משפחות מעורבות רבות שהתחברו בשנות ה-30, לא עמדו בניסיון של תקופת השואה. במקרים רבים נשברו החיים המשותפים בגלל ההתנהגות של בני הזוג הלא-יהודים, התנהגות מחפירה של הפקרה ובגידה. אך גם במקרים אחרים, קיצוניים פחות, התחילו להתגלות סדקים והיסוסים שערערו את הבסיס לשותפות איתנה בדרך החיים. יש הטוענים שהנשים הגרמניות בנישואי התערובת בימי הנאצים היו יותר אמיצות בהגנה על בעליהן היהודיים מאשר הנשים הסובייטיות באותה תקופה. עם זאת, יש לציין, שהסכנות שבפניהן עמדו הנשים הסובייטיות היו חמורות לעין ערוך.

אין לי הסבר, חוליה מקשרת, בין התקווה שהתחילה לפעום לליבראליזציה ולשיקום העבר, שבאו לאחר הוועידה ה-20, לבין ההתעוררות המחודשת של רגשות יהודים בראשית שנות ה-60. אך בלי שהדברים נבדקו באורח יסודי, דומני שההתפרצות האנטישמית שהורגשה בברית-המועצות באותן השנים, והתגובה היהודית עליה קשורות בראש ובראשונה בזכר קורבנות השואה. סופר רוסי החי

באוקראינה, בקייב, ויקטור נקראסוב, כתב ב"ליטראטורניה גאזטה" וטען שבמקום בו נהרגו אלפים אנשים, אין מצבה, ויש אפילו תכנית להקים עליו אצטדיון ומתקני שעשועים. בהקשר לכך הופיע בשנת 1961 שירו הנודע של יבטושנקו, "באבי יאר". הוא שימש ביטוי מובהק למתחים הקיימים. אין אנו יודעים כיצד הגיעו הדברים לכך שהשיר הודפס. עובדה היא שעניין האנטישמיות בברית-המועצות התפרסם בהקשר לזכר השואה, בגלל יחס לקורבנות השואה, והבעיה של היחס לקורבנות השואה הפכה לאחת הנקודות המציקות והמסעירות גם בעיני יהודים צעירים לא-מעטים.

לא מקרה הוא, שחרושצ'וב, בנאום הנודע שלא בראשית 1963, בו פנה לאינטליגנציה הרוסית, סיפר את סיפורו על קוגן, ששירת כביכול כמתרגם במפקדתו של הגנרל הנאצי פאולוס, והדבר מוכיח כביכול שבקרב כל העמים יש כאלה שהתנגדו להיטלר וישנם ששיתפו פעולה, והיהודים אינם יוצאים מכלל זה. והראיה – קוגן מתרגמו של פאולוס. אגב, כל הסיפור כולו איננו אלא עלילה: קוגן נמצא עתה בארץ, וחומר רב לגבי הפרשה הצטבר עתה בידינו. מה שקובע במקרה זה הוא, שחרושצ'וב חשב לנכון לכלול סיפור זה במסגרת הפולמוס האידאולוגי שהוא ניהל עם האינטליגנציה הסובייטית באותה תקופה, ולהגן בדרך זו על הלגיטימיות של הלכי הרוח האנטישמיים. האינטליגנציה היהודית לא יכלה לקבל גישה זו, בייחוד שבאותה עת שחרושצ'וב סיפר את סיפורו על קוגן, כתבו הבטאונים הסובייטים שבמאבק הפאטריוטי האנטי-נאצי נלחמו ונהרגו בני כל הלאומים, רוסים, אוקראינים, בילו-רוסים, ליטאים, ארמנים ואחרים ושמם של היהודים, לא נזכר, כי הם נבלעו בקונטקסט הזה בציונים ובמספרים של "בני לאומים אחרים". טשטוש סבלם וגבורתם של היהודים, מחיקתם מספרי ההיסטוריה הפך לסימן היכר של תקופת חרושצ'וב בשאלת היהודים.

התופעה של האנטישמיות באותה תקופה קיבלה גילויים שונים. בפגישות בלתי-רשמיות של ראשי השלטון הסובייטי עם משלחות מחוץ-לארץ, הושמעו הערות על חוסר "רוח קולקטיביות" בין היהודים, על בריחתם ממלאכת-כפיים ונהירתם למקצועות "נקיים", על כך שחלקם של יהודים בענפי מינהל ומדע עולה פי כמה על חלקם באוכלוסייה. שרת התרבות של ברית-המועצות, יקטרינה פורצבה, טענה באחת ההזדמנויות שיש לקבל סטודנטים מבין היהודים במספר השווה לאלה מהם העובדים עבודה קשה: "סטודנט אחד לכל כורה במכרות". הועלה גם טיעון "היסטורי" – בעבר היו יהודים בני-תרבות ביחס להמוני רוסיה הנבערים, ולכן ניתן להם להגיע לכלל עמדות של השפעה, אולם "עתה יש לנו קאדרים משלנו". ומתוך ההן משתמע הלאו – כלומר, היהודים אינם "משלנו". תופעות אלה בצירוף הזיכרונות והניסיונות המרים שקננו בקרב היהודים, הביאו

כנראה להתלקחות מחודשת של הזיק הלאומי החבוי. כל מופע של ישראלים וכל מגע עם נציגי ישראל הופך נושא להפגנת הזהות היהודית. באותה עת (1956-1957), מתבצע הסכם הריפאטריאציה החדש, שנחתם בין ברית-המועצות ופולין, והוא הופך לנקודת אחיזה ל"יציאת פולין" החדשה. אלה שמוצאם ממחוזות שהיו שייכים בין המלחמות לפולין, ואלה שיכלו לרכוש תעודות המוכיחות מוצא כזה, או מי שיכול להתחתן עם "פולני" נישואים של ממש או נישואים פיקטיביים – אספו את צרורותיהם ויצאו את ברית-המועצות. מטרת נסיעתם האמיתית הייתה מדינת ישראל.

גילויים מובהקים של אנטישמיות היו "המשפטים הכלכליים", בהם הובלטו במתכוון השמות היהודים של המואשמים. כיוון שאין נוהגים בברית-המועצות לפרסם בדרך כלל כרוניקה פלילית, ברור הוא, כי מגמת פניהם של מתכנני גל המשפטים והפרסום שנתלווה להם, היה לרמוז על כך שיהודים הם האחראים לקשיים הכלכליים של המדינה. גילוי אחר של אנטישמיות כרוך בפרסומים רבי-תפוצה של מה שכונה בשם "ספרות אנטי-דתית". ברבבות, ואף במאות אלפי עותקים, נדפסו ספרים כגון "תמונת הקדושים" של הסופר הצרפתי בן המאה ה-18 הולבאך, בו כונו היהודים "אויבי המין האנושי" ותוארו ככנופית פושעים שאינה נרתעת משום מעשה רשע, או ספרו הנודע לשמצה של טרופים קיצ'קו, "המומחה" ליהדות, שלתוכו אסף עלילות מן הספרות האנטישמית מכל הדורות, ושאיוריו בנוסח ה"שטרימר" עוררו מחאות בעולם כולו. ברור היה לכל, שחיבורים בנוסח זה, אינם מיועדים לערער את אמונתו של היהודי המאמין, אלא כל מטרתו היא לתת הנמקה מדעית, כביכול, לשנאת היהודים, או להפיץ את האנטישמיות ברבים.

כל אלה הביאו כנראה להתפכחות רחבה. אין לנו עדויות רבות עדיין, בנוגע לתהליך זה, אך בפי אלה שאנחנו גובים מהם עדויות יש כבר לא-מעט סיפורים מאותה תקופה. אז עברו מיד ליד שירים שהגיעו ארצה, ובהם המשוררים, מהם ידועי שם, מגלים את לבטיהם בשאלה מהו שורש היחס הזה ליהודים, והאם זה צריך להיות כך. אין זה העיקר אם אמנם ארנבורג או מרגריטה אליגר הם מחברי השירים האלה, או שהם הופצו בשמם בלבד. חשוב שזה החל לשמש נושא לדיון, להרהורים ולהיסוסים. ובאותו הקשר, אנו רואים שוב את השואה כנקודת מוקד של התלכדות קבוצתית יהודית. הבעיה הראשונה בה מתחילה הופעת יהודים כקבוצה ומתגלה בה הסולידאריות היהודית, וזאת עוד לפני שהתחילו ההתקהלויות לפני בית-הכנסת בשמחת תורה, היה המאבק לקביעת ציון במקומות הרצח ההמוני בברית-המועצות – באבי-יאר, פונאר, רומבולי. הוקמו שם מצבות ביוזמת בודדים וקבוצות. שם התחילו להתאסף בימי זיכרון, ובמפגשים אלה התקיימו הדיונים הראשונים של יהודים על מצבם ומטרותיהם, והחל חיפוש פתרונות יהודיים עצמאיים בניגוד לפתרונות הסובייטים הרשמיים.

לכן, זכר השואה הוא ללא ספק גורם מרכזי בהתעוררות הלאומית של יהודי ברית-המועצות. התביעה להקמת מצבות אינה אך ורק דרישה להנציח את קורבנות העבר, אלא היא מלווה בדרישה אמיצה לתת ליהודים ביטוי תרבותי עצמאי בהווה.

כל אלה התרחשו בין 1962 ל-1967, ואילו ב-1967 מחוללת מלחמת ששת הימים את המיפנה הגדול. אין צל של ספק, ועל כך יש לנו עדויות, שהסכנה לקיום מדינת ישראל, מפניה חששו יהודי ברית-המועצות ככל עם ישראל, היה בה משום אימה להישנות השואה. אגב, לא רק שואה ליהודים בישראל. הם יראו שכתוצאה מהדברים העלולים להתרחש בישראל תבוא שואה גם על הקבוץ היהודי בברית-המועצות. לכן, קיומה של ישראל חזקה וישראל מנצחת היא הערובה לכך ששואה לא תוכל לקרות שנית. יש קשר ברור בין ההוויה הלאומית היהודית, על תקוות העתיד שבה לבין התחושה של סכנת השואה. העתיד היהודי קשור עתה בעיני רבים ב"רפאטריאציה", בשיבה למולדת ההיסטורית, וניסוחה נעוץ באסוציאציות שהשואה מעוררת בהם. לעיתים שמענו אותה מאנשים צעירים, שלהם אישית לא היה יחס בלתי אמצעי למה שהתרחש בתקופת השואה, כלומר הצד האמוציונאלי, הכאב והרצח ההמוני לא פגעו בהם באורח אישי, אלא כבאנשים השייכים לשותפות ההיסטורית הרחבה ששמה עם ישראל.

כשם שהיהודי בברית-המועצות בשנות ה-30 חשב שהמעבר מהעיירה היהודית המתנוונת, מפרעות קישינוב, מאימת הפוגרומים ורציחות של שנות מלחמת האזרחים אל החברה הסוציאליסטית המתקדמת – כרוך בטשטוש הזהות הלאומית, כך באה השואה וסכנת ההשמדה והביאו לתחית התודעה הלאומית היהודית בברית-המועצות, והיא שהוליכה רבים להכרעה שמקומם הוא בישראל.

חנה שלומי

ניצולים מיהודי פולין בשטחים שסופחו לברית-המועצות בספטמבר 1939*

במאמר זה יסופר על יהודים ניצולים, שנמצאו בשנת 1944 בחבל ארץ שבין הנהר בוג ובין הגבול שהיה קיים בין ברית-המועצות ופולין עד ל-17 לספטמבר 1939, ועל דרכי עזיבתם את השטחים האלה בתקופה שבין פברואר 1944 וסיום הרפטריאציה. אגב תיאור הרקע הכללי של האירועים, תבוא לביטוי מיוחד התייחסות בעלי האוריינטציה הציונית שבין הניצולים לבעיות שנוצרו אז.

לפני כניסת הצבא הסובייטי לפולין בחודש ספטמבר 1939, מנתה אוכלוסיית שטחים אלה בערך 13,000,000 נפש, בתוך זה 1,157,000 יהודים.[1] הבעלות על השטחים האלה עברה את הגלגולים הבאים:

1) 17 בספטמבר 1939 – 22 ביוני 1941 – השלטון הסובייטי.
2) 22 ביוני 1941 עד אביב 1944 – השלטון הגרמני.

אדמות אלה הלכו והשתחררו החל מפברואר 1944 בעקבות ההתקפה של הצבא האדום על גייסות הגרמנים. העיר רובנה שוחררה ב-2 בפברואר; עד מחצית אפריל שוחררו ברודי, טרנופול וקולומיה; וילנה שוחררה ב-13 ביולי ולבוב, בין 26 ל-29 ביולי.[2]

המצב הכלכלי

ממשלת ברית-המועצות צרפה שוב את השטחים המשוחררים על-ידה לרפובליקות הסובייטיות האוקראינית, הביילורוסית והליטאית ומצבם חזר לזה שהיה קיים מספטמבר 1939 ועד יוני 1941.

ב-27 ביולי 1944[3] נחתם הסכם בין ממשלת ברית-המועצות ובין הממשלה הפולנית החדשה, שנקראה "הוועד הפולני לשחרור לאומי" (Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego), פ.ק.וו.נ., על ההכרה בקו קירסון כגבול בין שתי המדינות. בתוקף ההסכם הנ"ל נשארו "חוקית" בידי ברית-המועצות האדמות

המאמר הוא מעין מבוא למחקר על תולדות התנועה "איחוד הנוער הציוני עקיבא" בפולין העממית.

שסיפחה אליה בשנת 1939. הפ.ק.וו.ב. כיהן אז בתפקידו כשבוע ימים בלבד.

כדי למנוע היווצרות מיעוט לאומי ברפובליקות הסובייטיות הנ"ל, תכננה עתה מוסקבה להעביר את בני הלאום הפולני מכאן לפולין. בתקופה הנדונה על-ידינו טיפלה ממשלת ברית-המועצות פעמיים בסוגיית העברת אוכלוסיה פולנית מתחומה לפולין, אף על פי שכמעט כל האוכלוסיה הזאת היתה באותו הזמן בעלת אזרחות סובייטית.[4] ממשלת ברית-המועצות כרכה את העברת האוכלוסיה הפולנית לפולין במתן זכות בחירה לאנשים הנוגעים בדבר – בין האזרחות הסובייטית ובין האזרחות הפולנית. במינוח המשפטי נאמר, שניתנה להם זכות ל"אופציה".[5] הודגש גם שנעשתה על-ידי כך מחווה מיוחדת כלפי הפולנים.

בתקופה הנדונה ניתן פעמיים לקבוצות פולנים מוגדרות – זאת אומרת לא לכל הפולנים – להשתמש בזכות זו, וזה לרגל האירועים ההיסטוריים הבאים:

1) ב-22 ביוני 1944, כאשר הצבא הפולני עמד לעבור לשטחי פולין החדשה, פרסמה מוסקבה תקנה מיוחדת "על הזכות לקבלת אזרחות פולנית שלה זכאים אנשי הצבא הפולני בס.ס.ס.ר. ואלה שעוזרים לשחרור פולין ומשפחותיהם".[6] בלי שהדבר צוין, היה ברור שהזכות חלה לא רק על הפולנים אלא גם על יהודי פולין, ששירתו באותו הזמן בצבא הנ"ל.

2) ב-9 בספטמבר 1944 נחתמו הסכמים בין פ.ק.וו.ב. והממשלות של אוקראינה, ליטא וביילורוסיה (עם על אחת בנפרד), על "האווקואציה של האוכלוסיה הפולנית מהרפובליקות האלה".[7]

במסמך כתוב, שאת הבקשות (בטקסט הפולני כתוב "הצהרות המבטאות משאלה") לקבלת אזרחות פולנית יש להפנות לוועדה "לענייני קבלה, ויתור ושלילת האזרחות של ס.ס.ס.ר." שעל-יד הסובייט העליון. אפשר להגיש בקשות באופן בלתי אמצעי, או דרך הפיקוד של הצבא הפולני בס.ס.ס.ר.

בצבא הפולני לא התקיימו כל פעולות לשינוי אזרחותם של המשרתים בו, לא על האדמות המערביות של הרפובליקות הסובייטיות, האוקראינית והביילורוסית ולא לאחר מכן על אדמות פולין. עם תום המלחמה, לאחר סיום השירות הצבאי, הלך כל אחד מהחיילים המשוחררים לסניף משרד הפנים בעיר מגוריו בפולין וקיבל תעודת זהות מתאימה.

בזמן פרסום הצו, שירתו בצבא הפולני 8,130 יהודים בכל הדרגות; עליהם התווספו 1,096 ניצולי השואה בשטחים האלה.[8]

מן הראוי לשים לב לכך, שעל הזכות לקבלת אזרחות פולנית החליטה במקרה הנ"ל ממשלת ברית-המועצות, בלי לשתף בכך כל גורם פולני. לנציגי ז.פ.פ. (איגוד הפטריוטים הפולניים) ניתנה הזכות להשתתף כחברים בוועדה שאותה הזכרנו לעיל.

כחידוש מפתיע יש לראות את העובדה שכבר במשפט הפתיחה של ההסכמים כתוב, שהוא חל על כל "הפולנים והיהודים שירצו לעבור לפולין ". בכל-זאת הוגבלה זכות ה"אופציה" לאלה מהאוכלוסיה שהיו בזמן חתימת ההסכם בשטחים אלה ושהיתה להם אזרחות פולנית ב-17 בספטמבר 1939.

על-ידי הכללת יהודי פולין בזכות לרפטריאציה, ביטלה ברית-המועצות בבת אחת את כל ההגבלות שהטילה על יהודי פולין בעניין חזרתם לארץ מוצאם.

ההסבר ההגיוני להתנהגות זו כלפי היהודים, המתבקש כאן, הוא שבסתיו 1944 ערכה ממשלת ברית-המועצות מתקפת הסברה כלפי יהדות המערב, שמטרתה היתה לרכוש את דעת קהל זה לטובת השלטון החדש בפולין. בהצגת הפ.ק.וו.נ. כמסוגל להשיג יציאת יהודים מברית-המועצות, דבר שהממשלה הפולנית הגולה נכשלה בו קשות, היה נימוק חשוב, שעשוי היה לשכנע את המערב לתמוך בשלטון החדש בפולין.[9] האווקואציה היתה צריכה להתחיל ב-15 באוקטובר 1944 ולהסתיים ב-1 בפברואר 1945. למוסקבה היה חשוב ביותר שבדיונים שבין שלוש המעצמות, שעמדו להתקיים ביאלטה בראשית פברואר 1945, שבעניין הגבול בין פולין וברית-המועצות,[10] ייווצר מצב שאין חזרה ממנו. כי הנה, לא רק שיש הסכם על תוואי הגבול, אבל לא תהיה כבר בחודש פברואר אוכלוסיה פולנית משמעותית בצד הסובייטי של הגבול. בפועל, התנהלו העניינים די בעצלתיים ורק בחודש נובמבר יצאו הרכבות הראשונות עם הרפטריאנטים לפולין. האווקואציה לא הסתיימה בתאריך המתוכנן. פולין המשתחררת לא יכלה לקלוט בין הבוג והוויסלה, אוכלוסיה בגודל זה; ברית-המועצות מצדה לא ראתה כל סיכון לתכניותיה, אם תהיה האטה בהעברה הכללית. הפינוי נמשך לאורך כל שנת 1945 והגיע לשיאו עם צירוף אדמות המערב עד לנהר אודר לפולין.[11]

לא היתה כל הקפדה על סוג המסמכים, שהעתידים לצאת לפולין חייבים היו להציג בפני הרשויות המוסמכות ועל הביקורת שלהם. לפי ונדה ושילבסקה, יכול היה במשך זמן מסוים כל אחד לצאת מאוקראינה לפולין. מספיק היה, שאמר במוסד המטפל בכך, שהינו פולני: יצאו אפוא, גם אנשים שאף פעם לא היו אזרחים פולנים.[12]

הרשימות לאווקואציה כללו את הפרטים הבאים: שם המשפחה, שם האב, תאריך הלידה, לאום, מצב משפחתי, מקום המגורים הנוכחי – המעשי (כתובת מדויקת), מקצוע ועוד. הנסיעה לפולין התקיימה על סמך רשימות אלה.

עורכי ההסכם התחשבו באופי החקלאי של רובה של האוכלוסיה המיועדת לרפטריאציה והרבה מהסעיפים בו עוסקים בהבטחת תנאי חייה של זו בעתיד, כגון: בגודל המשק, שאפשר לקבלו בארץ שאליה עוברים; בסוג האינוונטר החי והכלים שמותר לקחת איתם, ועוד. רק במקום אחד דובר על אוכלוסיה לא חקלאית שעליה

יחול ההסכם ובו צויין שלרופאים, למהנדסים, לבעלי מלאכה ולדומים להם, מותר יהיה לקחת כלי עבודה הנחוצים להם לעבודה במקצועם.

האוכלוסיה הפולנית היתה במצב עלוב מאוד לקראת הרפטריאציה. המלחמה השאירה את סימניה הקשים בציבור זה. הגיוס לצבא הפולני בקיץ 1939 הוציא את הגברים ממשפחותיהם ולרוב לא חזרו עוד לבתיהם. השלטונות הסובייטיים ערכו בשטחים המסופחים, גירושים ומאסרים של פולנים רבים וגם אלה לא חזרו. הכיבוש הגרמני השאיר את אותותיו, בהתאם לאופיו. ועל הכל התווספו רדיפות קשות, פרמנטיות, מצד השכנים האוקראינים, שלעתים נשאו אופי של פרעות. המראה הכללי של האוכלוסיה היה מיעוט גברים, פרט לזקנים ולנכים, הרבה נשים וילדים וכולם במצב תזונה ירוד ובריאות רופפת. בכל זאת, נשאר בה המבנה המשפחתי ואצל האיכרים, הריכוז סביב המשק.

מכוח ההסכם הנ"ל, היו אמורים לעבור לפולין למעלה מ-2,000,000 איש. רובם חקלאים, אוכלוסיה שגרה במקומות אלה מאות בשנים. היתה זאת המסה האנושית הגדולה ביותר שהיתה צריכה להיכנס לפולין ממזרח.

בשנת 1944 התנהלה הרפטריאציה רק מאוקראינה והיא הקיפה 117,012 נפש בלבד.

היהודים הניצולים. ראשית כל, שתי הערות על הקשיים בטיפול בנושא, שלגביו לא מצאתי, פרט למה שנוגע לעיר לבוב,[13] כל מקורות רשמיים אובייקטיביים להערכת מספרי היהודים שניצלו באזורים בהם אנו עוסקים. המקורות לנושא זה הם לרוב עדויות של הניצולים עצמם. חשיבותם היא לאין ערוך להכרת התחומים החווייתיים של האנשים, כגון הבדידות והאנטישמיות, תיאור ההרס בערים ובסביבתן ובכלל זה של כל מה שהיה קשור בחיים התוססים של היהודים שחיו כאן במשך דורות. רוב העדויות, בפרט אלה הנמצאות בארכיונים בישראל, ניתנו על-ידי אנשים בעלי אוריינטציה ציונית. תוך עיון בהן מתקבל לעתים הרושם, שרוב הניצולים היו ציונים, דבר שעדיין טעון בדיקה.

כמו כן, יש לנקוט זהירות כאשר מנסים ליצור תמונה על כלל הצעירים בעלי האוריינטציה הציונית; יש לזכור, שמוסרי העדות דיברו בעיקר על קבוצתם הם ולא התעכבו מספיק על משקלם המספרי והרעיוני של אחרים. וכך קרה שהתמונה שהתקבלה מהם לא שיקפה את המציאות כפי שהיתה קיימת אמת לאמיתה.

משך הזמן בו שלטו הגרמנים באדמות אלה היה שלוש שנים בלבד ולא מעבר לחמש שנים, כפי שהיה באזורים אחרים של פולין. הגרמנים החלו כאן מיד עם השתלטותם, בפעולות אינטנסיביות להשמדת יהודים – והאוכלוסיה המקומית, בפרט האוקראינים שבה, היו מבצעים נלהבים של מדיניות ההשמדה. ואמנם בזמן הנסיגה של הצבא הנאצי מכאן נראה, שאם צאתו הסופית תהיה הארץ "נקיה מיהודים".[14]

עד כמה השלטונות הסובייטיים האמינו בכך, תעיד העובדה שמיד אחרי השחרור הם חשדו במעט הניצולים שפגשו, כי נשארו בחיים הואיל ושיתפו פעולה עם הגרמנים. היו ניצולים שנעצרו בחשד זה ונחקרו קשות על כך. גם אם לא חשדו ביהודי הניצול חשד הכבד מכל, עוררה הופעתו פליאה. במכתב מהעיר לבוב מאוגוסט 1944, שהופיע בביולטין של הסוכנות היהודית, אנו קוראים ש"אין לך סנסציה יותר גדולה מזו של מראה יהודי ברחוב".[15] בזמן חתימת ההסכם על העברת האוכלוסיות, עדיין לא היתה בידי החותמים, כנראה, הערכה נכונה של מספר היהודים הניצולים.

הופעת היהודים הניצולים היתה מקבילה לשחרור האדמות מידי הגרמנים. הישרדותם היתה מקרית, יחידים בלבד מכל אלה שניסו להינצל בדרך זו או אחרת. היו ביניהם כאלה שהתנסו כבר בלוחמה נגד הגרמנים בגטאות ונסוגו לאחר מכן ליערות; לעתים הם העדות היחידה למרידות היהודים נגד משמידיהם במקום מסוים. היו ביניהם פרטיזנים יהודים והיו כאלה שעברו את רובו של הכיבוש הגרמני במחנות משפחתיים ביערות – תופעה שלא היתה קיימת בשאר חלקי פולין הכבושה. היו ביניהם אנשים שהצליחו לעבור את תקופת הרוע בזהות "ארית"; אחרים, שהסתתרו במרתפים, בעליות-גג ובבורות שבאדמה. סיפורם של רבים מהם מתחיל במלים דומות והן, שביום שחרורם חשבו שהם היהודים היחידים שנשארו לפליטה.

היהודים שניצלו בערים קטנות, בכפרים ובכל מיני מקומות מסתור, כולל אלה ששהו ביער ללא נשק, לא נשארו במקומות אלה. הם החלו מיד בנדודים. הנדידה היתה לתופעה דומיננטית בין הניצולים וזה עוד טרם ידעו על הסכנות האורבות להם מידי פורעים למיניהם. הם עברו ממקום למקום, כדי לחפש אחרי משהו מעברם הם וקיוו למצוא קרובים או ידידים, אולי מכרים או לפחות מזכרת משפחתית אחת כלשהי. היו צעירים שהתגייסו לצבא הפולני כדי להיות בין הנלחמים נגד הגרמנים ולראות במפלתם וגם כדי להתנקם בהם על הרע שעוללו ליהודים. היו גם שרצו לנצל את הזמן ללימודים עד להחלטה מכרעת על צורת החיים בעתיד. מי שרצה לעבוד בינתיים, יכול היה לקבל עבודה מכל סוג. העיסוק במסחר שחור היה נפוץ מאוד.

על אותם הימים סיפרה חנקה אז'ייב , שמיד אחרי השחרור ב-1944 עברה לעיר לבוב. היא המשיכה לחיות בזהות ארית, כמו רבים אחרים; נרשמה לאוניברסיטה ולמחייתה עבדה כמתרגמת מרוסית לפולנית במערכת עיתון, שהחל להופיע בעיר זו. שם גם פגשה במקרה ברחוב את דוד מלר, שהכירה עוד לפני פרוץ המלחמה ואת נוח גריס, שהיה מיד לאחר השחרור מורה בבית-הספר בעיר רובנה.[16]

יש לחזור ולהדגיש שהאנטישמיות, שמיד אחרי השחרור רק הפתיעה את הניצולים, ליוותה עתה את היהודים בכל צעדיהם ואילצה אותם לנהל אורח חיים מותאם לנסיבות.

לפיכך המשיכו רבים לחיות בזהות ארית. בזהות זו הם הרגישו יותר בטחון בתוך הסביבה העוינת ולא רק בביטחון החיים מדובר, אלא גם בבעיות יום-יומיות, כמו מציאת דיור, עבודה, יחסי שכנות ועוד. מסיבות אלה בחרו יהודים שניצלו להצטייד בכל מיני דרכים בניירות אריים, גם בהיותם אנשים חופשיים. פתאום הופיעו כאן יהודים בודדים, שניצלו במעמקי ברית-המועצות. כאשר הגיעה אליהם השמועה על שחרור עיר מוצאם, כתבו לשם, קיבלו תשובה כפי שקיבלו ולא מצאו מרגוע לנפשם עד שלא הגיעו אליה וראו במו עיניהם את חורבותיה וחוו במקום את האבל הגדול של אובדן המשפחה. לעתים עברו יותר מ-1,000 ק"מ לשם כך.[17]

באותו זמן היתה מורגשת מאוד נוכחותם של חיילים יהודיים רבים ששרתו בצבא הפולני ובצבא האדום. אלה, במידה והשירות איפשר להם זאת, היו נוסעים למקומות ששמעו ששם נמצאים ניצולים יהודים, ואלה שמוצאם ממקומות אלה, חיפשו שאירים ממשפחתם ושרידים מבתיהם.

קרה ובודדים ערקו מהצבא, במטרה לנצל אפשרות של בריחה אל מחוץ לגבולות ברית-המועצות; בראש מעיינם של רבים היתה הנקמה בגרמנים, לכן היתה השהייה בצבא חשובה להם; היו גם כאלה, בפרט אנשי השמאל, שהנאמנות לברית-המועצות חייבה אותם מבחינה מצפונית להמשיך בשירות; לגבי כל המשרתים בצבא, המלחמה טרם הסתיימה ותוכניותיהם האישיות חייבות היו להידחות עד לסיום המלחמה, וזה כמובן, בתנאי שיישארו בחיים אחריה.

וכך, בשטחים אלה התקיים המפגש הראשון בין היהודים המעטים שעברו את השואה במקומות השלטון הגרמני ושרדו אחריה, לבין אלה שהשהייה בברית-המועצות הצילה אותם מגורל זה. לאלה ולאלה היה זה מפגש בין אבלים. כאן הוחלף ביניהם הידע על הסבל והשכול מצד אחד ועל הניסיון של חיים במשטר הסובייטי מצד שני.

לו רצינו לסווג את הניצולים לפי התנהגותם אחרי השחרור, נחשבו הפרטיזנים היהודים כ"עילית" בתוך הציבור, וזה גם בגלל האחריות הציבורית שנטלו על עצמם. להלכה, היה עליהם להצטרף לצבא האדום או הפולני ולהמשיך במסגרת הצבאית עד תום המלחמה. יש והלכו בדרך זו ויש שקיבלו שחרור מהפיקוד הצבאי, אתו היו להם קשרים הדוקים, כדי למלא תפקידים ראשוניים של הגשת עזרה ליהודים הניצולים.

כך היה בעיר רובנה, ששוחררה ב-2 בפברואר 1944. קבוצת פרטיזנים בהנהגת אליעזר לידובסקי, אחיו אברהם, יצחק רייכמן ובצלאל קק, קיבלה על עצמה הגשת

עזרה ראשונה לניצולים, קבורת מתים יהודים שהתגוללו עדיין בעיר, שיקום בית-הכנסת ועוד. רוב האנשים האלה השתייכו לפני פרוץ מלחמת העולם השניה לתנועות ציוניות. רובנה היתה העיר הראשונה שבה נוצרו מיד עם השחרור, נציגות יהודית מוכרת על-ידי השלטונות.[18]

בין שחרורה של העיר רובנה ושחרורן של הערים וילנה ולבוב, עברו כחמישה חודשים. בין אלה שחזרו לעיר וילנה, היו שרידי הנוער שמאחוריו כבר ניסיון של התנגדות לגרמנים בתוך וילנה בימי קיום הגטו ולאחר מכן בשהייה בין הפרטיזנים ביערות. היו אלה אבא קובנר, ויטקה קמפנר, רוז'קה קורצ'ק (מ"השומר הצעיר"), ניסן רזניק ואשתו יהודית (מ"הנוער הציוני"), יצחק קובלסקי וחיים לזר[19] (בית"ר), חנן מגיד ("פועלי ציון"), אברהם סוצקבר, שמרל קצ'רגינסקי, ד"ר שמואל אמרנט ועוד. העבר המשותף הקל על ההידברות ההדדית ביניהם בתחומים שעמדו אז במרכז חייהם.

הם החלו בעבודה ציבורית בעיר: אספו את השאריות המפוזרות של גנזי התרבות היהודית בעיר, אספו מה שעלה בידיהם לאסוף וניסו להסדיר מחדש. אברהם סוצקבר קיבל משלטונות המקום רשות לארגן מוזיאון יהודי לאמנות. מתוך דאגה לנוער היהודי, אורגנו בית-ספר ופנימיה; והוקם גם משרד לחיפוש קרובים. את שהייתם בעיר זו ואת עיסוקם בה, ראו כעניין זמני. זו היתה פעילות עכשווית, שהזמן דרש מהם.

מבלי להיות מאורגנים ובלי להתחלק בתוכניותיהם עם יהודים שמחוץ למעגל החברים הקרובים, הפכו הציונים לגורם הדומיננטי בסביבה. בגלל עיסוקם בצרכי הציבור, הכירו אותם יותר מאשר את האחרים והם היו היחידים מבין הניצולים, שהיה להם מסר ברור לעצמם ולסביבה.[20]

וכך מתאר את הימים האלה ניסן רזניק:[21] "חלק מהפרטיזנים שחזרו לווילנה, החליט להתגייס לצבא האדום ולהתקדם אתו וללחום בגרמנים. חלק התמסר לעבודה בחרושת ביטחונית. התחלנו לחפש דרך לבריחה. כך החלה הבריחה הגדולה. פשוט לא יכולנו, שרידי הלוחמים ביערות, להמשיך לחיות ולהתהלך בבתי הקברות. בעצמנו התחלנו להתארגן לאסוף את הנוער סביבנו. כוונתנו היתה לארגן את הנוער, להגן עליו בפני הפקרות ועשינו זאת לא על רקע מפלגתי. חשבנו שפעולתנו זו רצויה ועתידה להביא פירות".

בעיר לבוב ניצלו יותר יהודים בהשוואה לערים גדולות אחרות. ב"אייניקייט" נמסר על 1,600 יהודים במקום. ההיסטוריון פיליפ פרידמן, שהיה בעצמו בין הניצולים כאן, מסר שבסוף ספטמבר היו רשומים בוועד היהודי בלבוב כ-3,400 נפש. כמובן, לא כולם היו תושבי עיר זו לפני בוא הגרמנים לכאן. מתושבי העיר עצמה נותרו כ-600-700 איש. בבית-הכנסת היחיד שנותר בעיר, ברחוב וגלובה

(Weglowa) החל לפעול ועד יהודי להגשת עזרה מיידית לנצרכים בביגוד, נעליים ובארוחות חמות. הקבוצה הגדולה מבין הניצולים היו אלה שניצלו הודות לזהות ארית. לעיר החלו להגיע ניצולים מהסביבה. בערים בוריסלב, דרוהוביץ', סטניסלבוב וטלוסטה, שבהן ניצלו יהודים יותר מאשר במקומות אחרים, נוצרו ריכוזים קטנים שלהם.[22] העיר לבוב, הן בגלל היותה הגדולה מבין הערים שבשטחים, הן בגלל ריכוז מוסדות השלטון בה, הפכה במהרה למרכז משיכה ליהודים.

הבריחה והרפטריאציה

אף אחד מהניצולים לא קשר את עתידו בהישארות באחת הרפובליקות הסובייטיות שבגבולה של פולין. מיד הסתמנו שתי אפשרויות ליציאה מכאן: א) "הבריחה", שפירושה היה יציאה מיידית מגבולות ברית-המועצות על-ידי הברחת הגבול לרומניה או לפולין; ב) הרפטריאציה, כלומר ישיבה ארעית במקום עד שזו תתאפשר. בין הבוחרים בשתי האפשרויות, היו ציונים ולא ציונים. אנו נעסוק במאמר זה בעיקר בבריחה הציונית.

א) **הבריחה:** מיד אחרי צירופה של העיר צ'רנוביץ לברית-המועצות ביולי 1944, החלו יחידים, שלגביהם להיות ציוני פירושו ללכת בכל דרך שנראתה כמקרבת אותם לארץ-ישראל; לשם כך החלו בניסיונות לעבור את הגבולות כפי שהוזכרו לעיל.

זו היתה תנועה ספונטנית. הם הלכו בשניים או בשלושה ובדרך היו מעבירים ביניהם ידיעות על כתובות ללינת לילה, מחירים שמקבלים המבריחים המקצועיים העוזרים במעבר הגבול ועל האפשרות להיעזר לשם כך בחיילים ובקצינים סובייטיים שמוכנים היו גם הם לעסוק בעד שוחד בהברחת המסתכנים בכך אל מעבר לגבול. בסוף אוגוסט או בתחילת ספטמבר 1944 הגיעה השמועה על הימצאות משלחת מארץ-ישראל בבוקרשט ועל עליה מסודרת מרומניה לארץ-ישראל. השמועה הראשונה היתה נכונה, אך לא השניה. אמנם היתה "עליה" מסוימת, אבל בוודאי שלא היתה מסודרת.[23] השמועות הוסיפו עידוד לאלה שחשבו על יציאה לדרך. וכך קרה, שהקבוצות הציוניות בווילנה, בקובנה וברובנה, החלו כמעט במקביל לחשוב על מציאת תוואי, שדרכו יהיה אפשר לכוון חברים נוספים, אחרי שהראשונים יעברו את הגבול. כאשר ניגשו לתכנון ה"הליכה", לא היו להם, לדברי ניסן רזניק,[24] קשרים עם ארץ ישראל או עם ארגון ציוני אחר.

התעניינותם עתה היתה בעיקר נתונה למציאת חברים נוספים מהעבר המשותף ואם ניצלו כאלה, למצוא יחד דרך למימוש הרעיון המסוכן במשטר הסובייטי.

להתקשר עם חברים נוספים, פירוש הדבר היה, להגיע אליהם בדרכים מסוכנות לערים רחוקות ולשוחח אתם ישירות. לשם כך הגיעה רוז'קה קורצ'ק לקובנה, זלדה טריגר לביאליסטוק, ניסן רזניק לפינסק ולרובנה וחייקה גרוסמן מביאליסטוק לווילנה, והיו עוד. שיחותיו של רזניק ברובנה הביאו ליצירת הידברות בין הריכוזים העיקריים שבווילנה ורובנה, על התחלת תזוזה משותפת ומבוקרת בכיוון הגבולות הדרומיים.

במטרה למצוא דרך למעבר הגבול, יצאו ב-6 בנובמבר רוז'קה קורצ'ק וד"ר שמואל אמרנט את וילנה. אליהם הצטרף ברובנה אברהם לידובסקי. הם הגיעו לבוקרשט ב-1 בדצמבר. רוז'קה ולידובסקי הגיעו לארץ-ישראל ב-12 בדצמבר 1944.[25] על הפגישה בין המשלחת מארץ-ישראל ובין רוז'קה קורצ'ק ואליעזר לידובסקי, העיר לאחר מכן דוד צימנד:[26] "אנחנו ידענו על קבוצת פרטיזנים בסביבות פולסיה, ידענו שהיו פרטיזנים בביילורוסיה, ידענו שבסביבות וילנה היו פרטיזנים. התחלנו לחשוב כיצד להגיע לשם, והנה בטרם מצאנו... קיבלנו במפתיע תשובות לשאלות שלנו... ישבנו עמה (עם רוז'קה), ללא הגזמה, לילה שלם, אגמי ואני... העובדה (שהם) יכלו להגיע לגבול שלנו, עוררה בנו מחשבות".

הפגישה הנ"ל היתה הראשונה שבה נפגשו נציגים מוסמכים מטעם צעירים ציוניים שניצלו בפולין, עם נציגים רשמיים מטעם המוסדות בארץ-ישראל.

ללא קשר למשלחת הנ"ל, המשיכו קבוצות קטנות לנוע על דעת עצמן בכיוון הגבול הדרומי.

על נדידה של קבוצת בנות בדרך זו, מספרת מאשה גאיל (היום ירון).[27] היא התעכבה במיוחד על השהייה בעיר לבוב, שם עזר להם רבות צבי רנד,[28] איש מקומי שניצל שם. הוא דאג להן למקום מגורים זמני ולקשרים בהמשך הדרך. גם פסח מיזריץ' (חבר הנוער הציוני) ואחרים ששהו בלבוב באותו הזמן, סיפרו על העזרה שהושיט להם אותו האיש.[29] הקבוצות האלה ואחרות, לא הצליחו כבר לעבור את הגבול לרומניה. בדצמבר 1944 עלו אנשי נ.ק.וו.ד. על עקבות גונבי הגבול בצ'רנוביץ וערכו מספר מאסרים. ההליכה הציונית לקראת גבול זה הופסקה ואז גדלה הנהירה לצד הגבול הפולני.

לדברי צימנד,[30] שהיה מקבל בצד הרומני את הבורחים, אין לדבר על גל של בריחה באותם הימים. מספרם של האנשים שהגיעו לבוקרשט, היה מועט. בהגיעם לבוקרשט, לא יצרו כל ריכוזים, לו גם קטנים, לצורך מגורים וגם לא קיבוצים גדולים יותר. כל אחד מהם היה מקבל את קצבתו ומסתדר באופן פרטי. הקבוצה היחידה שחיה חיי קיבוץ באותו הזמן בעיר הזו, היתה של "הנוער הציוני" מזגלמביה, שחבריה לא היו קשורים בפולין המזרחית.

ועל אופי הבריחה הוא אומר:[31] "...השמועה שישנה עליה מרומניה, הגיעה לכל

פינה בארצות מזרח אירופה, במקום שיהודי השתחרר מן הגרמנים והתוצאות נראו מיד הבריחה אינו מפעל שאורגן מבחוץ. הבריחה אורגנה על-ידי יהודים, צעירים בעיקר, שנדחפו לכל מקום עליו שמעו, שממנו יש איזה אות או תקווה להגיע ארצה היוזמים של הבריחה היו קודם כל העולים עצמם ואני רוצה שהדבר הזה יודגש פעם, מכיוון שיש הרבה מאוד יהודים ובחורים טובים, שהם כאילו רוצים לשים על ראשם את כתר יוזמי הבריחה הכוח והיוזמה לא באו מהם".

אנשים נוספים שהיו בין הגונבים את הגבול, הם אותם יחידים שבאו ישר מברית-המועצות, שהיתה בהם ההעזה להגיע עם הצבא האדום, לנסות לעבור עם הצבא את גבולות ברית-המועצות ולהתקדם בעקבותיו מערבה או דרומה. לכך צריך היה האיש להיות לא רק נועז אלא גם בעל אמצעים כספיים, כי השלמונים שקיבלו אנשי הצבא עבור עזרה בהרפתקה זו, היו גבוהים מאוד. אלה שהצליחו במשימתם, יכלו לאחר מכן לספר על מסעם, שהיתה בו הליכה על פני תהום הסכנות במשך ימים ולילות. את מספרם של האחרים, שנעלמו מבלי להשאיר עקבות על דרכם, לא נדע לעולם.

הצדדים הטכניים של הברחת הגבול לפולין, היו דומים לאלה של הבריחה לרומניה, אבל הדרך הזאת היתה קשורה עם התמודדות מתמדת עם אנטישמיות בשני צידי הגבול. אי לכך, היו ההולכים בדרך זו עושים זאת לרוב בעזרת ניירות אריים. כך עברו את הגבול מווילנה לפולין בדצמבר 1944, ניסן רזניק, אבא קובנר, ואחרים.[32] ישנו גם סיפורו של יצחק לוין על הבריחה לפולין בזהות של נזיר אוקראיני[33] וישנם עוד רבים כאלה.

ב) **הרפטריאציה.** על חזרה לפולין והישארות בה, חשבו בעיקר בעלי הכרה קומוניסטית, שרצו להשתלב בבניית פולין החדשה; יהודים שהיו מעורבים בתרבות הפולנית וראו עצמם חלק ממנה; כאלה שנרתעו אחרי כל מה שעבר עליהם בזמן המלחמה, מנדידה חדשה ברחבי העולם; כאלה שמוצאם היה משטחי פולין, שכבר השתחררו או שעמדו להשתחרר בעתיד הקרוב, כי חשבו שאולי ימצאו במקומות מהם באו, שרידים ממשפחותיהם ומביתם.

על-פי סיפוריהם של יהודים שלקחו חלק ברפטריאציה, רובם דאגו מיד אחרי שניתן פרסום עליה, לסדר לעצמם זכות להיכלל בה, אבל לא מיהרו לממש אותה. עובדה שניה שיש לשים לב אליה, היא, שלמרות שהחוק הבטיח ליהודים מפולין זכות שווה לפולנים בתהליך זה, היהודים העדיפו, מסיבות שבגללן עדיין חיו בניירות אריים, להמשיך בצורת חיים זו בזמן הרפטריאציה. היו רק מקרים, שבעלי זהות אוקראינית חייבים היו לרכוש לעצמם זהות פולנית, כי לראשונים אסור היה לעבור לפולין.[34]

הסיבות להשהיית היציאה לפולין היו רבות ומורכבות. הרי משך הזמן של היותם אנשים חופשיים, נמדד בימים, בשבועות ועד חצי שנה בלבד. הזמן הזה עבר עליהם בחיים אינטנסיביים מאוד. היו בו החוויות של השחרור, של הכאב על אובדן המשפחה, הצורך בהתבוננות מהירה בעולם החדש, התנהגות במציאות החדשה ועוד. ההכרח לקבל החלטה גורלית במהירות מול אפשרות הרפטריאציה, יצר אצלם מצב של לחץ. לכן נהגו כפי שנהגו. בנוסף לכך, פחדו להגיע בחורף לסביבה חדשה שמעבר לגבול.

הם גם ידעו שלמרות שהרכבות היו עמוסות מעבר ליכולת קיבולן בגלל פירוט המטען שעמדו לקחת אתם, הרי בזמן שיחליטו לנסוע, יצליחו למצוא מקום ברכבת. שאלת המטען שמותר היה לכל אחד מהעוברים לפולין לקחת אתו, לא נגעה בהם. בדרך כלל היו להם הבגדים שעל גופם בלבד. למעטים, שמוצאם מאדמות אלה, היו שאריות מהונם, שנותר להם לאחר ששילמו לנוצרים בעד עזרתם. לעתים רחוקות יותר, היו בידיהם כלי בית או כלי עבודה אחרים, שרכשו אחרי השחרור והשתמשו בהם במקום מגוריהם הזמני. על החזרה לפולין ברפטריאציה, סיפרה חנה אז'ייב: "במקרה פגשתי ברחוב בלבוב את דוד מלר, שהכרתי אותו עוד לפני המלחמה, ואת נוח גריס. הם הציעו לי להצטרף אליהם ברפטריאציה ללובלין. הסכמתי. כל אחד מהרפטריאנטים דאג למעט אוכל לזמן הנסיעה. נסענו בזהות פולנית. לפני חג המולד היינו בלובלין".

לפי דברי משה זונשיין,[35] מראשי ה"איחוד" בלובלין באותו הזמן, הגיעו ב"בריחה" וברפטריאציה בשנת 1944, כ-3,000 יהודים מהשטחים, שלא חזרו לפולין. הצעירים הציונים נתנו תנופה מיידית לתנועת הבריחה מכאן.

אמנם היציאה של היהודים מהשטחים שעסקנו בהם, היתה בעיקר בשנת 1945 ויש שנמשכה גם ב-1946, אבל מתחילת תנועה זו היה ברור שלאחר סיומה לא יהיה עוד מה לספר על "קורות היהודים בליטא, בביילורוסיה ובאוקראינה".

מקורות

B. Weinryb, "Poland" in: The Jews in the Soviet Satellites, Syracuse University Press, 1953, p. 329.

רומן ברטיש, "פזורות יהודי פולין במלחמת העולם השניה", גלעד ב. (תשל"ד), עמ' 251-298.

על התקדמות הצבא האדום, ראה: קלמן נוסבאום, "והפך להם לרועץ" היהודים בצבא העממי הפולני בברית-המועצות, אוניברסיטת תל-אביב, תשמ"ד, עמ' 150 (להלן נוסבאום) וכן פיליפ פרידמן, "חורבן יהודי לבוב", ספר לבוב באנציקלופדיה של הגלויות, עמ' 727 (להלן: פרידמן).

Dokumenty; Materialy do Stosunkow Polsko-Radzieckich VIII W-a, 158-159 ו-174 (להלן דוקמנטים, VIII).

ויינריב, עמ' 329.

ראה:.Wolna Polska, Organ Zwiazku Partiotow Polskich, nr 25, Moskwa, 8 lipca 1944

כמו כן ראה:

Kersten Krystyna, Repatriacja Iudnosci Polskiej po II Wojnie swiatowej W-a, 1974, p. 96.

שם.

ראה: דוקומנטים VIII, עמ' 221-227. במסמך עצמו קראו השלטונות ליציאת הפולנים בשם "אווקואציה". ההיסטוריוגרפיה בפולין היום משתמשת במונח "רפטריאציה", שהיה בשימוש באותם הימים במקביל לאווקואציה.

נוסבאום, עמ' 128.

על דרכי מתקפה זו, ראה: ח. שלומי, "פעילות יהודי פולין למען חידוש חיי היהודים במדינה, ינואר-יוני 1945", "גלעד", מאסף לתולדות יהדות פולין, תשמ"ח-1987, עמ' 208-209.

על נושא פולין בוועידת יאלטה, ראה: יוחנן כהן, "אומות במבחן", הוצאת מערכות, תשמ"ה-1985, עמ' 269-288.

Jan Czerniakiewicz, "Repatriacja Iudnosci polskiej z ZSRR, 1944-1948, W-a, 1987, p. 135. (להלן צ'רניאקיביץ').

כמו כן, ראה יוסף ליטבק, "פליטים יהודים מפולין בברית-המועצות 1939-1946", עמ' 293.

Wspomnienia Wandy Wasilewskiej, 1939-1944, in Archiwum Ruchu Robotni-czego, VII, Warszawa, 1981, p. 416-417.

ראה: פרידמן, עמ' 727-728 וכן "אייניקייט" מיום 24 באוגוסט 1944. "אייניקייט", ביטאון הוועד היהודי האנטי-פשיסטי.

תיאור השמדת יהודים באזורים אלה הביא בין היתר, דוד מלר, מראשי "האיחוד" בפולין, בפני הוועידה הציונית הראשונה אחרי מלחמת העולם השניה, שהתקיימה בימים 5-13 באוגוסט 1944. על כך ראה: הארכיון הציוני המרכזי s25/1906 (להלן:אצ"מ).

ראה ביולטין של הסוכנות היהודית מפברואר 1945, אצ"מ s24/1247.
ראה ראיון עם חנה (הנקה) אז'ייב מיום 10 בנובמבר 1984. הנקה אז'ייב יצאה לאחר מכן, במאי 1945, בשליחות ה"איחוד" לברית-המועצות, כדי ליצור קשר עם חברי התנועה באסיה הסובייטית. נוח גריס היה ממייסדי הוועדה ההיסטורית היהודית שקמה בלובלין ומחשובי חוקריה.
עדותה של חוה כוכבי על נסיעתה מקזכסטן לעיר רוקיטנה, ראה "דפי עדות", קיבוץ לוחמי הגטאות ע"ש י. קצנלסון, הוצאת הקיבוץ המאוחד תשמ"ד, עמ' 364-366, וכן ספרו של משה גולדברג, שנסע חודש ימים עם אישה וילד מטשקנט לרובנה. ראה ספר זיכרון רובנה, הוצאת ילקוט ווהלין בעריכת אריה אבטיחי, תשי"ז, עמ' 577.
על העיר רובנה והימים הראשונים לאחר שחרורה, ראה: אליעזר לידובסקי, "לא כצאן לטבח, מפנקסו של פרטיזן". ת"א, 1982; וכן שלמה קלס, "פעילות ציונית של פליטים יהודים בברית-המועצות בשנים 1941-1945 וקשר הישוב היהודי בא"י עמם" (חיבור לקבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, בהדרכת פרופ' מרדכי אלטשולר, האוניברסיטה העברית ירושלים, נובמבר 1985 (להלן:קלס), עמ' 265-266.
בתקופה הנדונה על ידנו, שהה לזר בריפוי במוסקבה; הקשר בינו ובין חבריו נשמר גם אז.
על העיר וילנה והימים הראשונים לאחר שחרורה, ראה:

1) רוז'קה (רייזל) קורצ'ק, "להבות באפר", מורשת (מהדורה שלישית מורחבת), 1965, עמ' 301-304.
2) עדותו של ניסן רזניק, "התנועה בגטו וילנה וביערות ליטא", משואה א', 1973 (להלן רזניק).
3) שיחות עם אבא קובנר ביום 28 באפריל 1984. ראיון אתו מיום 5 במרץ 1962 (המראיין יהודה באואר). מרכז המידע ע"ש שאול אביגור, הפרוייקט הבינאוניברסיטאי לחקר ההעפלה.

רזניק, עמ' 65.
ראה הערה 2.
על השמועות האלה ראה: דוד צימנד, "בשליחות הצלה", משואה ד', תשל"ו (1976), עמ' 101 (להלן צימנד). חברי המשלחת היו משה אוורבוך-אגמי, יוסף קלרמן ודוד צימנד. המשלחת הגיעה ב-1 בספטמבר 1944 לבוקרשט באשרות כניסה כעיתונאים אמריקאיים.
הפרסום ב"משואה" הוא לפי ראיון מוקלט עם דוד צימנד, הנמצא במכון ליהדות זמננו, המדור לתיעוד בעל-פה שעל יד האוניברסיטה העברית. צימנד היה מראשי התנועה בפולין ולאחר מכן בא"י.
רזניק, עמ' 45.

25 על פירוט דרכם, ראה: קלס, עמ' 265-267.
26 צימנד, עמ' 106.
27 שיחה עם מאשה גאיל-ירון מיום 31 באוקטובר 1988.
28 רנד עלה לישראל בשנת 1945 ועבד בבנק המזרחי.
29 צימנד, עמ' 109.
30 כנ"ל, עמ' 105.
31 ראה קלס, עמ' 230, וכן שיחה עם ניסן רזניק מיום 7 בנובמבר 1988.
32 יצחק לוין, "עלייתי מספציה", עם עובד תש"ז, עמ' 191-194.
33 ראה שיחה עם צלינה קנינסקה (תושבת תל-אביב), מיום 30 באוקטובר 1980.
34 ראה הערה 16.
35 ראה ראיון עם מ. זונשיין מיום 5 באוגוסט 1975 (ארכיון המכון לחקר התפוצות 46 INV).

דפים מן הארכיון

מכתבים מוילנה, צרפת בודפסט וגרמניה

וילנה, 18.2.1940

שלום רב לכם – חבריה!

את מכתבכם קיבלנו. כל מכתב מהארץ אנו מקבלים בשמחה רבה. מכתבכם בא אלינו לפתע, ז.א. מבלי לדעת שמכתב כזה יבוא. אמת, ידענו שאין אתם נמצאים בהדר[1], אבל את הסיבות שגרמו לזה, ידוע לא ידענו. אנחנו הנמצאים מרחוק, לא יודעים מה לחשוב על זה ועם מי הצדק ולכן קשה לנו לדון בענין זה. כשנבוא לארץ נווכח ונדע מה לעשות בהתאם לזה, כמובן שנתחשב עם המציאות.

מה שלומכם ומה אתם חושבים לעשות בעתיד, הלוא מובן שבתור אורחים בקבוצת "עקיבא", בטח לא תישארו.

אצלנו הכל כמו שהיה. נמצאים כאן כ-40 אנשים מצ'נסטוניב[2] ואנחנו מהווים קיבוץ מיוחד בין יתר הקיבוצים של התנועה, הנמצאים גם בוילנה. חשבנו כבר לצאת השבוע לעיר אחרת בליטא ושאוולי שמה, אבל הד"ר הורוביץ[3] בא לפני ימים בהצעה על קבלת חוה חקלאית ומאוד אפשרי שבימים הקרובים נקבל "התיישבות". זה עדיין לא בטוח אבל אחת ברור, שבווילנה לא נישאר. הדבר יתברר באלה הימים.

ועכשיו על הסיכויים שלנו לעלייה. שום דבר ברור לא אוכל למסור לכם, זה תלוי בשני דברים: א) רשיונות עליה, ב) טרנזיט. עדיין אלה שני העניינים לא סודרו, אנו חושבים שאולי באביב המתקרב יתברר עניין עלייתנו.

לפני 3 שבועות, בט"ו בשבט היתה לנו חגיגת יובל החמש לה"סולל", שעברה יפה והצליחה. היו אורחים וביניהם הד"ר הורוביץ הנמצא בוילנה. יותר חדשות אין.

כתבו הרבה ועל הכל.

אני גומר ודורש בשלומכם.

כתבו על הכתובת של אהרון מזיא והוא כבר יעביר לנו את המכתב.

להתראות בקרוב;

שלכם,

חיים יהושע[4]

וילנה, 19.2.1940

שלום רב מרדכי, יצחק אברהם ואלכסנדר היקרים.

בעונג רב קראנו את מכתבכם, שעשה עלינו רושם גדול, כי חשבנו שאתם התרחקתם מאתנו, אבל המכתב הראה שהקשר בינינו עדיין קיים. הידיעה הראשונה על יציאתכם מהקיבוץ, בא יום לפני פרוץ המלחמה, במכתב שקיבלה הדסה מהדר ואנחנו נודענו בימים הראשונים שבאנו לוילנה, אבל פרטים על זה עדיין לא ידוע לנו – גם אתם במכתבכם לא כתבתם ברור את הסיבות שהכריחו אתכם לעזוב את יתר האנשים שחייתם אתם זמן בארץ ובייחוד בקיבוץ בגלות. אנו מקווים שבמכתבים הבאים תכתבו לנו ביתר פרטים בנידון זה. ואנו בכל אופן החלטנו לעמוד בקשר עם כל חברי קיבוצינו הנמצאים בארץ, כי עדיין לא פטרנו ממחשבתנו לחיות ביחד בקיבוץ אחד – אם נגיע ארצה...

ועכשיו מעניין אתכם לדעת על אודותינו: פה נמצאים כ-200 איש שברחו מהגרמנים ומהסובייטים ויכולים אתם לאמר שמכל הקיבוצים שהיו בתנועתנו, רק הקיבוץ שלנו ב-95% נמצא בוילנה, אבל לדאבוני הרב, הגורל המר שוב פעם לא נותן לנו לנוח, כי רצינו כבר בוילנה לחכות עד שתהיה אפשרות לעלות ובפעם זו מוכרחים אנו שוב לקחת את מקל הנדודים ולנסוע לעיירה קטנה בליטא ששמה שאווּלי, איפה כבר נהיה עד הפתרון.

בחמישה-עשר בשבט היה לנו יובל לקיום קיבוצינו "הסולל". היובל היה מאוד יפה, בעיקר החומר במאמרים אודות התפתחות הקיבוץ מראשית דרכו. היה גם ד"ר הורוביץ, בכלל הנשף עלה יפה. בימים אלה התקיים מושב המרכז, גם מושב המועצה הראשית בגלות וילנה ובו נבחרו מרכז ביחד עם הנהגה ראשית חדשה. אני גומר ודורש בשלום כל החברה שזוכרים אותנו – אם תראו את אברשה, אז תמסרו דרישת שלום ותגידו לו שאצלו בבית הכל בסדר, כולם חיים ובריאים – במכתב הבא אכתוב לכם מחיי הפרטיים, על כל זה שעברתי במלחמה.

שלכם בברכה

אברהם

שלום רב לכם אברהם ר., משה, פנחס, שולמית והיתר!

ופלוגת "הסולל"

את מכתבכם קיבלתי והנני מודה. מה שנוגע להוריכם ומשפחתכם בוורשה, לי לא ידוע כלום, יען כי הייתי בוורשה רק שבועיים שחזרתי מבית-החולים הגרמני בלודז' ולגמרי לא היו לי תנאים לטייל בעיר ולהיוודע דבר מה. יודע אני רק זה שראיתי בעיני וזה הספיק כדי למרר את חיי ולגרש אותי ממקום מולדתי. אריה, די כמדומני כתב לכם על משפחתכם. לפי שידוע לנו, עדיין לא היו קורבנות בין

משפחתכם. מהמכירים שלנו – רשימה אחת של הקורבנות העברנו למישה ק. והיא נדפסה ב"העובד הציוני". היום אני מעביר את הרשימה השניה על סמך ידיעות שאספתי ואלה הם: אלימלך פרידריך וגרינבוים ממייכוב, לייבל בוגיסקי ושמואל אונגר מכמילניק, יצחק גרינבוים מלסק, פרימעט לאדאווסקא מוורשה, גד מוכניס (שניהם היו בצ'נסטוניב), הדסה פרידנרייך מוורשה (קב' למרום), מנחם כארטובסקי מקליש, ישראל ליפשיץ מזדונסקה וואלא. גורל הרבה אחרים לא נודע לנו ואנו משוגדלים להיוודע. התנאים מקשים להודיע דבר-מה. מכמה מקומות אין לנו ידיעות לגמרי, למשל מגליל הקילצאי, וישוגרוד ועוד. כמה פעמים, אברהם, כתבנו לוישוגרוד ואין קול ואין עונה. אפילו שמחה ב. הנמצא אצלנו, לא יודע שום דבר אודות משפחתו. אמש שוב שלחנו גלויה לוישוגרוד, אולי הפעם יענו. מוורשה לא יכולים להתקשר אתם כי יש גבול בין וישוגרוד לוורשה. שושנה לונגער היתה פצועה קשה וחולה (דלקת המוח), מה איתה היום, אינני יודע.

אנו עוברים לשאוולי (שאוועל) ונהיה שמה עד לעליה באם היא סו"ס תהיה. אנו בריאים ומסודרים יפה. התקופה בה אנו חיים השפיעה עלינו, אבל בכל זאת אנו לא בין המתייאשים, רק מחוסרי סבלנות ועייפים מחיים דרמטיים כאלה. באי-סבלנות הננו מחכים בקוצר-רוח ליום עלייתנו, לזמן בו נוכל שוב לחיות אתכם יחד בקיבוץ בארץ ולהעביר את ההווה שלנו לארכיון. תקוותנו רק בארץ ולולא זה, לא יהיה כדאי בכלל בתקופתנו ובמקומנו לחיות.

לע"ע זה הכל. אבקשכם מיד לענות לנו.

ד"ש לכולם, כל ידידנו ומכירנו.

עם קבלת ידיעות נוספות ממשפחתכם, אמסור לכם מיד.

חזקו ואמצו!

שלכם

חיים מילשטיין[5]

מכתב מצרפת

ילדי "איחוד הנוער הציוני" מפולין הקימו בית-ילדים בצרפת

מאסג'לייה, 15 בפברואר 1947

חברים יקרים,

חלפו שלושה חודשים מאז עזבנו ברכבת את אדמת פולין. הנסיעה היתה מעייפת למדי, כי כשלושים או ארבעים נוסעים נדחסו על גבי דרגשים בתוך קרונות משא סגורים. מפקד הטרנספורט לא הצטיין באדיבות יתירה! בטרנספורט היו 341 ילדים, חברי סיעות ציוניות שונות וכאשר הגענו לפאריס, נשלחו על-ידי "עליית

הנוער", לפי ההשתייכות הסיעתית, למקומות קליטה שונים שכנראה הוכנו לכך מראש. ילדי ה"איחוד" נשלחו לבית "אוזא" במאסג'לייה, בצרפת המרכזית, לא הרחק מלימוז', כ-400 ק"מ מעיר הבירה.

המקום שבו אנו גרים הוא טירה מהמאה ה-16, אשר עברה שיפוצים במאה ה-18. היא שוכנת בסביבה מפליאה ביופיה: המבנה רב הממדים מעוטר כולו מגדלים משוננים ומובילות אליו מדרגות רחבות המעוצבות בהידור רב. הטירה מוקפת שדרות עצי מחט אדירים ועצים נשירים למיניהם. לרגלי הגבעה שעליה היא שוכנת, מפכה בתוך הבקעה, פלג מים היוצר מפלים פוחזים. מאחורי הבקעה מתנשא רכס גבעות ועליהן יערות סבוכים. בחודשי האביב והקיץ, כאשר יוריקו היערות והאחו וכאשר תייבש השמש את האדמה הבוצית ותחמם את האוויר בקרניה, יהיה בוודאי הנוף יפה עשרת מונים. בחודשים דצמבר וינואר חשנו במקצת את טעמו של האביב, כאשר החום היה כמו זה שבחודש מאי בפולין, אבל גם ימי קור עזים פקדו אותנו והטמפרטורה הגיעה ל-12 מעלות מתחת לאפס ושכבת שלג בעובי של כ-20 ס"מ כיסתה את האדמה.

בתחילה סבלנו מעט מפגעי החורף. טירת מאסג'לייה נועדה לקייטנה בלבד בשביל ילדים יהודים תושבי צרפת. ההסקה המרכזית לא פעלה ותנורי חימום לא היו לנו. המים קפאו בצינורות והילדים סבלו מקור ומתנאים היגייניים לקויים. תוך זמן לא רב התגברנו על הפגמים, תיקנו את ההסקה, הוספנו תנורי חימום וכעת לא חסרים לנו מים ולא חומרי הסקה.

גם מזון מקבלים אנו בשפע. בפאריס קשה להשיג בשר ואילו אנחנו אוכלים בשר יום-יום. לארוחת הבוקר מגישים חמאה טריה בכל הכמות הרצויה ואיננו סובלים ממחסור בשומנים. בימים הראשונים לא נהנינו מהמאכלים הצרפתיים, אבל לאט לאט התרגלנו, מה גם שהטבח הצרפתי מנסה להסתגל לטעם שלנו כדי להשביע את רצוננו. זה שבועיים אנחנו מתענגים מתפוחי זהב מצוינים; חבל שאין מוצאם מיפו.

הלבוש שבו צוידו הילדים בפולין היה דל מאוד. כמות הלבנים והגרביים היתה בלתי מספקת, הבגדים היו קלים, קיציים ולכל ילד זוג אחד בלבד של נעליים שנתבלו תוך זמן קצר. אין פלא שהילדים סבלו מקור ומרמת ניקיון ירודה. השתדלנו להיעזר ב"עליית הנוער" כדי למלא את החסר, אבל ללא הועיל. והנה השבוע השתפר המצב הודות ל"אוזא", שהעניקה לנו שפע של פריטי לבוש. הילדים קיבלו לבנים, בגדים ונעליים והילדות אפילו מעילי פרווה נאים והכל חדש ובאיכות טובה. שמחתם של הילדים היתה רבה.

מצב בריאותם של הילדים שפיר והטיפול הרפואי משביע רצון: בנוסף לד"ר מנדל ורעייתו, נמצא כאן רופא שלישי מטעם "אוזא".

בתחום החינוך וההשכלה השתדלנו לפעול לפי מיטב יכולתנו, בהתאם לתנאים הנתונים. בשבוע הראשון לאחר בואנו הנה, עיבדנו את תכנית הלימודים. בין 92 הילדים היו 11 השייכים לקבוצת הגיל הרך, 69 גילאי שש עד שלוש-עשרה ו-12 בגיל למעלה מזה. לרשותנו עמדו שבעה מחנכים: ד"ר מנדל, יעקב וטובה גרינשפאן, משה גלאסברג, מרים סצמסקי, בלה פרשטמאן ויאנק ברנהולץ. בנוסף, שלחה לנו "אוזא" את החברה שרה פיינשטיין כמורה לעברית. בעלה, שהגיע כעבור חודש מארץ-ישראל, שימש אף הוא כמורה לעברית.

החברה טובה גרינשפאן מטפלת בילדי הגן. את ילדי בית-הספר חילקנו בין שלוש כיתות, בהתאם לגילם ולרמת ידיעותיהם. חומר הלימודים מקביל במידה מסוימת לזה הנלמד בבית-הספר היסודי בפולין. מורתה של כיתה א' היא החברה פיינשטיין ולשון ההוראה היא עברית בלבד. מורתה של כיתה ב' היא החברה סצמסקה ושל כיתה ג', החברה פרשטמאן. מלבד המקצועות הכלליים, מלמדים בכיתות אלה תולדות ארץ-ישראל, תולדות הציונות וידיעת ארץ-ישראל. בבני הנוער מטפל ד"ר מנדל. רב הוא פער הגילים בקבוצה זו ורמת הידיעות היא עקב כך – בלתי אחידה. יש בה תלמידים שלמדו בגימנסיה ויש גם שלמדו בבתי-ספר על-תיכוניים. הם לומדים תולדות עם ישראל, תולדות הציונות וידיעת ארץ-ישראל ובנוסף – אנטומיה, פיסיולוגיה והיגיינה כמבוא לקורס לאחיות לבנות ולקורס עזרה ראשונה – לבנים.

בט"ו בשבט הסתיימה תקופת הלימודים הראשונה ובסיפוק רב קבענו כי חלה התקדמות רבה, הן במקצועות הכלליים והן בלימוד היהדות. רבים מבין התלמידים זכו בספרים עבריים כפרס על שקידתם. את הספרים שלחו לנו ילדי ארץ-ישראל, על-ידי "עליית הנוער".

בכל ליל שבת אנו עורכים קבלת שבת חגיגית: מפות לבנות מכסות את השולחנות, נרות שבת דולקים ואנו מקדשים על היין. יין יש לנו כאן בשפע... לאחר הסעודה הטעימה, פותחים בשיחה על נושא מתחום הציונות או היהדות, כגון: השבת ומשמעותה; הציונות מהי? 25 שנים לגאולתו של עמק יזרעאל; יובל "מדינת היהודים" להרצל; אישיותה של הנרייטה סולד; ה"איחוד"; קק"ל; קרן היסוד; האשה בחקלאות של ארץ-ישראל; תולדות חייו של הרצל ועוד.

בחנוכה ובט"ו בשבט ערכנו חגיגות: נישאו נאומים מענייני דיומא, היו הופעות ומתנות לילדים, רקדנו עד לשעות הקטנות של הלילה. בכלל, מרבים אנו לשיר ומשדלים לשיר יפה. מר פיינשטיין שבא מהארץ, הספיק תוך זמן קצר להקנות לילדינו למעלה מעשרים שירים משירי הארץ ולחנים חסידיים. שרים אפוא לפני הארוחה ולאחריה, בשעת קבלת-שבת ובשעת מנחה, בעונג-שבת וכמובן, בכל החגיגות. בטירה מהדהד בלי הרף הזמר העברי וכבר ציינו זאת נציגי "אוזא"

העובדים עמנו וכן אלה הבאים מפאריס לבקרנו, שכל ימי קיומה של טירה זו, לא נשמעה בה מלה עברית או יידיש, למרות שילדים יהודים מצרפת בילו בה את חופשות הקיץ. את קירות האולמות והחדרים קישטנו בדיוקנאות, בסמלים ובסיסמאות המעידים כמאה עדים כי המתגוררים כאן הנם יהודים, ציונים, חברי ה"איחוד" וכי למרות הכנסת האורחים של צרפת, נשואות עיניהם רק לארצם הם, לארץ-ישראל. אכן מכניסי אורחים הם הצרפתים, חביבים ואדיבים. גם "אוזא" מעניקה לנו תחושת אחווה. למרות שאין היא ארגון ציוני, מקבלת במלוא ההבנה את פעילותנו החינוכית ויחסה הוא סובלני. למען הילדים פועלת "אוזא" לפי מיטב יכולתה.

"עליית הנוער" מתייחסת אלינו בלבביות שאין כדוגמתה וזאת הודות ליו"ר שלה, החבר גרטנר. מהם אנחנו מקבלים ספרים, כתבי-עת ומשחקים והם דואגים לכך שה"ג'וינט" ומוסדות אחרים, לא ישכחו על קיומנו. החבר גרטנר מבקר אצלנו מדי פעם ונכון תמיד לעזור לנו בעצה טובה ובמעשים. אנו מקווים כי "עליית הנוער" תעשה הכל שביכולתה כדי להחיש את עלייתנו לארץ.

קשה היא עבודתו של המחנך והמורה, אבל רב הסיפוק. אנו רואים במו-עינינו כי אין עמלנו לשווא. הילדים גומלים לנו בהישגיהם, בחיבתם וברגשי ידידות, אולם בגמולנו העיקרי נזכה כאשר נעלה אותם ארצה ונשתלב יחד בבנין המולדת.

אנא, חברים יקרים, שילחו לנו באורח סדיר את עיתונכם.

בברכת שלום נאמנה

ו. מ.

(מפולנית: רינה נזר)

מכתב מבודפסט

אפריל, 1943

מר קולודני המאוד נכבד! נ"י

שמחתי מאוד על מכתבך מראשון לנובמבר. הוא הגיע אלי במאוחר, הייתי מאושר לו יכולנו לעמוד בקשר מכתבים יותר תכופים ויכולנו להחליף מכתבים לעתים יותר קרובות.

ארבע שנים קשות מאחרינו ואיננו יודעים אולי תבואנה עתים מלאות עוד יותר באסונות. ההכרה הזאת נוגעת הן לגורל העם הכללית והן למצב הציונות בפרט.

מה שנוגע לציונות, התאמצנו – למרות כל העיכובים – להמשיך את העבודה החינוכית וגם זאת של הקרנות שלא פסקו אף רגע. ההסתדרות הטרנסילבנית קיימה

את האוטונומיה שלה, כי חשבנו שעל-ידי זה יכולים אנחנו לשרת ביותר את האינטרסים הציוניים הכללים.

מובן מאליו שאין אנחנו מסתגרים במסגרתנו להתרחק מאחינו שבהונגריה הישנה. להיפך, בכל כוחנו נמסור להם את כל הערכים ואת כל הניסיונות שרכשנו במשך עשרים וחמש שנה.

חבל, העבודה המשותפת הזאת לא היתה תמיד הרמונית, כי חוגים ידועים מהציוניים שבעיר הבירה לא הביטו בעין יפה על ההסתדרות הטרנסילבנית העומדת ברשות עצמה ובפרט בקשר עם העלייה סבלנו עקב אי-חוקיות מצדם ומוכרחים אנו ללחום עד היום מלחמה תקיפה. בוודאי גם כבודו יודע שהסוכנות הכירה את טרנסילבניה בסתיו 1940, כמקום עלייה העומדת ברשות עצמה וארגנה את המשרד הפלשתינאי הקולושוואר, אבל זה נשאר רק על הנייר, כי במציאות, מחלקת העלייה ובא-כוחה בקושטא, התעסקו בנו כאילו לא היינו וכל התאמצויותינו לבוא איתנו בקשר ישר, לא עלו יפה. ובכן הסתדרותנו נתונה בידיהם לגמרי והמשרד הפלשתינאי הבודפשטי מראה רק לעתים רחוקות הבנה לתביעותינו. אסיר תודה הייתי לכבודו, לולא העיר תשומת-לבם של הסוכנות ושל מחלקת העלייה על המצב המוזר הזה והתאמץ לתקנו במוקדם היותר אפשרי. אבקשו לעורר את תשומת-לבם על זה, שהציונות הטרנסילבנית שמרה את כוחותיה הבריאים והראיה, שהקרנות מאספות אצלנו 50% מהכספים שנאספו בכל שאר המקומות, למרות שהיהדות הטרנסילבנית היא רק 20% מיהדות הונגריה ומלבד מזה גם המצב הכלכלי ותנאי החיים הם גרועים יותר פה אצלנו מאלה שבהונגריה הישנה.

הענף היותר חשוב על עבודתנו היה העבודה הקולטורלית והחינוכית. כפי שידוע, האוי-קילט ושאר עיתונים ציוניים היו מוכרחים להפסיק את הופעתם ועל כן המשכנו את עבודת החינוך על-ידי הוצאת ספרים וחוברות. בית הוצאת-ספרים "פרטרניסט" העומד תחת הנהלתי, הוציא עד עכשיו 12 ספרים ברוח ציוני, שאת רובם כתבתי אני בעצמי. אתאמץ לשלוח לכבודו אחדים מן הספרים האלה על-ידי שליח. גם בבודפשט נתייסדה חברת הוצאת-ספרים יהודיים, שהוציאה גם כן ספרים ציוניים. הספרות ההונגרית התעשרה כמו כן בשנים האחרונות, בספרים יקרי-ערך. ההשפעה של החינוך הספרותי בולטת ונראית ביחוד בהונגריה הישנה, שם שלטה עד השנים האחרונות רוח ההתבוללות ההונגרית המופרזה. המחנה הציוני התרחב באופן יוצא-מן-הכלל ואיתנו התקווה, שאם נעבור בשלום את התקופה המסוכנת של המלחמה העולמית – הציונות ההונגרית תוכל למלא את אותו המקום החשוב שתולדותינו הטרגיות קבעו לה.

המכשולים הכי גדולים בדרכי עבודתנו היו, שחברינו הצעירים התגייסו לעבודת הצבא. הצעירים האלה, חלקם עבדו בארצם וחלקם בחוץ-לארץ. משה גרטנר[6]

התגייס גם כן מזה שנה וחצי. כעת הוא בבית בריא ושלם, זה שבועות אחדים. את החינוך החלוצי, שנפסק לזמן ידוע, התחלנו מחדש ובכל טרנסילבניה נתחדשו קני "הנוער הציוני" שבהם נמשך חינוך הנוער שלנו באינטנסיביות היותר רצינית. בכמות אבל ביחוד באיכות, מתקרבים אנחנו אל המצב והמדרגה של ימי השלום. גם ארגון "בעל- מלאכה" התחילה את הראורגניזציה ואתי התקווה שבקרוב תקבל גם ההסתדרות הזאת את כוח נעוריה. בכל העבודות האלה אנו מרגישים מאוד את חוסר החומר הספרותי האידיאולוגי. תנועתנו, אין בידה עוד ספר המכיל את הרעיונות היסודיים וכן את השקפת עולמנו התנועתית. אני חפצתי לדעת, האם לא עובדים בנידון זה בארץ. מצדי, כעת אני מתעסק בלימודים הנחוצים לכתיבת ספר כזה ואתי התקווה, שאם השם יתן לי כוח וחיים, אסיים גם את זה.

שלך,

ד"ר ארנסט מרטון[7]

מכתב מגרמניה

מינכן, 10.9.1947

רב שלום לך, שלום![8]

קבלתי את המברק וגם את מכתבך האחרון ורוצה אני לברר לך ראשית כל את ענין משפחתך פולצקי. פניתי מיד טלגרפית וגם במכתב אקספרס ולא קבלתי תשובה. פניתי לועד המקומי וגם משם לא קבלתי תשובה – אני חושש שאנשים אלה נמצאים באנייה "יציאת אירופה 1947", זה גם נוגע לאנדה טריף. מסור את זה לתל-יצחק. תאמין לי, עד שבררתי את הדבר של אנדה טריף, פרסמתי בעיתונות המקומית ורק עתה קבלתי ידיעה זו. על משפחת פולצקי לא אוכל להגיד לך שום דבר בוודאות, כי טרם קיבלתי אישור לסברה זו – אבל אני אעשה הכל בכדי לדעת הכל בענין זה.

חשבתי שתהיה כאן עליה יותר גדולה – אולם ברגע האחרון השתנה הכל ולא יכולתי כבר לעשות שום דבר בכדי לשנות את פני הענינים. אני אצטרך בימים הקרובים לגשת לברגן-בלזן ולסדר את הענינים במקום. הגרוע ביותר שאין לי שם איש שאפשר יהיה עליו לסמוך ושלא יקלקל ברגע האחרון את כל הסדור. אני מכין עתה פלוגה של קרוב ל-20 איש, רובם מקיבוץ אשר ברייטהויפן, אנשי עבודה מובהקים, אני אומר אנשי עבודה מובהקים, באשר בתנאי גרמניה, להסכים לעבוד כל היום בשדה, באורווה וברפת ולחזור עייפים, זה באמת למעלה מכל אפשרות של הבנה. כי יכלו אנשים אלה לחיות כמו ביתר המקומות בגרמניה, לשבת וליהנות מהמנות שהם מקבלים מ"אורו" ומ"ג'וינט", זה בהחלט מספיק להם, להיפך – נשאר

להם עוד עודף.

אלה אנשים טובים ויש תקווה שאנשים אלה ימשיכו את חייהם בארץ בקבוצה. אולם צריך להשגיח עליהם בשבע עיניים ומיד לרתום אותם לעגלה בכדי שלא תהיה עליהם כל השפעת חוץ. הפלוגה הזאת תמנה ביחד כ-35 איש ועליכם לחשוב ברצינות על אפשרות של סידורם וכדאי על זה לחשוב רגע אחד לפני הזמן מאשר אחרי-כן. חוץ מזה עולה עתה משפחה ראשונה מטעם "העובד הציוני" שארגנו כאן – אני על זה לא הרבה לכתוב באשר משה סמולינסקי[9] יוכל למסור לך יותר פרטים בענין זה.

לפני ימים מספר היתה כאן הועידה השנייה של התאחדות הציונים הכלליים הגרמנים ורוצה אני להרהר קצת על ועידה זו ועל אנשיה. קשה לי לתאר איך אוכל להמשיך כאן את עבודתי איתם.

נלך נא בדרכנו נמשיך ונתבסס, תהיה נקודת הכובד – התנועה ואז אולי נדע לעשות משהו. הדיבורים והויכוחים יהרסו אותו גם מבחוץ וגם מבפנים ואין לנו כל אפשרות להזיז את השעון שלנו אחורנית. די סבלנו בעטיה של הציונות הכללית. האם נוכל עוד לסבול? הרי אבדנו באם נחדש את הויכוח הזה. אני מברך אותך בשנה טובה תכתבו ותחתמו.

בחיבה

אהרון

המושבה הדר בשרון.

חוות ההכשרה החקלאית של התנועה בפולין.

ממנהיגי הציונות בליטא.

חיים יהושע פלד.

עם עלייתו ב-1941 הצטרף לניצנים. היה חבר המזכירות העליונה בה ריכז את פעולת העזרה לחברים בגולה. נפטר בניצנים עקב תאונה.

ממנהיגיה של התנועה בטרנסילבניה, נמנה על מייסדי כפר גליקסון, מנהל בית-הספר באלוני יצחק.

מנהיגה הבולט של יהדות וציונות טרנסילבניה. ייצג את יהדות טרנסילבניה בפרלמנט הרומני; ייסד וערך את היומון הציוני אוי-קילט. עם תום המלחמה עלה לארץ והשתלב בפעילות הציונית; ייסד מחדש וערך בת"א את היומון אוי-קילט; היה חבר הנהלת המפלגה הפרוגרסיבית. נפטר בת"א.

- שלום זבולוני, שריכז את המזכירות העליונה בת"א, כיום באושא.
- מראשוני העולים של התנועה בראשית שנות השלושים; פעיל האיגוד המקצועי; היה בשליחות בגרמניה לאחר המלחמה.
- אהרון מזיא, מפעילי התנועה בפולין ובריכוז הוילנאי, מבין מנהיגי התנועה באירופה לאחר השואה.

ד"ר דוד שערי

"הנוער הציוני" במחנות הגירוש בקפריסין[1]

מחנות הגירוש של המעפילים בקפריסין נפתחו ב-13 באוגוסט 1946 וב-10 בפברואר 1949 סגר מאחוריו אחרון המעפילים את שערי מחנה 65 וחתם בכך את תולדות אלה. לפי הדיווחים של מפקדי הספינות הושטו בכל 39 הספינות שמעפיליהן גורשו לקפריסין – 52.224 מעפילים. 35% מבין המעפילים במחנות קפריסין היו מאנשי שארית הפליטה מפולין; 45% מהם באו מקרב יהדות רומניה, אשר חמקה, ברובה, מגורל ההשמדה; 7% היו מיוצאי הונגריה (יוצאי טרנסילבניה כלולים בסיכום הזה בין יוצאי רומניה, למרות ששפת דיבורם הייתה הונגרית): 3% באו מצפון-אמריקה בספינות "שיבת ציון" ו"יהודה הלוי" וזימנו הודות לכך פגישה ראשונה של יהודים ממזרח-אירופה עם שבט זה של היהדות ו-2% האחרונים באו מבולגריה בספינה "בונים ולוחמים".

על אף התנאים החיצוניים הקשים, כגון: הדיור באהלים מתעופפים ברוח או בצריפי פח לוהטים בשמש קיצית ומעבירי צינה בחורף, ה"פרודוקטים" של מזון, המדודים והחד-גוניים ובלתי מתאימים להרגלי המזון של המעפילים, הצפיפות והיעדר כל פרטיות, הבטלה מאונס, והחמור מכל – המעצר בינות לגדרי תייל ומגדלי שמירה – למרות כל זאת רחשו סאנו מחנות המעפילים בקפריסין, במשך 30 חודשי קיומם, פעילויות והתרחשויות והתרקמה בהם מסכת חיים סוריאליסטית מיוחדת במינה שהולידה שתי אימרות שהילכו במחנות: "חירות בתוך עבדות", ו"קפריסין היא גם כן ארץ ישראל"[2].

בסקירה זו לא אעסוק בהיבטים הכלליים, המדיניים והחברתיים של פרשת מחנות קפריסין. לצורך התמצאות בסקירתנו על תנועת "הנוער הציוני" במחנות קפריסין אחלק את תולדות מחנות אלה לארבע "תקופות":

ראשונה: אוגוסט, 1946 – דצמבר 1946 – ראשית התארגנות המעפילים ב"מחנות הקיץ" שבקראולוס, שאוכלוסייתן מגיעה ל-10,000;

שניה: ינואר 1947 – דצמבר 1947 – פתיחת גוש מחנות נוסף, הם "מחנות החורף" בדהקליה – קסילוטימבו, מיסודם והפיכתם ל"מטרופולין" של כלל המחנות; האוכלוסיה של המחנות, ברובה מאנשי "שארית הפליטה", מפולין, צעירים ורובם ערירים, בודדים ששרדו ממשפחות ענפות, מגיעה, בתקופה זו, בשיאה, ל-18,000;

שלישית: ינואר 1948 – יולי 1948 – בואם של 15,000 המעפילים מרומניה בסולם גילים רחב, משפחות שלמות ובמיגוון מקצועי והשכלתי,

ב"עצמאות" ו"קיבוץ גלויות" ("הפאנים") מעלה את אוכלוסיית המחנות, בשיאה, ל-29,000 ומשנה את אופיים הסוציולוגי.

ורביעית: יולי 1948 – ינואר 1949 – "בשבי", 10,000 מעפילים, כולם צעירים, ורובם הגדול גברים, אשר גם לאחר עלייתם של הנשים, הישישים והילדים ה"בלתי לוחמים" ועל אף הקמת המדינה ב-15 במאי 1948, נותרו במחנות וחשו שהם מוחזקים במעין "שבי", וזאת בטרם הגיעו לכלל לחימה כלשהי.

"איש על מחנהו ועל דגלו"

החיים במחנות המעפילים בקפריסין היו חשוקים בחישוקים תנועתיים כוללים. כל החיים הפנימיים במחנות התנהלו באמצעות התנועות ועל פי מפתח תנועתי מדוקדק. הארגון התנועתי במחנות קפריסין היה מיבנה טוטאלי, היינו, הוא הקיף את כל תחומי החיים. עם כניסתו למחנות, נדרש המעפיל להצביע על התנועה אליה הוא משתייך או אליה הוא מבקש להיספח. מכאן והלאה דאגה "התנועה" לכל צרכיו: הוא גר בריכוז תנועתי, סעד במטבח תנועתי, קיבל תעסוקה על פי מפתח תנועתי, נהנה מפעולות התרבות של תנועתו, בחר את נציגיו במוסדות המנהלים של המחנות באמצעות התנועה. איש על מחנהו ועל דגלו. בעיני הסוקר האינדיבידואליסטן של שנות השבעים מעורר דפוס ארגוני זה, שקיבל במחנות קוים גרוטסקיים-קריקטורליים, תמיהה ורתיעה, אך בקונטקסט הטרגי של מיכלאה גדולה זו של אלפי מעפילים, מכל הגלויות ובסולם גילים רחב, היה זה הסדר יעיל ביותר להבטחת הסדר, המשמעת והמרות הציבורית. המסגרות התנועתיות היו גורם מכריע לכך שב-30 חודשי הקיום של המחנות היו אך התפרצויות בלתי-מבוקרות בודדות של מעפילים (החמורות שבהן היו המהומות שבין ה-5 ל-8 בספטמבר 1948, כאשר "ההמון" נטל את החוק לידיו והרחיק מהמחנות את אנשי ה"ג'וינט" ואת שליחי התנועות), ולא היו אלא פניות בודדות להגירה לארצות אחרות מחוץ לארץ-ישראל. באמצעות המיסגרות התנועתיות-מפלגתיות קוימה פעילות תרבותית ענפה, אורגנו בתי-מלאכה לתעסוקה ושכבה ניכרת של "פעילים" הועסקה בהתרוצצויות, בפעילויות שונות, בישיבות, ונמנעה מהם בטלה וניוון. דפוס ארגוני-תנועתי זה, שהיה בו, בלי צל של ספק, גם משום כפייה מצפונית לא היה מתקבל על דעת המעפילים לולא הדגם של הישוב העברי בארץ, אשר גם בו היוו המסגרות התנועתיות-מפלגתיות את חוט השידרה לכל התארגנות ציבורית ולפעולות "קונסטרוקטיביות", לפי לשון אותם ימים, בתחומי השיכון, חלוקת העבודה, הספורט והחינוך.

המפה הפוליטית-מפלגתית בחברת המעפילים של מחנות קפריסין הושפעה משני גורמים:

א. ההתערות של התנועות השונות בקרב "שארית הפליטה" של יהודי פולין והונגריה ובקרב יהודי רומניה.

ב. פעולתם והשפעתם של שליחי התנועות במחנות קפריסין עצמם.

גם במחנות קפריסין קוימה הגמוניה של תנועות "ארץ-ישראל העובדת", אך המפה הפוליטית במחנות קפריסין לא הייתה זהה עם זו של הישוב העברי בארץ. להלן שני לוחות סטטיסטיים על ההשתייכות התנועתית-מפלגתית של מעפילי קפריסין, בשתי תקופות שונות: האחת, בסוף אוקטובר 1947, לפני בוא אניות המעפילים הגדולות מרומניה (ה"פאנים"), והשניה במאי 1948, אחרי בוא ההעפלה ההמונית מרומניה:

לוח 1: **ההתפלגות המפלגתית של מעפילי מחנות הגירוש בקפריסין ב-20.10.47**[3]

מחנות	השוה"צ	דרור	מפא"י	פח"ח	עובד ציוני	מזרחי	אגודה	בית"ר	סך הכל
קיץ	300	346	820	-	446	754	238	329	4,341
חורף	1,401	1,732	2,023	338	1,615	1,120	579	1,097	10,018
מחנה 70	568	300	832	-	502	523	268	273	3,266
סך הכל	2,269	2,378	3,675	338	2,563	2,397	1,085	1,699	17,625
ב-%	12.9%	13.5%	20.9%	1.9%	14.5%	13.6%	6.2%	9.6%	100%

לוח 2: **ההתפלגות המפלגתית במחנות החורף – מאי 1948**

מפא"י	2,266	23%
אחדות העבודה	1,727	18%
השומר הצעיר	1,543	15.5%
העובד הציוני	1,425	14.5%
מזרחי	1,045	10%
הצה"ר	850	8.5%
אגודת ישראל	764	8.5%
פח"ח	263	3%
בסך הכל	9,883	100%

ניתן לערוך סיכום ממוצע של ההשתייכות הפוליטית-מפלגתית במחנות המעפילים בקפריסין: בראש צעדו המסגרות המאוחדות במפלגת הפועלים

המאוחדת (מפ"ם) של הקיבוץ המאוחד – לאחדות העבודה והשומר הצעיר (עם ממוצע של 28%), וזאת, הודות לחלקן הרב של תנועות אלה במיבצעי השליחות ובארגון ההעפלה שלאחר המלחמה. (המיזוג של שתי תנועות אלה במפ"ם היה רופף ביותר במחנות קפריסין); רק אחריהן באו השורות האמורפיות של מפלגת פועלי ארץ-ישראל, היא מפא"י (23%). בית"ר והצה"ר, המבודדים והמתבודדים, שהיחסים עמהם היו מתוחים ומלווי התנגשויות, המחנה שלהם היה מצומק יותר (בממוצע כ-11%) מאשר אחיזתם בישוב. הדתיים (הפועל המזרחי ופועלי אגו"י), מקומם במחנות קפריסין היה צנוע יותר (ביחד כ-17%) מאשר מקומם בישוב, ובודאי שהוא לא שיקף את מעמדם בקהילות היהודיות במזרח-אירופה. לעומת זאת תפס העובד-הציוני הכללי מקום מכובד ביותר על המפה התנועתית-מפלגתית במחנות קפריסין (בממוצע 13%, ובין יוצאי רומניה כ16%), הרחק מעבר לאחוזו בבחירות השונות שהתקיימו בארץ (כ-3%). למעשה נכללו ב"העובד הציוני" גם הציונים הכלליים שנעדרו מהמפה הפוליטית המוכרת של מחנות קפריסין.

"קיבוצים" ו"בודדים"

בסוציוגרם (מפה חברתית) של חברת המעפילים בקפריסין שמור לפלוגות הקיבוציות של כל התנועות מקום של יוקרה. הפלוגות הקיבוציות, שריכזו בכל תולדות המחנות כ-8,500 מעפילים, היינו כ-17% מכלל אוכלוסיית המעפילים, וביחד עם קבוצות עלית הנוער, שמנו כ-7,000, כ-27% מכלל האוכלוסיה, הוצגו על ידי כולם כקבוצות יוקרה, והן זכו במירב העזרה והטיפוח. הפלוגות הקיבוציות היוו אמנם קבוצות מועדפות, אך לא מוקדי-שלטון, כי חברי פלוגות אלה, צעירים ברובם, לא נהו אחרי עסקנות ציבורית, נטו להסתגרות לצורך "גיבוש" פנימי, ולא העריכו יתר על המידה את חבריהם שהתמסרו לעסקנות "חוץ". בחדשים הראשונים היוו הפלוגות הקיבוציות את הרוב במחנות קפריסין. היו אלה מסגרות חברתיות רופפות, שהתהוותן באה ממצוקות הזמן: הנדידה בצוותא בדרכי הבריחה, בהנהגת ה"מדריך", הפטרנליסטי והסמכותי ("אומניבוס-קיבוצים"), היתרונות של המטבח המשותף במחנות ("קעסעל-קיבוצים"). אולם הנאות פרגמטיות-תועלתיות אלה לא עמדו במבחן המים העומדים, רבי העובש, של החיים הסטאטיים בין גדרות התיל. ככל שארכו ימי קיומם של המחנות, הלך והתרחב תהליך מואץ של נשירה והתפוררות של פלוגות "קיבוציות" אלה, ביחוד מקרב אנשי שארית הפליטה מפולין. לא ייפלא שהיבול ההתישבותי של גרעינים קיבוציים אלה בארץ הוא דל ביותר והוא מתייחס בעיקר לגרעינים החלוציים שעלו מרומניה. יהודי רומניה חמקו, ברובם, ברוב מזל, מגורל השואה, ואחרי המלחמה קמו שם תנועות נוער

חלוציות שתום הנעורים היה טבוע בהן. מבין 77 שליחים מוכרים של התנועות החלוציות שפעלו לסירוגין, במחנות קפריסין, היו 69 חברי משקים קיבוציים, שהתמסרו כמעט-כל-כולם לטיפוח גרעינים קיבוציים, אך הם לא יכולו לעצור בעד תהליך ההתפוררות והנשירה, בתחילה הציבו מחנות קפריסין שיא בהשפעה הציבורית ובמעמד היוקרה של התנועות הקיבוציות, אך כעבור זמן קצר למדי החלה הידרדרות תלולה במעמד זה, ולא רק בשל הנשירה וההתפוררות שפקדה גרעינים קיבוציים רבים, כי אם גם בהשפעת המלחמה בארץ, שהעמידה קדימויות אחרות להערכה הציבורית. לעומת חברי הפלוגות הקיבוציות, היו "הבודדים" רוב מנינם של המעפילים, שלא שייכו עצמם מראש לגרעינים הקיבוציים או שנשרו מתוכם והם עזובים לנפשם, חיים בהזיות העבר ואכולים חרדות בקשר לעתיד. סקר פסיכולוגי יחיד שבוצע בחדשים יולי-ספטמבר 1947 על ידי קבוצת מחקר פסיכיאטרית, בראשותו של ד"ר פאול פרידמן מארצות הברית, קבע שרובם של המעפילים שהפגינו דכאון ומצבי חרדה באו מקרב ה"בודדים"; "קו משותף לכל המופנים, אשר רובם לא השתייכו לקיבוצים או שעזבו מסגרות אלה עם הגיעם לקפריסין: הרגשת נטישה, אפתיה וחוסר תקווה. הם נטו לביקורתיות ולהתרגזות יתירה. יש שטענו שרומו ולא הוכנו לתנאים הקשים בקפריסין"[4]. שליחי התנועות הקיבוציות, שעתם לא הייתה פנויה להם. נעשו אך נסיונות בודדים, מטעם תנועת המושבים, הפועל המזרחי, וביחוד העובד הציוני, לארגן מסגרות, התישבותיות ואחרות, בשביל "בודדים" אלה. פעם, בראשיתם של המחנות, העלה ד"ר ג. יוספטל הצעה לשגר לקפריסין שליחים כלליים שיטפלו במעפילים שלא על פי המפתח התנועתי, מעין עובדים קהילתיים למחנות. דבר לא יצא מהצעה זו והיא לא הועלתה יותר. הזנחת "הבודדים", זה הרוב המוחץ של המעפילים, שאיכלסו, בהגיעם לארץ, את השכונות הנטושות של יפו, חיפה, רמלה, לוד, טבריה, צפת, יבנה, ללא כל הכנה והדרכה מוקדמת, נרשמת כמחדל חמור של המוסדות ושל השליחים, שפעלו לפי דפוסי פעולה אשר תאמו ישוב סלקטיבי-אליטיסטי, ולא ידעו להסתגל מבעוד מועד לעליה הגדולה הבלתי-סלקטיבית, שמעפילי מחנות קפריסין היו מבשריה.

ואחרון-אחרון: עם כ-350 הארצישראליים שעבדו, לסירוגין, במחנות קפריסין, רובם בשירותי הסעד של ה"ג'וינט", רופאים, אחיות, מטפלות, מורים, נמנו 77 שליחי התנועות החלוציות. שליחים אלה לא היוו משלחת רשמית של הסוכנות היהודית, שסירבה, מטעמים מדיניים, "להכיר" במחנות קפריסין, והם היו חסרים, להלכה, כל מעמד רשמי-פורמלי בתוך המחנות. בפעם הראשונה בתולדות העליה לארץ-ישראל לא הייתה לשליחי הארץ השפעה אפילו על סדרי העליה ועל הרכבת רשימות העולים שנקבעו לפי העקרון המקודש: ראשון נכנס, ראשון יוצא. מוסדות

המעפילים התנהלו באורח אבטונומי, והם הקפידו על מעמד אבטונומי זה, הן כלפי השלטונות הבריטיים והן כלפי שליחי הארץ ועובדי הג'וינט. על אף חוסר הסמכות הפורמלית והיעדר דמויות חאריזמטיות ביניהם, הייתה לשליחי התנועות השפעה מכרעת בהכוונת פעולתם של ועדי המעפילים, וזאת דרך הצנורות התנועתיים, בהם הייתה סמכותו של השליח בלתי-מעורערת. בנין-העל של שליחי התנועות קיים מערכת הדרכה סמכותית סמויה, שלא הייתה מעוגנת בשום הסדר פורמלי, אך היא הבטיחה באופן יעיל את המשמעת והמרות הציבורית. היה זה מיכניזם מורכב, בלתי-מובנה מבחינת הכפיפות ההיררכית, שפעל לא על פי תיכנון מרכזי, כי אם בדרך של הסמכות והבנות בלתי-פורמליות, בדומה למיכניזם המינהלי שהינחה את הישוב הטרום-מדינתי, ובהשפעתו.

תהיות בראשית – ב"מחנות הקיץ"

ב-18.8.46, עם גירוש מעפילי הספינות "כתריאל יפה" ו"כ"ג יורדי הסירה", שהפליגו מ-בוקה דה-מיגארה בדרום איטליה, הורדו למחנות קפריסין החברים הראשונים של "הנוער הציוני". חברים אלה שוכנו באהלים במחנות 55 ו-60 של גוש מחנות אהלים שהוקם ליד הכפר קראולוס, לאורך חוף הים התיכון, 3-4 ק"מ מעיר הנמל הראשית של קפריסין, פמגוסטה. חברי "הנוער הציוני", רובם אנשי שארית הפליטה מפולין וחלקם מהונגריה ומרומניה, התרכזו בפלוגות הבאות: "מעפילים-וארשה", בהדרכתם של זאב גולדשמידט ושלמה בוסל (53 חברים מיוצאי פולין), "מתנסים", בהדרכתו של פריצי בטלהיים (כ-50 חברים מיוצאי הונגריה), "א. ברדיצ"ב" (כ-40 חברים יוצאי רומניה), היו אלה פלוגות בלתי מגובשות, שעשו דרך נדודים ארוכה עד קפריסין: 6 חדשים ארכה דרכה של פלוגת "מעפילים" מוארשה ועד קפריסין: כבר בספטמבר 1946 התקיים הכנס הראשון של חברי "הנוער הציוני" בקפריסין, וב-25.9.46 הוצאה, בכתב-יד, החוברת "המעפיל", כתובה רובה עברית, בטאון ראשון של קיבוצי "איחוד הנוער הציוני" בקפריסין.

ברם, רק עם בוא מעפילי הספינה "ברכה פולד", בסוף אוקטובר 1946, שחברי "הנוער-ציוני" היוו בה את הגרעין המלוכד, הונח היסוד המאורגן לתנועת "הנוער הציוני" בגירוש קפריסין. עם מעפילי ספינה זו נימנו אחדים מפעילי התנועה וראשיה בריכוזי העקורים באיטליה: אריה הסנברג – בן טוב, אריה רוזנשטוק – ורדי, מילו דראך, ברוך דויטש. הפלוגה התנועתית הגדולה ביותר על ספינה זו הייתה פלוגת "איחוד" (כ-124 חברים מפולין, בהדרכתו של אריה הסנברג), אך כעבור זמן לא רב התברר שאין זו פלוגה בעלת חיות קיבוצית. החבורה נתפוררה

ובפלוגה נותרו אך כ-25 חברים. כן הגיעו עם מעפילי ספינה זו כ-10 מוותיקי התנועה ברומניה, שהשתייכו לגרעין הוותיק של קבוצת "במאבק" בארץ, וכן חבורה גדולה, כ-50 חברים מפולין, ששמרו על קשרים עם קבוצת "ניצנים" בארץ. הפלוגה המלוכדת ביותר מבחינה חברתית-קיבוצית ובעלת דמות מקורית הייתה פלוגת "להגשמה" בהדרכתו של דיצ'י (ברוך) דויטש (ובה כ-45 חברים), פלוגת חלוץ של שתי "פלוגות" נוספות אשר עברו אף הן, מאוחר יותר את מבחן מחנות הגירוש בקפריסין. פעילי פלוגה זו עזה הייתה החלטתם לבנות בארץ ישוב קיבוצי בעל דפוסי חיים מקוריים. בראשית נובמבר 1946, עם מעפילי הספינה "לאטרון" הורדו למחנות קפריסין חברי הפלוגה הראשונה של "א. ברדיצ'ב" (כ-40 חברים מיוצאי פולין) שקנתה לה שם בעת ישיבתה במחנות העקורים בגרייפנברג שבגרמניה, בהתנגדותה לטשטוש דמותה התנועתית, במסווה של "נוח"ם" (נוער חלוצי מאוחד), ששליחי מפא"י ביקשו להכניס תחת כנפיו את כל התנועות. עם פלוגה ראשונה זו הגיע מיכאל גלבטרונק, מלוחמי המחתרת החלוצית בפולין ובליטא. פלוגה שניה של קיבוץ זה, בריכוזו של חיים מרוקו-מרום, נמצאה עדיין בגרמניה וחיכתה להזדמנות שלה לעליה. עם בואם של גרעינים אלה, נקבעו הדפוסים הארגוניים של תנועת "הנוער הציוני" בגירוש קפריסין ונבחרה ההנהגה הראשית הראשונה, בהרכב דלקמן: אריה רוזנשטוק – ורדי – מזכיר, אריה הסנברג – בן-טוב – ארגון, אריה בולוכוביץ – תרבות, מילו דרך-גרעינים, שלמה בוסל – העובד הציוני.

ב-1 בדצמבר 1946 הובאו למחנות קפריסין 3,845 מעפילי "כנסת ישראל", רובם ככולם מרומניה, ובהם כ-700 מעפילים שהיו רשומים כחברי "הנוער הציוני" ו"העובד-הציוני", היינו כ-18% מכלל מעפילי אניה זו. ברומניה שלאחר ימי המלחמה הייתה ל"הנוער הציוני" אחיזה חזקה ביותר מקרב בני הנוער היהודי. עם מעפילי אניה זו נמצאו גם שני חברי ההנהגה הראשית של התנועה ברומניה, שנשאו על שכמם את האחריות המירבית לתנועה בשנות המבחן החמורות של המחתרת בתקופת המלחמה והינחו אותה בהתארגנותה, ההמונית, עת הפציע השלום, והם: ברל שיבר ואיצ'ו (יצחק) הרציג-ארצי. עם 700 חברי "העובד הציוני" נמנו 296 חברי "הנוער הציוני" ובראשם בלטו: הפלוגה השניה של "להגשמה" – 45 חברים ו-41 ילדים של בית הילדים מוואטרה-דורנה, בהדרכתו של המחנך הותיק אברהם הרמלין. פלוגות נוספות שהגיעו באניה זו: "תקוות-העם" (פלוגה בלתי מלוכדת מיוצאי הונגריה) "ביריה (מיוצאי רומניה), "א. ברדיצ'ב" (מחוות ההכשרה בלוגוז', רומניה).

במחנות קפריסין החלו כבר אז לפעול השליחים הראשונים של התנועות החלוציות, אך השליח הראשון של "הנוער הציוני", אבנר קלארר – זכאי, איש תל-יצחק, הגיע

לקפריסין רק באביב 1947. לקראת סוף 1946 כבר התרכז במחנות אלה גרעין מכובד של פעילים מוותיקי התנועה ופעיליה בשנות המלחמה, שלא פירקו מעליהם את עול האחריות התנועתית גם בתלאות ההעפלה לישראל והם הפיחו חיים תנועתיים באהלי "מחנות הקיץ" של קראולוס, עם בוא מעפילי "כנסת ישראל" נקבעה הנהגה ראשית ארעית חדשה, בהרכב החברים: אריה הסנברג – בן-טוב, אריה רוזנשטוק – ורדי, איצ'ו (יצחק) הרציג – ארצי, ברל שיבר, מיכאל גלבטרונק וציקו אברמוביץ. הנהגה זו ניגשה להכנות יסודיות ל"יום החלוץ" הראשון של "הנוער הציוני" בקפריסין. בנוסף לבעיות ההתארגנות הסידורים בינות לגדרי התייל, בתנאים הקשים שהוכתבו על ידי שלטונות המעצר הבריטיים, נדרשה הנהגת "הנוער הציוני" הארעית להתמודד עם בעיות תנועתיות-קיומיות, כגון: המיפגש שבין חברי התנועה מפולין, רומניה והונגריה, ומעל לכל – ההתמודדות עם המשמעות של המסגרת הקיבוצית, אשר שימשה לחברים רבים רק "אומניבוס" אשר הקל על תלאות הנדודים. לקראת "יום החלוץ" התנהלו בכל הפלוגות בירורים יסודיים, תנועתיים וקיבוציים ונערך מיפקד שבסיומו דיווח מזכיר התנועה, אריה רוזנשטוק, במכתבו מיום 13.1.47 למזכירות העליונה בארץ, על 450 חברי "הנוער הציוני" במחנות קפריסין "השואפים לחיי קבוצה", וזאת מכלל 8,000 המעפילים, בודדים וחברי קיבוצים, במחנות הקיץ. ביום א', 19 בינואר 1948 נפתח "יום החלוץ" של התנועה באהלי מחנות הגירוש ודיוניו נמשכו 3 ימים רצופים. שלשה נושאים עיקריים עמדו במרכז הדיונים הלוהטים של "יום החלוץ": ההגשמה החלוצית-הקיבוצית, ההזדהות התנועתית של כל חברי הגרעינים ושם התנועה. היו אלה דיונים יסודיים ומפורטים, שכדוגמתם שוב לא נערכו במשך 30 חדשי הקיום של המחנות. פעילי "הנוער הציוני" וחברי הגרעינים הקיבוציים המלוכדים לא השלימו עם ערבוב התחומים שבין "הנוער הציוני" ו"העובד הציוני". לקראת "יום החלוץ" פרשו חברים לא מועטים מהפלוגות הקיבוציות, ששימשו להם אך אכסניה זמנית להקלת תלאות הדרך. היה זה, לפי לשון הימים, "קריסטאלי-זירונגס-פראצעס" (תהליך גיבוש ובירור), שהשאיר צלקות עמוקות בהרבה פלוגות קיבוציות בכל תולדות מחנות קפריסין. ב"יום החלוץ" נתקבלה החלטה המחייבת את העקרונות של חיי שיתוף מלא בקבוצות. כן נתקבלה החלטה מחייבת בשאלת הזיקה התנועתית-רעיונית של חברי הפלוגות הקיבוציות, וזאת בעקבות התהיות והמבוכה שהופצו בריכוזי מחנות העקורים. בשאלת שם התנועה ("איחוד הנוער הציוני" או "איחוד הנוער הציוני ועקיבא") שהטרידה את התנועה בפולין לאחר המלחמה, נתבקשה המזכירות העליונה בארץ להכריע. ב"יום החלוץ" נבחרה גם הנהגה חדשה בהרכב החברים: רוזנשטוק – מזכירות, ברל שיבר – עניני חוץ, א. הרציג, א. הסנברג – תרבות; אירגון: רחל אברמוביץ, א. הסנברג, מיכאל

גלבטרונק, צבי איצקוביץ, העובד הציוני – מיכאל גלבטרונק, כפר הנוער – ברל שיבר. כן הוחלט לנקוט ביוזמה להקמת הסתדרות ציונית שתשמש מסגרת-גג לכל הארגונים הציוניים במחנות קפריסין, אך יוזמה זו לא נשאה פרי ומסגרת זו לא הוקמה בכל תקופת הקיום של המחנות. אופיינית למעמדה של התנועה הייתה ההחלטה שלא להעביר ל"כפר הנוער", שנפתח בחסותה של עלית הנוער, בפברואר 1947, בגוש המחנות החדש שהוקם ליד כפר קסילוטימבו-דהקליה, את חניכי בית הילדים שבהדרכתו של אברהם הרמלין. היה בהחלטה זו ביטוי לרצון להתכנסות פנימית ולחשדנות של תנועת מיעוט מפני התבוללות בלחץ הרוב "השמאלי". קבוצה זו של 41 חניכים, שכונתה "חושלי עתידות", טופחה במסירות ובאהבה, זכתה להערכה כללית בליכודה הפנימי ועמדה יפה במבחן הויתור על תנאי הלימוד והחינוך הנוחים ביותר ב"כפר הנוער" הכללי. עם עלייתה, נקלטה קבוצת נוער זו במוסד החינוכי במגדיאל.

במקביל להתלכדות פנימית זו, זכו ראשי "הנוער הציוני" גם להערכה ולעמדות מרכזיות בהנהלה הפנימית של המחנות: ברל שיבר נבחר כמרכז כללי ונציג מחנות הקיץ כלפי השלטונות הבריטיים, ואילו יצחק הרציג נבחר למרכז ועדת העליה, היא הועדה הרגישה ביותר, שלנציגיה נדרש אימון בלתי מסוייג מצד כלל המעפילים. הייתה זו הפעם היחידה בתולדות מחנות קפריסין שנציג "הנוער הציוני" שמש מרכז כללי של המחנות. כן יזם יצחק הרציג מפעלי תרבות והשכלה במחנות ואלה זכו להד ולהערכה רחבה: א. "האוניברסיטה העממית", שבמסגרתה הושמעו הרצאות מתחומי ההשכלה, היהודית והכללית, נפתחה ב-22 בדצמבר 1946, בנוכחותו ובעידודו של השליח זאב צ'ירנאבסקי, הוא המשורר א. זאב, קצין החינוך הראשי של צה"ל. ב"אוניברסיטה" זו האזינו מדי יום-ביומו מאות מעפילים להרצאות בתחומים השונים; ב. בולטין יומי, שנכתב תחילה בכתב-יד, בעברית, יידיש, רומנית והונגרית. בולטין זה ניזון מהחדשות שפורסמו בעתון המקומי בשפה האנגלית "סייפרוס מייל" ומעתוני הארץ שהגיעו למחנות באיחור ניכר (מקלט רדיו טרם הוחדר למחנות). כעבור זמן, החל גם "השומר הצעיר" להוציא בולטין יומי שלו. רק במרס 1947 נטלו על עצמן המזכירויות המשותפות של המחנות את המשימה ל"שדר" את חדשות היום ב"רם-קול". עתון יומי כללי החל להופיע במחנות, רק בחדשים האחרונים לקיומם: ב-21 באוקטובר 1948 הופיע הגליון הראשון של "שורות", בעריכת "שורות המגינים", היא "ההגנה" במחנות קפריסין, שהתמיד בהופעתו היומית, ב-50 גליונות, עד ליום סגירת המחנות.

זרם ספינות המעפילים הלך וגבר, והמיכסה של 750 רשיונות לחודש שהחלה להיות מוקצבת למעפילי מחנות קפריסין החל מחודש דצמבר 1946 לא הספיקה לרוקן את מחנות הקיץ, שהיו צרים מהכיל את מעפילי הספינות החדשות.

ב"מטרופולין" של "מחנות החורף"

בדצמבר 1946 פתחו השלטונות הבריטיים גוש מחנות חדש בקסילוטימבו-דה קליה, במרחק של 40 ק"מ מקראולוס. המעפילים שהוכנסו למחנות אלה שוכנו בצריפי פח, אשר אף כי היו לוהטים בשמש והעביר את הצינה בחורף, היה בהם שיפור לעומת האוהלים המתעופפים ברוח ב"מחנות הקיץ" בקראולוס. למחנות חדשים אלה (64-68), שכונו בפי המעפילים "מחנות חורף", הועברו התינוקות והוריהם (במחנה 64) וכן "כפר הנוער" שנפתח במחנה 65 על-ידי שליחי עליית הנוער ובו רוכזו כל קבוצות הנוער של כל התנועות, בהנהלה פדגוגית אחת, תוך שמירה על "האבטונומיה" התנועתית שלהן. במחנות אלה התמקמו במרוצת הזמן, המוסדות המרכזיים שפעלו במחנות וכן מרבית השליחים, והם הפכו מעין "מטרופולין" של כלל המחנות.

על אף העובדה שכל ספינות המעפילים שהפליגו לארץ אחרי פתיחת מחנות קפריסין, נתפסו (להוציא רק 4 ספינות קטנות: "עמירם" באוגוסט 1946, "עליה" בנובמבר 1947, "הפורצים" בדצמבר 1947 ו"אומות מאוחדות" בינואר 1948, שהצליחו להסתנן דרך טבעת המצור הבריטית ולפרוק את מטענן האנושי אל חופי הארץ) והמעפילים גורשו לקפריסין, נמשכה ללא הרף שרשרת ההעפלה: "לנגב", "המעפיל האלמוני", "חיים ארלוזורוב", "בן הכט" (ספינת מעפילים יחידה שאורגנה על-ידי חוגים "רביזיוניסטיים" של "הליגה למען ארץ-ישראל חופשית" של פיטר ברגסון), "שבתי לוזינסקי", "מולדת", "ת. הרצל", "שאר ישוב", " התקווה", "מורדי הגטאות", "יהודה הלוי" ו"שיבת ציון" (שתי ספינות אלה היו הראשונות שהביאו מעפילים מצפון-אפריקה), "י"ד חללי גשר א-זיו", "אף-על-פי-כן", "קדימה", "לא תפחידונו", "כ"ט בנובמבר". ספינות אלה הפליגו מנמלי יציאה באיטליה, צרפת וצפון אפריקה, ונוסעיהן, מאנשי שארית הפליטה מפולין ומיעוטם מהונגריה, היו מנוסים בצרות ובתלאות, נגררים מזה שנים בדרכים: בשנות המלחמה – במחתרת ביערות, במחבואים ובבונקרים, ומאז סיום המלחמה – בנדודים בשבילים המפותלים של הבריחה, במחנות העקורים בגרמניה, באוסטריה ובאיטליה ולבסוף – במסע התלאות של ההעפלה. פעם היו אלה צעירים רוגשים וסוערים, אך עם התלאות הם נהיו תכליתיים, "ריאליסטיים" ואף ציניים קמעא. סולם הגילים של המעפילים אלה, לא היה רחב. רובם ככולם בגילאי 17-35 וגם רקעם ההשכלתי הצנוע היה הומוגני.

בספינת "המעפיל האלמוני" הגיעו חברי "הנוער הציוני", הראשונים שהורדו במחנות החורף. הספינות שהביאו את הפלוגות הגדולות ביותר של "הנוער הציוני"

והוכנסו למחנות החורף, היו: "מולדת" (סוף מרס 1947) ו"תיאודור הרצל" (אפריל 1947). איתרע מזלם, שבהגיע תורם לעליה ממחנות קפריסין לפי המכסה החודשית של 750 רשיונות, שהחלה בדצמבר 1946 – הופסקה אז העליה לחלוטין, עקב הכרזת המדינה ופרוץ מלחמת העצמאות, ומעפילי ספינות אלה נשארו על כן במחנות עד לסגירתם בינואר-פברואר 1949 והגיעו על-ידי כך לשיא עגום של שהייה במחנות: 21-22 חודש! בספינה "מולדת" הגיעו הפלוגות: "התקוה", "מגדלור-פאנו" (גרעין זה התארגן בינואר 1946 בפאנו שבאיטליה וקיבל שם הכשרה לקראת התיישבות ימית), "למרות הכל", הפלוגה הגדולה ביותר, בריכוזו של שמחה כהן, ו"לנגב". בספינה "ת. הרצל" הגיעה הפלוגה השניה של "א. ברדיצ'ב" מגרייפנברג שבגרמניה, בריכוזו של חיים מרוקו-מרום. בשתי ספינות אלה הגיעו גם קבוצות הנוער "שורשים", "המגשים" ו"הפועל" מיוצאי הונגריה. באוניה "חיים ארלוזורוב" הגיעה קבוצת בנות מפולין, אשר הודות להינצלן בימי המלחמה בשוודיה והפלגתן מארץ זו, נודעו בכינויין "הבנות השוודיות". בספינה "התקוה" הגיעה הפלוגה ההונגרית "עבודה" ובספינה "אף-על-פי" – הפלוגה "בני חורין", רובם בגיל צעיר.

מאחר ש"כפר הנוער" הכללי, שנפתח בפברואר 1947 במחנה 65 בחסות עליית הנוער, הפך למציאות מרשימה, צורפו אליו גם חברות הנוער של "הנוער הציוני" והן הפכו בתוכו לגורם חשוב. ב-29.6.47 מנו קבוצות "הנוער הציוני" ב"כפר הנוער" 186 חניכים מכלל 1,775 חניכי ה"כפר" כולו, מהם 111 מהונגריה. על אלה יש להוסיף את קבוצת הנוער "חושלי עתידות", שנשארה במחנות הקיץ ולא צורפה ל"כפר הנוער". ילדים ובני נוער אלה עלו אחרי תקופה קצרה יחסית: חניכי "חושלי עתידות" מ"כנסת ישראל" עלו ביולי 1947 ונקלטו בארץ במוסד החינוכי במגדיאל, וחברי התנועות "ההונגריות" הועלו בנובמבר 1947 והניחו בארץ את היסוד לכפר הנוער החדש של "הנוער הציוני" שליד קבוצת כפר גליקסון, "אלוני יצחק", על שמו ולכבודו של המנהיג הישיש של יהדות פולין ושל הציונות הרדיקלית, יצחק גרינבוים. עד אז טרם שיגר "הנוער הציוני" שליח-מחנך מיוחד ל"כפר הנוער" ומנחם לנגר, איש כפר הנוער בן-שמן, חבר התנועה שיצא בשליחות כללית ל"כפר הנוער", שימש כתובת מדריכה ומנחה גם לקבוצות "הנוער הציוני". "כפר הנוער" שטופח במסירות ובאהבה אין קץ, ביקש לקיים עולם ילדות סוריאליסטי בין גדרי התיל. הוא זכה להערכה כללית בהיותו מפעל פדגוגי ייחודי הראוי לבחינה, לא רק בהקשר לתרומתו לחיי המעפילים, אלא בהישגיו החינוכיים הכלליים. רק בסתיו 1947 הגיע ל"כפר הנוער" השליח הראשון של "הנוער הציוני", יעקב כרוך מניצנים, במטרה להכין את חניכי התנועה לעליה. אף כי יעקב לא היה מחנך שאומנותו בכך, היתה

שליחותו הקצרה שנמשכה פחות משלושה חודשים, מלבבת מאוד. עם הידוק טבעת המצור מסביב למשק ניצנים, הוא חש הביתה כדי להצטרף למגיני המשק ומצא את מותו על משמרתו במלחמת השחרור.

הגרעינים הקיבוציים שהגיעו מריכוזי העקורים במערב ובמרכז אירופה, לא היו מגובשים ובחלקם הגדול היוו חישובים תכליתיים בלבד להקלת התלאות והקשיים בנדודים ובמחנות והם לא עמדו, כאמור, במבחן החיים הסטאטיים שבמחנות קפריסין. באביב 1947 הגיע למחנות אבנר קלארר-זכאי, מוותיקי קיבוץ תל-יצחק, כשליח ראשון של "הנוער הציוני" למחנות קפריסין. אבנר קלארר נהג בגישה קיבוצית אינטגרלית ויזם בכל הגרעינים והפלוגות, בירורים של "אויפקלערונגען" (הבהרות) של "קריסטאליזירונגען" (גיבוש) ושל "קאנסאלידירונגען" (ייצוב), לניסוח חד-משמעי על יחסם של חברי הפלוגות לאורח החיים השיתופי-קיבוצי ועל מגמת פניהם בארץ. גישה זו נתקבלה בביקורתיות מצד החברים שלא נטו להתחייב באופן חד-משמעי ולעומת זאת נתקבלה גישה זו בברכה על-ידי הגרעינים המגובשים, שביקשו להילחם ברוח הפרצים שנשבה ברבות מפלוגות "הנוער הציוני". אבנר קלארר שהה במחנות כמחצית שנה ואליו הצטרף לתקופה קצרה בלבד, משה מלמד, חבר ניצנים.

התנועה במחנות החורף נאלצה להתפתח ולהתקיים במנותק מהחברים במחנות הקיץ וכך גם הוקמו מוסדות תנועתיים נפרדים במחנות הקיץ ובמחנות החורף. הנשירה מהפלוגות החלוציות של "הנוער הציוני", שהיו מרוכזות במחנות חורף, היתה לחזיון רגיל ביותר. אט-אט ניתנה לגליזציה לתווית ה"בודד" והוקמה מסגרת לסניפי "העובד הציוני", אשר באופן הדרגתי עלו במספרם על הפלוגות הקיבוציות של "הנוער הציוני". לטיפול ב"בודדים" הרבים, הגיע מן הארץ מיכאל אורנשטיין, אליו הצטרף בדצמבר 1947, חיים הופנשטנדט-שמיר. שליחי "העובד הציוני" אלה, היו השליחים היחידים, להוסיף עליהם רק שלושה שליחי תנועת המושבים ושני שליחי פועלי אגודת ישראל אשר נתנו את דעתם ואת טיפולם המיוחד ל"בודדים" הרבים, שהילכו במחנות כשהם עזובים ונטושים.

ב-21 באוקטובר 1947 נפתחה המועצה החמישית של "הנוער הציוני" במחנות החורף. במועצה זו, בה טרם שותפו נציגי הפלוגות החדשות שהגיעו באוניות "מדינה יהודית" ו"גאולה" מרומניה, אשר שוכנו במחנה חדש – 70, שטרם חובר למחנות החורף "הותיקים", נבחרו: חיים מרוקו ("א. ברדיצ'ב"), יהודה קרייזלר ("בני חורין"), מאיר מישל ("למרות הכל") וגרשון רוזנר (נציג "כפר הנוער"). ב-21 בדצמבר 1947 שונתה מזכירות זו והרכבה החדש נקבע כדלקמן: זיגמונד זליקוביץ – מרכז, שמחה כהן – תרבות, יוסף וסרציעהער-גבעון – עניינים כלכליים ושיכון, נתן שטיינברג – עורך ביטאון התנועה "מנגד" ("כי מנגד תראה

את הארץ ואליה לא תבוא") וגרשון רוזנר. מזכירות זו, אף כי היה בה משום חיזוק מבחינת משקלה הציבורי, סימנה נסיגה מנקודת המבט של הנאמנות לערכי ההגשמה האישית. גם חברי "העובד הציוני" ה"בודדים" התארגנו בסניפים ובחרו להם מוסדות וועדים. לועד הפועל של "העובד הציוני" במחנות החורף נבחרו: נוסבוים, ברנדיס, קפלן. הנציג הבכיר ביותר של התנועה במוסדות הכלליים של המחנות היה שרגא מנז'ר, מעפיל "מולדת", שנבחר כמרכז ועדת העליה של מחנות החורף.

אט-אט התפתחה פעילות תנועתית סדירה– מסיבות עונג שבת, שיעורי עברית, כנסי פעילים – גם ב"מחנות החורף", אך זו היתה חסרה מוקדי ריכוז, בהיעדר מנהיגות וגרעינים קיבוציים מגובשים. ביטאון התנועה "מנגד" הופיע מדי חודש בחודשו, מאוגוסט 1947 ועד מרס 1948 (8 גיליונות), בעריכה קפדנית למדי, בעברית וביידיש, והוא שימש כביטאון לתנועה בכלל מחנות קפריסין.

אירועים מתסיסים במחנות היו שני הביקורים של מנהיג התנועה בארץ, משה קולודני-קול, סגן חבר הנהלת הסוכנות היהודית ויו"ר הועד למען גולי קפריסין. בביקור הראשון במרס 1947, תרם משה קולודני להפסקת השביתה עליה הכריזו המעפילים בעקבות רצח המעפיל משה לארר בעת הפגנות נגד קיצוץ מיכסת העליה; בביקור השני, בנובמבר 1947, הצליח משה קולודני לשכנע את מוסדות המעפילים לקבל החלטת ויתור על מיכסה חודשית אחת לטובת מעפילי "יציאת אירופה תש"ז". החלטה נדיבה זו לא הוצאה לפועל עקב סירוב השלטונות הבריטיים לאשר כניסתם לארץ של מעפילי "יציאת אירופה". ביקורים אלה העלו את קרנה של התנועה, שהיתה מיוצגת בדלילות במשלחת של שליחי התנועות. בדצמבר 1947, עם בוא שתי אוניות המעפילים "מדינה יהודית" ו"גאולה", יצא לביקור קצר למחנות קפריסין, דוד צימנד, שהיה אהוד ביותר, מימי שליחותו בארץ זו מיד לאחר המלחמה, על חברי התנועה מרומניה.

ההעפלה ההמונית מרומניה

מיפנה סוציולוגי בהרכב אוכלוסיית המעפילים של מחנות קפריסין ושינוי מכריע במעמדה של התנועה במחנות קפריסין, חל עם בואה של ההעפלה ההמונית מרומניה, תחילה בראשית אוקטובר 1947 – 4,052 המעפילים של "מדינה יהודית" ו"גאולה", ואחר כך ב-1 בינואר 1948 – 15,239 המעפילים של "קיבוץ גלויות" ("פאן-יורק") ו"עצמאות" ("פאן-קרסצ'נט"), הידועים בכינויים המשותף, ה"פאנים". אוכלוסיית המחנות הוכפלה: מ-15,000 בספטמבר 1947, לכ-30,000 בינואר 1948. לא פחות חריף מהגידול הכמותי, היה השינוי הסוציולוגי: אוניות מעפילים אלה, שהיו הגדולות ביותר בתולדות ההעפלה, הביאו מרומניה מעפילים

בסולם גילים רחב ביותר, משפחות שלמות על זקניהם, נשיהם וטפם, ומה שחשוב ביותר, קבוצות גדולות של ילדים ובני נוער מאורגנים בבתי ילדים, בהם ילדים שעברו את סיוטי טרנסניסטריה וכן גרעינים חלוציים רעננים, שהתארגנו בתנועות הנוער החלוציות שפרחו ועלו על גדותיהן עם סיום המלחמה. גם היסוד ההשכלתי והמקצועי של מעפילים אלה, היה מגוון ביותר: רבים מבני "עמך" של עיירות בוקובינה ומולדובה, בוקרשט וטרנסילבניה, אך גם שכבה מכובדת של משכילים ובעלי מקצועות חופשיים וביניהם גם מנהיגים ועסקנים ציוניים בעלי זכויות. ברומניה היתה אחיזה חזקה ביותר ומסורת לתנועת "הנוער הציוני" ואחרי המלחמה הוקמו בה גם מסגרות שונות שהסתנפו ל"העובד הציוני". ההעפלה של יהודי רומניה הקפיצה את "הנוער הציוני" למקום מכובד ביותר על המפה התנועתית של מחנות קפריסין, בייחוד שעם אוניות אלה הגיעו גם מראשי התנועה ומעפיליה, שהיו אהודים על כלל יהודי רומניה.

במכתב שהגניבו פעילי התנועה בעת ההתנגשות עם הבריטים בנמל חיפה, הם דיווחו שעם כ-4,000 מעפילי האוניות "גאולה" ו"מדינה יהודית", נמנים לא פחות מ-600, היינו 15% מכלל המעפילים באוניות אלה, עם "הנוער הציוני" ו"העובד הציוני". עם חברי התנועה נמנו גם פעיליה וראשיה: יוסף אדלר, יצחק יבלונובר-ילון, גרשון רוזנר, משה שרף, ישעיהו זלצברג, מרדכי הורוביץ, ישראל זיידמן. שתי הפלוגות הקיבוציות שהגיעו באוניה זו (שמנו כל אחת כ-45 חברים): "ארגון הצופים" ו"שבעת הצנחנים", ריכזו את העילית של התנועה ואת השכבה המשכילה שלה. כן הגיעו באוניות אלה ילדי בית הילדים מווטרה-דורנה, בריכוזו של המחנך הוותיק זאב יגרדורף. תופעה ראויה לרישום היא התארגנותם של "הבודדים" ב"העובד הציוני" ב-5 גרעינים להתיישבות חלוצית: "לניצחון", "בעלי-מלאכה", "שמואל פינלס", "ת. הרצל" ו"החושלים". התברר שארבעת הארגונים הראשונים היו קיקיוניים, אך ארגון "החושלים" אף התלכד במחנות קפריסין, הרחיב שורותיו ובעלותו הקים מושב חקלאי פורח בעמק איילון, הוא כפר שמואל.

המעפילים של שתי אוניות אלה הוכנסו למחנה אוהלים חדש ונפרד, מחנה 70, במרחק של ק"מ וחצי ממחנות החורף "הוותיקים". במחנה זה זכו חברי התנועה לעמדות בכורה. יצחק יבלונובר נבחר כמרכז ועדת העליה. הנהגה זמנית בהרכב: יצחק יבלונובר ("במאבק"), דוסיו רול ("ארגון הצופים") ומרדכי הורוביץ ("שבעת הצנחנים") ניהלה את ענייני "הנוער הציוני". יוסף אדלר וגוסטאב באדיאן היו פעילים במזכירות המחנה. הילדים ובני הנוער הועברו בסוף אוקטובר 1947, למחנה 65 של "כפר הנוער", שנמצא בתהליכי פירוק עקב ההכנות לעליה. ואמנם, הם שהו במחנות הגירוש רק 2-3 חודשים, כי במשך חודש דצמבר 1947 הם כולם עלו במיכסה מיוחדת שאושרה על-ידי השלטונות הבריטיים.

העפלת ה"פאנים", אחרי ההחלטה של עצרת האו"ם בכ"ט בנובמבר 1947 על הקמת מדינה יהודית בחלק של ארץ-ישראל, לא יכלה לצאת אל הפועל בחשאי ובמחתרת והיא התאפשרה הודות לקשרים מיוחדים שנקשרו עם השלטונות הרומניים ובאישורם של שלטונות הכיבוש הסובייטיים וגרמה למתיחות ביחסים עם ארצות-הברית, שביקשה להימנע מהערמת קשיים נוספים, מיותרים, על בת בריתה בריטניה וחששה גם מפני החדרת סוכנים קומוניסטיים למחנות קפריסין ולארץ-ישראל. אל מתיחות חיצונית זו נתלווה ויכוח פנימי בהנהלה הציונית, שהביא להתפטרותו של ד"ר משה סנה מחברותו בהנהלה. האוניות הפליגו "אנוסים על פי המצב" ופנו על-פי הסכם של פשרה, ישירות לקפריסין, מבלי לנסות לעגון בחיפה. "בתולדות "ההגנה", מסכם י. סלוצקי, ההיסטוריון של "ההגנה", "תירשם פרשת ה"פאנים" כמקרה בולט של התנגשות חמורה בין עקרון המרות הלאומית, עליו חונכו פעילי ההעפלה וחינכו אחרים, לבין הרגשת החובה והמצפון הציוניים, התנגשות שנסתיימה במעין מוצא של פשרה תכליתי שהסתברה מתוך נסיבות הימים".[5] מבצע ההורדה של 15,000 המעפילים של ה"פאנים" והכנסתם אל תוך המחנות, החל ב-1 בינואר 1949 ונמשך בגשם שוטף, 82 שעות תמימות. עשרות שליחים ומאות מעפילים עמלו ללא הפוגה וסייעו לאלפי המעפילים החדשים להתמקם במחנות באוהלים החדשים שהוקמו, חלקם במחנות הקיץ (מחנה 63) וחלקם ליד מחנות החורף (מחנה 69). בעיות סבוכות אין קץ נוצרו בהפרדה זו. כל תנועה קיבלה על עצמה לדאוג לסידור חבריה. החלו התרוצצויות והשתדלויות אצל הבריטים לאיחוד המשפחות ולמיזוג הפלוגות והגרעינים שהופרדו בין המחנות השונים. במחנות החורף לא היה קשר בין המחנות הוותיקים 64-68 לבין מחנות האוהלים החדשים 69-70, ורק בפברואר 1949 נפתח גשר העץ שנבנה לקשר ביניהם והוא רחש תנועה סואנת. הרכב האוכלוסיה של המחנות השתנה מן הקצה, אך לא חל כל שינוי מהותי במבנים הארגוניים והמנהליים של המחנות.

בין למעלה מ-15,000 המעפילים של ה"פאנים" היו כ-2,500, היינו, קרוב ל-17%, רשומים כחברי "הנוער הציוני" ו"העובד הציוני". בסך הכל היו רשומים בינואר 1949 כ-4,000 מעפילים, מבוגרים – "בודדים", גרעינים ופלוגות קיבוציות וקבוצות ילדים ונוער, כחברי התנועה, היינו, קרוב ל-14% מכלל האוכלוסיה הכללית של המחנות, שהתקרבה ל-30,000 איש.

בין אלפי המעפילים של ה"פאנים" בלטו קבוצות הנוער והילדים. בדו"ח של יהודה כביש, נציג המחלקה לעליית ילדים ונוער (עליית הנוער), מיום 27.1.48, נמסר על 3,353 ילדים ובני נוער (גילאי 11-17) יתומים או שהוריהם נשארו בחו"ל, מאורגנים בקבוצות ילדים ונוער של התנועות לקראת העלייה, מהם 457, היינו כ-14%, היו מאורגנים בקבוצות הנוער והילדים של "הנוער הציוני". קבוצות

נוער וילדים אלה של התנועה רוכזו בשני ריכוזים שהוקמו בחיפזון במחנה 69 שליד מחנות החורף ובמחנה 63 במחנות הקיץ. ריכוזים אלה שכנו באוהלים והיו חסרים כל ציוד ראשוני. בערוב היום השתרר בהם חושך, מתוכו נשמע קולו של המדריך מספר את סיפורו... מדריכי בתי הילדים מווטרה-דורנה (בוקובינה) ומגיגה (רומניה הישנה), שליוו את הילדים גם במחנות קפריסין, טיפלו בהם במסירות. בין קבוצות הילדים בלטו 95 הילדים, חניכי בית הילדים על-שם א. ברדיצ'ב מווטרה-דורנה, בריכוז מחנה 69, בהדרכתו הנאמנה של זאב יגנדורף ושתי החברות: "לפיד" – 38 ילדים ו"הכובש" – 50 ילדים, מבית הילדים של גיגה, בריכוז מחנה 63.

הפעם מיהרו השלטונות הבריטיים והודיעו מיד אל אישור מיכסות מיוחדות להעלאת הילדים ובני הנוער. ב-13 "טרנספורטים" הועלו, בין 20.2.48 ל-12.4.48 4,931 הילדים ובני נוער, שמוינו על-ידי ועדה מיוחדת. עודף הרשיונות חולק לחברי גרעינים קיבוציים בעלי חזות צעירה. במסגרת זו הועלו 435 חברי "הנוער הציוני", מהם כ-350 חניכי "חברות נוער" וכ-115 חברים צעירים של הפלוגות החלוציות. מוסדות התנועה הועמדו בפני משבר. אפשרויות הקליטה החינוכית של הנוער היו מוגבלות במסגרות התנועה ולא ניתנה שהות לחפש אחר אפשרויות קליטה חדשות. פעמיים נאלצו קבוצות "הנוער הציוני" לוותר על התור לעליה, מתוך הכרח של שהות נוספת של שבוע או שבועיים, שתביא לגמר המשא ומתן על אפשרויות קליטה חינוכית שלהן. בסופו של דבר מצאו חברות הנוער בית מחנך בקבוצות אושא וכפר גליקסון ובכפרי הנוער של מגדיאל, נהלל, עיינות והדסים. הפלוגות הראשונות של "ארגון הצופים" ו"שבעת הצנחנים", שאושרו לעלייה במסגרת זו, יצאו להכשרה בשתי הדגניות בעמק הירדן, תופעה חריגה בתנועה.

עם ה"פאנים" הגיעו פלוגות ההמשך של "ארגון הצופים" (פלוגה שניה), "שבעת הצנחנים" (פלוגה שניה), "להגשמה" (פלוגה שלישית), "תחיה" (חברי ההכשרות בטרנסילבניה), מילואים ל"במאבק" ועוד כמה עשרות חברים בפלוגות בלתי מגובשות.

כיצד ומי יטפל בים אנושי זה של כ-4,000 חברים? כותב טורים אלה גוייס בחיפזון ונכנס למחנות קפריסין בסוף ינואר 1948, לטיפול מיוחד בקבוצות הנוער ולמעשה, לריכוז הפעולה בגרעינים הקיבוציים של "הנוער הציוני". אשר רוט-אזר, ששהה תקופה קצרה במחנות, חזר ארצה עם החרפת המצב הביטחוני במשקו, ניצנים. במחנות עוד נמצאו מיכאל אורנשטיין וחיים הופנשטנדט-שמיר וזו היתה המשלחת שריכזה את הפעולה עד לסגירת המחנות, לפי חלוקת התפקידים הבאה: חיים הופנשטנדט – "העובד הציוני" במחנות החורף ונציג במזכירות המשלחת של

שליחי התנועות; מיכאל אורנשטיין – "העובד הציוני" במחנות הקיץ ודוד שערי – ריכוז הגרעינים החלוציים ופעילות הסברתית ב"העובד הציוני". שלושה חברי ההנהגה הראשית מרומניה קיבלו על עצמם את האחריות התנועתית, כל אחד על גוש מחנות: יצחק יבלונובר-ילון על מחנות 69-70, גרשון רוזנר על מחנות 64-68 ועקיבא לונדון על מחנות 60-63. במחנות הקיץ (60-63) נשא משה ויסזנד באחריות לפעולת "העובד הציוני", וזאת במקביל למילוי תפקידים מרובים במזכירות המשותפת של המחנות עד לעלייתו באוגוסט 1948. לזכותו יש לרשום מפעלים "קונסטרוקטיביים" רבים וביניהם הקמת בתי מלאכה. תפקיד מקביל במחנות החורף מילא יוסף ווסרציעהער-גבעון. יצוין, שאף עסקן אחד לא ויתר ולא נדרש לוותר על תורו לעליה בגין צרכי התנועה.

בשבי

במקביל להכנות הקדחתניות לעליה של קבוצות הנוער, התנהלה עבודה תנועתית אפורה אך שקדנית, ארגונית, תרבותית-הסברתית וכלכלית. מרכז הפעילות עבר למחנות החורף בהם התמקמו, עקב התנאים החיצוניים המשופרים קמעא, המוסדות המרכזיים של המעפילים: כפר הנוער, בית התינוקות, ובהם התגוררו בתנאים של המעפילים, גם מרבית השליחים. הפעילות התפשטה על פני שטחים רבים: ב"הנוער הציוני" – דאגה לשיפור תנאי החיים של הגרעינים הקיבוציים, קשר ביניהם לבין הקיבוצים בארץ, השתתפות ערה במפעלי התרבות והביטחון הכלליים, סמינריון להשכלת מבוגרים על-שם רוטנברג, אימונים ב"שורות המגינים", הם "ההגנה" של המחנות; ב"העובד הציוני" – ארגון "סניפים" בכל המחנות, פעולות תרבות והסברה משותפות עם "הנוער הציוני": עונגי שבת, להקות תיאטרון, שקידה על הוצאת ביטאון התנועה "מנגד". בפסח תש"ח ערכו כל הפלוגות הקיבוציות "סדר" משותף במחנות החורף, בהשתתפות כ-300 חברים, בנוסח ארצישראלי. במרס 1948 קוימה במחנות הקיץ תערוכה משותפת של עבודות אומנות ואמנות, בארגונים של משה ויסזנד ודוסיו רול. תערוכה מקבילה התקיימה באוקטובר 1948 גם במחנות החורף, בכלים לא-כלים שהוגנבו למחנות על-ידי השליחים ובסבלנות אין קץ חרטו באבן לארנקה הרכה, פרמו חבלים של האוהלים ותפרו מבדים שלהם בגדים, ארגו עבודות-יד, התקינו מזוודות פח, עבדו בסנדלריות, פחחיות, נגריות ובמסגריות פשוטות. המאמץ היה רב, אך במבט רטרוספקטיבי, ניתן לאמור שמוסדות הסיוע כולל ה"ג'וינט", עשו אך מעט מאד להקמת מרכזי הכשרה ולימוד מקצועי, וחבל. כל היוזמה בתחום זה נפלה על שכם התנועות.

במפקד שנערך בחודש יוני 1948, נתפקדו 389 חברים בפלוגות הקיבוציות של "הנוער הציוני" במחנות הקיץ והחורף גם יחד. המצב הלך ונעשה יותר קשה עם הכרזת המדינה. על אף חופש העלייה, גם אליבא דשלטונות הבריטיים, שבין 15-31 במאי 1948, לא חוסלו בקפריסין והמעפילים לא הועלו ארצה. אחרי העלייה הגדולה של 11,843 מעפילים, רובם נשים, זקנים (ביניהם גם כ-3,000 צעירים מחופשים...) "בלתי-לוחמים", נשארו במחנות קפריסין למעלה מ-11,000 מעפילים, רובם גברים בגיל צעיר. העלייה נפסקה לחלוטין. כפתח אוורור הגבירו "שורות המגינים" בהדרכת שני שליחי "המוסד", את היציאה "החופשית" דרך שלוש המנהרות הפעילות (נחפרו בסך הכל שבע מנהרות) ודרך הגדרות. בצורה מאורגנת הועלו בדרך זו 452 מעפילים, אליהם יש להוסיף עוד מאות ספורות שחמקו מהמחנות בכל תקופת קיומם על-ידי זיוף תעודות יציאה, הסתננות על ספינות שעגנו בפמגוסטה וכו'. בין החופרים החרוצים והשקדנים ביותר של המנהרה במחנה 68, היו חברי פלוגת "הנוער הציוני" ההונגרי – "עבודה". לדאבון לבם, הם סיימו את חפירת המנהרה בדיוק ביום הכרזת השחרור של א. בווין ב-18 בינואר 1949, ולא נותר להם אלא להשאיר לאנגלים המשתאים שלט בכניסה למנהרה: "נתיב החירות".

כל המסגרות הקיבוציות הלכו ונידלדלו ובתוכם גם פלוגות "הנוער הציוני". חרדה קיומית החלה לכרסם בלב, המעפילים החלו לחוש שהם נלכדו "בשבי" בטרם הגיעו לכל מערכה צבאית שהיא. במקביל, התרופפה המשמעת הציבורית במחנות וזאת גם עקב משקלם הגדל של ה"בודדים" שהיוו בשלב אחרון זה את המניין המכריע של המעפילים. באווירה זו אירעה ההתפרצות היחידה במחנות, בימים 5-8 בספטמבר, נגד "הממסד" של "הג'וינט", השליחים והמוסדות המנהלים את המחנות. רבו הולכי בטל ומעבירי רכילויות. דפי הלוח נתלשו בזה אחר זה מתוך שעמום ודיכאון. הכרזת השחרור מה-18.1.49 באה בעיתה.

מחנות הגירוש של המעפילים בקפריסין לא הפכו למרכזי הכשרה, אך עקב המבנה התנועתי והפעילות של התנועות החלוציות, נמנע בהם הגרוע ביותר. אלפי המעפילים שהיו רשומים בגרעינים הקיבוציים במחנות קפריסין, לא זרמו בזרם אדיר לנחלי ההתיישבות הקיבוצית. עם זאת, היצירה ההתיישבותית של גרעיני "הנוער הציוני", שעברו הכשרה בקפריסין, אינה מבוטלת ולא פחותה משל תנועות אחרות. שלושה ישובים חקלאיים, יסודותיהם הונחו על –ידי גרעינים שעברו דרך מחנות קפריסין: חברי "להגשמה" נאחזו במבואות ירושלים והקימו את המושב השיתופי "שורש"; "ארגון הצופים" יסד את המושב השיתופי "תלמי יפה" בדרום הארץ; "החושלים" עלה על הקרקע בעמק איילון והקים את המושב "כפר שמואל". כל הישובים האלה יסודם מיוצאי התנועה ברומניה. שתי פלוגות עבודה במושבה

הוקמו על-ידי מעפילי קפריסין: "להט" ליד אבן-יהודה, על-ידי יוצאי פולין, התפזרה ולא הגיעה להתיישבות ו"מבקיעים" ליד בנימינה, על-ידי יוצאי הונגריה, נאחזה במושב שיתופי בדרום הארץ.

תנועת "הנוער הציוני" ו"העובד הציוני" תרמה תרומה חשובה לעיצוב דמותם המופלאה של מחנות קפריסין.

מקורות

ר' החומר הארכיוני הבא: "ארכיון הנוער הציוני", רחוב המלך ג'ורג' 48, תל-אביב; ארכיון העבודה, תיקים הארכיון הציוני המרכזי, 23.VI/326-342; תיקים J/21/1-356.

8 גליונות "מנגד". בטאון "העובד הציוני" ו"הנוער הציוני" בגירוש קפריסין: "במדבר" (ברומנית) – 3 גליונות; "בשבי", ארגון הצופים, אוקטובר 1948; יצחק הרציג, מאחורי גדר התייל הבריטי (מכתב מקפריסין), העובד הציוני, ינואר 1947; אמת מקפריסין, העובד הציוני, אוגוסט 1947; אבנר זכאי, שנה לגולת קפריסין, העובד הציוני, 31.8.47 וראה גם: ש. דוד פרקי קפריסין, תמורות, מאי ספטמבר ואוקטובר 1964.

המחבר, פעל כשליח עלית הנוער ו"הועד הציוני" במחנות קפריסין. המאמר הוא פרק מתוך מחקר מקיף בנושא שנערך בסיועו של המכון לחקר הציונות ע"ש חיים ויצמן של אוניברסיטת תל-אביב.

ארכיון ציוני מרכזי 21/320-321.

4 Dr Paul S. Friedman, Psychiatric Team, Cyprus, June 27 – September 18, 1947.

הארכיון הציוני המרכזי CM 370.

ספר תולדות ההגנה, י. סלוצקי, כרך שלישי, ממאבק למלחמה, חלק שני, ע' 1190, עם עובד.

ד"ר חוה אייכלר

תנועת "הנוער הציוני" בהונגריה*

תנועת "הנוער הציוני" בהונגריה

"יום ההתאחדות" השישי של "התאחדות הנוער בהונגריה", שהתקיים בבודפשט בספטמבר 1931, אישר סופית את ההחלטה להצטרף אל תנועת הנוער העולמית של הציונים הכלליים "הנוער הציוני".[1] באותה תקופה החליטו גם על הקמת "החלוץ הכלל ציוני", כדי לא לסבול עוד אפליה בארגון "החלוץ", המשותף עם תנועות השמאל.

בשנת 1932 עבר משבר על תנועת "אביבה-בריסיה". ההנהגה הקודמת התפטרה וההנהגה החדשה הצעירה, הבלתי מנוסה, לא ידעה למצוא את הדרכים המתאימות לחידוש התנועה.[2] "אביבה-בריסיה" החליטה לתת לחברים חופש בחירה; הם רשאים ללכת להכשרה ולעליה, אבל ההגשמה אינה חובה. גישה פושרת זו לא הוכיחה את עצמה. היתה ירידה מדאיגה במספר הסניפים המקומיים בכל הונגריה.

באווירה זו של פשרנות וחוסר החלטה, התחיל את פעולתו "קן החרות" של "הנוער הציוני" בבודפשט. תוך זמן קצר צמחה תנועה חלוצית-צופית מגשימה. לא בוטלו הקשרים עם חברי "מכביאה" ו"אביבה-בריסיה", אבל הם התבססו על יסוד הפרדה מוחלטת בין פעילות קבוצות חברים מעל גיל שמונה-עשרה לבין השכבה הצעירה שחינוכה חלוצי.[3]

החברים הראשונים של "הנוער הציוני" היו צעירים שלא היו מוכנים להסתפק בציונות הגלותית של "בריסיה",[4] או צעירים שהשתייכו בעבר ל"השומר הצעיר" ועזבו את התנועה כי לא נחה דעתם מהדוגמתיות, מהדרישה המתמדת לביקורת עצמית ומחוסר התחשבות בבעיות הפרט.[5] הם הביאו איתם מ"השומר הצעיר" את הצופיות, אהבת הטבע, אחוות רעים ושיטת חינוך בקבוצות קטנות, שבהן המחנך קרוב בגילו אל החניכים.

בין חברי ההנהלה הראשונה של "הנוער הציוני", היו רבים מתלמידי בית

* פרק מתוך: "ציונות ונוער בהונגריה בין שתי מלחמות העולם" – חיבור לקבלת תואר דוקטור של אוניברסיטת בר-אילן.

המדרש לרבנים של בודפשט, שנמשכו אל הציונות אולי בגלל קרבתם אל אוצר התרבות היהודית והשפה העברית. המנהיגים הראשונים היו שמעון שבעק (שרוני), ריכארד שוגר, שמשון שטרן (כוכבי), מרדכי וייס, חיים קאסש (חרמש), שמואל שואד. מרכזי "החלוץ הכלל-ציוני" היו: עזרא לפקוביטש (בן-ארי) ומשה בניוביטש (בן אביב).

תנועת "הנוער הציוני" ראתה את עיקר תפקידה ויעודה בחינוך הנוער היהודי לחיי הגשמה ועבודה בארץ-ישראל. דרכה של התנועה הובילה אל הקיבוץ, אבל היא לא שללה את ההון הפרטי בבנין הארץ והתנגדה למלחמת מעמדות.[6]

בשנת 1934 התפלגה התנועה העולמית של "הנוער הציוני" בועידת וארשה סביב שאלת ההשתייכות אל "הסתדרות העובדים". סיעה א' רצתה להישאר בתוך ההסתדרות ולמלא שם תפקיד של אופוזיציה וסיעה ב' רצתה בהקמת ארגון נפרד לציונים הכלליים.[7]

בינואר 1935 התקיימה בבודפשט ועידה שדנה בנושא. נציגי "הנוער הציוני" מאוסטריה ומצ'כוסלובקיה, שבאו לפי הזמנת "התאחדות הנוער", הציעו החלטה התומכת בסיעה א' בעמדת התנגדותם להקמת הסתדרות עובדים נפרדת.[8]

בועידת קרקוב ביוני 1935, התפלגה סופית תנועת הציונים הכלליים לסיעה א' – "ההתאחדות העולמית של הציונים הכלליים" וסיעה ב' – "הברית העולמית של הציונים הכלליים". "הנוער הציוני א'" התקשר אל "ההתאחדות" ו"הנוער הציוני ב' " מצא את מקומו ב"ברית".

ב-22 וב-23 בנובמבר 1935 התכנסו אנשי "הנוער הציוני א'" לועידה ברעננה. הוחלט (בין היתר) להדק את הקשרים עם התנועה החלוצית החינוכית בגולה, לחזק את היסודות הלאומיים והחלוציים המעונינים בעליה ובהכשרה הרוחנית והגופנית.[9] הוקמה מזכירות עולמית ומשה קולודני (קול) קיבל את תפקיד המרכז. הוא התקשר אל ארגוני "הנוער הציוני" בכל הארצות כדי להבטיח את נאמנותם לסיעה א'. התנועה ההונגרית השיבה בחיוב לפנייתו; היא ניתקה את הקשרים עם תנועת "הנוער הציוני ב' " בגליציה והידקה את הקשרים עם ההנהגה העליונה בקלוז', טרנסילבניה, שהיתה שייכת ל"הנוער הציוני א'" והודיעה שהיא רואה את משה קולודני כנציג התנועה בארץ-ישראל.[10]

מכאן התחיל יחס ידידותי ממושך בין משה קולודני ובין התנועה ההונגרית. משה קולודני ביקר שלוש פעמים בהונגריה,[11] פעם ראשונה בשנת 1937 יחד עם אברהם פלורנטל, מנהיג "הנוער הציוני" בטרנסילבניה, בדרכו חזרה מהקונגרס הציוני העולמי ה-20 בציריך.[12]

שלוש התנועות, "אביבה-בריסיה", "הנוער הציוני" ו"החלוץ הכלל ציוני", התלבטו בקביעת היחס ביניהן. בקיץ 1936 שינו את השם של "התאחדות הנוער

בהונגריה" ל"התאחדות הנוער הציוני בהונגריה". שלושה גופים עצמאיים שנכנסו כל שנה למועצה משותפת, שיתפו פעולה בתוך "התאחדות הנוער הציוני".[13]

1) התאחדות "אביבה-בריסיה", תנועה שמרכזיותה בגולה, ארגנה את השכבה של בני עשרים ומעלה לעבודה תרבותית. אגודת הסטודנטים "מכביאה" השתייכה אליה.

2) "הסתדרות הנוער הציוני", תנועה חלוצית, חינוכית. החברים התחנכו בשלוש שכבות: צופים צעירים, צופים וצופים בוגרים. התנועה היתה קיימת מאז 1932. ב"קן החרות" בבודפשט היו כשבעים חברים. קינים נוספים נתקיימו בשבעה מקומות שונים.

3) "החלוץ הכלל-ציוני" טיפל בבעיות הכשרה ועליה.[14]

גם חברי "אביבה-בריסיה" וגם חברי "הנוער הציוני", יכלו להצטרף להכשרות. חברי "הנוער הציוני" נבדלו בהתאם למסורת של תנועות הנוער מחברי "אביבה-בריסיה", באורח חייהם ובהופעתם החיצונית. הם התנזרו משתייה, עישון וחיי מין, החברות לא השתמשו באיפור, הבנים לא ענדו עניבות, נהגו ברישול בתלבושתם. לעומת זאת, הופעתם של חברי "אביבה-בריסיה" היתה זעיר-בורגנית מסודרת.

"החלוץ כלל ציוני" היה קיים כבר בשנת 1932, בזמן ש"התאחדות הנוער" הקימה הכשרה משלה בבית הספר היהודי לגננות "מיקפה".[15] בשנת 1933 פעלה הכשרה חקלאית בעונת הקיץ בחווה ליד לפשני (Lepseny).[16] בשנת 1934 עבדו כבר חמישים ותשעה חברים של "החלוץ הכלל ציוני" בהכשרות חקלאיות. בבודפשט פעלה הכשרה תעשייתית.[17]

אחת ההכשרות החקלאיות הוקמה באינינג (Enying), באחוזת הברון שנדור פשטטיץ' (Festetics Sandor) האנטישמי, על-ידי החוכר שלו, סגו (Szego), יהודי מהעיר סקשפהארואר. בבית הנבחרים פנו אל הברון בשאלה, אם קיום "בית-ספר חקלאי" ליהודים באחוזתו אינו עומד בסתירה להשקפותיו האנטישמיות? תשובת הברון היתה, שאין לו שום התנגדות לרעיון שהיהודים יהגרו לארץ-ישראל ויעסקו שם בחקלאות, להפך, אולי זה הפתרון לבעיה היהודית.[18]

באביב 1936 היו שתי הכשרות חקלאיות: אחת באינינג ליד האגם בלטון (Balaton) והשניה בצ'פל (Csepel) ליד בודפשט.[19]

החברים הראשונים בהכשרות היו לרוב "סתם-חלוצים", בחורים בגיל עשרים וחמש עד עשרים ושבע, בני יהודים מהעיירות, שלא ראו עתיד בפינות הנידחות של הונגריה.[20] הם רצו לעלות לארץ-ישראל כדי למצוא שם פרנסה מתאימה ללא אידיאולוגיה ציונית. לפעמים היו לאנשי משק טובים, מכירים בחשיבותה של פרה נוספת או לול תרנגולות, אך מבוגרים מכדי לקבל חינוך לחלוציות או

לאידיאולוגיה. כאשר חניכי התנועה החלוצית "הנוער הציוני" הלכו להכשרות, פרץ משבר תרבותי-חברתי רציני מאוד בין שתי השכבות. נוצר מתח בין "העובדים היעילים" ובין "אנשי האידיאולוגיה" וחברים אחדים, שקיבלו חינוך בתנועה, עזבו את ההכשרות בגלל ההתנגשויות בין שתי הקבוצות.[21]

כמו כל תנועה חלוצית-צופית, השתדלה גם "הנוער הציוני" לארגן מחנות קיץ. היה צורך ברשיון השלטון המקומי, שבהרבה מקרים היה אנטישמי יותר מהרשויות העירוניות בבודפשט. מזכיר הכפר או הז'נדרמריה המקומית לא הביטו בעין יפה על הנוער היהודי, שביקש להקים מחנה קיץ בקרבת המקום.[22] היו גם מקרים שחברי ארגון הסטודנטים האנטישמיים "טורול" התקיפו את המחנה של תנועת הנוער.[23]

אך למרות הקשיים הרבים השתדלו כל קיץ לקיים מחנה, ובמידת האפשר לשלב בו סמינר לימודי. במחנה הקיץ בשנת 1935 בנוגרדוארוצה (Nogradveroce) השתתף גם שליח התנועה העולמית אלכסנדר זאב הלוי. בשנת 1936 קיימו את המחנה ליד האגם בלטון בסיגליגט (Szigliget). במחנה השתתפו כאורחים משלחות של תנועת "אביבה-בריסיה" ושל "מכביאה" ובאו לבקר גם חברים של "החלוץ הכלל ציוני" מההכשרה באינינג.[24] המחנה הפך למעין סמל לאחדות שלוש התנועות.

האיחוד קיבל יתר תוקף במועצה הארצית ב-22 באוגוסט 1937, שבה השתתף משה קולודני. נבחרה הנהגה חדשה: ד"ר דב בראון, ד"ר זאב וייס וד"ר שאול פטאי, חברי "המכביאה" ומרדכי וייס, חבר "הנוער הציוני".[25]

באביב 1936 עצרה המשטרה את החלוצים בחשד של קומוניזם. לאחר הפסקה קצרה יכלו התנועות להמשיך בפעולתן פרט ל"השומר הצעיר"; אבל התנאים היו קשים והאווירה עכורה. הרבה מהקינים בערי השדה הפסיקו זמנית את פעולתם. ההכשרות של "החלוץ הכלל ציוני" המשיכו להתקיים אבל לפי בקשת "ההתאחדות הציונית ההונגרית", הפרידו בין הבנים והבנות.[26] הם לא שינו את השקפותיהם בעניין החינוך המשותף, אך לא היה טעם לתת נשק בידי המשטרה כדי לנגח בהכשרות.[27]

היתה זאת תקופת המאורעות בארץ-ישראל והקהילה הניאולוגית של פשט מצאה הזדמנות לחדש את התעמולה נגד הציונות. הופיע כרוז מטעם הקהילה, שהודיע על כשלון הבית הלאומי. נאמר בו שבגלל המאורעות יש משבר כלכלי בארץ ומנהיגות הקהילה מבקשת נדבות למען היהודים ההונגרים המסכנים, הנמצאים במצב בלתי נסבל בארץ-ישראל. היה חשש שהתעמולה העוינת תפגע קשה גם בתנועות הנוער הציוניות. מנהיגי "הנוער הציוני" ביקשו מהמרכז בארץ לפתוח בהסברה כדי להדוף את התקפת הקהילה.[28]

בנובמבר 1936 ביקר א. הנטקה מטעם הקרנות הלאומיות בהונגריה וניסה

לסדר את היחסים עם הקהילה, ללא הצלחה.[29] הוא הבטיח להשיג תקציב לחיזוק פעולתן של תנועות הנוער. אמנם בשנת 1937 הגיע סכום של 4,000 פנגה לכיסוי הוצאות תנועות הנוער של הציונים הכלליים. כאשר נודע הדבר ליתר תנועות הנוער, דרשו גם הן לקבל את חלקן בתקציב.[30]

באביב 1937 ביקר בבודפשט המנהיג הציוני נחום גולדמן; המשטרה סירבה לתת רשות לקיים את הרצאתו.[31] רק הודות להתערבותו של הרוזן גאורג אפוני (Apponyi Gyorgy), בנו של המדינאי ההונגרי הנודע אלברט אפוני (Apponyi Albert), שהכיר את נחום גולדמן מ"חבר הלאומים", יכול היה גולדמן לשאת את דבריו.[32]

בסתיו 1937 חידשה המשטרה את הרדיפות נגד ההכשרות. קשה לעמוד על הסיבות המדויקות; אולי היתה זו פשוט חזרה על פרשת אביב 1936, למרות שתנועת "השומר הצעיר" לא פעלה עוד. ההכשרות הקיימות היו כולן חוקיות. "ההתאחדות הציונית ההונגרית" הודיעה למשטרה על קיומן כדת וכדין. בארבע הכשרות תעשייתיות שפוזרו על-ידי המשטרה, הקפידו על הפרדה בין הבנים והבנות שהיו גרים בדירות נפרדות ואפילו בבתים נפרדים.[33] יתכן כי המשטרה התערבה, כי פשוט רצתה להוכיח את יעילותה. סברה אחרת: תנועות הימין הקיצוניות הגבירו את פעולתן באביב 1937. במרץ היה אפילו חשש לניסיון הפיכה.[34] בתגובה פעל השלטון ההונגרי בתקיפות נגד התנועות הללו. העיתונות הימנית צעקה חמס. כדי להרגיע את דעת הקהל, היה צורך לבצע פעולות גם נגד השמאל. מחתרת קומוניסטית לא היתה קיימת עוד ומחוסר מטרה טובה יותר, פנו נגד התנועות החלוציות.[35]

בתחילת נובמבר 1937 עצרה המשטרה שלושים וששה חלוצים בהכשרות "דרור-הנוער העובד" ו"הנוער הציוני". העיתון האנטישמי Esti Ujsag הודיע בסיפוק, שסוף-סוף הבינה הממשלה את הסכנה האמיתית המאיימת על הונגריה. היא אינה נשקפת מתנועות הימין הקיצוני, כי אם מהחלוצים שרק מעמידים פנים כאילו הם מתכוננים לעזוב את הונגריה ולעלות לארץ-ישראל, למעשה הם מכשירים את עצמם לפעילות תעמולתית לטובת הבולשביקים.[36]

העיתונות האנטישמית ראתה בהכשרות המשך ישיר לפעילות "השומר הצעיר".[37] העיתון Ug Magyarsag פרסם מאמר ובו סיפר על רשת כלל-ארצית של מחתרת קומוניסטית, שנתגלתה שנה קודם לכן ופעלה במסווה של תנועת נוער ציונית בשם "השומר הצעיר". המשטרה פיזרה את התנועה ובית-המשפט דן את המנהיגים הקומוניסטיים למאסר לפרקי זמן שונים. והנה עכשיו, אחרי שנה, שוב התגלה ניסיון להקמת ארגון קומוניסטי כלל-ארצי במסווה של תנועות נוער בשם "ציונים כלליים" ו"פועלי ציון". ברור, שמדובר כאן על המשך פעולתם של חברי

"השומר הצעיר". המשטרה, שפשטה על ארבע הכשרות, מצאה ספרים וכרוזים קומוניסטיים. הציונים רק העמידו פנים כאילו הם רוצים להקים מדינה ליהודים בארץ-ישראל; מטרתם האמיתית היא חתירה תחת המשטר הקיים בהונגריה.[38]

העיתון Uj Nemzedek עוד הרחיק לכת; הציונים הבולשביקים רצו להקים מדינה יהודית קומוניסטית שתשתף פעולה עם רוסיה הסובייטית.[39] והעיתון Esti Ujsag הוסיף עוד פרט להמחשת הסכנה הצפויה: למעשה, לא בארץ-ישראל רצו להקים את המדינה היהודית הבולשביקית, כי אם בהונגריה.[40] בהמשך סופר במאמר, שחיי היום-יום של ההכשרות גם הם מתנהלים בהתאם לתורה הבולשביקית. הצעירים הציונים ביטלו את המסגרת המקובלת של המשפחה וחיו בקומונות משונות ומבולבלות. הבנות בישלו בשביל הבנים, ניקו את החדרים וכיבסו את הבגדים. בכלל, הבנות היו פעילות במיוחד בהפצת כרוזי התעמולה של התנועה.[41]

חברי ההכשרות עבדו במקצועות שונים: שרטוט טכני, טכנאות שיניים, פקידות, תפירה. לא יתכן שיוכלו להתקיים מהמשכורת הזעומה שהרוויחו. ברור, שקיבלו כסף ממוסקבה, אם כי גם לא ידוע באילו דרכים – כך טענה העיתונות הימנית הקיצונית.[42]

חברי ההכשרות נעצרו ביום רביעי (ב-3 בנובמבר) והוחזקו ארבעה ימים במשטרה. בין העצורים היה גם עזרא לפקוביטש, מרכז "החלוץ הכלל ציוני". "ההתאחדות הציונית ההונגרית" עשתה מאמצים לשחרר את הצעירים ולהרגיע את ההורים המודאגים. פורסמו הכרזות על אופיין של ההכשרות ומטרתן האמיתית, הוכחש כל קשר אל הבולשביקים.[43] "ההתאחדות הציונית ההונגרית" דאגה שגם העיתונות הליברלית תדפיס את ההכחשות.[44]

ב-5 בנובמבר, יום שישי בשבוע, ניגש למשטרה א. סבו (אליהו ישורון), ממנהיגי ה"מכביאה", שהיה אז תלמיד השנה האחרונה בבית המדרש לרבנים, והודיע שהוא רבן של ההכשרות. החלוצים, בניגוד להאשמות, אינם קומוניסטים-כופרים בעיקר, כי אם נוער שומר מצוות. הוא ביקש רשות לקיים תפילה בשביל העצורים בשישי-שבת. בשבת שוחררו החלוצים מהמאסר.[45]

למרות שחרור החשודים וטיהורם מההאשמות של קומוניזם, עשו המעצרים רושם כבד בציבור היהודי. ברוב המקרים הלכו הצעירים להכשרות בניגוד לרצון ההורים, לעתים למרות התנגדותם הנמרצת. החשדנות של הציבור היהודי הזעיר-בורגני נגד פעילות תנועות הנוער החלוציות קיבלה עתה יתר תוקף. "ההתאחדות הציונית ההונגרית" שקלה אפשרות של סגירת ההכשרות,[46] למרות שקשה היה להבין, מה יכול להיות פסול בחינוך לפרודוקטיביזציה של יהודים צעירים ובקידום עלייתם לארץ-ישראל, כאשר הם נחשבים למיותרים בהונגריה?

פרט לרוסיה הבולשביקית, מותר היה לקיים הכשרות בכל מדינות אירופה – אפילו בגרמניה הנאצית.[47]

תנועת "הנוער הציוני" ניסתה להמשיך את קיומן של ההכשרות, אבל המשטרה לא הפסיקה את ההטרדות. שלושה-עשר חברים, חלקם מתנועת "הנוער הציוני" וחלקם מ"דרור" הועמדו שוב לדין כ"פושעים חוזרים" והושמו תחת פיקוח המשטרה.[48]

"ההתאחדות הציונית ההונגרית" החליטה לסגור זמנית את ההכשרות. הפעם החברים לא התנגדו, כי התעייפו מהרדיפות.[49] בשביל החברים, שהיו תחת פיקוח המשטרה, היה פתרון יחיד: עליה בהקדם האפשרי. יתר החברים המשיכו את עבודתם ב"קבוצות הכנה" קטנות לחינוך ציוני-חלוצי מתאים. החברים לא גרו ביחד, רק נפגשו לפעילות תרבותית; היתה זאת מעין "הכשרה פרטית". קבוצות הכנה כאלה למועמדים לעליה הוקמו בבודפשט, פץ' וגור (Gyor) ועשרים עד עשרים וחמישה חברים השתתפו בכל עיר. בינתיים נפתחה גם אפשרות לשלוח כמה חברים לדוונטר (Dewenter) שבהולנד להכשרה חקלאית.[50] לרוע המזל, נשארו החברים שם עד לכיבוש הולנד על-ידי הגרמנים במלחמת העולם השניה וניספו בשואה.

חילוקי דעות פרצו בין מרכז "החלוץ הכלל ציוני", עזרא לפקוביטש, ובין מנהיגי התנועה החינוכית. הויכוח נסב על השאלה: למי מגיעה זכות קדימה לעליה? לסתם חלוצים שנשארו בהכשרות עד פיזוריהן, או לחלוצים יוצאי התנועה החינוכית, שעזבו את ההכשרות לתקופה מסוימת בגלל סכסוך עם הסתם-חלוצים. משה קולודני תמך בהשקפותיהם של חברי התנועה החינוכית, שמגיעה זכות קדימה לחבר שקיבל חינוך חלוצי-פוליטי.[51]

בשנת 1938 היה יואש הרטמן למרכז "החלוץ הכלל ציוני" רפאל יוסטוס קיבל את התפקיד של ייצוג התנועה החינוכית ב"החלוץ הכלל ציוני".[52]

העליה החלוצית מהונגריה נאבקה בבעיות קליטה בארץ. חברים בודדים ראשונים ניסו להצטרף אל "הקיבוץ ההונגרי" בתל-צור, אבל עזבו אחרי זמן מה.[53] חברים שניסו להיקלט בגרעין "הנוער הציוני" בהרצליה, נתקלו גם כן בקשיים, בחלקם עזבו אותו והלכו לעבוד ב"גן ליטבינסקי" בפרדסים, עבודה קשה ומסוכנת בימי המאורעות בארץ-ישראל.[54] אל קבוצה זו הצטרף גם עזרא לפקוביטש אחרי עלייתו בשנת 1938. קשה היה לאנשים שהיו מנהיגים בתנועה בהונגריה, להיות סתם חברי קיבוץ בארץ, ללא אתגר ותפקיד מיוחד.[55]

בארץ-ישראל לא היה ארגון שיטפל בבעיות העולים מהונגריה. בגלל המשבר הכלכלי לא היתה עבודה בעיר וכל אחד היה מעונין להצטרף אל הקבוצות והקיבוצים. אבל הקיבוצים לא התלהבו לקבל חברים מהונגריה, בראש וראשונה

בגלל בעיית השפה. חברים שלא התקבלו לקיבוצים, גרו בעיר במעונות עוני, שבהם המצב לא היה טוב יותר מאשר בהכשרות בהונגריה. העולים מהונגריה נחשבו לזרים, המוסדות העדיפו עולים מפולין ומרוסיה. לפי עדות אינג' בנימין ברגי, שהיה במשך שנים ארוכות מנהל המשרד הארצישראלי בהונגריה והבין יפה את בעיות החלוצים, היה צורך להקל על חבלי הקליטה של העולים על-ידי הקמת "מושבה הונגרית" או לפחות ארגון מיוחד שידאג למקום מגורים ולעבודה עבור החלוצים, לקורסים ללימוד השפה העברית ולאולם קריאה לשעות הפנאי.[56] אף אחת מהתכניות הללו לא הוגשמה.

הערות

1 "A. Htachdut Hanaoar" Zsido Szemle 1931 szeptember 25.

2 **חוזר י'** (של התאחדות הנוער) 5693 אדר עמ' 3 (בהונגרית).

3 **חוזר ז'** הנ"ל 1933, פברואר, עמ' 1, עמ' 3, עמ' 8.

4 עדות של חיים חרמש בכנס של חברי "הנוער הציוני" יוצא הונגריה, שהתקיים ב-21 וב-22 לאוגוסט 1970 בכפר הנוער אלוני-יצחק (מכאן: עדות בכנס).

5 עדות שמעון שרוני בכנס. ראה גם: משה בידרמן "פרקי הנוער הציוני בהונגריה", **משואה א' 1973**, עמ' 67.

6 משה קולודני, **הנוער הציוני** וארשה 1937, עמ' 8-12.

7 יוחנן כהן, **הנוער הציוני** עמ' 237.

8 "A. Klal-cionista ifjusagi konferencia Budapesten" Zsido Szemle 1935, januar 25, p. 11.

9 יוחנן כהן, **הנוער הציוני** עמ' 237, עמ' 250.

10 מ. של מרכז החלוץ הכלל ציוני, תאריך: 6.12.1935 **ארכיון הנוער הציוני ת.א.**

11 עדות של משה קול, שר התיירות לשעבר.

12 **חוזר מספר 1** של "הסתדרות הנוער הציוני" 1937, ספטמבר.

13 מ. של שמעון שבעק, ע. לפקוביטש ומשה בניוביטש. תאריך: 25.2.1936, **ארכיון הנוער הציוני תא.א .**

14 מ. של שמעון שבעק, רפאל יוסטוס, תאריך: 20.3.1937 הנ"ל.

15 Dr. Herskovits Fabian "Amikefe hachsaraban" Zsido Szemle 1934 junius 30, p. 9.

16 Zsido Szemle 1933 majus 30.

17 Jiszachar Vida, "Egy uj magyar telep Palesztinaban" Zsido Szemle 1934 junius 30, p. 9.

18 Orszaggyulesi Naplo Kepviselohaz XXI 1934 apr. 25, p. 395.

19 מ. של משה בניוביטש תאריך: 19.4.1936 **ארכיון הנוער הציוני ת.א.** ראה גם:
"A. M.C. Szmukodese" Zsido Szemle 1936 november 20, p. 11.

20 מכתב של י. הרשקוביטש (ביידיש), תאריך: 31.12.1935. **ארכיון הנוער הציוני ת.א.**

21 עדות של עזרא בן-ארי (לפקוביטש) ושמעון שרוני.

22 עדות של חיים חרמש בכנס. ראה גם: מכתב של זאב וייס, תאריך: 10.10.1937 **ארכיון הנוער הציוני ת.א.**

23 עדות של מרדכי וייס.

24 עדות של חיים חרמש בכנס.

25 **חוזר מס' 1** של "הסתדרות הנוער הציוני" (בהונגרית) עמ' 4.

26 מ. של עזרא לפקוביטש, תאריך: 30.11.1936. **ארכיון הנוער הציוני ת.א.**

27 מ. של עזרא לפקוביטש, תאריך: 31.1.1937 הנ"ל.

28 מ. של עזרא לפקוביטש, תאריך: 10.11.1936 הנ"ל.

29 מ. של עזרא לפקוביטש, תאריך: 30.11.1936 הנ"ל.

30 מכתב תלונה של "השומר הצעיר" אל הסתדרות העובדים ואל קרן היסוד. תאריך: 26.8.1938 **ארכיון מרחביה 30.3. (3).**

מ. שמעון שבעק, רפאל יוסטוס, משה בניוביטש, תאריך: 20.3.1937. **ארכיון הנוער הציוני ת.א.**

32 עדות של עזרא לפקוביטש.

33 "A. Hachsarak ugye" Zsido Szemle 1937 november 19, p. 1.

34 Nepszava 1937 marcius 7.

35 עדות של אליהו סבו-ישורון.

36 Esti Ujsag 1937 november 5, p. 2.

37 Fuggetlenseg 1937 november 6, p. 5.

38 Uj Magyarsag 1937 november 5, p. 5.

39 Uj Nemzedek 1937 november 6.
מצוטט ב: "Sajtoszemle a hachsarak ugyerol" Zsido Szemle 1937 nov. 19.
הנ"ל.

40 Esti Ujsag 1937 november.

41 Uz Magyarsag 1937 november 5, p. 5.

42 Fuggetlenseg 1937 november 6, p. 5.

"Mi az igazsag a hachsarak korul ?" Zsido Szemle 1937 nov. 19, p. 8.

"Milyen Iepeseket tett a Magyar Cionista Szovetseg ?" Zsido Szemle 1937 november 19, p. 2.

עדות של אליהו סבו-ישורון.

מ. של עזרא לפקוביטש, תאריך: 18.11.1937, **ארכיון הנוער הציוני ת.א.**

"A Hachsarak ugye" Zsido Szemle 1937 november 19, pp. 1-2.

מ. של עזרא לפקוביטש, תאריך: 26.12.1937, **ארכיון הנוער הציוני ת.א.**

מ. של זאב וייס, נתקבל בארץ בתאריך: 8.12.1937, **ארכיון הנוער הציוני ת.א.**

חוזר של הנוער הציוני 1.2.1938 . ראה גם: מ. של זאב וייס, תאריך: 8.12.1937, **ארכיון הנוער הציוני א.ת.**

מ. של משה קולודני, תאריך: 1.2.1938 הנ"ל.

מ. של יואש הרטמן, רפאל יוסטוס, תאריך: 29.5.1938 הנ"ל.

Jiszachar Vida, "Egy uj Magyar telep Palesztinaban. Tel Cur, Kvuca Hungarit" Zsido Szemle 1934 junius 30, p. 9.

מ. של עזרא לפקוביטש, תאריך: 11.11.1936. **ארכיון הנוער הציוני ת.א.**

עדות של עזרא לפקוביטש.

Beregi Armin, "A magyar zsidosag Palesztinaban" Zsido Szemle 1936 januar 17, p. 3.

תעודות

קולות מן הגיטו

קולות אזעקה וזעקה מתפרצים ועולים מן המכתבים הרבים ומן הגלויות, האגרות, הפתקים והרשימות שהגיעו במשך שנות השואה אל מרכזי היהדות בארץ ובעולם החופשי. המאורעות הטרגיים הכלולים בהם מוסתרים במלים "נייטרליות", בשמות מוסווים, בכינויים כפולי-משמעות ורבים בהם הרמזים על מעשי גירוש, השמדה ומוות, אש המרד המפעמת בלבם של כותבי המכתבים וכמיהתם העזה – עד כלות הנפש – אל הארץ הנכספת ואל הדרור – הם ביטויים הדומיננטי.

מתוך ארכיונו של מישה – משה קול – קולודני, דלינו מעט מן המעט מאותן תעודות שהגיעו לידיו בדרך לא דרך במשך שנות המלחמה: על-ידי לשכות הקשר של הסוכנות וההסתדרות, באמצעות קונסוליות ובלדרים זרים ובדואר שנדד חודשים דרך ארצות נייטרליות ונבלש על-ידי צנזורה חשדנית וחמורה במדינות שונות. מישה, אשר ריכז בימים ההם את עניני התנועה בעולם, ושמר על קשר עם מאות חברים בהושטת עזרה חומרית, הצלה מן התופת וקשר מכתבים מסועף, היה לשם ומען לאלפים על פני אירופה הדוויה, הן זו שנכבשה בידי הצורר והן בשטחי רוסיה הגדולה, בה התפזרו אלפי פליטים מפולין והארצות הסמוכות. שמו סימל את הארץ, את התקומה ואת השחרור המיוחל ואלפים נשאו אליו עיניהם, כאל נקודת אור בליל סופה וסער.

האגרות, אותן אנו מפרסמים כאן, הן קצרות, תמציתיות ובנויות לכאורה על שבלונה מסויימת ותכליתית, אך הקורא בין השיטין והמבין לנרמז בכל תג ומלה שבהם יראה ויידע כי תוך סכנת חיים ובדם לבם של שולחיהם הם נכתבו.

א. חמישה מכתבים מלבוב (למברג)

המכתבים המובאים בזה משקפים נאמנה את הפעילות האינטנסיבית, הבלתי נכנעת ומרחיקת הראות, אותה ניהלו חברינו בלבוב וסביבתה מאז ראשית הכיבוש הגרמני. שמואל פצנובסקי, ממנהיגיה הבולטים של התנועה בפולין ערב המלחמה, הוצב – מטעם ההנהגה הראשית – כאחראי לאזור לבוב מיד עם פרוץ המלחמה. אגרותיו משם, אשר שלוש מהן אנו מפרסמים בלקט זה, הן רבות אינפורמציה בדבר שיתוף הפעולה בין התנועות השונות וכן על פעולות ההשמדה הגוברת (כליון המכלה את אלף ורבבה). יחד עם זאת בולטת במכתביו הדאגה ליחסים בין הזרמים כאן בארץ, בין פלגי התנועה (הנוער הציוני א' ו-ב' שהיו מפולגים בעת ההיא) ובין הקבוצות

שלנו, מתוכם הוא מזכיר את הקבוץ אליו נשואות עיניו – תל-יצחק.

רבי משמעות וכוונות הם השמות והכינויים המוסווים המופיעים במכתבים: הוער במקום הנוער וח. כלל במקום החלוץ הכלל-ציוני, הדודות גאולה ועליה וכן שמותיהם הפרטיים של מאיר. (יערי – השו"הצ), פנחס (לבון – גורדוניה), מישה (קול – הנו"הצ), וסום (ישראל – הנו"הצ ב').

גם בשני המכתבים שנכתבו בידי פעילים אחרים בתנועה ניכר סיגנונו ודרך פעולתו של שמואל, שהיה מקובל ומכובד והטביע את חותמו האישי על הכל.

במכתב אחר שנשלח מלבוב ב-12 באוקטובר 1942, שפורסם ב"מכתבים מן הגיטאות"* מוסר אחד מחברי "החלוץ" את הדברים דלקמן:** "מצבו של עמי היקר רע מאד. אבקשך להשתדל להתראות עם הגב'... . (תעודות). הדבר הכרחי ביותר. שמואל פצנובסקי היקר (הנוה"צ) איננו עוד עמנו, גם ליאון שנקל (גורדוניה) נמצא אתו".

מכתב ראשון (מגרמנית)

למברג, 12 ביוני 1942

נתן[1] היקר,

ידידנו דוד מסר לי פריסת שלום בשמך והחלטתי, אפוא, לשגר אליך שורות מספר. אנו, אני ומשפחת נוערסקי[2] – עובדים ובריאים. אנו עוסקים באורח חלקי במקצוע שלנו ובחלק הנוסף מזמננו – בבתי מלאכה שונים, אותם יסדנו למען עלית הנוער, כגון: כרית, ספרים, מסגרות, סנדלרות וכדומה. מדוע אין אתה כותב בדבר שלומו של דודו כלל[3]? תודתי לך על דרישות השלום מדודתנו היקרה גאולה. מאלף נוערסלר[4] מוארשה מקבל אני לעתים קרובות מכתבים.

ד"ש לבבית לתל יצחק

שלך,

שמואל

* הוצאת "עם עובד" תש"ג.

** המלים בסוגריים אינן במקור ומשמשות הסבר לקוראים, הוסיף אותן עורך "מכתבים מן הגיטו"

מכתב שני (מגרמנית)

למברג, 30 ביוני 1942

נתן יקירי,

אתמול שלחתי לך גלויה, אולם בינתיים קיבלתי היום את מכתבך מן ה-24 לח.ז. והריני להודות לך עליו. את דרישות השלום ששלחת לשמעון[5] לאלפרד[6] וכל האחרים העברתי לתעודתן. שמעון לא קיבל עד עתה את הד"ש. מה חבל על שהדודה עליה אינה חשה עתה בטוב, אולם אנו מקווים כי במהרה היא תחלים ותוכל שוב לעזור לנו. אצל קן[7] הכל כשורה, הוא בריא ועובד. גם משפחת קואורדינאצקי[8] דורשת בשלומך. עם קואורדינאצקי הצעיר (ליאון) התידדתי מאד. תודה לך על הד"ש מיצחק תל[9].

אהיה אסיר תודה לך אם תפרוט במכתביך יותר על הקשרים בין יצחק ומישה[10]. כ"כ על המצב אצל שעיה, דובקין[11] וארגונסקי[12]. כליון פעיל מאד, גם פרעותקה עובדת בקביעות. מה שלום קרובינו ממונצקץ'[13]? התוכל למסור את כתובתם המעודכנת?

שמואל

מכתב שלישי (מגרמנית)

למברג, 30 ביוני 1942

נתן[14] היקר,

אני שמח מאד על שהצלחנו לקשור אתך קשר מכתבים. את תשובתך לשמואל[15] קראתי. כל משפחת נוערסקי[16] מצפה בכליון עיניים לתשורות שנשלחו לשמעון[17]. המתנה ליום הולדתי שחל ב-25 בדצמבר הגיעה לידינו ועוררה בי שמחה גדולה. אנו עובדים על פי הרוב בסדנאות אותן יסדנו.

ליום תיאודור[18] זימנו התכנסות משפחתית. שמא תוכל להעביר אלינו יותר ידיעות מאת נוערסקי ומהדורה עליה?

בברכה
אמדה קודור

מכתב רביעי (מגרמנית)

למברג, 24 ביולי 1942

את גלוייתך מן ה-14 ביולי וכן את גלוייתו של אברהם קראתי. כליון פעיל יותר מתמיד והוא מצליח במעשיו. הוא עוזר לאלף ורבבה היקרים וקואורדינצקי הצעיר אינו מזדקק בינתיים לסיועו. מחנה מתענין בו. ההתחיות הטובה בין שיעה, דב, מישה ויצחק תל[19] היא מעודדת. אני משוכנע שהיחסים בין הקרובים כאן (שלי, של אברהם ושל ליאון[20]) הם טובים יותר מן היחסים השוררים בין מאיר, פנחס , מישה וסום[21]. גם איטוס כתב על כך. הוער וח. כלל[22] ממשיכים לעבוד בסדנאות. חלץ[23] יש לו משרה בטוחה. כליון אינו מייעץ להחליפה. במועד מאוחר יותר יעבוד גם הוא בסדנא. את כתובתו של שיתוף אקבל מאברהם ומליאון[24] ואעבירה אליך. הייתי מודאג מאד ממצב בריאותה של מולדת ראשונה[25]. כן רבים געגועי אל גאולה. כה רוצה הייתי עוד לזכות לראותה. ברכותי הלבביות לכולם. נא למסור ד"ש לקרובי נוער: לישראליק[26] מאמו, אחותו בו-דודו; לאיזיו[27] מאמו ואחותו וליאנלה[28] מאמו ואחיו. כולם בבריאות טובה ונוער מסייע להם ככל שידו משגת. לבסוף משאלתה של אשתי המבקשת לדרוש בשלום מיכאל הרפזי, קרובי דבר וחבר עובדיו ואנא למסור להם את כתובתנו היא חושבת רבות עליהם.

ברכתי הלבבית לך
שלך,
שמואל

מכתב חמישי (מגרמנית)

למברג, 29 ביולי 1942

נתן[29] היקר,

את הגלויה שנשלחה לפי מען ארגון הסעד היהודי קיבלתי וכל שאלותיך תזכינה לתשובה על-ידי הנמענים עצמם, כך שתקבל מכתבים נפרדים מכל אחד מהם. מתוך גלויתך אני מסיק שהנך מתענין באופן מיוחד בעבודתם של ילדינו. כבר כתבתי לאברהם בפרוטרוט כי כל המשפחה היא בריאה, תודה לאל, והילדים עובדים בבתי-מלאכה מקצועיים. כל הילדים עסוקים בעבודה פרט לילדי אמיל שעובדים אצל משפחת קבוצה ולעומתם אלה של פרץ

עסוקים בתור שוליות. מקוה אני שבקרוב, כאשר האדון מצב ירשה לי, אוכל להגביר את מאמצי בכדי שגם ילדי ברץ ויערי[30] יעבדו בקבוצה הנ"ל. מר כליון לא ביקר אותנו עד עתה. אני פועל כאן בהתאמה גמורה עם מר מצב, באשר הוא בכ"ז המנחה הראשי לעבודה המצפה לי. אכתוב לך בנפרד בדבר גב' מפתח[31], עליה יש ברצוני להשיג את האינפורמציה הדרושה מאת אברהם, שמואל ושנקל[32].

אנא כתוב על שלום כל המשפחה ובמיוחד על מצבו של מישה, אברהם, ארגון דוב ואחרים. אני מעביר אל דוב את פריסות שלומי הלבביות ומסור נא לו כי אעשה ככל שאוכל למען שבץ את כל הילדים בעבודות מקצועיות, כבקשתו. רק אחת אבקש אנכי – לעזור לנו ככל האפשר.

לבסוף אעיר עוד כי הגב' ריב ומדון הועברה מכאן ואנו דרים עתה בצוותא עם מר שלום. כמו-כן קיבלתי את גלויתך לה. שמואל וגם מתוכה למדתי לדעת כי אתה מתענין בעיקר בבעית הילדים שבמשפחתנו. אנא הודע לי תכופות על כל המתרחש. לדודי מלך[33] (ניישטט) כתבתי, אולם עד עתה לא זכיתי לתשובה. שתיקתו אינה מובנת לי. על-כל פנים, הרי משהו חייבים אתם לעושת למען משפחתכם ולדאוג שהדוד מלך יחשוב עלינו. אנא בקש את הדוד אברהם להתקשר עם אחי בדבר מצבה של משפחתנו.

והנני דורש לבבית
בשלומך,
שלך,
יהודה

ב. מכתבים מוארשה וסטשוב

קצרים ומרוכזים הם המכתבים הבאים שנשלחו משטח הגנרל-גומברנמנט. כתבום שני חברים פעילים מוארשה וסטאשוב והם פורשים לנגדנו יריעת אימים של גירושים ומשלוחי מוות שאיפיינו את השנים 1942-43 ואשר בתוך הוויתם הטראגית המשיכו חברינו לפעול ולהפעיל, להזעיק עזרה והציל.

מכתב ראשון (מפולנית)

וארשה, 27 במאי 1942

יקירי,

אנו משתוממים על חוסר כל ידיעה ממך. כולנו מצפים לידיעות ממישה. סמק[34] ויעקב[35] חולים. הרופא אסר עליהם כל התרגשות, לכן אבקשך לכתוב את כל הידיעות על מישה לפי המען של בן-דודי פ. קלוגה והוא יעביר זאת בהתאם למצב בריאותם. לבוביץ[36] מסטאשוב כותב לך וודאי בנפרד.

תודה על שזכרת אותנו.

ד"ש מאת סמק

שלך,

פראשקר[37]

מכתב שני (מפולנית)

וארשה, 15 ביוני 1942

נתן[38] היקר,

תודתנו לך על הגלויה שקיבלנו על הד"ש ועל החדשות על קרובים ומכרים הכלולות בתוכה. מובן הרי שאנו וקרובי מצפים בקוצר-רוח ובגעגועים לכל ידיעה המגיעה ממך. אנו עובדים ומצב בריאותנו טוב. בן-דודנו כינוס הסתדר היטב ומרויח יפה. הדוד בלוך[39] שואל מדוע זה לא דיברת עם ביסטריצקי[40] בענין בנו. פרט לזאת אין כל חדש. היה בריא.

יעקב פ.[41]

מכתב שלישי (מגרמנית)

סטאשוב, 23 ביוני 1942

נתן היקר,

הדודה תקוה חולה מאד בעת האחרונה. היא סובלת מהתקפי-לב תכופים וחושש אני שהיא לא תחזיק מעמד אפילו עד סוף הקיץ. ילדי סטופ[42] לא הם בלבד סובלים מהדודה פרעות כי אם גם אנו. ובכל יום יותר, כי היא אדם רע מאד. דרישות השלום ממישה וממולדת שימחו אותנו

מאד. הגיעוני גם פריסות השלום מעוזיאל[43] ויוסף[44], באמצעות בחורה ששהתה במחיצתך.

מה חדש אצלך? מה בדבר עבודתך, הכנסותיך ובריאותך. כתוב נא לי על הכל וגם על המתרחש אצל מישה ומולדת.

במשפחתי אין חדש. אנו ביחד ובריאים. שמואל שטוקר ונחמה[45] עובדים בביח"ר ללבנים.

ד"ש לבבית לכולם
השב ללא דיחוי,
אל נא תשכח אותנו.
שלך, צבי לבוביץ[46]

מכתב רביעי (מגרמנית)

וארשה, 23 במרץ 1942

אחי היקר מוריץ!

היות וכתובתך אינה ידועה לי, הנני שולח את מכתבי לקהילה היהודית. אני אחיך יעקב פרשקר ומשפחתי חולים מאד ומבקשים שתתקשר ללא כל דיחוי עם ד"ר שאול ויינגורט[47] במונטריי ותעשו כמוהו עבורי ועבור משפחתי ועבור פוזנר[48] ומשפחתו. אנו נחזיר בתודה את כל ההוצאות. שוב חוזר אני, אחי היקר, על בקשתי, שלא תדאג ותעשה את הכל תיכף ומיד. באם לא – אנו נהיה נאלצים להתראות עם איטה ולייזר[49].

אני דורש בשלומכם ומנשק אתכם.

המקווה לראותכם בקרוב,
אחיכם,
יעקב פראשקר[50]

ג. שלוש אגרות מצ'רנוביץ

ליאו רוזנשטוק – כיום אריה ורדי – הוא מחברן של שלוש האגרות הבאות שנשלחו בשם הנהגת התנועה בבוקובינה ואשר מהוות חוליית המשך לאגרות שפורסמו ב"משואה" א' (עמ' 180-194). מכתבים אלה מסייעים בידינו לשרטט את קווי הפעולה רבת התנופה והתעוזה, אותה פיתחו חברינו בתנאי השכול והמחסור בהם שרויה היתה יהדות רומניה באותם הימים.

מכתב ראשון (מגרמנית)

צ'רנוביץ, 7 בינואר 1943

נתן היקר,

גלויתך מ-27 בנובמבר 1942 הגיעה לידי והשיבותי לך מיד עם קבלתה. מלבד זאת אין לי כל ידיעה ממך. לפני ימים ספורים קיבלתי דואר מועניה[51], שמסר לי ד"ש מאת קולודני ודובקין. הידוע לך מהו תחום השפעתו של זה האחרון? מהו השטח בו יכול דובקין לסייע בידי? אולי באמצעות עלייהו? אני סקרן לדעת זאת. כ"כ הוא העביר אלי ד"ש מעזרה.

מצבו של גירוש שוב הפך לרציני והרופאים מטילים ספק בסיכויי החלמתו. באם לא יקבל את הזריקות מהאלופים[52] – וזאת בדחיפות רבה – הרי שהוא אבוד. עשה כל שבידך לשלוח את הזריקות הנדרשות. אני וגם קנה מצבנו טוב, תודה לאל ואנו בריאים. מה שלום ישועה? האם הוטב מצבו? מה שלומם של בירג'ק, ארצי[53], קולודני, לייבו[54]?

מלבד זאת אין כל חדש.

אני דורש בשלומך

שלך,

ליאו

מכתב שני (מגרמנית)

צ'רנוביץ, 21 ביוני 1943

עקב נסיבות שהן בהחלט בלתי תלויות בי חוזר אני לתוכן המכתב מה-4 במאי ומקווה שלא תרגז עלי בשל כך, יחד עם זאת מאמין אנכי שבינתיים קיבלת ידיעות מהרציג[55] כי ממכתבו למדנו שקיבל ממך מכתב מפורט אשר שימח אותו מאד. הודעתך בדבר אחיינתו קולודני ומשפחת חלץ[56] עוררו בנו שמחה מיוחדת. הבאנו זאת לתשומת לב כולם ונבקשך לעדכן אותנו באופן שוטף על כל המתרחש אצל תנועה[57] היקרה ואצל ארציה[58]. ביחס לשלומו של פוליטמן פולדי[59] ברצוני לומר כי מצב בריאותו תקין וכי האיגרת מאת עזרה, היתה רבת ערך עבורו.

לבסוף אודה על דרישות השלום המלבבות ומשוכנע אני שהורניק[60] אישר גם הוא את קבלתו. שלום ידידנו עמי הוטב לאחרונה, קני[61] מתפתח כראוי ולבטח יגדל להיות ילד יפה. גם גירוש מתקדם לאחרונה.

ד"ש לארציה, חלץ, קולודנה. פליט דורש בשלומכם בלבביות. אל נא תזניחו את כתיבתכם אליו. א. דווד נמצא בחברתו של גירוש.

בברכות לבביות
ליאו

מכתב שלישי (מגרמנית)

נתן יקירי,

ללא תאריך

את גלוייתך מ-30 באוקטובר קיבלתי וזה מזמן רב השבתי עליה. היות ומאז לא הגיעה לידי כל איגרת נוספת משלך הנני כותב, אפוא, ללא דחיות, אליך. ראשית, עלי לבקשך להשיב על כל השאלות והמשאלות שבמכתבי. אני ומשפחתי הננו, תודה לאל, בריאים ואל לך לדאוג בגללנו. מופתע אני עקב שתיקתם של לייבו[62] ומישה. מה עלול היה לקרות שם? מאת גירוש לא קיבלתי זה זמן רב כל ידיעה ואני מודאג מאד. הוא חולה מאד ואמצעיו החומריים אינם מספיקים לקניית התרופות הדרושות.

ומה אצל גאולה, ההוטב מצבה? ועמי, האם עדיין הוא בריב אתה? ומה מצבך אתה? כתוב נא לי על כל מעשיך, עיסוקיך ומה שלום המשפחה ומה התרחש בה? מה שלומם של לייבו ומישה? ענה לי האם יש ביכולתך להושיט עזרה לגירוש!

עבודה שוב מרגישה בטוב ומצבה שפיר.

בציפייה לתגובתך המהירה
אני דורש בשלומך,
שלך,
ליאו

ד. מכתבים מאת שרידי הלוחמים בבנדין

באזור זגלמביה: בנדין, סוסנוביץ וערים אחרות, שטח שסופח על-ידי הנאצים אל הרייך השלישי, התנהלה פעילות מחתרתית עניפה, אשר עד היום לא באה לידי גילוי וביטוי הולמים. גדול ורב היה חלקם של חברינו בארגון המרד וההצלה שם. אנו מפרסמים כאן מכתבים אחדים הפותחים אשנב אל עבר פעילותם הנועזת.

המכתבים נשלחו מבנדין (בנדסבורג בגרמנית) ומבודפסט.

מכתב ראשון (מגרמנית)

בנדסבורג, 10 במרץ 1943

ידידי,

אחדים מקרובינו קיבלו לאחרונה דרישות שלום מהחבר שוואלב[63]. אף על פי שלא השבנו לו עדיין אנו סבורים שיהיה זה טוב – אם אמנם מוצאים אתם זאת לנכון – למסור לו את ברכותינו, בתור ידידיו של גרינבוים[64] וקולודני. אנו נפגשים מדי יום ביומו עם חברינו והם מבקשים לדרוש בשלומכם.

שלכם,
שלמה[65] ויוסף[66]

מכתב שני (מגרמנית)

8 ביוני 1943

יקירי,

גלוייתך מ-30 במאי עוררה בי שמחה גדולה ובמיוחד עודדוני הפרטים על שרוליק. חייב אני להביע לך, בשם משפחתי ומשפחת קולודני, את תודתנו הלבביית על פריסת השלום ועל דרכה[67] היקרה. אני תקוה כי הכל אצלך כשורה. אנו בריאים ועובדים וחושבים רבות עליך ועל מישה יקירנו הטרוד כתמיד. עודדה אותנו הידיעה על השיפור שחל במצב בריאותה של דודתנו היקרה גאולה ואמא נוערקס קרקובסקי[68]. זיסלה התרגשה באופן מיוחד מן הידיעה הזו. היא מצפה לשמוע מגאולה ישירות וכן מדרכה היקרה וכל משפחת נוערקס תהיה לך אסירת תודה על כך. בנה צילומקס[69] יכתוב לך בהקדם. לאחרונה ביקרו אותו תור וועדה[70], ואף הם ביקשו

להפנות אליך את בקשתם למסור ד"ש לחיים, יוסף, פרידמן ואהרן ריטרבנד. הדודה סקנה[71] נפגשת עם אלה לעתים קרובות. קהילה אינה יכולה למסור לבער את הד"ש מדרכה, היות והוא מבלה אצל מ. וות[72].

חבילות המזון שלך ישמחו אותי ללא ספק. אולם חשוב נא על דרכה שכל סימן חיים כזה ישפיע עליה ויחזק אותה פי כמה וכמה.

אני וכל בני משפחתי דורשים בשלומך.

שלך,
שלמה בוז'יקובסקי[73]

קטעים מתוך ***מכתב שלישי*** (מגרמנית), שנשלח מבנדסבורג ב-22 ביולי 1943
נתן יקירי,

אני מזדרז להודיע לך על שלומי ומצבי. אנשי וכל בני משפחת קולודני בריאים ועובדים... דודנו גירוש מבקר אותנו לעתים מאד תכופות וזאת ביחד עם סקנק[74] הקטן אשר מתפתח היטב.

כל טוב. היה בריא וחזק.

שלך,
שלאמק[75]

מכתב רביעי (מפולנית)

בודפסט, 29 בספטמבר 1943

לבית יהושע, תנועת עקיבא, יהודה אורנשטיין[76].

ידיד היקרים,

לאחר מאמצעים רבים שעלו עד עתה בתוהו הבטיחו לי, סוף סוף, למסור איגרת זאת לידיכם.

יהיה זה כנראה המכתב הראשון במלחמה זו, אותו אתם מקבלים ישירות מאתנו. אם אמנם זה יקויים – נוכל להמשיך בקשר מכתבים קבוע.

אהובי! הרי בלתי אפשרי הדבר, בגלויה אחת לתאר – ולוא גם באורח חלקי בלבד – את אשר עבר עלינו ואת סבלותינו במשך התקופה הזאת. מיד בהתחלה התאחדנו לתנועה אחת חזקה ומלוכדת עם דולק ושימק[77] בראש. פעלנו בכל השטחים ובכל הכיוונים, מתוך תקוה שנעבור ונבלה את כל זה. לצערנו מסרו המלשינים את הטובים שבתוכנו לידי האויב ובכך הם שרתו את הנאצים שרות נאמן. בוגדים אלה זכו לעונש המתאים, אולם גם

שלנו, הטובים ביותר, וביניהם דולק, לינקה[78], חיים שטרליכט[79], הנקה שפריצר[80] ורבים רבים אחרים נפלו בגבורה בשדה הקרב, בהילחמם באויב עם נשק ביד.

שימק וגוסטה[81] נידונו כבר פעמים אין ספור למוות ורק הודות לאמונה האיתנה והרצון הכביר המפעמים בליבם הצליחו להינצל מידי הרוצחים.*

אני נמצא כאן כשבועיים. באתי הנה בהסכמת הדוד[82] לשם קבלת אינפורמציה על תנאי המקום. יחד עם שימק נמצאת חבורה גדולה של חברים ביערות ומשם הם מנהלים פעולת מחתרת הרסנית. כפי שנודע לי כאן, קיימות אפשרויות לעליה. אם זה יהיה אקטואלי יוכלו חברינו אלה לבוא לכאן, ומכאן לנסוע אליכם. אולם זה ייתכן אך ורק באם העליה היא ריאלית, אחרת איני רואה טעם לבואם הנה. השתדלו נא, אפוא, להשיב לי מיד. זכרו כי שם, במלחמה היומיומית, היינו מאוחדים ולא ידענו הבדלים תנועתיים או מפלגתיים.

בבקשה מכם, הודיעו נא להנס לב[83] שאני נמצא כאן והתקשרו כ"כ עם איגנץ בורר[84] ואנשיו. נמצא כאן עוד חבר מראדום ואנשים נוספים מתנועות אחרות. אם הבעיה הנ"ל תהא אקטואלית – אעביר לך את רשימת האנשים, אולם אם לא תהיה אפשרות לעליה יותר גדולה, השתדלו נא להשיג סרטיפיקט עבור אלה הנמצאים כבר פה.

האמינו כי כבר רוצה הייתי להיות עמכם ולעמול למען ענינו המשותף. אני נמצא כאן יחד עם אשתי וחותני.

אידק, אמונתי איתנה שתעשה את כל אשר יהי לאל ידך לעשות.

שלום,

קלמן המר[85]

* על דמותה של יוסטינה ראה את רשימתו של נ. בלומנטל שבקובץ זה.

הערות

נתן – נתן שוואלב, נציג "החלוץ"בשוויץ.
נוערסקי – "הנוער הציוני".
כלל – "החלוץ הכלל עולמי".
אלף נוערסלר – הנוה"צ א'.
שמעון – שמעון ברקמן, מפעילי התנועה בלבוב.
אלפרד – אלפרד גלאס, מפעילי התנועה בלבוב.
קן – קן התנועה.
קואורדינציה – הקואורדינציה, לשכה לתיאום ושתוף פעולה בינתנועתי.
יצחק תל – תל יצחק.
יצחק ומשה – הכוונה לראשי שני הפלגים של הנה"צ, יצחק גולן ומשה קול.
דובקין – ראש מחלקת העליה בסוכנות.
ארגונסקי – ארגון ההגנה.
מונקץ' – התנועה בקרפטו-רוס.
נתן – נתן שוואלב, נציג "החלוץ" בשוויץ.
שמואל – פצנובסקי, (פרטים בהקדמה למכתבים).
נוערסקי – "הנוער הציוני".
שמעון – כנ"ל מס' 5.
יום תיאודור – כ' בתמוז.
שיעה, דב, מישה ויצחק תל – רמז לתנועות הנוער השונות.
שלי, אברהם, לירון – נציגי הנוה"צ, גורדוניה ודרור.
מאיר, פנחס, מישה וסום – ראשי התנועות החלוציות בארץ, כמפורט בדברי ההקדמה למכתבים.
הוער וח. כלל – הנוה"צ והחלוץ הכלל ציוני.
חלץ – החלוץ.
מאיר, פנחס, מישה וסום – ראשי התנועות החלוציות בארץ, כמפורט בדבר ההקדמה למכתבים.
מולדת ראשונה –לודג', מקום הולדתו של הכותב.

26 ישראוליק –ישראל סום, מראשי הנוה"צ ב' בארץ.
27 יצחק גולדשטיין – ממייסדי תל יצחק, כיום יצחק גולן, חבר אושה.
28 יאנלה – יאנק שטיגליץ – חבר ההנהגה הראשית של הנוער הציוני ב'.
29 נתן – נתן שוואלב נציג "החלוץ" בשוויץ.
30 ברץ ויערי– רמז לחבר הקבוצות והקבוץ הארצי.
31 מפתח – המפתח לחלוקת דרכונים ומקומות יציאה לארצות הסמוכות, במיוחד להונגריה סלובקיה ושוויץ וכן לחלוקת כספים.
32 אברהם, שמואל ושנקל – נציגי התנועה בקואורדינציה.
33 מלך – נוישטט, מרכז הועדה ההסתדרותית לעזרת חברים ותנועות בגולה.
34 סמק – קפלן, ממייסדי התנועה בפולין ומרכזה בימי גיטו וארשה.
35 יעקב – קפלנסקי, מפעילי התנועה המאוחדת (הנוה"צ–עקיבא) בוארשה.
36 לבוביץ – צבי לבוביץ, האחראי לקן בסטשוב.
37 יעקב פראשקר – יליד לודז': מראשוני התנועה, מפקד פלוגת לוחמים של התנועה במרד גיטו וארשה, שם נפל.
38 נתן – נתן שוואלב, נציג "החלוץ" בשוויץ.
39 בלוך – א. ליפא בלוך, ראש הקהק"ל בפולין.
40 ביסטריצקי – נתן, הלשכה הראשית של הקהק"ל בירושלים.
41 יעקב פראשקר –יליד לודז': מראשוני התנועה מפקד פלוגת לוחמים של התנועה במרד גיטו וארשה, שם נפל.
42 ילדי סטופ – ד"ר סטופ. מראשי ההסתדרות הציונית בגליציה המזרחית ומראשי "אחוה".
43 עוזיאל – ליכטנברג נשלח על-ידי המחתרת לבודפשט, כיום בארץ, ביוזמתו נשלח סיוע בידי בחורה שחדרה לגיטאות. (ראה רשימתו בקובץ זה).
44 יוסף – קורניאנסקי, חברו לשליחות של עוזיאל. נציג "החלוץ", כיום בקבוץ דפנה.
45 נחמה – גרינברג. מקז'ימייז', חברת קבוץ שלנו בוארשה.
46 נחמה – גרינברג, מקז'ימייז', חברת קבוץ שלנו בוארשה.
47 ד"ר שמואל ווייגגורט – מאנשי הסיוע בשוויץ.
48 פוזנר – חבר משלחת הסוכנות בשוויץ.
49 איטה ולייזר – קרובים שניספו.
50 יעקב פראשקר – יליד לודז': מראשוני התנועה, מפקד פלוגת לוחמים של התנועה במרד גיטו וארשה, שם נפל.
51 ועניה – וניה פומרנץ, נציג ההצלה בקושטא, ב"כ הקיבוץ המאוחד.
52 אלופים – אלפים, עזרה כספית.

53 ארצי – איציו הרציג. ממנהיגי התנועה ברומניה היום עו"ד יצחק ארצי.
54 לייבו – יהודה שויערמן. יהודה שערי.
55 ארצי – איציו הרציג, ממנהיגי התנועה ברומניה. היום עו"ד יצחק ארצי.
56 חלץ – החלוץ.
57 תנועה – הנוה"צ.
58 ארציה – הארץ.
59 פוליטמן פולדי – חברים בגירוש טרנסדניסטריה.
60 צילומקס – תמונות לדרכונים שיועברו לשווייץ לידי נתן.
61 קני – קן התנועה.
62 לייבו – יהודה שויערמן, יהודה שערי.
63 נתן – נתן שוואלב, נציג "החלוץ" בשווייץ.
64 מ. וות – מוות.
65 שלמה – בוז'יקובסקי פעיל הנוה"צ בבנדין, מתאם הקשרים עם חו"ל.
66 יוסף קרנר – אחד הפעילים בתנועה בבנדין.
67 דרכה – דרכון.
68 נוערקס קרקובסקי – התנועה בקרקוב.
69 צילומקס – תמונות לדרכונים שיועברו לשווייץ לידי נתן.
70 ועדת התור – ליציאה לארץ נייטרלית.
71 סקנה – סכנה.
72 מ. וות – מוות.
73 שלמה בוז'יקובס'י – כנ"ל, מס. 65.
74 סקנה – סכנה.
75 שלאמק – שלום הרצברג, מפעילי ההצלה בבנדין, כיום בר"ג.
76 יהודה אורנשטיין, אידק – מנהיגה של תנועת "עקיבא".
77 דולק ושימק – דולק ליבסקינד. מראשי המחתרת ומפקד המרד בגיטו קרקוב, מארגן מבצעי התקפה על הגרמנים והתנגשות על מפקד ה-ס.ס. – ממנהיגיה של "עקיבא". שימק דרנגר, מראשי המחתרת של קרקוב, נודע בפעולותיו הנועזות כנגד הגרמנים בעלה של גוסטה – יוסטינה, ממנהיגי "עקיבא".
78 לינקה – אחותו של דולק.
79 חיים שטרליכט – פעיל התנועה בקרקוב.
80 הנקה שפיצר – ממדריכות הקן בקרקוב, פעילה במחתרת.

41 שימק וגוסטה – שימק (כנ"ל 77). גוסטה היא יוסטינה, מדריכה בקן "עקיבא", מלוחמות המחתרת, מחברת היומן הנודע – "יומנה של יוסטינה".

42 הדוד – הוא שימק כנ"ל מס' 77.

43 הנס לב – מוותיקי "עקיבא" היה חבר בנווה איתן, אחר כך באושה, שם נפטר.

44 איגנץ בורר – מדריך ב"עקיבא" בקרקוב, כיום בארץ.

45 קלמן המר – מראשי חבורת הפעילים במחתרת שנשלחה לבודפסט לחפש דרך לעליה לחבורות הלוחמים שנותרו ביערות. כיום בארץ.

ד"ר יוסף קרמיש

"הנוער הציוני" ובטאונו המחתרתי בגטו וארשה "שביב"

מאז 1927, בה הוקם הקן הראשון של "הנוער הציוני" בוארשה, התרחבה בתנועה עבודת ההכשרה וקיבוצי הכשרה שלה נוסדו בכל רחבי פולין ובהם התכוננו הבוגרים לעליה לארץ. בתוך התנועה העולמית של "הנוער הציוני" תופש "הנוער הציוני" בפולין מקום מרכזי, הן מבחינה כמותית (ב-1937 היא מנתה בפולין כ-15 אלף בני נוער וילדים), והן הודות ליוזמותיה שהפכו לעקרונות מנחים בכל רחבי התנועה. ברוב הארצות בהן פעלה תנועת "הנוער הציוני" היא זכתה ב-12% לערך של רשיונות העלייה החלוציים. באותה עת, לפני מלחמת העולם, כאשר ממשלת המנדט צמצמה את עליית היהודים לארץ, פתחו המפלגות הציוניות במפעל העלייה "הבלתי לגאלית". גם "הנוער הציוני" עסק בכך ושיגר אוניות מעפילים. עם פרוץ מלחמת העולם השניה, התחילה נדידה גדולה לכוון מזרח של האחראים לתנועות הנוער ושל קיבוצי ההכשרה ועם כניסת צבאות ברית-המועצות למזרח פולין, הופנה הגל הזה לליטא העצמאית, לשם הגיעו רבים מחברי "הנוער הציוני" והקימו בה קיבוצי הכשרה. אולם רק כמה עשרות בלבד זכו להגיע משם באוירונים ובאוניות לארץ-ישראל.[1]

הכיבוש הגרמני והפחד שהטיל המשטר הנאצי על היהודים, השביתו בתחילה כל פעולה מקרב הנוער המאורגן בשורות כל התנועות ובתוכן "הנוער הציוני". הגירוש שנגזר על עשרות קהילות כבר בהתחלת הכיבוש החריב כמה מהקנים הוותיקים בתנועה. רוב החברים יצאו לוילנה בתקווה למצוא משם דרך לעלייה ארצה. אחרים באו לוארשה שבורים ורצוצים, התגוללו כאן בבתי מדרשות, סבלו עוני ומחסור, קור ורעב. אך חיש מהר עלתה המחשבה להתארגן בנקודת נוער חלוצית של התנועה. אחרי כמה שבועות של מאמצים של אחדים מפעילי קן וארשה ומנהלי הקיבוץ "בדרך" בלודז' שנמלטו לוארשה והודות לסיועם של אחדים מהעסקנים הציונים הידועים, נפתח ברחוב נובוליפקי הקיבוץ הראשון לפליטי "הנוער הציוני", בו היוו כ-30 איש את הגרעין הראשון.

הגזרה של "מחנות עבודה" עוררה את ההנהגה למעשי ארגון של נקודות התנועה להכשרה ועבודה, בדומה לקיבוץ. כעשר נקודות כאלו הוקמו על-ידי "הנוער הציוני", על-פי רוב בסביבות וארשה ולובלין. בין השאר התחדשה נקודת התנועה בצ'נסטונייב, שסימלה את מפעל ההכשרה של התנועה בימי פריחתה;

ליוצאים לצ'נסטונייב הצטרפו גם חברי תנועת "עקיבא". באותו הזמן עבר גם הקיבוץ בוארשה לדירה מרווחת ומיד נפתחו סדנאות עבודה למקצועות: סנדלרות, מברשיה, מספרה, שהעסיקו מספר גדול מבין חברי הקיבוץ. יתר החברים עבדו בחווה חקלאית צבאית בבאביצה והקיבוץ נכנס לאט לאט למסלול החיים הנורמליים. בדירתו החדשה הפך הקיבוץ למעין מרכז לתנועה כולה בשטח הכיבוש, כל יום הביא עמו אורחים רבים מערי השדה. חבר "הנוער הציוני" שבא לוארשה בעניין ציבורי או פרטי, מיהר לבקר בקיבוץ ולחזות בפלא ב"אי", שכה שונה היה מהסביבה המלאה עצב וייאוש. פה שמע מלה עברית חיה, הרצאה על נושא ספרותי, מדעי, ציבורי וכו'. פה קלט חדשות ונפגש עם חברים.

לאט לאט הפך הקיבוץ למרכז אמיתי של התנועה: לא רק הנקודות החקלאיות נשענו עליו, אלא גם הקנים בעצמם ראו בו עמוד התווך לתנועה כולה. מכאן יצאו מבקרים לערי השדה לביקורים ב-46 קנים, סניפים וקיבוצים חקלאיים, לכאן הגיעו מכתבים מכל רחבי הארץ הכבושה ומחוצה לה. כן עמדה מזכירות ההנהגה הראשית בקשר תמידי עם הנהלות הגלילות בלודז', קיילצה ולובלין. עבודתה של הנהגת הגליל הוילנאי שימשה לדוגמה ולמופת להנהגות הגלילות האחרים.

כאן המקום לציין, כי "הנוער הציוני" נתן את ידו להקמת הקואורדינציה החלוצית שהיוותה ועד משותף לתנועות החלוציות, שבה השתתפו נציגי "דרור", "השומר הצעיר", "גורדוניה", "הנוער הציוני", "עקיבא" ו"הפועל המזרחי". הקואורדינציה היתה קיימת עד ל"אקציה" הגדולה בגטו ולזכותה יש לזקוף הרבה פעולות מתואמות, כגון ארגון ההכשרה, העלייה הבלתי לגאלית, ייצוג כלפי מוסדות הסיוע וכו'. בזמן הראשון לקיומה של חוות ההכשרה החקלאית של "החלוץ" בגרוכוב, השתתף גם "הנוער הציוני" בעבודת השיקום. משנמצאה דרך לסלובקיה, היא שותפה בהליכה לשם יחד עם הקואורדינציה כולה. שיתוף הפעולה בין התנועות בוארשה גרם גם לשיתוף-יתר בזגלמביה ובכל מקום שם נפגשו התנועות במחתרת.[2]

גזירת הקמת הגטו פגעה קשה בקיבוץ הוורשאי. נוסף לערעור מצבו הכלכלי עקב חוסר עבודה, עליית מחירים וכו', הוכרח הקיבוץ לצאת מדירתו הנוחה לדירה גרועה ממנה, שרק הודות למרץ ועבודה שהושקעה בה, קיבלה צורה שהתאימה למגורי הקיבוץ.

למרות המאמצים הרבים לא עלה בידי ההנהגה הראשית לרכז לעתים תכופות את כל הפעילים להתייעצויות, רק פעם אחת עלה בידה לכנס את ועד חברי המועצה הראשית עם חבר הפעילים למשך יומיים לשם בירור הבעיות העומדות על הפרק. במעמד זה נבחרה הנהגה. כן התקיימה מועצה נרחבת בגליל לובלין, למרות הסכנות הכרוכות בכך.[3] בעת ובעונה אחת נערך כינוס גדול של מנהליה (מדריכיה) ופעיליה

של התנועה בוילנה, שעמדו על משמר העבודה החלוצית תחת משטר עויין, סכנת מאסר וגירוש לסיביר.[4]

להנהגה הראשית נבחרו, כיושב-ראש – שמואל קפלן (סמק), חבר ותיק של התנועה, ששימש זמן מה כחבר הקואורדינציה החלוצית בימי הכיבוש, כסגנו וכגזבר וכן אחראי לעבודות – מרדכי אורבך, נציג קבוע של "הנוער הציוני" בקואורדינציה של התנועות החלוציות, אביגדור כץ מתנועת "עקיבא" – כספים ויצחק גולדשטיין – ארגון, יחזקאל דוברושקלנקה, חבר המועצה הראשית לפני המלחמה – תרבות, יוסף שפטל – חבר ההנהגה. במועצה העליונה השתתפו ראשי מפלגת הציונים הכלליים – ד"ר יצחק שיפר, אליעזר ליפא-בלוך, מנחם קירשנבאום וד"ר מורגנשטרן.

הקן בוארשה היה בין הגדולים בתנועה ומנה 700 חברים בגילים 12-18. הפעולה החינוכית היתה אינטנסיבית מאוד. כאשר נסתיימה העבודה המקצועית בסדנאות, החלה העבודה התרבותית בקן, אותה ניהלו שפטל, דוברושקלנקה, גולדשטיין וב. אורבך.

בהעברתם של 150 חברי הקיבוץ לגטו עזר רבות ועד ציבורי, והוא אשר גם סייע להשיג אולם לבתי-המלאכה ברחוב לשנו 28 וכן 8 חדרים ברחוב נובוליפקי 7, לצרכי מגורים. גם ההנהגה הראשית עברה לשכון בבתי-המלאכה, שהיו מן הגדולים בגטו והודות להם גדל הקיבוץ. הסדנאות כללו את המחלקות למברשות, סנדלרות וחייטות, כובענות ונגרות.[5]

לימים הצטרפו לקיבוץ "הנוער הציוני" חברי קיבוץ "החלוץ הכלל ציוני" מלודז' שברחו משם. בו במקום הוחלט על איחוד מלא בין התנועות. מטעם "החלוץ הכלל ציוני" צורף יעקב פרשקר להנהגה ומשה חנצ'ינסקי להנהלת הקיבוץ. הקיבוץ גדל על-ידי צירוף זה ב-30 חברים והקן ב-50. יצויין, שפרשקר נכנס עד מהרה לפעולה המרכזית והיה מן הנושאים בעולה של כל פעולה: בימי ההכנות למרד ובמרד עצמו, היה מפקד היחידה הלוחמת של "הנוער הציוני" ובקרבות הגטו קידש בדמו את שם התנועה.

עם הצטרפותו לתנועה של המוסיקאי הנודע, הפרופסור פייבישיס, אורגנה מקהלה בת 40 חברים שהתאמנה מידי ערב בערב. הודות למקהלה ניתן היה לארגן הופעות קבועות באולם שברחוב לשנו 14, שמשכו קהל רב. הרפרטואר שלה היה מורכב משירי ארץ-ישראל, שירי חלוצים וכו'. המופעים נשאו אופי מחנך ברוח חלוצית והיה בהם עידוד בלתי משוער לאוכלוסיה היהודית הדוויה. "ובאם היה הפחד הכללי שבימי המלחמה יבוא משבר בקיום ההכשרה" – כתב מחבר הרשימה, "בעיותינו[6] - הראתה המציאות, שדווקא ימים טרופים אלה, בזמן שמלאך המוות הוציא את חרבו להחריב כל זכר לחיים לאומיים – עזרו בהרבה לגיבוש הרעיון

החלוצי. החברים דואגים במסירות לקיום הרצאות ושיחות, שעורים לעברית, מועדון עברי, חוג דרמטי, מקהלה וסמינריון למנהלים".

למרות הזעזוע שעבר על יהדות וארשה עם קבלת בשורת איוב על הריגה המונית בוילנה, שנמסרה מפי נציגי חמש תנועות נוער מוילנה וביניהם חבר הנוער הציוני, שלמה אנטין, איש אמיץ לב ונאמן לרעיון ההגנה והנקם, התקיימה חגיגת חנוכה בהשתתפות המקהלה באולם ברחוב נובוליפקי 7, שבה נכחו כל חברי הקיבוץ, חניכי הקן ומוזמנים רבים. לאחר מסירת הסקירה מפי מרדכי אורבך על פעולותיו של הקיבוץ, הוצג מערכון.[7]

יצויין כאן, כי בימי הכיבוש הנאצי קיים ארגון הנוער "עקיבא" בוארשה קן גדול ופעיל, שמנה כ-300 חברים. בראש הקן עמדו לייב (לוטק) רוטבלאט, ממקימי תנועת "עקיבא" במחתרת וממדריכיה, מי שהיה ראש קן "הנוער הציוני" בוארשה שמלפני המלחמה ומפקד יחידה לוחמת של "עקיבא" בארגון היהודי הלוחם בימי ההכנות למרד ובעת המרד וישראל קאנאל, אחד הלוחמים האמיצים והנועזים ביותר, שירה יריה ראשונה בגטו, בהתנקשו בחיי מפקד המשטרה היהודי שרינסקי, ששיתף פעולה עם הגרמנים בימי ה"אקציה" הגדולה; אחר-כך היה קאנאל מפקד היחידות הלוחמות בגטו המרכזי בימי המרד ובזמן הכנות אליו, נמנה עם מדריכי הלוחמים שהתאמנו בנשק.[8]

במשך 17 חודשי המלחמה נעשו מאמצים רבים להתקשר עם הקנים והסניפים בכתב ובעל-פה: על-ידי שליחים "מהכא להתם ומשם לכאן".[9] הצטיין בכך חבר ההנהגה הראשית, מ. אורבך, אשר מראהו "הארי" ותעודותיו האריות אפשרו לו להתהלך באורח חופשי כמעט ברחבי הארץ הכבושה. אף באביב 1942, בימי הגירושים הראשונים למחנות השמדה, הוא יצא בשליחות ההנהלה לסיור בן חודשיים בסניפי התנועה בלובלין, לבוב, ביאלא פודלסקה, אוסטרובייץ, דמבלין, קוז'ניצה ועוד. הוא שב מדוכא מאוד והידיעות שהביא עמו על המצב הכללי בערים השונות ועל ה"אקציה" הגדולה בלובלין, היה בהן כדי להדאיג מאוד. הצורך בהצלת חברים היה דחוף מאוד ואמנם ניצלו מלובלין ברגע האחרון, ארבעה חברים בלבד.[10]

בנושא ההתקשרות עם הקנים והסניפים בערי השדה בכתב, נודעת חשיבות רבה להופעת שני גיליונות שהתנועה הוציאה בשנת 1940, בשם "ידיעותינו", שהכילו ידיעות על המתהווה בארץ ובתנועה בגולה. לצערנו, לא הגיעו לידינו הגיליונות האלה. ידוע רק שהועברו "במספר הגון" לערים וגם לעיירות נידחות שהיו מנותקות כליל מהמרכז של התנועה, אף-על-פי שהעברת החומר היתה קשורה בקשיים גדולים.[11]

גיליון ראשון של כתב-העת של התנועה "שביב" – "כלי-מבטא לנוער הכלל

ציוני", בעברית, יצא לאור בלי מספר ותאריך, בהיקף של 33 עמודים. בגיליון נתפרסמה סקירה של ההנהגה הראשית על 17 חודשים של פעולותיו, יש להניח אפוא בוודאות, שהופיע בפברואר 1941. עורכו היה חבר ההנהגה הראשית, יחזקאל דוברושקלנקה, לשעבר מרכז הקן של "השומר הלאומי" ברציונז' ואיש מסור לתנועה בלב ונפש,[12] וכן חבר המועצה הראשית של "הנוער הציוני" לפני פרוץ המלחמה, "אדם מלא וגדוש תרבות,[13] מן הצעירים בהנהגה ומן הבולטים ביותר, מוכר ומכובד במחתרת, פעיל בשטח התרבותי-חינוכי". בגטו היה דוברושקלנקה גם מפעילי הנוער שעל-יד יי.ס.א. ("יידישע סאציאלע אליינהילף", הארגון לעזרה הדדית, שהקל על פעולת המחתרת היהודית). הוא נספה בימי האקציה הגדולה[14] (בלע רעל ציאנקלי על-מנת שלא להיכנס לקרון).[15] על אובדן האיש היקר הזה כתב רינגלבלום במסתו "איך נספתה האינטליגנציה היהודית של וארשה", שנכתבה מיד אחרי ה"אקציה" הגדולה, לאמור: "מטובי ומנעימי בני הנוער – צעירים רעננים ובריאים, בחורים וגם בחורות, כונסו באומשלאג ומיד הוטענו על הקרונות; בין הנחטפים היו גם עסקנים מסורים בלב ונפש, כגון **דוברושקלאנקה** (ההדגשה במקור) ואחרים".[16]

הגיליונות הבאים של "שביב", מס' 2, 3 ו-4, לא הגיעו לידינו; לעומת זאת, נשתמר גיליון מס' 5 של כתב-העת הזה בעברית וביידיש (גיליון כפול, 41 עמודים, לחודשי יוני-יולי 1941), שהיה מוקדש כולו לימי הזיכרון של הרצל וביאליק. "מזכירים אנו את זכרונם של הרצל וביאליק – אנו קוראים ברשימתו של אפרים – בשעת חירום ומצוקה לעמנו, אשר כמוה לא היה מימי חמיילנצקי וגונטה. הקרקע מתחת לרגלינו מתמוטטת לגמרי ואנו עדים לחורבנם של מאות קהילות ועוד ידי הרצח נטויים להשחית... בגטו החדש שלנו אין אנו יודעים לחבב את יסורינו כמו שעשו זאת אבותינו ואנחנו מרגישים את עצמנו מושפלים בגוף ובנפש. אולם האוד היחידי המוצל מאש, הוא הביטחון. טובעים אנו בטיט היון ומקווים לפדות. יוסיפו לנו ימי הזיכרון של הרצל הרואה וביאליק החוזה, כוח להתאושש ולהעפיל לקראת חיים חדשים".

כן מצוי בידינו גיליון מס' 6 של "שביב", שהופיע ללא ציון תאריך (5 עמודים) "בהוצאת ההנהגה הראשית לתנועת "הנוער הציוני" ו"החלוץ הכלל ציוני בפולניה", והיה כולו "מוקדש ליום פטירת מנהיגנו מנחם אוסישקין, גואל אדמת המולדת". בקריאה נרגשת בפתח הגיליון בעברית, צויין ש"אין עכשיו המקום והזמן להעריך את המכה הנוראה שנתן לנו הגורל היהודי המר בשעה טרופה זו ליהדות כולה". האחים והאחיות בכל אתר נקראו לקיים אסיפת אבל ולשמור ולכבד את זכרו של המנוח הגדול מתוך הערצה ויראת כבוד". קווים לדמותו הועלו במאמר ביידיש (עמודים 3-5).

יש להניח ש"שביב" המשיך להופיע גם לאחר מכן, מה גם שההתפתחות הגדולה ביותר של העיתונות המחתרתית בגטו וארשה חלה בסוף 1941 ובהתחלת 1942, בשעה שהתחילו ההריגות ההמוניות בשורה של ישובים יהודיים, לא רק בשטחים הכבושים במזרח, אלא גם במערבה של פולין הכבושה, ועיתונות המחתרת היהודית הרבתה לפרסם ידיעות על מהלך מבצעי ההשמדה שבמחוזות הסמוכים לוארשה והישובים היהודיים האחרים, על-מנת להזהיר את הציבור היהודי מפני סכנת המוות הממשמשת ובאה ולהכשיר את הלבבות לרעיון ההתנגדות. אלא שהגיליונות האחרים לא נשתמרו, פרט לשלושה הגיליונות הנ"ל, שהכילו חומר פובליציסטי עשיר ושימשו במידה רבה עזר למרצים בחוגי הנוער, שניהלו בחשאי פעולה חינוכית-תרבותית; הם גם שימשו חומר לימוד לצעיר יהודי שכמעט ולא היתה לו אפשרות לקבל ספר יהודי בגטו.

מן הראוי לציין כאן כי לכתבי העת של "הנוער הציוני", "שביב", צביון מיוחד. הוא נמנה עם "העיתונות הכבדה" במחתרת. "שביב" טיפח במיוחד את הענף הפובליציסטי הספרותי הרציני, בניגוד לכתבי-עת מחתרתיים אחרים בגטו וארשה, שבהם השלימו זה את זה: המדור האקטואלי לידיעות על מאורעות כלליים, ידיעות על אופייה של המלחמה הממושכת והיחס לברית-המועצות, וכן המדור הפובליציסטי-הספרותי.

רוב החומר ב"שביב" היה מוקדש לפרובלמטיקה ציונית ולערכה של ארץ-ישראל במציאות החדשה, במגמה לטפח ולקדם את הציונות ואת הזיקה לארץ-ישראל ולהכניס בכך קצת אור לחיי הגטו הקודרים והאיומים; כן הוקדשה תשומת לב רבה לבעיות חינוך של "הנוער הציוני".

כבר בגיליון הראשון, במאמר ראשי של דוברושקלנקה ("מאת המערכת") נקבע בצער, כי העם היהודי לא תפס את הציונות כרעיון המחייב הגשמה עצמית, אלא כרעיון מדיני גרידא, שכן הסך-הכל של 60 שנות התיישבות בארץ, כמו כן 43 שנה של ציונות מדינית ולמעלה מ-20 שנה מאז הצהרת בלפור, הוא רק חצי מיליון יהודים בארץ-ישראל, היינו, 3% בערך ממספרנו בעולם. "אנו באים איפוא לידי מסקנה" – כתב העורך – "שמלבד חצי מיליון יהודים שעלו להתיישב בארץ-ישראל אנו עומדים בכל ארצות פזורינו לפני שוקת שבורה, ולא זו בלבד, אלא אף רכושנו הרוחני – במידה שנקלט ונתעכל על-ידי ההמונים – דל הוא ועלינו להתחיל הכל מחדש, אם ברצוננו הפעם ולעולם להלאים את העם ולהפעיל את רצונו לקראת הגשמת הציונות"...

במגמה להפעיל את ההמונים ואת הנוער לחיי עבודה בארץ ולטפח את האהבה לאדמת המולדת ולעבודה גופנית לחיי עמל ויצירה בה, הטיף "שביב" לתפקידים ראשיים אלה "שיעמדו לפנינו מיד עם האפשרות הראשונה שנזכה לה":

א) הגשמה עצמית על-ידי עליית המוני העם ובייחוד הנוער, לארץ-ישראל;
ב) להגביר את הצביון היהודי של ההמונים הנשארים בגולה על-ידי הכנסת תוכן לאומי לחיי היום-יום שלהם;
ג) שינוי במבנה הכלכלה של העם על-ידי פרודוקטיביזציה והבראת החיים ליכולת כלכלית של המונים;
ד) יצירת יחסי גומלין קבועים בין הארץ לגולה בשטח התרבות והכלכלה.[17]

יחד עם זאת, הסתייג הביטאון של "הנוער הציוני" מאנשים בלתי מוסמכים ובלתי קרואים "אשר משליטים סדר חיים יהודי בפנים החומות (קרי: עסקני היודנראט ומוסדותיו), והביע חרדה שהם "ישליכו יהבם על רעיון התקומה העברית ויחפצו לנצל את העובדה, שהרעיון הלז נעשה בלי מצרים על מוחות ההמונים היהודיים כדי להוליכם שולל אחרי שרירות לבם ליצר שלטונם". כן התריע נגד "הרבה הוגים שמסגלים עכשיו לעצמם השקפה ציונית קלה, נעשים ציונים הואיל והפרוגנוזה שלה נתאמתה בכל אימתה ודרך אחרת אין. ברם, הציונות אינה אצלם חוויה נפשית עמוקה, פרי מהפכה עמוקה בכל הלך-נפשם... ולנו הלא ברור שתפיסה כזו תתנקם לא רק במפעל כולו אלא גם באותם היחידים המעלימים עין ממציאות ההגשמה כמו שהיא ואכזבתם תגרום לנו נזק ממשי ומוסרי, כמו שזה קרה כבר פעם בתולדות היישוב והציונות".[18]

לשונו של "שביב" בדברו על האויב הנאצי, היתה ברורה וגלויה בלא סייגים ובלא מורא. כך למשל, ברשימה של י.ד. (יחזקאל דוברושקלנקה) "בין ישראל לעמים", בדבר השתתפותם של היהודים בכל ענפי המדע, בתנועות החופש ומהפכות לאומיות וסוציאליות, הגיע לידי מסקנה זו: "... חייה הרוחניים של אירופה עמדו תמיד במידה מרובה בסימנה של תרבות ישראל והשפעתה. ולא לחינם איפוא, עורכת "החיה הצהובה" – מלחמה בעמנו ובתורתו. יודעת היא כי מכאן נשקפת סכנה למלכות הזדון ולשלטון הרשע שלה, הרוצה לשעבד את האנושיות, להמית כל חלקה טובה בה, לדכא את רצונה ואת שאיפתה לחיים אנושיים, חיים של חרות המחשבה ושל חופש הרוח".[19]

מקורות

1 משה קול, "הנוער הציוני", אנציקלופדיה של גלויות, וארשה ב', עמ' 178-182.
2 ספר מלחמות הגטאות, עמ' 21; ע. ליכטנברג, הווי בגטו (פרקים מתוך עדות), "משואה", קובץ ב' 1974, עמ' 66.
3 בתנועתנו (סקירה), "שביב", גיליון 1, עמ' 26-30.
4 שם, עמ' 2.
5 ב. אורבך, "הנוער הציוני" בגטו וארשה, "משואה", קובץ ב' 1974, עמ' 5; עזריאל ליכטנברג, הווי בגטו (פרקים מתוך עדות), שם עמ' 65-66. ספר מלחמות הגטאות, עמ' 706, 751.
6 "שביב" גיליון 1, עמ' 6.
7 אורבך, שם, עמ' 54.
8 י. קרמיש, המרי והמרד בגטו וארשה, אנציקלופדיה של גלויות, וארשה א', עמ' 759.
9 בתנועתנו (סקירה), שם, עמ' 29.
10 מ. אורבך, שם עמ' 56.
11 בתנועתנו (סקירה) עמ' 29.
12 שני מכתביו משנות 1934-1935 אל משה קול, פורסמו ב"גלעד לקהילת רציונז' ", העורך אפרים צורף, תשכ"ה, עמ' 34-35; מ.קול מורים וחברים, ירושלים, מ. ניומן 1968, עמ' 285-287.
13 ליכטנברג, הווי בגטו, "משואה" ב', עמ' 65.
14 ספר מלחמות הגטאות, עמ' 21, 719.
15 אורבך, "הנוער הציוני" , עמ' 57.
16 עמנואל רינגלבלום, "כתבים פון געטא", כרך 2, וארשה, המכון ההיסטורי היהודי 1963, עמ' 63.
17 "שביב" גיליון 1, עמ' 2,3.
18 "שביב" גיליון 5, יוני-יולי 1941, עמ' 1.
19 "שביב" גיליון 1, עמ' 12.

ד"ר אריה באומינגר

זכרונות מ"מכבי" קרקוב

המרפסת

גרנו בקרקוב, ברחוב דיטלה 1, או כפי שקראו לו תושבי העיר – דיטלובסקה, פינת סטניסלבה. ביתנו היה הקיצוני. ממנו והלאה השתרע חוף הוויסלה. ממולנו היה מגרש הספורט של "מכבי". השכנות הזאת של נהר הוויסלה מצד אחד ומגרש "מכבי" מצד שני, השפיעה עלי השפעה חזקה, שסימניה ניכרים בי עד עצם היום הזה. הייתי ונשארתי ספורטאי, על כל המשתמע מכך, אף שפרט לתקופה קצרה, לא הייתי מעולם ספורטאי מקצועי. עד היום הזה אני שוחה ומשחק טניס, איני מוותר על "מבט ספורט" ו"משחק השבוע" בטלוויזיה וקורא במדורי הספורט של העיתונות. אני מאמין עדיין בפתגם הלטיני העתיק "Mens sana in corpore sano" "נפש בריאה בגוף בריא".

מהמרפסת שלנו נראו שלושה רבעים של מגרש "מכבי", שבחלקו הצפוני גבל עם רחוב קולטק. אף שהיו דירות יותר "טובות" ברחוב דיטלובסקנה – החל ממספר 7 ומעלה, אשר מחלונותיהן או מרפסותיהן היה אפשר לראות יותר טוב את הנעשה במגרש "מכבי", היתה ההתעניינות בשבתות במשחקי "מכבי" כה גדולה, שגם המרפסת שלנו היתה תמיד מלאה אנשים ובעיקר חברי מה"חדר העברי", מ"תחכמוני" ולבסוף מהגימנסיה העברית, בה למדתי בשתי הכיתות האחרונות – עד בחינות הבגרות.

היינו בבית ששה ילדים: שלושה בנים ושלוש בנות. וכאשר אני נזכר בימים ההם ובשבתות אחרי הצהרים, נדמה לי שאחיותי השפיעו לא מעט בכוח משיכתן על התכנסויות אלה של חברי בביתנו. אחיותי לולה, סטפה ובמיוחד הצעירה שביניהן, מלה (עמליה), היו בנות יפות. הן היו מגישות קפה ועוגות לאותם בחורים מאושרים שזכו להגיע למרפסת ביתנו. לרוב היה הביקוש למקום במרפסת עולה על מגבלותיה בשטח. היו אחיותי, אפוא, מסדרות כסאות לישיבה על המרפסת בשביל האורחים מיד עם תום ארוחת הצהרים.

אבי, ר' שמעון הי"ד, קבע יום יום עתים לתורה וגם אותי לימד דף גמרא החל מגיל עשר עד שבע-עשרה. היינו לומדים יום יום, פרט ליום הששי, פרק בתלמוד עם רש"י, ואחרי ה"בר-מצווה", גם עם תוספות. בשבת, אחרי ארוחת הצהרים הדשנה, היינו יוצאים אבי ואני למרפסת ולומדים "מדרש רבה", כי הרי אחרי היין

של הקידוש, הדגים, המרק, הברווז הצלוי והחמין, קשה היה להתרכז בסוגיה קשה ומסובכת של מסכת גיטין או בבא מציעא. אחרי כחצי שעה של עיון במדרש, היה אבא עוצם את עיניו, שומט את המדרש מידו וחוטף תנומה קלה של שבת אחר הצהרים. הייתי מתכופף, מרים את המדרש, מנשקו ומכניסו לחדר האוכל. בקיץ, כשהמשחק היה מתחיל בשעה חמש לפנות ערב, היו חברים מגיעים אלינו כבר בין השעות שלוש לארבע אחר הצהרים ומחכים בשקט עד שאבא יתעורר. כשהתעורר היתה שאלתו הראשונה: "לייבלה – איפה המדרש?" עניתי, שהמדרש על השולחן הגדול בחדר האוכל (שעדיין היתה פרוסה עליו מפה לבנה) ואז היה אבא משיב: "בוא נא בני, נדמה לי כי הפסקנו באמצע ולא סיימנו". אך כשראה אבי את החברים שכבר הגיעו, שאל אותם לשלום הוריהם והיה מסתלק לחדר השינה ל"שנת שבת" הגונה.

בדרכו מהמרפסת לחדר-השינה, היה לפעמים פונה לחברי ומתאונן על שיהודים משחקים כדורגל בשבת ומחללים שבת-קודש בפרהסיה ואחר-כך מוסיף בהומור: "וואס לויפן זיי ווי משוגענע נאך איין באל, איך בין גרייט צו קויפן זיי 22 בעלע, נאר זיי זאלן נישט מחלל שבת זיין" (מה הם רצים כמשוגעים אחרי כדור אחד, אני מוכן לקנות להם 22 כדורים, כדור לכל אחד, ובלבד שלא יחללו שבת). כמה מחברי ניסו להסביר ש"מכבי" משחקת במסגרת משחקי הליגה הפולנית וכל המשחקים האלה מתקיימים בכל המדינה בשבתות. אך אבא לא קיבל את ההסברים הללו. היה פוטר אותנו ב"א גוטן שבת, קינדערלעך" (שבת שלום, ילדים) ולוקח אתו את "מדרש רבה" לחדר המיטות. ואז היתה מתחילה הנדידה מחדר האוכל למרפסת ותפיסת העמדות. מובן, כי אלה שהקדימו, זכו לשבת בשורה הראשונה והמאחרים – בשורה השניה והשלישית. לפעמים, כשבאו חברים רבים – שלא הוזמנו על ידי – היינו מחזירים חלק מהכיסאות לחדר האוכל והחבר'ה נהנו בעמידה מהמשחק של אליליהם. אחיותי היו מגישות עוגות ושתיה קלה ועיני חברי היו נודדות מזיו פניהן של אחיותי לעבר מגרש "מכבי", לראות אם אכן כבר התחיל המשחק. לפעמים היו מתקיימים משחקים מוקדמים – לרוב בין ה"יוניורים" (נבחרת הנוער) של "מכבי" נגד ה"יוניורים" של קבוצות מקומיות אחרות. גם משחקי ה"יוניורים" היו חשובים לנו, ובמיוחד כאשר נגד ה"יוניורים" של "מכבי" התייצבו קבוצות-עלית, כמו ה"יוניורים" של "קרקוביה", "ויסלה" ו"גרברניה". בסתר לבנו היינו רואים את משחקי "מכבי" קרקוב נגד קבוצות ספורט לא יהודיות, כעין מלחמת היהודים בגויים ועל כן, אין פלא, שכש"מכבי" היתה מפסידה, היה זה יום ואפילו שבוע של אבל ליהודי קרקוב ובמיוחד לציבור הלאומי-ציוני, שהיה רוב בציבור היהודי בעיר, שמנה לפני מלחמת העולם השניה כ-65 אלף יהודים. שמותיהם של שחקני קבוצת הכדורגל של "מכבי", היו לא רק

שגורים בפינו, וביום הראשון היינו "בולעים" את מדור הספורט בעיתון הציוני בשפה הפולנית "נובי דז'ינניק", אלא היינו גם מעריצים את שחקני "מכבי" ומדברים בהם בבית-הספר ב"חדר עברי", ב"תחכמוני" ואחרי כן בגימנסיה היהודית ע"ש ד"ר חיים הילפשטיין. מי שזכה לפעמים לראות את שחקני "מכבי" ברחוב, היה מן המאושרים. החברה באי-המרפסת שלנו היו לפעמים פוגשים את "אליליהם" ברחוב, בחנות או באיזה משרד, ואז היו עוקבים אחריהם ומשתדלים לנגוע דרך אגב בשרווליהם. כל עוד שהיינו תלמידי בית-הספר העממי, לא העזנו לבקש את חתימותיהם ("אוטוגרפים" בלע"ז), אבל פעם אחת, כששיחקנו כדורגל בשטח הפנוי ברחוב דיטלובסקה – מול המגרש של "מכבי" – בכדור ממש (ולא ב"שמאצ'יאנקה" – כדור סמרטוטים)), עבר במקרה לנדמן, הקיצוני השמאלי הבלונדיני של "מכבי". כשהכדור התגלגל לרגליו, לא בעט בו, אלא נטלו בידיו כאילו החרימו. הפסקנו כמובן את המשחק, ואז לנדמן שאל, "למי שייך הכדור?" נאטק בורר ענה שהכדור שייך לו ולשני אחיו – מונדק ומושק. "יש לכם אחות בשם צילה?" – המשיך לנדמן לשאול, כשצחוק עליז משתפך על פניו. "כן", ענו שלושת הבוררים, הוציא לנדמן מכיסו עט כדורי וכתב על הכדור חרוז בפולנית: Dla Cyli, niech sie nie pomyli שפירושו: "לצילה, שלא תעשה טעות". נאטק בורר אמר תודה, לקח את הכדור ורץ מהר לביתו בדיטלובסקה 1 קומה שלישית. אם כי היינו גאים על הפגישה פנים אל פנים עם לנדמן, הקיצוני השמאלי המהולל, הצטערנו שלא יכולנו להמשיך במשחק, כשכבר זכינו בכדורגל אמיתי ולא בכדור גומי או כדור סמרטוטים.

איני זוכר את כל באי ביתנו, ליתר דיוק – באי מרפסתנו, בימי השבתות אחרי הצהרים, אך כמה מהם נחרתו בזכרוני: המשורר בירנבך, בעל הבלורית השחורה, גריכטר, גם הוא משורר, מקס בידרמן, שהיה ספורטאי מחונן בהחלקה אמנותית על הקרח וגם בהוקי קרח, שלום טרלר, הורוביץ – שהיה המדריך שלי ב"השומר הדתי", מאיר בוסאק, טולק שנקר, החי בברזיל, סטמפלר וקליין (אריאלי), מ"צעירי המזרחי", שהתפללו בבית-הכנסת של "המזרחי", בו התפלל אבי ורבים אחרים שזכו ב"פרוטקציה" שלי או של אחיותי.

לימים כשפגשתי את מקס בידרמן בארץ, היו דבריו הראשונים: "לונק, לעולם לא אשכח לך את חסדך בימים שהיינו חברים בגימנסיה, כשהואלת להזמיני למרפסת שלכם בשבתות אחרי הצהרים".

כמובן, ביום ראשון, אפשר היה להכיר ברובע היהודי, בעיקר באזור קאז'ימייז', אם "מכבי" ניצחה בשבת או הפסידה. כשהפסידה, התהלכנו חפויי-ראש ועצובים וכשניצחה, זקפנו קומה ול"קוזמארק" (קז'ימייז') היתה אורה ושמחה וששון. גם היהודים הדתיים והמסורתיים, שבעצמם לא עסקו בספורט פעיל, היו מציצים

בשבתות אחרי הצהרים מהמרפסות והחלונות שברחובות דיטלובסקה וקולטק, לעבר מגרש הספורט ובימי ראשון השתתפו בויכוחים על משחק השבת של "מכבי". "מומחים" אלה קראו לפני כן את מדור הספורט ב"נובי דז'ירניק", בעריכתו של ד"ר דוד לזר ולפעמים מתחו ביקורת על ד"ר לזר בכבודו ובעצמו.

מסורת ה"עליה" למרפסת שלנו בשבתות אחרי הצהרים נמשכה גם אחרי בחינות הבגרות, כשעברתי ללמוד בוארשה, ואת העניינים ניהל אחי הצעיר העשיק, בהצלחה רבה ובעזרת אחיותי – לולה, סטפה ומלה. עם סיום המשחק היו ה"חברה" מתפזרים לאט, מחליפים דברים ומבטים עם אחיותי ואז היו הורי יוצאים מחדר-המיטות אחרי "שנת השבת", חברי היו מברכים אותם: "א גוטן שבת" והם היו עונים "להתראות בשבת הבאה". בחודשי הקיץ, בעונה הבוערת בפולין של משחקי הכדורגל, היתה אמא נכנסת למטבח ומביאה לחדר האוכל ספלים של חלב חמוץ (לא לפני שאבא בדק אם עברו שש שעות מאכילת הבשר בארוחת הצהרים). החלב החמוץ היה קר ומצנן את הרוחות הלוהטים אחרי המשחק המותח, כמובן שהיינו במצב רוח מרומם כש"מכבי" ניצחה, ועצובים כשהפסידה. שמתי לב, שאף כי אבא לא שאל לתוצאות המשחק, רמזו מבטי עיניו שהיה איתנו, אם כי לא הביע את רגשותיו בקול, שלא להיות "שותף סמוי" לחילול שבת בפרהסיה.

כבר הזכרתי את הקיצוני השמאלי הבלונדיני – לנדמן. למעשה, הוא האיש שבגללו זכיתי לשחק מספר פעמים בקבוצה הראשונה ב"מכבי". מעשה שהיה כך היה: הייתי אז תלמיד הכיתה האחרונה ב"גימנסיה העברית"; מאמן הקבוצה היה אנגלי, שלא ידע פולנית. הוא שם עין על רגלי הכשרוניות והיה מציב אותי בדרך כלל כקיצוני ימני. פעם חלה לנדמן, ואפסל – המנהל והמרכיב של הקבוצה – שלח אלי פתק על-ידי שליח ביום השישי, לפני שאבא חזר מבית-החרושת הביתה, והזמין אותי לשחק למחרת – בשבת – במשחק חוץ קשה נגד "גרברניה", כקיצוני שמאלי, במקום לנדמן. הייתי נרגש ונפחד ובמיוחד שאני ימני ואיככה אשחק כשאין לי שליטה מושלמת ברגל שמאל. בדרך כלל, כשלא היו מתקיימים המשחקים בשבת במגרש "מכבי", היינו הולכים לתנועות הנוער: אחיותי ל"עקיבא" ואני ואחי השיק ל"השומר הדתי". כדרכי בקודש, אחרי לימוד ב"בראשית רבה" עם אבא, כשאבא חטף תנומה, סגרתי את ספר המדרש ויצאתי חיש מהר החוצה. במקום לצעוד לרחוב "קופה", בו היה הקן של "השומר הדתי", על-יד בית-הכנסת של "המזרחי", פניתי לכיוון הנגדי והגעתי בריצה קלה לרחוב קולטק, לשער הראשי למגרש "מכבי". שם כבר עמדה משאית ועליה שני ספסלים ומסביב למשאית – קבוצת חסידי "מכבי", שהיתה אמורה להצטרף אלינו. לתדהמתם של אוהדי "מכבי" שעמדו בחוץ, עברתי בחשיבות ובביטחון מעושה והראתי לשוער על-יד השער את הפתק ששלח לי אפסל, וזה הכניסני בלי כל בעיות פנימה. רצתי מהר למלתחה בה

השחקנים היו לובשים את מדי "מכבי" – מכנסיים קצרים לבנים וחולצת תכלת ועליה מצד שמאל הסמל של "מכבי". אפסל והמאמן האנגלי נתנו הוראות ועצות לשחקנים ולפני שעלינו למשאית, קרא לי המאמן הצידה והתחיל לדבר אלי אנגלית, בהצביעו פעם על רגל שמאל ופעם על רגל ימין. משלא הבנתי אף מלה מדבריו, ניגש אלינו החלוץ המרכזי אושיק, שהיה סטודנט באוניברסיטה היאגילונית בקרקוב והבין כנראה אנגלית ופירש לי את הסברי המאמן האנגלי, כדלקמן: "המאמן יודע שאינך שולט מספיק טוב ברגל השמאלית, לפיכך הוא מורה לך, שאם תקבל כדור, תשתדל, אם זה רק אפשרי, להעבירו במהירות לרגל ימין ולבעוט, ואם לא תספיק או לא תוכל, בעט ברגל שמאל". אמרתי למאמן "או קיי" (המלים היחידות שידעתי באנגלית) והוא החליק בחיבה אל בלוריתי הבלונדינית. היה זה לי כבוד גדול וגם עידוד. עלינו למשאית ונסענו למגרש "גרבּרניה", שהיה מרוחק כחמישה קילומטרים ממגרש "מכבי", מעבר הוויסלה, על-יד מפעל הבורסקאות הגדול "גרברניה", מן הגדולים בפולין. שחקני "גרברניה" היו פועלים בבית-החרושת ועשו קריירה מטאורית בכדורגל הפולני: תוך ארבע שנים עלו מליגה ג' לליגה הלאומית וגם שם הגיעו לאליפות פולין בכדורגל. המועדון של "גרברניה" היה מן העשירים בפולין. שחקני "גרברניה" היו אמנם רשומים כפועלים בבית-החרושת, אך למעשה היו מתאמנים בשעות העבודה בפיקוחם של מאמנים מצוינים ומלבד משכורתם כ"פועלים" בבית-החרושת, היו מקבלים בונוסים מיוחדים אחר כל משחק ותוספות אחרי נצחונות.

אכן, קשה היה אותו משחק נגד "גרברניה", בו שיחקתי בפעם הראשונה בקבוצת הבוגרים של "מכבי". ראשית-כל היתה "גרברניה" אז במלא תנופתה וניצחה בעונה ההיא את כל יריבותיה. מיד עם בואנו והופעתנו במדי "מכבי", נשמעו שריקות בוז והערות עוקצניות על מוצאנו. שחקני "גרברניה" היו שייכים למה שנקרא "מעמד הפועלים" ולפיכך לא נשמעו שם צריחות אנטישמיות נוסח אוהדי "ויסלה", שהיו אנטישמים זואולוגיים. נוסף לכך, הצטרף אלינו רק אחד מהאחים גלזמן, שבדרך-כלל היתה עצם הופעתם מרתיעה את שונאינו מאלימות יתר.

המשחק התחיל בעדיפותם של שחקני "גרברניה", שנהנו ממגרש הבית שלהם ומעידודם של מאות פועליו ופקידיו של בית-החרושת, ששוחררו מעבודתם כדי לצפות במשחק קבוצתם הנערצת. עד ההפסקה היה המצב 2:0 לטובת "גרברניה". בחדר-ההלבשה המפואר של מארחינו עשה לנו המאמן האנגלי "שטיפת-מוח" בעזרתו האדיבה של החלוץ המרכזי אושיק, שתרגם את הוראותיו מאנגלית לפולנית ופנה גם אלי בדרישה שאהיה יותר תוקפני ואמנע מ"דריבל" מיותר. כל כדור שאקבל, עלי למסור מיד לחברי המבוגרים והמנוסים ממני. ואמנם, במחצית

השניה היה המשחק פחות או יותר שקול. ידענו שלא נוכל לנצח ולכן היינו משוחררים מהלחץ ושיחקנו כשווים מול שווים. בינתיים הצליחו שחקני "גרברניה" להכניס לשערנו עוד גול, אף שהשוער שלנו, אלזנר, עצר כדורים מסוכנים של חלוצי "גרברניה" וזכה לא פעם לקריאות הוקרה של אוהדיה. חמש דקות לפני הסיום, קיבלתי כדור מדויק מקובה פוריש. בלי לחשוב רגע, העברתי כדור גבוה קרוב לשער "גרברניה" ואושיק נגח באמנות לתוך השער. לשמחתנו כי רבה, לא היה קץ, אף שידענו שאת המשחק כבר הפסדנו. ברם, גם גול אחד לשערה של הקבוצה המצוינת במגרשה, היה דבר גדול ותוצאות המשחק הסבו לנו סיפוק בהחלט. גם שמי הלך לפני על חלקי בשער הכבוד הזה לטובתנו. למחרת הייתי "גיבור" הכיתה בגימנסיה העברית וכששבתי מהגימנסיה לביתי ברחוב דיטלובסקה, שמעתי זאטוטים לוחשים – "הנה לאבאן הולך!"[1] גאוותי עלתה כפורחת. כדי לעשות רושם על מעריצי הצעירים, הייתי מעקם את רגלי בצורת "בייגל", מעשה חיקוי להילוכו של השחקן המפורסם קאלוז'ה, גדול שחקני פולין, החלוץ המרכזי של "קרקוביה" ונבחרת פולין, שהיה נמוך-קומה ובעל רגליים עקומות. הידיעה על משחקי במגרש "גרברניה" לא הגיעה לשמחתי, אל אוזני אבי, שהיה טרוד בדאגות פרנסה ובעבודתו הציבורית ב"מזרחי", "תחכמוני" ובהנהלת "הקרן הקיימת" ו"קרן היסוד" בקרקוב, גליציה המערבית ושלזיה.

האחים גלזמן

כרגיל במשחקי ליגה בכדורגל, משחקים פעם אחת במגרש הביתי ופעם שניה במגרשה של הקבוצה היריבה – בעגת הכדורגל: משחק חוץ. בדרך-כלל היתה האנטישמיות בקרקוב בשנות העשרים, אנטישמיות "ליברלית" – אם אפשר לכנותה כך – אך בשנות השלושים התגברה האנטישמיות והורגשה בעיקר בשני מוקדים: באוניברסיטה ובמוסדות השכלה מזה – ובמגרשי הכדורגל, הספורט הפופולרי ביותר בפולין באותן השנים, מזה.

במגרש "מכבי" ברחוב דיטלה לא היה מה לחשוש מגילויי אנטישמיות. המגרש שבין הרחובות דיטלה וקולטק, היה ברובע המאוכלס בתשעים אחוזים יהודים, אף שהמרחק מרחוב קולטק לארמון המלכים "ואבל" היה כ-100 מטרים בלבד. הצופים ה"מאושרים", שהיה להם המזל והכסף להיכנס למגרש, היו כמעט כולם יהודים – פרט

[1] הכינוי "לאבאן" – קיצור מליאון באומינגר – ניתן לי ב"מכבי" כדי להסתיר מאבי את השתתפותי במשחק השבת.

לעשרות חסידי הקבוצה האורחת. כאן יש לציין, כי מצד ימין של המגרש – אם הסתכלת מרחוב דיטלה – היו המקומות הזולים, בעמידה, ומצד שמאל – מקומות ישיבה, ושם גם היתה ה"טריבונה". הבעיה והצרות היו לנו, ל"מכבים", במשחקי חוץ. בסוף שנות העשרים ובראשית שנות השלושים, היה ממש מסוכן לשחק משחקי חוץ עם קבוצות מסוימות, במיוחד במגרשי "ויסלה", "קורונה" ו"גרברניה". המקום המסוכן ביותר היה המגרש של "ויסלה", שהיה ברובע נוצרי המרוחק למדי מתחום היישוב העירוני. שחקני "ויסלה" ואוהדיהם היו ידועים כאנטישמים קיצוניים. כשאך הופיעו ה"מכבים" עם קומץ חסידיהם, היו מיד נשמעות שריקות וקריאות בוז, כגון – "ז'ידים לפלשתינה", או "שניידר – מי-סודה" (בקבוצת "מכבי" שיחקו האחים שניידר, מהשחקנים הבולטים במשך שנים, שלאביהם היה בית-חרושת גדול וידוע של מי-סודה). שני האחים שניידר, שהיו בחורים חזקים ואטלטיים, היו המגינים – ה"בקים" – של "מכבי" ועמדו איתן נגד התקפות החלוצים של הקבוצה היריבה – אם זה במגרש הביתי ועם זה במגרש חוץ. אך כשברבות הזמן גילויי האנטישמיות התגברו ועל השריקות וקריאות הבוז נוספו גם מכות ולפעמים בתום המשחק עפו אבנים על שחקני "מכבי" וחסידיהם, באה הצלה וישועה ממקום בלתי צפוי – מהאחים גלזמן, שבעת בניו של בעל מאפיה בכיכר השוק היהודי – שמה הרשמי של הכיכר היה "פלאץ נובי" (השוק החדש).

האחים גלזמן התפרסמו בקרקוב בשנות העשרים והשלושים, כמלכי העולם התחתון: גנבים, פורצים, שודדים, בריונים אלימים ובחשבון מעלליהם היו אפילו מקרי רצח. הם הפילו את חיתיתם על העיר ואף השוטרים הפולנים חרדו מפניהם. שוטר בודד לא העז לעצור אחד מהם, גם כשנתפס "על חם". וכשהיו מצליחים לעצור אותם, לא היה עובר זמן רב והיו משתחררים עד למשפט, או פשוט בורחים מבית-הסוהר. על העזתם היו מהלכים בעיר סיפורים מסמרי שיער.

אחד האחים זכה לכינוי "גלזמן – גולגולת זהב" (Glazman Zlota Czaszka) – בעקבות פציעה קשה בראשו בקרב נגד שלושה שוטרים, בו נתפס והוחש לבית-חולים לניתוח והשתלת פלטת זהב בגולגולתו במקום העצם המרוסקת. משהתאושש וחזר לאיתנו, ברח מבית-החולים, על אף עיניהם הפקוחה של שומריו, והגיע לוארשה. שם המשיך בתעלוליו ושם את שוטרי הבירה לצחוק ולשנינה. אולם כשמשטרת וארשה הפרישה פרס גדול על עזרה בלכידתו, נמלט לחוץ לארץ ומאז עקבותיו לא נודעו.

כדי להתגונן מפני האלימות הפיזית במגרשי החוץ, היו מנהלי "מכבי" מזמינים את האחים גלזמן כמלווים וכצופים במשחקי חוץ. אם זכרוני אינו מטעה אותי, מימנו את "הליווי" הזה האחים שניידר, שהיו מעמידים לרשות המלווים וחסידי "מכבי", אחת או שתי משאיות, שבדרך כלל שימשו להובלת בלונים וסיפונים של

מי-סודה לחנויות ולקיוסקים. ברגע שהיינו מגיעים בלוויית האחים גלזמן למגרש חוץ, היו הם צועדים הראשונים, אחריהם שחקני "מכבי" ובסוף קומץ חסידי "מכבי". מיד נשמע רחש בקהל הפולני: "הגלזמנים הגיעו", וזה היה מספיק כדי שהמשחק יעבור פחות או יותר בשקט. שופטי כדורגל פולנים, שידעו שאחד הגלזמנים נמצא בתוך הקהל, השתדלו שהשיפוט יהיה אובייקטיבי. עם סיום המשחק היו עולים על המשאית של בית-החרושת "שניידר", ראשית-כל השחקנים, אחרי כן, חסידי "מכבי" ולבסוף "המאסף" – האחים גלזמן. בדרך כלל היו מתלווים אלינו למשחקי חוץ, שניים או שלושה גלזמנים וזה הספיק כדי לרסן כמה מאות פולנים. ה"נשק הסודי" שלהם היה כנראה, פרט ל"שמם הטוב", אקדחים וסכינים קפיציים, שהיו בולטים מתחת למקטורניהם. אני זוכר במיוחד את מראיהם החיצוני: היו בלונדינים, בעלי עיניים בהירות, אף נשרי (יהודי), רזים, ממוצעי קומה והרבה שיני זהב בפיהם. היו לובשים מקטורן "א לה שרלוק הולמס" וכובע קסקט מוסט הצידה, מה שנקרא "נא בקר", שהיה מכסה כמעט את מחצית הפנים. אולי לא היו מעונינים ששוטרי-חרש יצלמו את פניהם? כמובן, שבמגרש "מכבי" לא היינו זקוקים להגנתם, אך לפעמים היו מופיעים בשבתות לראות את המשחק. אין צורך להדגיש, שהיו נכנסים חינם אין-כסף ומתיישבים במקום הכבוד ב"טריבונה".

כאשר בשנת 1931 עברתי לוארשה ללמוד במכון למדעי היהדות ובאוניברסיטה הוורשאית, ידיעותי על הגלזמנים הלכו ופחתו. רק בחופשות הפסח והחופש הגדול – יולי אוגוסט – כשנודע להנריק אפסל, שלאבאן – זה אני – הגיע לקרקוב, היה מזמן לזמן שולח אלי שליח להזמיני למשחק חוץ ואז הספקתי עוד לראות את האחים גלזמן מלווים את קבוצתנו. עצם נוכחותם תרמה לכך שהמשחק יעבור בשלום. אך לפעמים, בתום המשחק, כשכבר היינו על המשאית, היינו שומעים צעקות וגידופים אנטי יהודיים, כגון "יהודים מצורעים" (Parszywe Zydki) ואם היינו זוכים במשחק (דבר נדיר במשחקי חוץ), או אפילו מסיימים את המשחק בתיקו, זכה גם השופט למנה בנוסח "השופט ערדל" (Sedzia Kalosz) או "השופט קיבל כסף מהיהודים – מהשניידרים", לפעמים גם נזרקו אבנים בודדות ובזה תמה החגיגה.

מאורעות מיוחדים במגרש "מכבי"

ל"ג בעומר. ל"ג בעומר בקרקוב היה חגו של הנוער היהודי הציוני המאורגן ושל הגימנסיה העברית. באותו יום היו צועדים בחוצות קרקוב חברי כל תנועות הנוער הציוניות – "עקיבא", "השומר הדתי", "דרור", בית"ר ו"השומר הצעיר" – לבושים מדי התנועה, כשבראשם תלמידי הגימנסיה העברית. בראש התהלוכה

העליזה והססגונית צעדה תזמורת הנשיפה של הגימנסיה תחת שרביטו של מקס רוזנצווייג הגבוה והיפה, ובסופה היה המתופף נמוך-הקומה ישראל רוזנצווייג, שלמד אחרי כן בוארשה במחלקת הרבנים במכון למדעי היהדות. מי שלא ראה את התהלוכה הזאת בל"ג בעומר, את הבנים והבנות הבריאים והגאים על דגליהם, לא ראה שמחת יהודים בגולה. הפולנים, שעמדו בצדי הכביש על-יד יהודים ששבעו נחת מבניהם ובנותיהם, הסתכלו בהם בהערצה ופה ושם היית שומע צעקות עידוד: "קדימה עקיבא" או "קדימה השומר", אך להערצה הגדולה ביותר זכתה התזמורת של הגימנסיה העברית, שהיתה נחשבת לאחת מתזמורות הנשיפה הטובות ביותר בקרקוב. מקס רוזנצווייג, שהיה מבצע תעלולים אקרובטיים בשרביטו, היה בעיני הכל כמעט גיבור לאומי. פה ושם היית שומע פולנים – אולי מתוך קנאה ואולי מתוך הערצה – לוחשים: "זה צבא יהודי ממש". הייתי אז גאה מאד כשצעדתי בשורות "השומר הדתי" ואחרי כן בשורות תלמידי הגימנסיה העברית, ודווקא הביטויים של הפולנים "צבא יהודי", החמיאו לי מאוד מאוד.

שיאה של תהלוכת ל"ג בעומר, היה במגרש "מכבי". שם הגיע המצעד היפה לסוף דרכו. עמדנו שם על משטח הדשא (ל"ג בעומר – תקופת האביב), כל קבוצה על דגלה, כשהתזמורת מנגנת לחנים של שירי לכת עבריים ידועים. כשכולם עמדו בסדר מופתי בשורות על מקומותיהם, הגיע הרב ד"ר יהושע טהון – מנהיגה של יהדות קרקוב וציר לסיים הפולני. ואז נשמעה תרועת החצוצרה של משה (מונייק) אבלס – ברכה לאורח המכובד והנערץ של כולנו – ואחרי כן, בנו קוויטנר בקולו הרועם, נתן פקודה: עמוד דום. ד"ר טהון נמוך המקומה, בעל הזקן האפור וממושקף, עלה על הבמה ונשא את נאומו. את המשפטים הראשונים השמיע בעברית, אחרי כן עבר לפולנית. הוא סיפר על משמעותו של החג, על ר' שמעון בר-יוחאי, השווה אותנו למכבים ההיסטוריים וסיים את נאומו ב"חזק ואמץ". גם אנחנו ענינו אחריו "חזק ואמץ". בתום הנאום הניף מקס רוזנצווייג את שרביטו והתזמורת ניגנה את "התקווה", כשכולנו עומדים דום ושרים עם התזמורת את ההמנון הלאומי. בתום ההמנון, נשארנו כולנו עומדים על מקומותינו, עד שהד"ר טהון ירד מהבמה, נכנס יחד עם הד"ר חיים הילפשטיין למכונית ועזב את מגרש "מכבי" בדרכו לביתו ברחוב יאסנה. עוד היום, כשאני נזכר בחגיגות ל"ג בעומר בקרקוב, אני שומע עדיין את צלילי התזמורת של הגימנסיה העברית ונאומו המזהיר של מנהיגנו – הרב ד"ר יהושע טהון. אבי, ר' שמעון, חלם שאני, בנו, אמלא את מקומו של הרב הנערץ – "אחרי 120 שנה" – כפי שנהג לומר.

היו לנו הרבה ימים טובים ב"מכבי" קרקוב. כל ניצחון של כדורגלני "מכבי", כל ניצחון של האצניות המפורסמות שלנו, כמו מרילה פרייוואלד או פלה גוטליב, או ניצחון של קבוצת כדור-המים, שהיתה אלופת פולין במשך שבע שנים תמימות,

הסב לנו שמחה ולקהילה היהודית בקרקוב צהלה ושמחה. אחרי הניצחונות האלה התהלכנו בקומה זקופה, מה שלא תמיד מצא חן בעיני שכנינו הפולנים. היו אלה שמחות כלל-יהודיות. שהרי הרבה נחת בחיים המדיניים והכלכליים, לא היתה ליהודי פולין ולא ליהודי קרקוב. גזרות גרבסקי, השתוללות הסטודנטים האנדקים, או נאומיו האנטישמיים של הכומר טז'צ'יאק (Ksiadz Trzeciak) בסיים הפולני, לא הנעימו כלל את חיינו. ברם, מאורע אחד הזכור לטוב, גרם לנו שמחה אמיתית.

היה זה בסוף שנות העשרים, כשלפולין הגיעה קבוצת הכדורגל היהודית **"הכוח" מוינה.** שמה של הקבוצה הזאת – אלופת אוסטריה – הלך לפניה. במוסף הספורט של "נובי- דז'נניק" קראנו על ניצחונות "הכוח" על הקבוצות הטובות ביותר באירופה. איני זוכר מי היה האימפרסריו, שהזמין את "הכוח" לפולין, אבל דבר אחד ידענו, כי "הכוח" הגיעה לקרקוב לאחר הניצחונות על "פוגון" בלבוב ו"לגיה" בוארשה, מהקבוצות הטובות בליגה הראשונה בפולין. נסעתי עם חברי מקס בידרמן לתחנת הרכבת בקרקוב, כדי לראות את הגיבורים האלה ולנגוע בהם בידי. הם נתקבלו בהתלהבות ובפרחים על-ידי מאות ספורטאים יהודים ונציגי "מכבי" קרקוב. הנציגים הרשמיים של "מכבי" ליוו את שחקני "הכוח" ל"מלון הצרפתי" (Hotel Francuski). את משחקם הראשון שיחקו שחקני "הכוח" נגד "קרקוביה", מהקבוצות המעולות בפולין, והתוצאה היתה 3:0 לטובת הווינאים. למחרת, ביום הראשון בשבוע, שיחקו נגד "מכבי" קרקוב. כבר שעתיים לפני המשחק היו כל המקומות במגרש "מכבי" תפוסים ובין הצופים היה אפשר לראות גם כמה עשרות פולנים, שבאו לראות את המשחק הידידותי בין שתי הקבוצות היהודיות. כל החלונות והמרפסות ברחוב דיטלובסקה, ממספר 1 עד 19, היו מלאים צופים מאושרים. הרי ידענו מלכתחילה מה תהיינה תוצאות המשחק. זוכר אני את המשחק המעולה הזה. שחקני "הכוח" שיחקו משחק טכני משוכלל ובהתקרבם לשוער של "מכבי", נבנצהל, ירו ממש פצצות, אך הכדור משום-מה החטיא בכמה סנטימטרים את השער של "מכבי". איני זוכר בדיוק את תוצאות המשחק – הייתי יותר מדי המום מהטכניקה המעולה של אחינו המהוללים מווינה – אך בטוחני שהווינאים ניצחו בהפרש קטן.

למחרת היום נערכה ההצגה האמיתית: המשחק בין "הכוח" ובין אחת הקבוצות הטובות מהליגה הראשונה בפולין – "ויסלה" מקרקוב. קבוצה זו היתה ידועה כאנטישמית ומרבית אוהדיה היו מקורבים לאנדקים. "ויסלה" דרשה שהמשחק יתקיים במגרשה, המרוחק מרחק רב מהרובע היהודי – קאז'ימייז' וסביבתו – אך מארגני "הכוח" ומנהיגי "מכבי" לא הסכימו בשום אופן ובלית-ברירה הסכימה "ויסלה" לשחק במגרשה של "מכבי" קרקוב. "ויסלה" התייצבה למשחקה נגד "הכוח" בהרכבה החזק ביותר ובשערה, השוער של נבחרת פולין בכדורגל.

כדורגלני "ויסלה" התכוונו לנקום את נקמת "פוגון", "לגיה" ו"קרוקביה", שהובסו על-ידי היהודים הווינאים. גם "הכוח" התייצבה למשחק הזה עם שחקניה הטובים ביותר. ואלה שמותיהם: בשער – הלפרן, המגינים – שוואגר וטרומן, הקשרים – קר, גרינפלד ומולנר ובהתקפה – נמש, הויזלן, גרינוואלד וכץ. מנהיגי "מכבי הזהירו את שחקני ההתקפה של "הכוח" במיוחד מפני המגן השמאלי של "ויסלה" – קאצ'ור, בריון ידוע, שבדרך-כלל חיפש לפגוע יותר ברגלי השחקנים מאשר בכדור.

המגרש היה מלא עד אפס מקום וכן החלונות והמרפסות שמסביב. על בימת הכבוד ישבו נכבדי "מכבי" קרקוב, הנשיאות של "ויסלה", עיתונאים וצלמים מפולין ומחוצה לה. עד ההפסקה היה שתיים אפס לטובת "הכוח" והד צעקות השמחה לאחר כל שער, הגיע עד למרכז העיר. אחרי ההפסקה התגבר הלחץ של שחקני "הכוח", ששיחקו במהירות מסחררת והבקיעו עוד שלושה שערים והמשחק נגמר בניצחונה המזהיר של "הכוח" ווינה בתוצאה 5:0. דקות אחדות לפני סיום המשחק קרה מקרה לא ספורטיבי, אף שאוהדי "מכבי" לא הצטערו עליו. כששחקני "ויסלה" הסתערו לעבר שערה של "הכוח" במטרה לזכות בשער כבוד ועיניו של השופט כוונו לעבר שער "הכוח", ניגש נמש לקאצ'ור ובעט ברגלו. המגן קאצ'ור צנח על הדשא וקם לאחר שהשופט שרק לסיום המשחק.

אחר ניצחונה של "הכוח" במשחקה האחרון בפולין, היתה העיר קרקוב כמרקחה. היהודים שמחו מסביב למגרש "מכבי", ניתחו את כל מהלכי המשחק וציינו לשבח את השוער הלפרן ובמיוחד את החלוץ נמש, שהיה מגיבורי המשחק ההיסטורי והבקיע שניים מחמשת השערים. דשא המגרש הושחת על-ידי הצופים, שמיד אחרי סיום המשחק רצו לעבר המנצחים כדי לחבקם או לפחות לנגוע בהם. בימת הכבוד כמעט התמוטטה ולגדר-העץ מסביב למגרש נוספו "חורים" חדשים. שחקני "ויסלה" ואוהדיה עזבו את המגרש חפויי-ראש. היה זה אחד הימים המאושרים בחיי לפני מלחמת העולם השניה.

למחרת הופיע בעמוד הראשון של "נובי-דז'ינניק" כותרת ראשית: **"הכוח" וינה הביסה את "ויסלה"**, ובעמוד החמישי על העיתון היה תיאור מלא של המשחק ההיסטורי הזה.

בפתח הקובץ הראשון של משואה כתב השר משה קול: "מפעל משואה נועד למלא תפקיד זה של הקמת מפעל הנצחה נאות ואמיתי... עלינו לעודד את אלה שיש להם מה לומר שדבריהם יירשמו בספר ותהיה זו תעודה לעולם. לא ניתפס לגלוריפיקציה, גם לא נטשטש עובדות, אפילו הן טרגיות, איש מאיתנו לא התנסה במציאות האיומה שעברה על חברינו בימים ההם. ועל כן ניתן להם לספר לדורנו ולדורות הבאים את האמת כפי שהיתה - אמת מעורבת צללים ואורות, כאב וצער, גבורה ותבוסה. עמידתם של חברינו שלנו הגבירה את כוחנו להמשיך."

שלושים שנתוני "משואה" שבהם נתפרסמו מאות מחקרים ועדויות קנו לעצמם שם של במה מכובדת וחשובה עבור טובי החוקרים בהיסטוריה של עם ישראל בכלל ובתקופת השואה בפרט.

שנתון "משואה" השלושים מקבץ בתוכו מבחר מחקרים על תקופת השואה אשר נתפרסמו בשנתונים הקודמים. הקפדנו לבחור מאמרים שהיה בתוכנם משום חידוש מחקרי של ממש וכן הבאנו אסופת מחקרים על תנועת "הנוער הציוני" שמכון "משואה" נועד לשמש לה, כדברי משה קול "מפעל הנצחה נאות ואמיתי".

משרד הבטחון
ההוצאה לאור

משואה
MASSUA

0 00480003138 7
דאנאקוד 3138-48